

Catalan **Historical** Review

Number 7 / 2014

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Free online access via
<http://revistes.iec.cat/chr/>

Aims and scope

THE CATALAN HISTORICAL REVIEW, the international journal of the History and Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC), aims to enable the current state of knowledge about the history of the Catalan-speaking lands – Catalonia, the Valencian Land, the Balearic Islands, and other lands related to them – to be known throughout the world. It will achieve this by publishing articles of synthesis dealing with ongoing research into major topics of political, social, economic, legal, literary and artistic history of all periods, from the most ancient to the most recent, on the basis of the literature published in recent years.

Copyright

Submission of a manuscript to the CATALAN HISTORICAL REVIEW implies: that the work described has not been published before, including publication on the World Wide Web (except in the form of an abstract or as part of a published lecture, review, or thesis); that it is not under consideration for publication elsewhere; that all co-authors have agreed to its publication. The corresponding author signs for and accepts responsibility for releasing this material and will act on behalf of any and all co-authors regarding the editorial review and publication processes.

If an article is accepted for publication in the CATALAN HISTORICAL REVIEW, the authors (or other copyright holder) must transfer to the journal the copyright, which covers the non-exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of a similar nature. Nevertheless, all articles in the CATALAN HISTORICAL REVIEW will be available on the internet to any reader at no cost. The journal allows users to freely download, copy, print, distribute, search, and link to the full text of any article, provided the authorship and source of the published article is cited. The copyright owner's consent does not include copying for new works or resale. In such cases, the specific written permission of the CATALAN HISTORICAL REVIEW must first be obtained.

This work is subject, unless the contrary is indicated in the text, the photographs or in other illustrations, to an Attribution – Non Commercial –

Non-Derivative Works 3.0 Creative Commons License, the full text of which can be consulted at <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>. You are free to share, copy, distribute and transmit the work provided that the author is credited and re-use of the material is restricted to non-commercial purposes only and that no derivative works are created from the original material.

Disclaimer

While the contents of this journal are believed to be true and accurate at the date of its publication, neither the authors and the editors nor the publisher can accept any legal responsibility for any errors or omissions that may be made. The publisher makes no guarantee, expressed or implied, with respect to material contained herein.

Subscription information

ISSN print edition: 2013-407X
ISSN electronic edition: 2013-4088
Legal Deposit: B-14914-2009

1 issue will appear in 2014.

The annual subscription fee (including handling charges) is 40.00 € (VAT not included).

Subscription orders should be sent to:

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 636
Fax: +34 932 701 180
E-mail: publicacions@iec.cat

Cancellations must be received by 30 September to take effect at the end of the same year.

Change of address: allow six weeks for all changes to become effective. All communications should include both old and new addresses (with postal codes) and should be accompanied by a mailing label from a recent issue.

Electronic edition

An electronic edition of this journal is available at <http://revistes.iec.cat/chr/>

E-prints of the articles may be published before distribution of the printed journal. Authors must be aware that, after electronic publication, they cannot withdraw an article or change its content. Any corrections have to be made in an Erratum, which will be hyperlinked to the article.

Editorial Office

Alfons Tiñena, Journal Manager
Josep M. Palau, Assistant

CATALAN HISTORICAL REVIEW
Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47
E-08001 Barcelona, Catalonia, EU
Tel. +34 932 701 629
Fax: +34 932 701 180
E-mail: cathistorical@iec.cat

Editorial support

Mary Black, Catalan-English translation.

Cover illustration

Sculpture of the Greek God of Medicine, Asclepius. 2nd century BC. Greco-Roman site of Empúries. (Photo: Archaeological Museum of Catalonia-Empúries)

EDITOR-IN-CHIEF*

Albert Balcells, Institut d'Estudis Catalans

ASSOCIATE EDITORS*

Francesc Fontbona, Institut d'Estudis Catalans

Josep Guitart, Universitat Autònoma de Barcelona

Josep Massot, Institut d'Estudis Catalans

Tomàs de Montagu, Universitat Pompeu Fabra

Antoni Simon, Universitat Autònoma de Barcelona

ADVISORY BOARD*

Josep Amengual, Universidad de Deusto

Xavier Barral, Université de Rennes

Ernest Belenguier, Universitat de Barcelona

Thomas N. Bisson, Harvard University

Dolors Bramon, Institut d'Estudis Catalans

Pere Casanelles, Societat Catalana d'Estudis Hebràics

Jordi Casassas, Universitat de Barcelona

Efrem Compte, Institut d'Estudis Catalans

Dominique de Courcelles, Centre National de la Recherche Scientifique

Miquel Crusafont, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics

Núria de Dalmasses, Universitat de Barcelona

Eulàlia Duran, Institut d'Estudis Catalans

Romà Escalas, Institut d'Estudis Catalans

Francesca Español, Amics de l'Art Romànic

Gregori (Francesc) Estrada, Institut d'Estudis Catalans

Georges Fabre, Université de Pau

Gaspar Feliu, Universitat de Barcelona

M. Teresa Ferrer, Institut d'Estudis Catalans

Paul Freedman, Yale University

Josep M. Font i Rius, Institut d'Estudis Catalans

Joaquim Garriga, Universitat de Girona

Joaquim Garrigosa, Societat Catalana de Musicologia

Carne Gràcia, Universitat de València

Miquel Gros, Societat Catalana d'Estudis Litúrgics

Christian Guilleré, Université de Savoie

Enric Guinot, Universitat de València

Albert G. Hauf, Institut d'Estudis Catalans

Jocelyn N. Hillgarth, University of Toronto

Nikolas Jaspert, Ruhr-Universität Bochum

Manuel Jorba, Universitat Autònoma de Barcelona

Simon Keay, University of Southampton

Gabriel Llompart, Institut d'Estudis Catalans

Henry de Lumley, Musée National d'Histoire Naturelle de Paris

Tomàs Martínez, Universitat Jaume I

Joan Mas, Universitat de les Illes Balears

Marc Mayer, Universitat de Barcelona

Concepció Mir, Universitat de Lleida

Joaquim Molas, Institut d'Estudis Catalans

Olimpio Musso, Università di Firenze

Alexandre Olivar, Institut d'Estudis Catalans

Antoni Pladevall, Institut d'Estudis Catalans

Ramon Pinyol, Universitat de Vic

Olivier Poisson, Université de Paris

Paul Preston, London School of Economics and Political Science

Antoni Riera, Universitat de Barcelona

Santiago Riera, Universitat de Barcelona

Albert Rossich, Universitat de Girona

Josep Maria Salrach, Universitat Pompeu Fabra

Joan Sanmartí, Universitat de Barcelona

Eva Serra, Universitat de Barcelona

Jaume Sobrequés, Societat Catalana d'Estudis Històrics

Narcís Soler, Universitat de Girona

Eliseu Trenc, Université de Reims

Jill R. Webster, University of Toronto

Michel Zimmermann, Université de Versailles-Saint-Quentin-en-Yvelines

* Members of the History and Archeology Section and Presidents of its the Institut d'Estudis Catalan's Affiliated Societies

Albert Balcells	7	Foreword
Maite Miró and Marta Santos	9	The Greek presence on the east coast of the Iberian Peninsula: Colonial establishments and rhythms of trade with Iberian societies
Joan Bosch	29	The fine arts during the Baroque period in the Principality of Catalonia and the countships of Roussillon and the Cerdagne
Antoni Simon	45	Catalonia in the process of constructing the modern Spanish state (16th-18th centuries): An interpretative approach
Carles Santacana	63	Sports, society and collective identity in contemporary Catalonia
Ignasi Moreta	77	Joan Maragall: Poet, intellectual and thinker
	87	In Memoriam
	91	Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section
	95	Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2013
	103	Catalan Version

Foreword

In this seventh issue of our journal, we are still offering overviews of the overarching themes in the history of the Catalan-speaking lands in all spheres. The influence of the Greek colonies in the ancient world on the evolution of the culture of the local peoples is one of the subjects that has intrigued researchers and the public the most. The ruins of Emporion (Empúries) attract the curiosity of foreign visitors in the beautiful landscape of the Gulf of Roses. It is no coincidence that Empúries was the point where the Roman conquest of Hispania began within the context of the Second Punic War. The first article in this issue of the *Catalan Historical Review* examines this topic. The most important classical Greek statue found in the westernmost part of the Mediterranean portrays Asclepius of Empúries, the god of medicine. It was discovered in the 1909 excavations conducted under the supervision of the Institut d'Estudis Catalans, which had been founded just two years earlier. The statue is over two metres in height. It was probably sculpted in Delphos with marble from Penteliko and the island of Paros in the second half of the 2nd century BC. Today, many researchers believe that the work actually portrays Zeus-Sarapis instead of Asclepius, but it is still called the Asclepius of Empúries. In 2008, the statue was moved to Empúries and an extraordinarily faithful replica was left in the Archaeology Museum of Catalonia in Barcelona. At the same time, its arms have been restored. This is the illustration shown on the cover of this issue.

Philhellenic classicism was one of the popular trends in Europe at the turn of the 19th to 20th centuries, and it was considered a factor in the modernisation of Catalan culture. During that same period, Aristides Maillol, in Catalonia north of the Pyrenees, began his Mediterranean work that is so highly valued in Catalonia south of the Pyrenees. If a Greek expert like Antoni Rubió i Lluch, the first president of the Institut d'Estudis Catalans in 1907, devoted his life to studying Catalonia's presence in 14th century Greece, the excavations in Empúries uncovered the supposed classical underpinnings of Catalonia. The history of Catalan Greece was now joined by the myth of Greek Catalonia.

Another article offers an overview of the knowledge of the fine arts in Catalonia from the 17th to the first half of the 18th centuries, spotlighting the most creative works of the ones found on either side of the Pyrenees both before and after the frontier that divided the Principality was raised back in 1659. In Catalonia, Baroque art had been dismissed due to adverse prejudices that lasted until quite recently, but efforts have gotten underway to rescue it from oblivion. Late Mannerism dominated most of the

17th century, and the Baroque per se lasted until the first half of the 18th century, before being displaced by academicism, the end of artists as guild members and the bourgeois taste for mythology and allegories. It was a kind of art devoted primarily to encouraging Catholic worship. The number of known artists is constantly on the rise, and now Antoni Viladomat (1678-1755) is no longer the only renowned painter of what was already a fact in the 19th century. The personality of sculptors like Agustí Pujol and Lluís Bonifàs, along with other artists, have considerably expanded the roster, despite the destruction wrought by the French Revolution north of the Pyrenees and the disentanglement of the monasteries in 1836 south of the mountains, both of them minor compared to the ruination brought about in the summer of 1936 in a Catalonia roiling in the mayhem of the Civil War.

Another topic examined in this issue is Catalonia's forced fit into Spain until its own governing institutions were destroyed in 1714. This process must be studied without the deterministic prejudices with which historians from varied ideological and geographical backgrounds have had. In many cases, there has been a desire to ignore the coeval feasibility in Europe of compound, limited monarchies, as if Bourbon absolutism were the only progressive solution in the formation of the modern state. The 1688 English revolution had consolidated the model of pre-parliamentary limited monarchy with the collaboration of the *statuder* of the United Provinces of the Netherlands, another similar model. Catalonia's pre-parliamentary constitutionalism had survived the Catalan Revolt against the Spanish monarchy in 1640, albeit in a weakened state. The goal of recovering full self-governance had a powerful influence on the decision of the majority of Catalans, Valencians and Aragonese to shift to the allies' side during the War of the Spanish Succession, a truly Europe-wide war. In fact, this war was examined in issue 3 of the *Catalan Historical Review* in 2010. The Catalan institutions were not democratic in the sense that we mean democracy today, just like the other limited European monarchies of the day, but they were indeed more representative than the ones imposed after 1714 by the force of French-Spanish weapons. The economic upswing of modern Catalonia was not the product of Bourbon absolutism, which, to the contrary, interrupted growth that dated from the last third of the 17th century. Attributing Catalonia's economic growth to Spain's centralist despotism is a thesis similar to attributing the growth in the 1960s to the Franco dictatorship, which merely postponed it for twenty years compared to European expansion.

In contemporary Catalan literature, the oeuvre of Joan Maragall has probably been the most widely read by successive generations of Catalans, along with the works of Jacint Verdaguer. The 2011 commemoration of the centennial of the death of Joan Maragall served to take note of the constant reassessment and expansion of knowledge of a figure who was not only a poet but also a thinker. Though he was neither a philosopher nor a theologian, he endowed his poetry and essays with a metaphysics, an aesthetics and an ethics that meant that he took on a prophetic and independent critical meaning, especially in his later years, as an intellectual committed to the conflictive society in which he was destined to live. Maragall wanted to affect public opinion without the fear of scandal and by staking his prestige as a man of letters on it. His cross-cutting Catalan patriotism, independent of political parties, is still provocative today. The article devoted to Maragall in this issue spotlights the even mystical dimension of an oeuvre and a personality that still arouse interest today and have given rise to an extensive body of literature.

The last article in this issue examines the role of sports in 20th century Catalonia. The mass society of the 20th century makes sports one of the defining signs of moder-

nity as a practice, and especially as a spectacle. It generates collective identity, channels and glorifies conflicts, and its popularity has stimulated its use as a political instrument by the State. At the same time, it is regarded as a factor in regenerating an active population that is increasingly sedentary. The history and sociology of sports are today a true discipline which is attracting an increasing number of scholars with the rigour of a scholarly specialisation. In the late 19th century, sports in Catalonia, which were still a practice of the wealthy elites, was synonymous with the more developed European societies, while it also developed at the same time as political Catalanism. The aspiration to host Olympics surged until 1936, but it did not materialise until the 1992 Olympics, an event that projected the Catalan identity internationally. After the Franco dictatorship, which denied all signs of Catalan culture, F.C. Barcelona became “more than a club”, and today it symbolises the Catalan nationality to the world. After the political democratisation, the so-called “sports for everyone” has become natural, beyond the facets of sports as competition and spectacle.

ALBERT BALCELLS
Editor

The Greek presence on the east coast of the Iberian Peninsula: Colonial establishments and rhythms of trade with Iberian societies

Maite Miró*

Archaeology and Palaeontology Service, Generalitat de Catalunya

Marta Santos**

Archaeology Museum of Catalonia-Empúries

Received 22 May 2013 · Accepted 20 July 2013

ABSTRACT

The Greek presence along the Mediterranean coastline of the Iberian Peninsula is a phenomenon that we can trace from the Archaic Period until the beginning of the Roman Empire. Even though the earliest Greek trade contacts with the west have been dated from the 8th century BC, it was not until the 6th century BC, when the Phocaeans founded Massalia and Emporion, that these contacts began to intensify in the northeast and eastern seaboard of the Iberian Peninsula. Throughout the 5th century BC, the Greek commercial contacts with the Iberian world and the role of Emporion solidified until they reached their peak in the 4th century BC, when Greek products spread massively around the coastline, dovetailing with the rise in Punic trade and broader Greek settlement in the territory with the newly-founded Massalian settlements of Alonis and Hemeroskopeion (known solely through sources) and Rhode (Roses), which would export its own ceramics in the 3rd century BC.

KEYWORDS: Greek presence, maritime trade, Emporion, Rhode, Mediterranean coast, Iberian Peninsula

Greek colonial expansion around the Mediterranean was not a homogeneous phenomenon; rather it gave rise to widely disparate realities both in terms of the number and the importance of the colonial establishments and in terms of the local peoples with whom the Greeks forged contacts. Some zones along the Mediterranean coastline, including southern Italy, Sicily and the Black Sea, witnessed intense, diversified colonial activity often based on the control exerted over their territories by the colonial centres or *apoikiai*, which served as the base of their power and economic activities. However, the Greek presence on the Iberian Peninsula was primarily shaped by maritime trade. The colonial nuclei created were scarce, and only in the cases of Emporion (Empúries) and Rhode (Roses) do the archaeological remains uncovered by excavations provide us with knowledge that enables us to deepen and extend the limited information that the written sources convey as a whole. The existence of other

Greek enclaves on the east coast of the Peninsula, such as Hemeroskopeion or Alonis, is briefly mentioned in the ancient texts as well, although their identification and location are still under debate given the scarcity or ambiguity of the archaeological evidence that may attest to them. In any event, this Greek colonial presence on the western edge of the Mediterranean materialised in port nuclei which essentially served as trading outposts and as support for the sailing routes and the intervention of Greek merchants in the most important exchange zones.

THE START OF THE GREEK PRESENCE IN THE WESTERN MEDITERRANEAN

It should be noted that Greek knowledge of the western end of the Mediterranean dates back much further, and that the Greek collective imaginary envisioned this region as the edge of the known world, the backdrop of both myths and also fairly widespread legends, like the giant Geryon and the garden of the Hesperides within the series of works by Heracles, the travelling and civilising hero.¹

Preceded by the trade and colonial activity driven by the Phoenicians, who had helped to reactivate contacts between both ends of the Mediterranean during the early

* **Contact address:** Maite Miró. Archaeology and Palaeontology Service, Generalitat de Catalunya. Carrer Major, 14. 43003 Tarragona.
E-mail: mtmiro@gencat.cat

** **Contact address:** Marta Santos. Archaeology Museum of Catalonia-Empúries. Apartat de correus, 21. 17130 L'Escala.
E-mail: msantosr@gencat.cat

centuries of the first millennium BC, Greek sailors must have soon explored the routes to the west, bolstered by the knowledge transmitted through those contacts and also unquestionably attracted by the legendary riches of the southern Iberian Peninsula. Thus, certain recent discoveries in the archaeological sites along the southern coast of the Iberian Peninsula have revived the issue of the earliest Greeks sailing towards Tartessos, enticed by the abundant metal resources in that zone and by the possibility of joining the local exchange networks.²

What stands out in this vein is the recovery of a significant set of painted ceramic shards with Euboean roots, along with Attic vessels which can be ascribed to the Middle Geometric II, found in a plot of land in the lower part of the city of Huelva. From a very early date, this area might have been used as a sanctuary in the old Tartessian port emporium, where merchants from diverse origins might have gathered.³ Recently, these pieces have been joined by other similar discoveries of geometric Attic ceramics in the zone of Cádiz, near Málaga and even in sites further from the coastline.⁴

Just like other Cypriot and Sardinian pottery found in the same zone, these materials may certainly have been carried there as prestige goods by the Phoenician sailors themselves since as early as the first half of the 8th century BC or even a bit earlier, to be used in their own colonial nuclei and in the areas of more active trade with the Tartessian elites. However, other arguments, especially the trade activity by the Euboean Greek sailors in other parts of the Mediterranean during that same period, mean that we cannot discard the possibility of an early intervention by Greek merchants attracted by the opportunities offered by those important spheres of trade, either independently or, more likely, involved in the same Phoenician trade dynamic. Another traditional argument wielded to uphold the existence of this early Greek navigation is the series of toponyms with Greek, or probably Euboean, roots, often ending in *-oussa*, which are mentioned in the ancient peripli or descriptions of the coast and in other ancient texts.⁵

Within this same hypothesis, proof of the persistence of these early Greek trade contacts with the south and southeast portions of the Iberian Peninsula until the late 8th century and the early 7th century BC can once again be found in the constant arrival of Greek ceramics and Greek transport amphorae which excavations have unearthed at a number of southern sites, as well as in the Phoenician colonial nucleus of La Fonteta (Guardamar, Alicante).⁶ In any event, in contrast to the intense colonial activity that was taking place in Magna Graecia and Sicily during this same period, the Greek navigation which might have been headed towards the western end of the Mediterranean mainly for exploratory and trade purposes did not seek to create stable colonial nuclei along a coastline then peppered with establishments created under Phoenician initiative.

After that early stage of possible contacts, the Greek commercial presence in the southern Iberian Peninsula

became more clearly defined and intense only after the late 7th century and the early 6th century BC. For this new stage, both the information conveyed by Herodotus and the archaeological evidence reinforce the idea of Greek merchants' direct intervention in the most important trade zones on either side of the Strait of Gibraltar, the ancient Pillars of Herakles in the Greek collective imaginary. This time, the prominent role would be played by sailors from the ancient Ionia, especially those from the city of Phocaea on the western coast of what is today Turkey. The Phocaeans, a people immersed in activities linked to the sea and sailing, had revived the old westward routes in the quest for metals from the mythical Tartessos. The text by Herodotus (I.163) explains the effective presence of Phocaean merchants in Tartessos and their outstanding relations with the legendary King Arganthonios, who offered to let them settle there to strengthen their trade and even offered resources to reinforce the walls of Phocaea. Beyond the issue of the veracity of this story, the Phocaean sailors, probably alongside Greek merchants with other origins – as apparently reflected in the mythical journey of Coleus of Samos, also recounted by Herodotus (IV.152) – seemed to have played a crucial role in the emporic trade activities, which probably occurred in the Tartessian port nucleus of Huelva and other zones along the southern coast starting in the late 7th century and throughout the first half of the 6th century BC, where colonial trade had been promoted almost exclusively by Phoenician initiative until that time.

In addition to Huelva,⁷ another place where Greek material discoveries from this time period are concentrated is the area near Málaga.⁸ In relation to this, we should mention the controversial issue of the existence and location of Mainake, a toponym which some ancient texts attribute to a supposed Phocaean nucleus, namely the one situated the furthest west.⁹

However, we should also note that Greek commercial activity along the southern coastline during the first half of the 6th century dovetailed in time with a gradual waning of Phoenician commercial activity. During this same stage, the influence of Greek trade also began to be felt on the other end of the Iberian coastline, this time the edge of another Phocaean trade circuit which was part of a distinct dynamic and of different sailing routes.

Indeed, another major attraction that the western Mediterranean held for Phocaean ships and Greek merchants from other places was the possibility of actively taking part in the Etruscan port nuclei of the Tyrrhenian Sea, as is the case of the emporia in Pyrgi and Gravisca. The extension of this trade circuit into the waters on the extreme northwest of the Mediterranean led to the establishment of Massalia (Marseille), which would become the most important Phocaean colonial centre in the west. In parallel to the activity in the Tyrrhenian coast – reinforced by the establishment of Alalia on Corsica – after the initial decades of the 6th century BC the Phocaean ships left the port of Massalia to ply new trade routes

along the coastline of the Gulf of Lion. These westward routes favoured by the sailing patterns characteristic of that maritime setting enabled them to forge contacts with the coastal enclaves and the pre-existing indigenous trade networks. It is precisely on the western edge of this new maritime trade sphere where we can situate the first installation of Phocaean merchants in Emporion, on the southern part of the Bay of Roses.¹⁰

THE DEVELOPMENT OF THE PHOCAEAN ENCLAVE OF EMPORION

The Phocaean nucleus of Emporion is unquestionably the most important Greek colonial enclave on the Mediterranean coast of the Iberian Peninsula, as well as the one we know the best through the archaeological remains revealed by excavations. The uniqueness of this site and its important contribution to our knowledge of the Greek presence on Catalonia's coasts meant that the archaeological projects that the Junta de Museus de Barcelona (Board of Museums of Barcelona) embarked upon in Empúries in 1908¹¹ focused particularly on unearthing the main sector of the former Greek city. As a result of the successive excavation campaigns conducted until 1936, along with other subsequent archaeological interventions, today we can see almost the entire extent of the nu-

cleus that we know as the Neapolis of Emporion. Despite this, many of the exhumed remains date from its last historical period, between the time when the major urban reforms were performed in the 2nd century BC and Neapolis was abandoned in the Roman imperial period.¹² However, until quite recently, our knowledge of the older stages of the city had been considerably more limited.

The information on the beginnings of this site that we can glean from the written sources is not, in fact, very prolific.¹³ The earliest references to Emporion can be found in the ancient travelogues that simply mention it as the name of a city when describing this stretch of the coastline, only adding a brief mention of its roots as a Massalian settlement.¹⁴ Strabo's famous passage referring to Emporion (*Geographiká* III.4.8) is the only one that provides slightly more substantial information on the Greek settlement prior to the Roman presence. Based on the information conveyed by previous authors, Strabo mentioned an original settlement on a small island near the coast named *Palaià Polis* or Old City by the Emporion residents, which predated the subsequent establishment of the urban nucleus on the coast.¹⁵

The archaeological activity conducted in Empúries in recent decades has provided important information on these origins of the Greek settlement.¹⁶ The excavations performed in the modern village of Sant Martí d'Empúries are particularly important, as this nucleus is located over

FIGURE 1. Aerial image of Empúries. Above left, the current nucleus of Sant Martí d'Empúries, located over the remains of the first establishment of the *Palaià Polis*. On the right, separated by the hollow of the ancient natural port, the Neapolis sector, the main urban nucleus of the Greek city of Emporion (Photo: MAC-Empúries. S. Font).

the old hilltop where the *Palaià Polis* mentioned by Strabo was located. Today this promontory is part of the coastline, but we should imagine its location during ancient times between the mouth of the Fluvià River to the north and a small coastal hollow which could be used as a port.¹⁷ Its strategic location was entirely favourable to setting up a trade enclave, and it also perfectly explains the fact that the local people had occupied this site since much more remote times. Indeed, the most recent excavations performed in Sant Martí d'Empúries have proven that the promontory was occupied as far back as the late Bronze and early Iron Ages.¹⁸ This early coastal settlement also had relations with other nearby residential settlements and necropolis areas, such as the ones recently documented on Vilanera hill,¹⁹ which demonstrates consistent, stable occupation of this zone by the local people prior to the Greeks. The possibilities of connecting with the inland regions coupled with the favourable location for contacts with sailing and maritime trade had thus facilitated the creation of an ideal site for exchanges, as proven by the arrival of Phoenician goods since the 7th century BC.²⁰

This prior indigenous context also explains the Phocaeans' interest in establishing themselves in this zone since the beginning of maritime trade from Massalia heading westward towards the Gulf of Lion.²¹ The intensification of these contacts ultimately led to the creation of a permanent Greek merchant settlement in the second quarter of the 6th century BC with the goal of ensuring the stability and continuity of the exchanges with the local people. Thus emerged the first nucleus of the colonial establishment of Emporion, which in subsequent centuries would keep alive the memory of its origin in the very name of the city and the county: Empúries and L'Empordà.

From that time on, the remains revealed by the excavations in Sant Martí d'Empúries show clear changes in the nucleus, in terms of the organisation of the settlement, the building techniques or the crafts activities that were performed there and the materials supplied via trade, which we can attribute to the Greek presence.²² The excavations also made it possible to document its survival after the Archaic Period, as well as numerous remains coming from the subsequent occupation of the promontory during the Roman era and late antiquity, thus drawing connections with the mediaeval and modern town of Sant Martí.

During the first stage of this Phocaeans' emporion, its influence mainly extended to its closest geographic area without much further projection. However, after the second half of the 6th century BC, the intensification of trade must have been accompanied by a higher presence of Greek people living in the emporion. This phenomenon could clearly be associated with population movements and the significant growth experienced by the Phocaeans' colonial centres in the west after the main city, Phocaea, was seized by the Persian army in around 540 BC.²³

Within this more general framework, other factors also influenced the redefinition of the Phocaeans' maritime trade strategy, such as the consequences of the naval clash that took place with the Etruscans and Carthaginians in the Tyrrhenian sea shortly thereafter, which is known as the Battle of Alalia or the Sardinian Sea. From then on, we can witness the rise of Massalia as the main redistribution port driving Greek trade in the western Mediterranean, albeit on a smaller scale, through the consolidation of the trade outpost created several decades earlier on the southern end of the Gulf of Roses. The enclave of Emporion thus became an active stopover port for Greek commercial ships which from then on strove to carve a niche for themselves in the most active exchange zones with the Iberian communities located on the coastline of the Peninsula. The growth in the nucleus can be clearly seen particularly through the development of a new settlement on the coast after the second half of the 6th century BC, on the southern side of the small port hollow, the site on "terra firma" which Strabo's text also mentions. Thus emerged the main urban sector of Emporion, which in modern research has been called the Neapolis, in contrast to the ancient *Palaià Polis* mentioned by Strabo.

Despite the intense archaeological activity performed in this sector of the Greek city since the beginning of the excavations in Empúries in 1908, until just a few years ago the information available on the initial phases of the new settlement was quite scarce, given the considerable superimposition of remains from throughout its lengthy urban evolution, which lasted until the beginning of the Roman imperial period. However, several recent interventions have provided significant information on the late archaic period of the town, such as the definition of its northwest edge and its connection with the former port beach, not to mention the existence of what was likely an area of worship and ritual activities, perhaps directly related to trade and seafaring activities. Other recent excavations in the central part of Neapolis under the level of the subsequent Hellenistic stoa have also enabled us to recover traces of streets and domestic and artisan quarters which date from the earliest times in the establishment of this new colonial settlement. The remains revealed by these excavations, along with the information provided by other previous digs, confirm the growth of the town after the later decades of the 6th century and during the entire 5th century BC. Despite this and the subsequent shift of the city's southern boundary during the 4th and 2nd centuries BC, throughout its history Emporion continued to maintain its personality as a small port nucleus, barely three or four hectares large, with an essentially commercial mission.

In its evolution as an urban nucleus, the original emporion would become a small colonial *polis* which played a key role in the Phocaeans' trade networks in the western Mediterranean. Proof of the gradual entrenchment of the city is the fact that it began to issue its own coins after the 5th century BC, following the pattern of Phocaeans' coin-

age in Massalia. These early coins from Emporion, small, silver coins with fractional values, soon bore the city's toponym, albeit in abbreviated form: EM, EMPOR.²⁴ Likewise, we can also find an explicit reference to its inhabitants – *emporitai* – in some Greek inscriptions on sheets of lead, specifically the ones found in the proto-historical settlement of Pech Maho (Languedoc) and Empúries itself. The famous letter on a sheet of lead recovered in the excavations of Neapolis, written in a Greek Ionian dialect on a date that we can pinpoint between the late 6th and early 5th centuries BC, describes a complex naval trade operation which a Phocaean merchant was assigning to his representative or consignee in Emporion, part of which was supposed to take place in another place of exchange on the coast, Saiganthe, which has been associated with the environs of the Iberian nucleus of Sagunt.²⁵ Based on these important epigraphic documents, we can guess that indigenous individuals also actively participated in trade, as they are named with their Iberian anthroponyms.

We only have partial knowledge of the subsequent evolution in the architecture and urban planning of this Greek nucleus between the 5th and 3rd centuries BC, mainly at its southern end. This sector, which is where the different religious buildings were located and where the remains of the wall that provided access to the city from the south are found, has been one of the focal points of archaeological research since the start of the excavations.²⁶ In the early stages, this was a zone that seemed to have fallen outside the boundaries of the Greek enclave, where an area for cultural use, a kind of periurban sanctuary, had been located since the 5th century BC. Here we are aware of an area elevated above a large podium clad in calcareous ashlar. The remains of a construction supporting two altars are on this platform, which might be more recent, although even so it would retain the memory of the original sacrificial altar. Other remains found in this zone immediately to the south of what is called Torre Talaia – the calcareous outcropping that marked the highest point in the city's topography – also reveal the sites of other important religious constructions, such as the antefixes and other decorative architectural elements recovered in the excavations which belong to the stone roof of a temple whose devotion and location are as yet uncertain.²⁷

At the foot of the aforementioned podium, towards the east, the remains of a variety of domestic constructions were uncovered which have been attributed to a residential sector located outside the city boundaries in the 5th century BC. This interpretation was grounded upon the reference contained in Strabo's text to an early Iberian settlement in the immediate lee of the Greek nucleus. By gathering information from the oldest sources, this same author mentions the subsequent integration of this indigenous settlement into the urban area shared with the Greeks, albeit separated by an inner wall and with a shared legal framework "made up of Barbarian and Greek laws". We should note that from the start of the Greek nucleus through its subsequent evolution, the presence of

local people continued to be a persistent factor that marked Emporion's cultural identity. This indigenous presence is perceptible though certain elements of material culture as well as sgraffito inscriptions in the Iberian alphabet on everyday ceramics and on sheets of lead.²⁸

The process of synoecism described in Strabo's text seemed to materialise as well in the major urban reforms performed during the first quarter of the 4th century BC, which were clearly documented in the excavations performed in the southern part of the Neapolis. These reforms led to the construction of a powerful new defensive wall reinforced with large quadrangular towers which marked the city's new limits. These boundaries had been shifted southward, which entailed razing the remains of the previous residential area located outside the limits of the Greek nucleus.²⁹ In parallel, the new entrance to the city was defined, as was the religious area, which became integrated into the urban space with the addition of new altars and cult buildings.

The desire to reinforce the city's defences could have been motivated by a reaction to the insecurity stemming from the great fortified *oppidum* in Ullastret.³⁰ Still, Emporion's privileged relationship with the Iberian communities around it continued to be a key factor, given the role of the old colonial nucleus as a conduit of resources from the land to Mediterranean trade. Thus, maritime trade departing from Emporion's port must have led, in turn, to the intensification of farming, especially grain crops, as proven by the increase in the fields of silos linked to the stable residential nuclei such as Ullastret, Mas Castellar in Pontós and Peralada, as well as to small rural installations.³¹ In turn, throughout the entire 5th century and the first half of the 4th century BC, Emporion gained prominence as a stopover and redistribution port towards the Iberian world on the Peninsula for a wide variety of goods carried by the Greek merchant ships. One of the pieces of archaeological evidence that clearly reveal this phenomenon is the extensive distribution of Attic pottery, which we shall discuss below. In parallel, and as proof of the intensity of these exchange contacts, the archaeological materials recovered in the excavations of Empúries demonstrate that a significant volume of amphorae used to transport the surplus products from the Iberian economies, such as wine, oil, salt fish and other conserved foods, arrived in its port, in addition to grains and the mineral resources that spurred this trade.

However, the Greek ships that weighed anchor in the Phocaean ports of Massalia or Emporion were in no way the only players in these maritime trade contacts in the western Mediterranean. Thus, the arrival of a significant number of amphorae and other Ebusitan (Ibizan) products to the port of Emporion, along with goods from the south of the Peninsula or Carthage, also serves as proof of a necessary and increasingly intense relationship with the Punic trade networks. In the course of the 4th century BC and particularly in the 3rd century BC, the gradual rise in exchanges promoted by the Punic centres on the western

FIGURE 2. Obverse and reverse of one the silver drachmas minted in Emporion in the 3rd century BC (Photo: MAC-Empúries).

Mediterranean coast of the Iberian Peninsula must have prompted a parallel decline in the influence of Greek trade in that same sphere. This is a relatively lesser-known stage in terms of the urban evolution of the nucleus of Emporion. Despite this, the vitality and persistence of the prominent economic role of this nucleus as the main Greek trading enclave in the west is evident in other respects, such as the money coined by the mint in Emporion during this same period, the famous silver drachmas with the legend *EMPORITON*, ‘of the Emporion residents’, which adopted a new metrology compared to the fractional coins issued previously. These coins soon included the figure of the winged Pegasus on the reverse as a kind of identifier and symbol of the city,³² which the subsequent minting of bronze coins from Empúries with Iberian and Latin legends continued to show.

RHODE, THE SECOND COLONIAL ESTABLISHMENT IN THE BAY OF ROSES

The early decades of the 4th century BC have been viewed as a stage in which the impetus of Massalian trade in the west was still strong. In Emporion, this juncture is reflected in major urban reforms in the nucleus of Neapolis, as mentioned above. Likewise, this is when the presence of Greek trade in the east and southeast of the Peninsula seemed to gain further ground with the establishment of the other small trade enclaves mentioned in the written sources – including Hemeroskopeion, located near what is today Dénia – which we shall discuss below.

Yet this same context also witnessed the creation of a second port nucleus on the northern end of the Bay of Roses, almost two centuries after Emporion was first established. Even though a number of ancient texts refer to the supposed founding of the enclave of Rhode linked to a presence of sailors from the island Rhodes back in the 8th century BC,³³ the archaeological information enables us to refute the truth of this origin and instead feeds the idea

that this attribution is nothing more than the re-creation of a legendary past grounded only upon the similarity between the ancient toponym and the name of the Greek island of Rhodes. Indeed, the data revealed in the excavations performed in the subsoil of the citadel of Roses to date lead us to pinpoint the origin of this settlement in the first quarter of the 4th century BC and demonstrate its clear ties to Phocaeen colonial and commercial activity. Strabo himself, in his description, had rejected the city’s roots in Rhodes and more specifically attributed it to the initiative of Emporion, which would have thus strengthened its domain over its most immediate coastline. Despite this, more recent research³⁴ prefers to contextualise the origin of the nucleus of Rhodes within the colonial and trade dynamic of Massalia, which since the 5th century and especially at the dawn of the 4th century BC had reinforced its control over its area of influence on the coasts of the Gulf of Lion by creating new establishments.³⁵

The remains of ancient Rhode revealed by the excavations, despite the small area discovered until today, enable us to reconstruct several important features of its ancient topography and urban evolution. We know that the original establishment emerged on a small coastal hilltop bounded by two streams, above which the Romanesque church of Santa Maria was built centuries later, as proven by the archaeological strata and the remains of constructions documented in that zone. From there, the Greek nucleus extended its sphere of economic and cultural influence over the closest region in the north of the L’Empordà plain, where the local settlements orbited around the Iberian *oppidum* in Peralada.

The subsequent growth of the Greek nucleus during the 3rd century BC, fostered by an intensification of trade based on the local crafts industry manufacturing ceramic crockery, can be clearly seen in the addition of a new urban sector near the former port zone, the so-called “Hellenistic quarter”. Its constructions reveal a regular urban layout and include several remains from kilns used to produce the black-glazed pottery attributed to the Rhode

FIGURE 3. Remains of what is called the “Hellenistic quarter” of the ancient Rhodes, conserved inside the Citadel of Roses (Photo: Globusvisió-ICRPC).

workshops, which were redistributed through maritime trade along a broad swath of the Iberian Peninsula coastline, as were other varieties of ceramic crockery in the Greek tradition.³⁶

Throughout the 3rd century BC, the consolidation of the role played by the Phocaean nucleus of Rhodes was also strengthened by the minting of its own coins, the famous silver drachmas which depicted a rose on the reverse as a symbol alluding to the city’s name, accompanied by coinages of smaller units and later bronze coins.

GREEK TRADE ON THE EAST OF THE IBERIAN PENINSULA

As mentioned at the beginning of this article, Greek trade in the eastern part of the Iberian Peninsula effectively got underway through the first contacts of the Phocaean and other East Greek merchants with the western Mediterranean after the late 7th century BC. They had a heavy presence in the zone of Huelva, where in recent years discoveries are being made which enable us to posit active trade with the constant arrival of materials from Greece.

Around this same time, however, the Phoenician sailors were still the main players in maritime trade along the Mediterranean coastline of the Peninsula. Regarding the northeast, the influence of Phoenician trade left its mark in two major areas: the Ebro River zone and the coasts of the Alt Empordà, Languedoc and Roussillon, areas from which routes emerged that provided access to the inland regions in the quest for metals from the Atlantic zone, especially tin. Until Massalia was founded, and especially until Emporion was, there was only a scant presence of Greek materials in this zone, although there is evidence of

them since the Phocaean ships’ earliest stops to the zone in the early 6th century BC.³⁷

Therefore, in the early stages, the distribution of Greek ceramics in the western Mediterranean was mainly concentrated in two large zones that reflect two distinct trade strategies based on two trade routes that were largely independent from one another. One zone corresponds to the south and southeast of the Peninsula and can be related to the activity of the Greek merchants from the east, especially the Phocaeans, who had already stopped there even before Massalia was founded in the search for routes to source metals, taking advantage of a pre-existing structure of exchanges developed by the Phoenicians. The second zone corresponds to the northwest Mediterranean coast, following a route from the Tyrrhenian sea which provided the backdrop for the Phocaeans to found Massalia, Alalia and Emporion. Between these two zones, the documentation of Greek materials along the east coast of the Iberian Peninsula is practically nonexistent until the middle of the 6th century BC.³⁸

From then on, however, several factors contributed to altering the dynamics of Greek trade in this geographic region. The first was the decline in the trade activity of the western Phoenician centres throughout the first half of the 6th century BC, often linked to factors such as the fall of Tyre, the Phoenician metropolis, into the hands of the Babylonia army of Nebuchadnezzar in around 576 BC. Likewise, as mentioned above, this was coupled with the preponderant role taken on by the newly-founded Massalia and Emporion, especially within the new context of Phocaean trade after the historical events of the mid-6th century BC, namely the seizure of Phocaea and the clash with the Etruscan and Carthaginian ships in the Tyrrhenian sea.

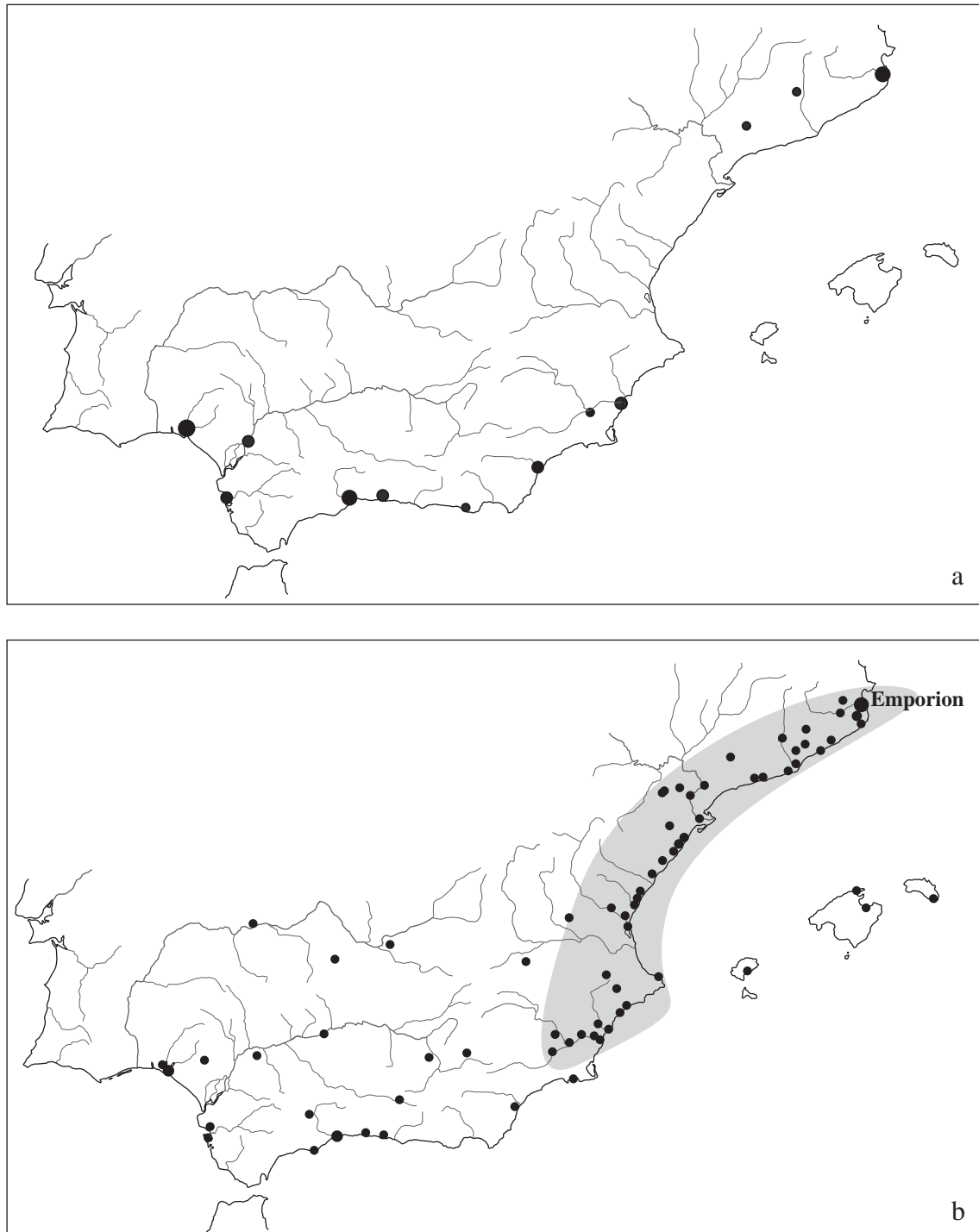

FIGURE 4. Distribution of pottery and amphorae transported via Greek trade in the 6th century BC. The first map (a) shows the discoveries from the first half of this century, with two clearly distinct areas. The second map (b) reflects the rise in the number of finds corresponding to the late Archaic Period, between the second half of the 6th century and the start of the 5th century BC, with the spread of Phocaeen trade driven along the entire Mediterranean coast of the Iberian Peninsula from Massalia and Emporion.

Several known shipwrecks and their cargo from the late archaic period provide a partial window onto the kind of trade in which Phocaeen ships engaged, along with the diversity of materials and routes. These ships include the shipwreck of Pointe Lequin 1A in Porquerolles and the one found at Cala Sant Vicenç in Mallorca. The cargo of the former includes Attic pottery, amphorae from the eastern Mediterranean, Ionian cups and ampho-

rae from southern Italy, that is, materials from both the Aegean and the centre of the Mediterranean, most likely on their way to be redistributed in the port of Massalia. The cargo of the ship found in Cala Sant Vicenç, which also sank in the late 6th century BC as part of the first major deployment of Phocaeen trade from Emporion in the western Mediterranean, also shows an impressive variety of goods: amphorae from Magna Graecia and eastern

Greece which probably held wine, Iberian amphorae, iron tools used for farming, a tin ingot, ceramic crockery and stone elements such as saddle querns. They are examples of redistribution trade at the emporia with significant variety in both the kinds of products and their provenance.³⁹

The discoveries of different kinds of Greek ceramics at the sites along the Catalan coast show the diversity of the provenance of the imported materials, either in the early days as part of the exchanges with the Phoenician world and later on, in the 6th century, as part of trade promoted by Massalia and Emporion.⁴⁰ During the 6th century, Corinthian pottery arrived mainly to the Lower Ebro River zone⁴¹ and the Empordà,⁴² although it has also been found in an inland site, namely the necropolis of Milmanda in Vimbodí,⁴³ and in a coastal site, La Peña del Moro in Sant Just Desvern.⁴⁴ Other imports that regularly appear along the coast include the ceramics from eastern Greece and especially the central Mediterranean, such as the so-called Ionian cups of B2-type defined by G. Vallet⁴⁵ and the wine amphorae also from the southern Italian colonial centres or from the workshops of Massalia itself;⁴⁶ the Greek amphora of unclear provenance from the founding phase of the Alorda Park site; and the western Greek ceramics with the output from several different workshops, including the B2-type cup represented at some sites.⁴⁷ However, there is a considerable array of shapes which have so far been exclusively documented at the sites in Ullastret: lekythos, lekanes, amphorae, bowls, paterae and jugs; monochrome grey pottery⁴⁸ produced in both Massalia and other workshops, including the ones in Empúries, which developed a variety of forms that correspond to crockery pieces, among them the *à marli* dish, shape III cups and variations on jugs.

However, quantitatively speaking, the most plentiful imported materials were Attic ceramics in all their different varieties. Imports of black-glazed Attic pottery in the indigenous settlements can be found since the early 6th century BC in Puig Cardener in Manresa, which marks a route penetrating inland at a very early date. However, these ceramics' presence did not become truly significant until the last quarter of the 6th century BC, when there is evidence of a significant number of Bloesch C-type cups at different sites.⁴⁹ Imports of Attic black-figure pottery also began in the second half and especially the last third of the 6th century BC. In this period, the most commonly represented form is the cup: Band-cups,⁵⁰ Cassel cups⁵¹ and especially Eye-cups.⁵²

Despite their presence in Emporion and the role of this colonial enclave in the first introduction of Greek materials into the eastern part of the Peninsula, especially in terms of imports of Attic pottery, according to some authors one of the dominant agents in trade in this zone of the Mediterranean starting in the mid-5th century BC was the Punic colony of Ibosim on Ibiza, the later Roman Ebusus. This claim is based on the majority presence of Ebusitan amphorae at the Iberian sites from this period and the analysis of imports of common pottery, which in-

clude more Punic than Massalian ceramics. The distribution of amphorae is intrinsically linked to the commercialisation of agricultural goods or other foodstuffs, given that they served as containers for products like wine, oil or salt fish. In this sense, we should note that the three colonies in the western zone of the Mediterranean which aimed to spur the farming in a region are Massalia, Ibiza and Gadir (within the Circle of the Strait of Gibraltar). Previously, with regard to trade in amphorae in the north-east of the Peninsula, there had been a clear domination of imports of Greek amphorae from different places, more than Ebusitan, as amphorae from Massalia, Corinth and Magna Graecia have been identified. This leads us to posit an emporic form of maritime trade developed by the Phocaean colonies of the western Mediterranean, taking advantage of the reorganisation of the Phoenician and Punic trade routes between the fall of Tyre and the rise of Ibiza.⁵³

In the 5th century BC, there is evidence of a rise in imports of Greek pottery compared to the previous period, especially of Attic crockery. That period marked the beginning of the constant presence of Greek materials in the indigenous inland sites, and not only in the coastal settlements.

With regard to black-glazed Attic pottery, in the first half of the 5th century BC Vicup and Acrocup-style cups⁵⁴ and a skyphos have been documented in the site of Illa d'en Reixac, while in the second half of the century Cástulo-type cups began to arrive.

Regarding the kind of black figure, in the 5th century BC cups still predominated,⁵⁵ but a cup-skyphos is also documented in Mas Castellar in Pontós, an oinochoe in Els Castellans, an amphora in Tarragona and lekythoi and a significant number of cup-skyphoi from the third quarter of the 5th century BC in Puig de Sant Andreu.

The presence of Attic red-figure pottery during the 5th century is virtually incidental. They have been located at very few Iberian sites, and most of them are found directly within the sphere of influence of Emporion, with a small number of vases at each of the sites. The presence of Attic red-figure materials was quite rare in the first half of the 5th century BC,⁵⁶ even at a site like Ullastret, where the volume of Attic ceramics found is considerable. This contrasts with the same period in southern France, where during the 5th century BC there is an abundance of Attic red-figure materials re-exported from Massalia and Emporion, with a wide range of shapes, including the cups, lekanes or kraters found in a string of native settlements along the Mediterranean coast.⁵⁷ Most of the materials recovered in the first half of the 5th century BC correspond to drinking cups, more specifically stemmed kylikes. What stands out in this sense is the presence of the two column-kraters and the oinochoe recovered at Turó de Ca n'Oliver, and a classical lekythos from Tarragona, as they are forms that are rare to find.

With regard to the geographic location of the sites, during the first three quarters of the 5th century BC, we only have proof of the presence of red-figure ceramics at

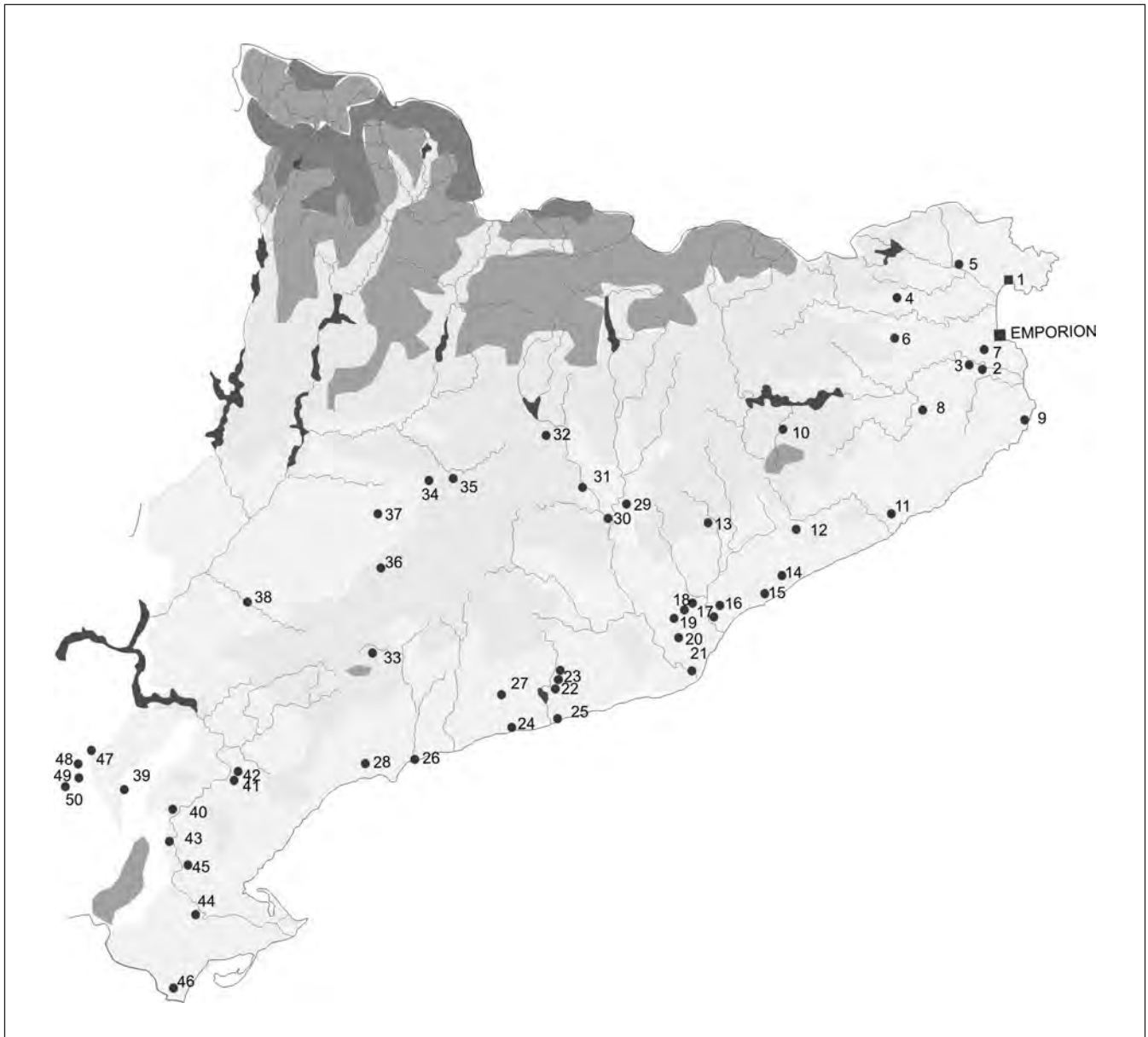

FIGURE 5. Map with the location of the sites with materials from the 6th and 5th centuries BC mentioned in the text: 1. Roses; 2. Puig de Sant Andreu; 3. Puig de Serra; 4. Mas Castellar; 5. Peralada; 6. Porqueres; 7. Mas Gusó-Puig Moragues; 8. Puig d'en Rovira in La Creueta; 9. Sant Sebastià de la Guarda; 10. Turó de Montgròs; 11. Montbarbat; 12. Puig Castell in Vallgorguina; 13. Torre Roja; 14. Burriac; 15. Cadira del Bisbe; 16. Can Calvet in Santa Coloma de Gramenet; 17. Turó de Ca n'Oliver; 18. Can Xercavins; 19. Sitges on Carrer Elisenda; 20. Penya del Moro; 21. Montjuïc; 22. Olèrdola; 23. Vinya del Pau; 24. Alorda Park; 25. Darró; 26. Tarragona; 27. Turó de la Font de la Canya; 28. Timba del Castellot; 29. El Cogulló; 30. Boades; 31. Puig Cardener; 32. El Vilaró; 33. Milmanda; 34. Guissona; 35. Ivorra; 36. Ciutadilla; 37. Tossal del Mor; 38. Els Vilars; 39. Coll del Moro in Gandesa; 40. Lo Toll; 41. Coll del Moro in La Serra d'Almos; 42. Castellet in Banyoles; 43. Castellet in La Roca Roja; 44. La Palma; 45. Les Planetes; 46. La Moleta del Remei; 47. La Gessera; 48. Les Ombries; 49. Sant Antoni de Calceit; 50. Els Castellans.

sites near Emporion, at Ullastret, Mas Castellar, Mas Gusó-Puig Moragues and perhaps Peralada, as well as at some sites on the coast. The proximity to Emporion and the consequent trade relationship deriving from it are key factors in the existence of Attic imports in these sites at an early date, as a continuation of the contacts that had gotten underway in the 6th century BC. On the central coast of Catalonia we can find two sites, Burriac and Turó de Ca n'Oliver, which are located at territorial control points. Based on the imports documented at Turó de Ca n'Oliver, its researchers inferred that this site had a ruling class

which must have worked at overseeing the production and the gathering and subsequent disposal of the surplus.⁵⁸ In Tarragona, we must assess the association of imported Attic red-figure and Massalian pottery in higher volumes than Punic goods, which may indicate direct trade between the Phocaeen colonies and the large Iberian settlement of the Cossetan area.⁵⁹

In the second half of the 5th century BC, Attic imports rose slightly, especially in the last quarter of the century, when the upswing noted in the 4th century BC had actually started.⁶⁰ The documented forms are pretty much

limited to drinking vessels, including skyphoi, sessile kantharoi or kylikes, with the exception of La Peña del Moro, where kraters, oinochoai and lekanes have been located, La Torre Roja with one krater and Sant Sebastià de la Guarda and El Tossal del Mor with a column krater. Most notably is the exception of Ullastret, where almost all the forms found in Empúries are represented (kylikes, kylikes-skyphoi, skyphoi, sessile kantharoi, kraters, pelikai, choes, lekanes and squat lekythoi).

The other Greek imports that are abundantly represented during the 5th century BC are Massalian items, especially amphorae. Among the amphora productions of Massalia there are examples of Py 2 and Py 4, both dating from prior to 450 BC. The pieces come from Puig de Sant Andreu, Alorda Park, Tarragona and Castellot de la Roca Roja.⁶¹ Common ceramics, chiefly mortars, have also been documented.

While in the 5th century BC there was a rise in Greek imports, in the 4th century BC they increased considerably and the goods were widely disseminated along a broad swath along the entire eastern part of the Peninsula, from the Gulf of Lion to the Strait of Gibraltar, and in both coastal and inland regions. This steep rise can be explained by the presence of different distributing agents of the Greek vessels. In addition to the trade from Empúries and the other Phocaeen colonies, especially Massalia, we should also bear in mind that many of these imports arrived via Punic merchants through Ibiza, as has been claimed repeatedly,⁶² in view of the dominance of Ebusitan products compared to goods from elsewhere.

Despite the increasingly more constant presence of Punic merchants in the western Mediterranean after the mid-5th century BC, we should not underestimate the role of Emporion, which through main ports like Massalia most certainly acted as an intermediary between the Mediterranean cities with a demand for mining, agricultural or fishing products and the areas where they were produced. Cabrera⁶³ also reveals close ties between Empúries and Cádiz after the mid-5th century BC, and this may explain the presence of Attic materials with a clear Emporion provenance (cups from the Marlay Painter, Class of St Valentine, skyphoi with reserved and overpainted decoration, glaux skyphoi) on the southern Iberian Peninsula and other inland regions. During the 4th century BC, Empúries' role as a redistributor of Attic materials in its sphere of influence was still important, despite the prominent role of the Punic merchants. In this respect, we should stress the importance of the discovery of the shipwreck of El Sec, in Calvià (Mallorca), when studying the distribution of the commercial cargoes in the 4th century BC, with Greek materials from different provenances, and with the Phoenician-Punic identity of the intermediaries.⁶⁴

Even though it could seem that the Punic and Emporitan traders had been able to divvy up the areas where they distributed Greek products on the Iberian Peninsula, it is not so clear that there was a single intermediary which

carried their goods to a specific location. This division of routes can be seen through the different types of vessels located in these areas. For example, in Catalonia there is a greater presence of skyphoi than of kylikes, unlike the situation in Andalusia, where stemless kylikes are quite plentiful and were an important part of the cargo of the ship of El Sec, which is within the Punic sphere. Yet on the other hand, the presence of Punic materials in Catalonia, including amphorae and other goods, is highly significant in both the Iberian settlements and in Emporion, which indicates that in this zone Punic trade at that time was as consistent as or more consistent than trade with Emporion. If we add the case of the squat lekythoi, they are only found in large numbers in Emporion and Ibiza, and in both places in funerary settings, Greek in Emporion and Punic in Ibiza, which may indicate relations between both cities involving trade in Attic vessels.⁶⁵ In fact, the amount of Attic pottery located on the Iberian Peninsula during the 4th century BC is very large in relation to the preceding century, and it should come as no surprise that even though commerce with Emporion and the Punic traders coexisted, if they had preferential distribution areas sometimes they surely overlapped.

With regard to the products that were commercialised from the western Mediterranean, in addition to mineral resources we should also include the agricultural output and the fact that Emporion is located in a zone where there is significant grain production, as shown by the large number of silos in the Empordà, with Mas Castellar de Pontós as a paradigmatic example, in addition to Creixell, Ermedàs and Peralada, as well as Lenguadoc.⁶⁶ They must have furnished wheat and other kinds of grain for the Mediterranean markets, such as the city of Athens, which had a considerable need for wheat after the supply flow from Sicily and Magna Graecia was cut off when the colonies took Sparta's side in the Peloponnesian War. In this sense, we should also note that Emporion has direct access to a large area which might have been included in this trade, where we can pinpoint numerous centres where agricultural surpluses were accumulated, such as the ones in El Vallès and El Penedès. In addition to the large silo field on Montjuïc, which may have had more commercial than agricultural purposes, numerous silo fields have been identified in these zones as well, including Can Xercavins in Cerdanyola del Vallès, Bellaterra, Can Fatjó in Rubí, Can Miano in Sant Feliu, Sitges, Mas Castellar and Vinya del Pau in Vilafranca, Turó de la Canya in Avinyonet and L'Albornar in Santa Oliva. In these areas, part of the surplus may have been used for trade.

In the world of complex trade relations in the Mediterranean and the role played by different agents in this trade, we should also bear in mind the Iberians' possible role in the redistribution of Greek materials among the Iberian settlements through their relations with Emporion. The presence of Iberian merchants can be seen in the letters written on sheets of lead located in Empúries⁶⁷ and

Pech Maho.⁶⁸ Based on these texts, we can deduce active participation by indigenous elements in the trade from Emporion, even though some doubt has been cast on this interpretation. Likewise, some coastal settlements like Montjuïc, Illeta dels Banyets and La Picola might have acted as the redistributors of the Attic materials they received from Emporion or Massalia among the inland settlements.

The case of Montjuïc shows us a nucleus which can be interpreted as a hypothetical case of a hybrid between the nuclei that specialised in accumulating surpluses, like Mas Castellar de Pontós, which were relatively common in what is today Catalonia, and an isolated or autonomous port establishment, similar to the site of Illeta dels Banyets. An important set of silos directly related to trade and exchange has been excavated on Avinguda dels Ferrocarrils Catalans in the city of Barcelona. The location of the site, near the Mediterranean Sea and the mouth of the Llobregat River, leads us to imagine a natural port, a nucleus where goods were concentrated and distributed and then easily sent inland through the Llobregat-Cardener and Llobregat-Anoia axes, both of which were navigable rivers in ancient times. Levels starting at the early 5th century BC have been documented, with the presence of Attic black-figure pottery, although most of the silos date from the 4th century BC. The variety of provenances and shapes is a defining feature of the imported ceramics found on Montjuïc from a qualitative standpoint, and from the quantitative standpoint as well, since imports account for a very high percentage. There is a set of Attic pottery of considerable volume in terms of both red figure and black-glazed, and the site has also produced black-glazed Ebusitan pottery, Apulian vases, Massalian and western Greek crockery, as well as common Punic pottery, both Ebusitan and central Mediterranean. With regard to imported amphorae, the materials documented include Punic amphorae (from Ibiza and from the Circle of the Strait of Gibraltar), as well as amphorae from Massalia, Corinth, Samos and Rhodes, with items that only have parallels near Empúries.⁶⁹

We have particularly focused on the distribution of Greek materials in the northeast of the Peninsula, in what is today Catalonia, but we could extend this focus along the entire eastern seaboard of the Iberian Peninsula. In this expansion of Greek ceramics across the entire east coast in the 4th century BC, we should highlight the issue of the sites possibly founded by Massalia cited in the ancient sources as Hemeroskopeion or Alonis. Carmen Aranegui finds an explanation for the small establishments near Cap de la Nau related to Massalia given that they have a chronological framework that is comparable to that of Roses and can be related to Phocaeen-Massalian designs to move into this sector in order to exploit the resources in the zone with participation by the local population. In a large area between El Grau Vell (Sagunt) and Cigarralejo (Mula), not only Attic pottery but also Massalian amphorae and mortars have been found, along

with other materials like the grey ceramics of northern Catalonia. Over the years, sporadic discoveries have been made in the Montgó zone, including deposits of jewellery, such as the diadem of Xàbia, fragments of sculptures and monetary treasures with pieces from Massalia, Emporion and different Greek cities, Sicily and southern Italy. They can all be related to the establishment of a holy area in a cape that was enormously important for navigation.⁷⁰

Until now, we have been unable to confirm the relationship between the Roman city of Dianium (Dénia) and the Hemeroskopeion cited by Strabo, the location of the Temple of Artemis, the Greek name of the Roman goddess Diana, despite the identical names, since no archaeological evidence has been found that would indicate the existence of a Greek nucleus there. However, in recent years two sites have been excavated in this zone which can be directly related to the expansion of Massalian trade and show different characteristics than other indigenous settlements, including Illeta dels Banyets in El Campello and La Picola in Santa Pola, more similar to the characteristics of trading outposts than to places of residence.

Illeta dels Banyets in El Campello (Alicante) is regarded as a port of trade where products were exchanged under the protection of a sanctuary. It had no wall but it did have numerous public buildings and important commercial and maritime activity associated with the port. The merchants, through the Sec River valley, reached the counties of L'Alcoià and El Comtat, which received a range of similar shapes of Greek pottery and showed identical behaviour in trade phases.⁷¹

La Picola, located in Santa Pola (Baix Vinalopó), is a settlement with walls and a regular layout in the Greek tradition reminiscent of the Massalian colony of Olbia in Provence; it is regarded by its excavators as an emporion⁷² with a clear commercial orientation. This establishment had a brief life (around 80 years), and even though there have been attempts to identify it as Alonis, its abandonment seems to run counter to this claim. Lately, another hypothesis has arisen that Alonis is actually located in La Vila Joiosa.⁷³

Greek merchants must have participated directly in the trade conducted in these settlements on the southeast coast of the Iberian Peninsula. Their presence might have even taken shape in stable emporion-like facilities that could generate such significant phenomena of cultural interaction in the surrounding Iberian world as the use of the Greco-Iberian alphabet, the adoption of iconographic forms of representation or certain cultural expressions and ritual practices with Greek roots, and regular settlements following the models of other Massalian colonial nuclei, such as La Picola.

During the 4th century BC, the Greek ceramics correspond mainly to Attic pottery, which is unquestionably the most important kind present in all the sites. Their distribution area encompasses the entire eastern part of the Peninsula and they can be found in virtually all the sites excavated with levels from the 4th century BC, either red-

FIGURE 6. Attic red-figure krater from Empúries dated from 4th century BC (Photo: MAC-Empúries).

figure vases or especially black-glazed pottery. This phenomenon can be associated both with the kind of output that was leaving the Athenian workshops at that time, namely standardised, cheap and easy to transport and distribute ceramics, and with the rise in trade contacts between an increasingly large Iberian population.

The Attic materials found in the indigenous establishments mainly display shapes related to wine consumption (cups, skyphoi, bowls, kraters and, to a lesser extent, hydriai, pelikai and oinochoai), although it has not been proven that the Iberian elites had the same banquet rituals as the Greek world. As table crockery, the other commonly represented forms are the fish dish and the black-glazed dishes; the toiletry vessels are limited to lekane, which might have been used differently than in the Greek world and are relatively plentiful, and perfume vessels in the guise of squat lekythoi. In some of the sites which have been more extensively excavated, we have found a set of Attic pottery made up of a krater and two or more drinking vases, mainly skyphoi, and three or four cups/bowls, although in this case they are not necessarily red-figure but are sometimes black-glazed. In the northeast region, this association is documented in Alorda Park, Turó del Vent, Montjuïc and Sant Sebastià de la Guarda; in other cases, like Penya del Moro, Turó de Ca n'Oliver and Burriac and Molí de l'Espígol, they also include oinochoai.

In addition to Attic pottery, other productions have also been documented in lower numbers: red-figure ce-

ramics from southern Italy (especially Apulian), amphorae and common Massalian crockery, western Greek ceramics and amphorae, from Magna Graecia and from other workshops in the west, and also from Corinth, Samos and Rhodes.

THE LATE STAGE OF THE GREEK ESTABLISHMENTS IN EMPORION AND RHODE

The increasingly steady progression of Punic and Ebusitan trade throughout the 4th century BC and especially in the 3rd century BC must have had undeniable consequences on the influence of the Greek merchant ships on the coastline of the Iberian Peninsula. Despite this, Greek trade from the Phocaean port nuclei of Emporion and Rhode unquestionably continued, no longer noticeable through the spread of Attic vessels but through the rising redistribution of other kinds of goods, including wine and Italian ceramics, or even the products manufactured in the Phocaean colonial centres, such as black-glazed pottery produced in the local workshops in Roses.

The true turning point in the evolution of these colonial centres was marked by the effective onset of the Roman presence in this land, with a different range of consequences for each of these two nuclei. In the case of Emporion, through the information conveyed by ancient sources we are aware of its role as a disembarkation point for the Roman troops in 218 BC, in the beginning of the Second Punic War,⁷⁴ a fact that was also made possible by the favourable support to the Romans offered by the old Greek nucleus in view of the advance of Carthaginian domination over the Mediterranean seaboard of the Peninsula. Shortly thereafter, in 195 BC, the strategic value of Emporion as a point of support to effectively control the northeast territories once again became clear in the arrival of the legions commanded by the consul Marcus Porcius Cato, who were sent to tamp down the local uprising against Rome's tax measures. This historical episode would end up having many consequences, including the disappearance of the nucleus of Rhode, which had fallen under the control of the rebels due to circumstances that the written sources do not fully explain.

The repression inflicted by Cato's troops thus led to the total abandonment of the second Phocaean nucleus in the bay, which was not reoccupied again until considerably more recently, during the Roman imperial period.

Conversely, in the case of Emporion, the Roman military presence seemed to have continued throughout the entire 2nd century BC, to such an extent that it led to a stable encampment near the urban nucleus and dovetailed with a particularly dynamic and prosperous period for the Greek city, which kept some degree of autonomy, conferring upon it the status of federated city allied with Rome. Port activity and trade were significantly reactivated, now as part of the sailing routes from the Italian peninsula to new provincial territories, which provided

the goods needed to supply the demands of the troops on the Iberian Peninsula, as well as to feed the regional circuits redistributing products such as wine or crockery. Thus, the many archaeological remains from this time, including wine amphorae and black-glazed pottery from Italy, are one of the clearest indicators of this new dynamic of maritime trade.

In Emporion, this particularly favourable economic context made the virtually wholesale transformation of the nucleus of Neapolis possible and laid the groundwork for the urban structure that the majority of the remains revealed by the excavations give glimpses of today.⁷⁵ This process of urban renewal particularly materialised with large construction works undertaken towards the mid-2nd century BC, when a new set of walls was built, slightly shifting the city limits towards the south and defining a new entrance to the city protected by quadrangular towers⁷⁶ (Figure 10). Likewise, the city's public space was expanded and monumentalised, with the creation of the new agora square dominated on the north by the porticoed stoa building.⁷⁷ The architectural reforms also affected the religious and cult spaces, especially the sanctuary area located in the southern part of the nucleus, which was totally reorganised in order to house new places of worship, as evidenced by certain remains uncovered in the excavations.⁷⁸ One example is the discovery of the famous statue traditionally identified as the god of medicine, Asclepius, although other researchers have recently claimed that it might be an image of the Alexandrian god Zeus Serapis, documented in Empúries through the epigraphy.⁷⁹ Even though this important transformation of the nucleus took place in the historical context of Rome's full control over the territory, Emporion strove to maintain its identity as a Greek enclave, in line with its origins, through its revamped urban image and the architectural models it used.

In parallel, the intensification of maritime trade necessitated the creation or development of new port infrastructures on the city's maritime front that would enable it to overcome the limitations that the old natural port posed for the arrival of ships⁸⁰ and even to use other suitable places along the nearby coastline as anchorage and disembarkation points.

One of the problems which archaeological research has thus far been unable to answer solidly is the existence and location of the supposed indigenous settlement that may have sprung up next to the nucleus of Emporion during this stage, if we take into account what the ancient sources describe around the time of the earliest Roman military presence in the zone.⁸¹ There have been attempts to link this settlement with the toponym *Undika* or *Untika*, which was mentioned considerably later (6th century AD) by Stephanus of Byzantium, or by the demonym *Untikeskesken* which appears on the bronze coins minted in Emporion in the 2nd century BC. In any event, it seems that at least part of this Iberian populace living adjacent to the Greek centre, along with other settlers with Italian

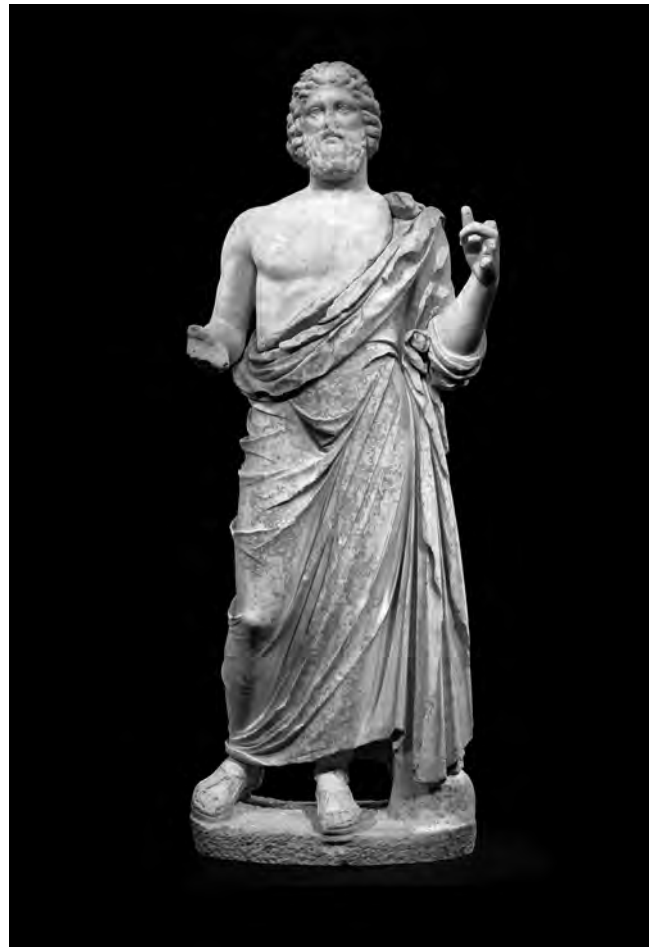

FIGURE 7. Statue traditionally identified as Asclepius, the God of Medicine. 2nd century BC. (Photo: MAC-Empúries)

roots, must have been integrated into the new regular city created atop the hill upon Roman initiative in the early 1st century BC. Finally, the creation of the *Municipium Emporiorum* some decades later led to a shared legal framework of Roman citizenship which also extended to the local people with Greek roots. Even though the coexistence of both nuclei survived for some time, the old sector of Neapolis ended up losing its functions in favour of the new urban centre created on the upper part of the hill. It became a simple port neighbourhood until it was abandoned during the Roman imperial period, as the memory of its Phocæan past gradually disappeared in a fully Roman cultural reality.

NOTES AND REFERENCES

- [1] L. GARCÍA IGLESIAS. "La Península Ibérica y las tradiciones griegas de tipo mítico". *Archivo Español de Arqueología*, no. 139-140 (1979), pp. 131-140; D. PLÁCIDO. "Los viajes fenicios y los mitos griegos sobre el lejano occidente". In: *Contactos en el extremo de la Oikouménē. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios. XVII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica* (Eivissa,

- 2002). Ibiza 2003, pp. 7-18; F. LÓPEZ PARDO. "Crono y Briareo en el umbral del Océano. Un recorrido por la historia mítica de los viajes al confín del Occidente hasta los albores de la colonización". In: *La navegación fenicia. Tecnología naval y derroteros*. Madrid 2004, pp. 1-42; E. GANGUTIA, *La Península Ibérica en los autores griegos: de Homero a Platón*. In: J. MANGAS and D. PLÀCIDO (ed.), *Testimonia Hispaniae Antiqua IIA*, Madrid 1998; L. ANTONELLI. *I Greci oltre Gibilterra. Rappresentazioni mitiche dell'estremo occidentale e navigazioni commerciali nello spazio atlantico fra VIII e IV secolo a.C.* Rome 1990.
- [2] A. DOMÍNGUEZ MONEDERO. "Fenicios y griegos en el sur de la Península Ibérica en época arcaica: de Onoba a Mainake". *Mainake*, no. 28 (2006), pp. 49-78; L. ANTONELLI. "Da Taršiš a Tartesso. Riflessioni sulla presenza greca oltre Gibilterra durante l'età arcaica". *Gerión*, no. 24.1 (2006), pp. 7-26; L. ANTONELLI. *Traffici focei di età arcaica*. "Hesperia" no. 23. Roma, 2008, pp. 63-72.
- [3] Materials published in F. GONZÁLEZ DE CANALES *et al.* *El emporio fenicio precolonial de Huelva (ca. 900-770 a. C.)*. Madrid 2004. These new finds significantly expanded the repertoire of Greek materials known so far in Huelva from this period.
- [4] Regarding these finds and their interpretation: P. CABRERA. "Cerámicas griegas y comercio fenicio en el Mediterráneo occidental". In: *Contactos en el extremo...*, *op. cit.*, pp. 61-86; A. DOMÍNGUEZ MONEDERO. "Fenicios y griegos...", *op. cit.* The recently-found fragments of Attic skyphoi from the Middle Geometric II also belong to this same timeframe, as do the Cypriot pieces found at the La Rebanadilla site (Málaga): V. M. SÁNCHEZ *et al.* "El asentamiento fenicio de La Rebanadilla a finales del siglo IX a. C.". In: E. GARCÍA ALFONSO (ed.), *Diez años de arqueología fenicia en la provincia de Málaga (2001-2010)*. Seville 2012, pp. 67-85 (p. 75).
- [5] A. GARCÍA Y BELLIDO. *Hispania Graeca*. Volum I. Barcelona 1948, pp. 70-78; J. L. GARCÍA ALONSO. "Nombres griegos en -oussa en el Mediterráneo Occidental. Análisis lingüístico e histórico". *Complutum*, no. 7 (1996), pp. 105-124. Counter to the pre-colonial origin of these toponyms, see: P. MORET. "La formation d'une toponymie et d'une ethnonymie grecques de l'Ibérie: étapes et acteurs". In: G. ANDREOTTI *et al.* (ed.). *La invención de una geografía de la Península Ibérica. I. La época republicana*. Madrid 2006, pp. 39-76.
- [6] P. ROUILLARD. *Les grecs et la Péninsule Ibérique du VIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*. Publications du Centre Pierre Paris 21, Paris 1991, pp. 21-33; A. DOMÍNGUEZ MONEDERO and C. SÁNCHEZ. *Greek Pottery from the Iberian Peninsula*. Leiden 2001; P. CABRERA. "Cerámicas griegas y comercio fenicio...", *op. cit.*; P. CABRERA. "Importaciones griegas arcaicas del Cerro del Villar (Guadalhorca, Málaga)". In: *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*. Proceedings of the international symposium held in Empúries from the 3rd to 5th of April 1991. *Huelva Arqueológica*, no. XIII.2 (1994), pp. 97-121. Regarding the oldest Greek materials found in La Fonteta (Guadamar), with fragments of Thapsos-type cups and proto-Corinthian kotylai, see: J. M. GARCÍA MARTÍN. "El comercio de cerámicas griegas en el sur del País Valenciano en época arcaica". In: P. CABRERA and M. SANTOS (coord.). *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*. Proceedings of the round table held in Empúries from the 26th to 28th of May 1998. Girona 2000, "Monografies Emporitanes" collection, no. 11, pp. 207-223.
- [7] Regarding the plentiful Greek materials documented in Huelva with a timeline that can be situated in the late 7th century BC and throughout the 6th century BC, see: B. B. SHEFTON. "Greeks and Greek imports in the south of the Iberian Peninsula. The archaeological evidence". In: H. G. NIEMEYER (ed.). *Phönizer im Westen*. Madrid 1982, "Madrider Beiträge" collection, no. 8, pp. 337-370; R. OLMOS. "Los griegos en Tartessos: una nueva contrastación entre las fuentes arqueológicas y literarias". In: M. E. AUBET (ed.). *Tartessos. Arqueología Protohistórica del Bajo Guadalquivir*. Sabadell 1989, pp. 495-52; P. CABRERA. "El comercio foceo en Huelva: cronología y fisionomía". *Huelva Arqueológica*, no. X-XI.3 (1988-1989), pp. 43-100; J. FERNÁNDEZ JURADO *et al.* "Cerámicas griegas del solar n.º 5 de la c/ Méndez Núñez de Huelva". In: *Iberos y griegos...*, *op. cit.*, pp. 67-96; A. DOMÍNGUEZ MONEDERO and C. SÁNCHEZ. *Greek Pottery...*, *op. cit.*, pp. 5-17.
- [8] P. CABRERA. "Importaciones griegas arcaicas...", *op. cit.*; P. CABRERA. "La presencia griega en Andalucía (siglos VI al IV a. C.)". In: *La Andalucía Ibero-turdetana (siglos VI-IV a. C.)*. *Huelva Arqueológica*, no. XIV (1997), pp. 367-390; A. RECIO. *La cerámica fenicio-púnica, griega y etrusca del sondeo de San Agustín (Málaga)*. Málaga 1990; M. I. CISNEROS *et al.* "Cerámicas griegas arcaicas en la bahía de Málaga". In: P. CABRERA and M. SANTOS (coord.). *Ceràmiques jònies...*, *op. cit.*, pp. 189-205; M. I. CISNEROS. "Las cerámicas griegas del Museo Picasso Málaga". In: *Memoria arqueológica del Museo Picasso Málaga: desde los orígenes hasta el siglo V d. C.* Málaga 2006, pp. 79-92; D. D. FLORIDO *et al.* "Varar y comerciar en la marisma. Guadalmar y el entorno del Cerro del Villar en época tardoarcaica". In: E. GARCÍA ALFONSO (ed.). *Diez años de arqueología fenicia en la provincia de Málaga (2001-2010)*. Seville 2012, pp. 137-170 (pp. 162-165).
- [9] Regarding the issue of Mainake, see a recent synthesis in: A. DOMÍNGUEZ MONEDERO. "Fenicios y griegos...", *op. cit.*, pp. 65-72.
- [10] An overview of the trade networks and earliest Phocaeen outposts on the northwest Mediterranean: J.-P. MOREL. "Problématiques de la colonisation grecque en Méditerranée occidentale: l'exemple des réseaux". In: C. ANTONETTI (ed.). *Il dinamismo della colonizzazione greca*. Naples 1997, pp. 31-44; J.-P. MOREL. "Phocaeen colonization". In: G. R. TSETSKHLADZE (ed.). *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 1. Leiden 2006, pp. 358-428; M. BATS. "Les Phocéens, Marseille et la Gaule (VIIe-IIIe s. av. J.-C.)". In:

- Les diasporas grecques du VIIIe à la fin du IIIe siècle av. J.-C.* Pallas (Toulouse), no. 89 (2012), pp. 145-156.
- [11] X. AQUILUÉ and J. MONTURIOL (coord.). *1908-2008. 100 anys d'excavacions arqueològiques a Empúries*. Girona 2008.
- [12] X. AQUILUÉ *et al.* *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*. Empúries. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Tarragona 1999; R. MAR and J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*. Sabadell 1993; M. SANTOS. "L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció". Figueres 2008, "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos" collection, no. 39, pp. 49-79.
- [13] Compiled in M. ALMAGRO. *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*. Barcelona 1951, "Monografías Ampuritanas" collection, no. 1.
- [14] These are two travelogues or peripli by unknown authors, erroneously attributed to Scylax of Carianda and to Scymnus of Chios, respectively dated from the 4th century BC and the late 2nd century BC, which contain information from previous Greek texts: F. J. GÓMEZ ESPELOSÍN. *El descubrimiento del mundo. Geografía y viajeros en la Grecia antigua*. Madrid 2000, pp. 124 and forward; P. COUNILLON (ed.). *Pseudo-Skylax, Le Périples du Pont-Euxin*. Bordeaux 2004; D. MARCOTTE (ed.). *Les Géographes grecs. Vol. I. Introduction générale. Pseudo-Scymnos, Circuit de la terre*. Paris 2000.
- [15] M. ALMAGRO. *Las fuentes escritas...*, *op. cit.*, pp. 76 and forward; J. MANGAS and D. PLÁCIDO (ed.). *La Península Ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*. Madrid, 1999, "Testimonia Hispaniae Antiqua" collection, no. II B, p. 668.
- [16] Until quite recently, knowledge of the oldest phases of occupation of the Greek establishment of Emporion was based on partial information obtained from different digs performed in the Neapolis sector: M. ALMAGRO. *Ampurias: historia de la ciudad y guía de las excavaciones*. Barcelona 1951, pp. 104-124; J. RUIZ DE ARBULO. "Situación de sondeos estratigráficos en la Neàpolis de Ampurias (1908-1983)". In: *Iberos y griegos...*, *op. cit.*, pp. 59-72. Regarding the *Palaia Polis*, we only had a few archaic materials recovered in the earliest excavations at Sant Martí d'Empúries: M. ALMAGRO. *Excavaciones en la Palaia Polis de Ampurias*. Madrid 1964, "Excavaciones Arqueológicas en España" collection, no. 27.
- [17] The location of the ancient mouth of the Fluvià River, along with one of the branches of the lower course of the Ter River which fed into the sea near Empúries until the Middle Ages, contributed to shaping an environment made up of tidal marshes and coastal lagoons. Regarding the ancient landscape in this zone, see: M. BLECH and D. MARZOLI. "Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinarias llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán, Madrid". *Empúries*, no. 54 (2005), pp. 45-58; D. MARZOLI. *Die Besiedlungs- und Landschaftsgeschichte im Empordà von der Endbronzezeit bis zum Beginn des Romanisierung*. Mainz-am-Rhein 2005, "Iberia Archaeologica" collection, no. 5; F. RAMBAUD. "Reconstrucción de la línea de costa en el territorio de Ampurias". *Empúries*, no. 54 (2005), pp. 54-70. Regarding the geological surveys conducted to ascertain the ancient coastline and the port topography, see: X. NIETO *et al.*, "La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos". *Empúries*, no. 54 (2005), pp. 71-100; G. BONY *et al.* "Géoarchéologie du port grec d'Empúries. Un port ouvert ou fermé?" *Archéomed Paléomed. Géoarchéologie en Méditerranée, Méditerranée*, no. 117 (2011), pp. 81-87.
- [18] X. AQUILUÉ (dir.). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Girona 1999, "Monografies Emporitanes" collection, no. 9; X. AQUILUÉ *et al.* "Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la Palaia Polis de Emporion". In: *Habitat et urbanisme dans le monde grec de la fin des palais mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.-C.)*. Pallas (Toulouse), no. 58 (2002), pp. 301-327; M. SANTOS. "Fenicios y griegos en el extremo N. E. peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave foceo de Emporion". In: *Contactos en el extremo...*, *op. cit.*, pp. 87-132; M. SANTOS. "Un depósito metálico en el poblado del Bronce Final de Sant Martí d'Empúries". In: *El hallazgo leonés de Valdevimbre y los depósitos del Bronce Final atlántico en la Península Ibérica*. León 2007, pp. 298-312.
- [19] B. AGUSTÍ *et al.* "Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà)". In: *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*. Barcelona 2004, pp. 99-114; X. AQUILUÉ *et al.* "El paisatge funerari en el territori d'Empúries, entre el bronze final i la primera edat del ferro". In: M. C. ROVIRA (dir.) *et al.* *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tiber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona 2012, "Monografies" collection, no. 14, pp. 75-90.
- [20] Regarding the Phoenician materials found in the Early Iron Age context in Sant Martí d'Empúries and in the necropolis of Vilanera, see: M. SANTOS. "Fenicios y griegos...", *op. cit.*; X. AQUILUÉ *et al.* "Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries". In: *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI a.n.e.* Alcanar 2008, pp. 171-190.
- [21] The archaeological proof of these early contacts comes from the Greek or Etruscan materials that appear in the indigenous residential levels in Sant Martí d'Empúries after the start of the 6th century BC. X. AQUILUÉ (dir.). *Intervencions arqueològiques...*, *op. cit.*, pp. 183-186; X. AQUILUÉ *et al.* "El comercio etrusco en Emporion: evidencias sobre la presencia de materiales etruscos en la Palaia Polis de Empúries". In: *Gli Etruschi da Genova ad Ampurias I*. Pisa and Rome 2006, pp. 175-192.
- [22] X. AQUILUÉ *et al.* "Nuevos datos...", *op. cit.*; X. AQUILUÉ *et al.* "Grecs et indigènes aux origines de l'enclave phocéenne d'Emporion". In: H. TRÉZINY (ed.). *Grecs et in-*

- digènes de la Catalogne à la mer Noire*. Aix-en-Provence and Paris 2010, "Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine" collection, no. 3, pp. 65-78.
- [23] According to Herodotus' account (I.165-167) of the Persian army's seizure of Phocaea, part of its population was moved to the colonial nuclei in the west, such as Alalia in the island of Corsica and later Hyele/Elea, the new colony created in Magna Graecia. This phenomenon has also been associated with the growth in the city of Massalia after that date. See: M. BATS. "Les silences d'Hérodote ou Marseille, Alalia et les Phocéens en Occident jusqu'à la fondation de Velia". In: *Apoikia. Scritti in onore di G. Buchner*. AION, n.s. 1 (1994), pp. 133-148; M. BATS. "Marseille archaïque. Étrusques et Phocéens en Méditerranée nord-occidentale". *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, no. 110.2 (1998), pp. 609-633; M. GRAS. "L'arrivée d'émigrés à Marseille au milieu du VIe s. av. J.-C.". In: *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*. Paris and Latas 1995, "Études Massaliètes" collection, no. 4, pp. 363-366; J.-P. MOREL. "Les Phocéens et la mer Tyrrhénienne au VIe siècle". In: P. BERNARDINI (ed.) *et al. La battaglia del mare Sardonio. Studi i Ricerche*. Cagliari and Oristany 2000, pp. 19-36.
- [24] Regarding these earliest issuances of fractional silver coins in Emporion, see: L. VILLARONGA. *Monedes de plata emporitanes dels segles V-IV aC*. Barcelona 1997; P. P. RIPOLLÉS. "Fraccionarias ampuritanas. Estado de la investigación". *Archivo de Prehistoria Levantina*, no. 19 (1989), pp. 303-317; M. CAMPO. "Las emisiones de Emporion y su difusión en el entorno ibérico". In: *La monetazione dei Focei in Occidente*. Rome 2002, pp. 139-165; M. CAMPO. "Les primeres imatges gregues. L'inici de les fraccionàries d'Empòrion". In: *Les imatges monetàries: llenguatge i significat. VII Curs d'Història monetària d'Hispania*. Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona 2003, pp. 25-45.
- [25] E. SANMARTÍ and R.A. SANTIAGO. "Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, no. 68 (1987), pp. 119-127; E. SANMARTÍ and R. A. SANTIAGO. "La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique". *Revue Archéologique de Narbonnaise*, no. 21 (1988), pp. 3-17; H. RODRÍGUEZ SOMOLINOS. "Inscriptiones Graecae Antiquissimae Iberiae". In: J. MANGAS and D. PLÀCIDO (ed.). *La Península Ibérica...*, *op. cit.*, pp. 336-339. Regarding the inscribed sheet of lead from Pech Maho, see: M. LEJEUNE *et al.* "Étrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude)". *Revue Archéologique de Narbonnaise*, no. 21 (1988), pp. 19-59.
- [26] The archaeological structures that form the southern sector of the Greek city, which include the remains of walls, temples and other religious structures, were uncovered by the excavations undertaken by the Junta de Museus de Barcelona (Board of Museums of Barcelona) after 1908. See: J. PUIG I CADAFALCH. "Els temples d'Empúries". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, no. IV (1911-1912), Barcelona 1913, pp. 303-322; R. MAR and J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, *op. cit.*, pp. 171 and forward. Regarding more recent excavations in this sector, see: E. SANMARTÍ *et al.* "La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion". *Madrid Mitteilungen* (Madrid) no. 29 (1988), pp. 191-200; E. SANMARTÍ *et al.* "Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos del sector meridional". In: *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*. Munich 1990, pp. 117-144; E. SANMARTÍ *et al.* "Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion". *Madrid Mitteilungen* (Madrid) no. 33 (1992), pp. 102-112.
- [27] These are fragments of an akroterion and diverse stone antefixes which were part of an anthemion with palmettes and lotus flowers belonging to a temple that was probably built in the second half of the 5th century BC: E. SANMARTÍ. "Emporion, port grec à vocation ibérique". In: *La Magna Grecia e il lontano Occidente. XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia* (Naples, 1990), Taranto 1990, pp. 389-410 (Fig. 2-5); E. SANMARTÍ *et al.* "Nuevos datos...", *op. cit.*, pp. 104-107; X. DUPRÉ. "Terracotas arquitectónicas prerromanas en Emporion". *Empúries*, no. 54 (2005), pp. 103-123 (pp. 114-118).
- [28] M. ALMAGRO. *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*. Barcelona 1952, "Monografías Ampuritanas", no. 2, pp. 71-83; E. SANMARTÍ. "Una carta en lengua ibérica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion". *Revue Archéologique de Narbonnaise*, no. 21 (1988), pp. 95-113; E. SANMARTÍ *et al.* "Testimonios epigráficos de la presencia indígena en Emporion". In: *Iberos y griegos...*, *op. cit.*, pp. 204-214.
- [29] E. SANMARTÍ *et al.* "Las estructuras griegas de los siglos V y IV a. de J. C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (campana de excavaciones del año 1986)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, no. 12 (1986), pp. 141-184; E. SANMARTÍ. "Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a. de J. C.". *Revue des Études Anciennes*, no. xc, 1-2 (1988), pp. 99-137; E. SANMARTÍ *et al.* "Nuevos datos...", *op. cit.*
- [30] Regarding the steady growth of the nucleus of Ullastret after the 4th century BC, see: A. MARTÍN and R. PLANA. "El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'oppidum d'Ullastret". In: *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*. Girona 2001, "Monografies d'Ullastret" collection, no. 2, pp. 39-52; R. PLANA and A. MARTÍN. "El paisatge periurbà de l'oppidum d'Ullastret: una nova imatge de la morfologia i del funcionament d'una ciutat ibèrica". In: M. C. BELARTE and R. PLANA (ed.). *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2012, "Documenta" collection, no. 26, pp. 123-148.

- [31] In the lands closest to Empúries, we should note the important role of nuclei like Pontós as concentrators of grain production on the Empordà plain, in addition to other disperse sites with storage silos. See: E. PONS (dir.). *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2002, "Sèrie Monogràfica" collection, no. 21; R. BUXÓ, E. PONS and A. VARGAS. *El Graner de l'Empordà: Mas Castellar de Pontós a l'edat del ferro*. Girona 1998; J. CASAS and V. SOLER. *El asentamiento rural ibérico de Saus (Girona). Un ejemplo de explotación agrícola en el territorio de Emporion*. BAR Int. Series S2390, Oxford 2012.
- [32] While the earliest drachmas issued in Emporion were inspired by the Punic coins of the day, they soon stood out for adopting the Pegasus figure on the reverse and a female head on the face, following the Arethusa model from Syracuse. J. AMORÓS. *Les dracmes empuritanes*. Barcelona 1933; A. M. GUADÁN. "Las monedas de plata de Emporion y Rhode", I-II. *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, no. XII and XIII (1968-1970); M. CAMPO. "Dracmas e imitaciones de Emporion en tesoros del Gabinete Numismático de Catalunya". *Glaux, Collana di Studi e Recherche di Numismatica*, no. 7 (1991), pp. 165-184; M. CAMPO. "La moneda griega y su influencia en el contexto indígena". In: *Historia monetaria de Hispania Antigua*. Madrid 1997, pp. 19-49; M. CAMPO. "Las emisiones de Emporion...", *op. cit.*; L. VILLARONGA. *Les monedes de plata d'Empòrion, Rhode i les seves imitacions, de principi del segle III aC fins a l'arribada dels romans, el 218 aC*. Barcelona 2000, "Complements d'Acta Numismàtica" collection, no. 5; L. VILLARONGA. *Les dracmes emporitanes de principi del segle II aC*. Barcelona 2002, "Complements d'Acta Numismàtica" collection, no. 7; L. VILLARONGA. *La plata emporitana de la Segona Guerra Púnica, final del segle III aC*. Barcelona 2003, "Complements d'Acta Numismàtica" collection, no. 8.
- [33] PSEUDOSCYMNUS, *Periegesis*, 202-9 (M); STRABO, *Geographika*, III,4,8 and XIV,2,10. M. J. PENA. "Fuentes literarias sobre la colonia griega de Rhode (Iberia)". In: A. M. PUIG and A. MARTÍN (coord.). *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2006, "Sèrie Monogràfica" collection, no. 23, pp. 41-52.
- [34] A. M. PUIG and A. MARTÍN (coord.). *La colònia grega de Rhode...*, *op. cit.*, pp. 612-614.
- [35] These nuclei created by Massalia include: Agathé (Agde), Olbia (Hyères), Nikaia (Nice) and Antipolis (Antibes). M. BATS. "Marseille, ses colonies et les relais indigènes du commerce massaliète en Gaule méridionale". In: *Marseille grecque et la Gaule*. Aix-en-Provence 1992, "Études massaliètes" collection, no. 3, pp. 263-278; M. BATS. "Le colonie di Massalia". In: M. LOMBARDO and F. FRISONE (ed.). *Colonia di colonia. Le fundazioni subcoloniali greche tra colonizzazione e colonialismo*. Lecce 2008, pp. 203-208.
- [36] A. M. PUIG. "El taller ceràmic de Roses i les seves produccions". In: A. M. PUIG and A. MARTÍN (coord.). *La colònia grega de Rhode...*, *op. cit.*, pp. 295-544.
- [37] X. AQUILUÉ *et al.* "Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries". In: *Contactes. Indígenes i fenicis...*, *op. cit.*, pp. 171-190.
- [38] M. SANTOS. "El vaixell en el context del comerç grec a l'oest del Mediterrani". In: X. NIETO and M. SANTOS, *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*. Girona 2008, "Monografies del CASC" collection, no. 7, pp. 301-303; M. SANTOS. "Emporion, la nave de Cala Sant Vicenç y el comercio foceo en occidente a finales del siglo VI a. C.". In: *Traffici, commerci e vie di distribuzione nel Mediterraneo tra Protostoria e V secolo a. C.* Gela 2009, pp. 243-254.
- [39] L. LONG *et al.* "Les épaves archaïques de la Pointe Lequin (Porquerolles, Hyères, Var). Les données nouvelles sur le commerce à Marseille à la fin du VIe et dans la première moitié du Ve s.". In: *Marseille grecque...*, *op. cit.*, pp. 199-234; X. NIETO and M. SANTOS. *El vaixell grec arcaic...*, *op. cit.*
- [40] Information primarily extracted from J. SANMARTÍ, D. ASENSIO and A. MARTÍN. "Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sud-pirinenca durant el període tarδοarcaic (ca. 575-450 aC)". *Cypsela*, no. 14 (2002), pp. 69-106, and from M. T. MIRÓ. *La ceràmica àtica de figures roges de la ciutat grega d'Emporion*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Barcelona 2006, "Monografies Emporitanes" collection, no. 14.
- [41] Like the aryballos and the pyxis from La Palma, or the Corinthian amphora in Toll de Benifallet: P. ROUILLARD. *Les Grecs et la Péninsule Ibérique...*, *op. cit.*
- [42] Aryballoi from Mas Gusó in Belcaire d'Empordà and in Ullastret: J. CASAS. "Mas Gusó-Puig Moragues (Belcaire d'Empordà). Materials indígenes del període de transició bronze-ferro, importacions gregues i les seves imitacions occidentals". *Cypsela*, no. 13 (2001), pp. 167-200; A. MARTÍN *et al.*, *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*. Girona 1999, "Monografies d'Ullastret" collection, no. 1.
- [43] E. RAMON. "Un arybalos procedent de la necròpolis de Milmanda (Vimbodí)". *Aplec de Treballs* (Tarragona), no. 9 (1989), pp. 32-35.
- [44] J. BARBERÀ and E. SANMARTÍ. *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro. Sant Just Desvern. 1974-1975-1977-1981*. Barcelona 1982.
- [45] Illa d'en Reixac and Puig de Sant Andreu in Ullastret, Boades, Burriac, Penya del Moro, necropolis of La Palma and Castellot de la Roca Roja in Benifallet.
- [46] Puig Castellar in Santa Coloma de Gramenet, Puig de Sant Andreu, Cadira del Bisbe in Premià de Dalt and Alorda Park-Les Toixoneres in Calafell.
- [47] Ullastret, Turó de ca n'Oliver in Cerdanyola del Vallès, Masies de Sant Miquel in Banyeres del Penedès and Alorda Park.
- [48] Puig de Sant Andreu and Illa d'en Reixac, Montbarbat in Lloret de Mar, Puig Castell in Vallgorguina, Turó de la

- Font de la Canya in Avinyonet del Penedès and, very far inland, perhaps the village of Els Vilars in Arbeca.
- [49] Illa d'en Reixac, necropolis of Serra de Daró, Mas Castellar in Pontós, Puig Castellar in Santa Coloma de Gramenet, Penya del Moro, Alorda Park, Coll del Moro in La Serra d'Almos, Castellot de la Roca Roja in Benifallet and Els Castellans in Flix.
- [50] Puig de Sant Andreu, Penya del Moro and Burriac.
- [51] Ullastret and Penya del Moro.
- [52] Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Penya del Moro and Ciutadilla.
- [53] D. ASENSIO. "Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, no. 11 (2001), pp. 67-86.
- [54] Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Turó de Ca n'Oliver in Cerdanyola del Vallès, Can Xercavins in Cerdanyola del Vallès, Masies de Sant Miquel, Alorda Park, Ciutadilla (Ivorra) and Castellot de la Roca Roja.
- [55] Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Alorda Park, Coll del Moro in Gandesa, Les Ombries and Sant Antoni in Calaceit. Fragments of unidentified forms have been found in Turó de Montgròs (El Brull), Darró (Vilanova i la Geltrú) and Montjuïc (Barcelona).
- [56] Ullastret, Mas Castellar in Pontós, Peralada, Mas Gusó, Turó de Ca n'Oliver in Cerdanyola del Vallès, Burriac, Vinya del Pau in Vilafranca del Penedès and Tarragona.
- [57] Ensérune, Montlaurès, La Monédière, Pech Maho, Besiers, La Cayla de Mailhac, Latas, Arle and Ruscino.
- [58] D. ASENSIO *et al.* "La ceràmica àtica del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès, Barcelona). Comerç i distribució de vaixel·la fina importada a la Catalunya central (segles v i iv aC)". In: *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric, Saguntum Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. Extra 3, Valencia 2000, pp. 369-380.
- [59] M. T. MIRÓ. *La ceràmica àtica de figures roges...*, *op. cit.*
- [60] Sant Sebastià de la Guarda in Palafrugell, Porqueres in Banyoles, Puig d'en Rovira in La Creueta (Quart), La Penya del Moro in Sant Just Desvern, Can Xercavins in Cerdanyola del Vallès, silos on Carrer Elisenda in Sant Cugat del Vallès, Cadira del Bisbe in Premià de Dalt, Torre Roja in Caldes de Montbui, Can Calvet in Santa Coloma de Gramenet, Olèrdola, Alorda Park and Les Toixoneres in Calafell, Timba del Castellot in Riudoms, Castellot de Banyoles in Tivissa, Les Planetes de Bitem in Tortosa, La Moleta del Remei in Alcanar, Tossal del Mor in Tàrrrega, Guissona, El Cogulló in Sallent and Sant Miquel de Sorba in Cardona.
- [61] J. SANMARTÍ. "La diffusion des amphores massaliètes sur la côte centrale de Catalogne". In: *Les amphores de Marseille grecque*. Marseille 1990, "Études Massaliètes" collection, no. 2, pp. 171-178.
- [62] J. SANMARTÍ. "Algunas observaciones sobre la distribución de cerámicas áticas en la costa central de Cataluña durante el siglo v a.C.". In: *Iberos y griegos...*, *op. cit.*, pp. 33-57.
- [63] P. CABRERA. "Cádiz y el comercio de productos griegos en Andalucía Occidental durante los siglos v y iv a.C.". *Trabajos de Prehistoria* (Madrid), no. 51-2 (1994), pp. 89-102.
- [64] A. ARRIBAS *et al.* *El Barco de El Sec (Costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*. Palma 1987; G. TRIAS. "El Sec: la ceràmica àtica de figures rojas". In: *Grecs et ibères au IVe siècle avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie* (Bordeaux, 1986). *Revue des Études Anciennes*, no. LXXXIX 3-4 (1989), pp. 21-49.
- [65] C. SÁNCHEZ. "La ceràmica àtica de Ibiza en el Museo Arqueológico Nacional". *Trabajos de Prehistoria*, no. 38 (1981), pp. 281-316.
- [66] D. ASENSIO, J. FRANCÉS and E. PONS. "Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica". *Cypsela*, no. 14 (2002), pp. 125-140.
- [67] E. SANMARTÍ and R. SANTIAGO. "Une lettre grecque sur plomb...", *op. cit.*; E. SANMARTÍ and R. SANTIAGO. "La lettre grecque d'Emporion...", *op. cit.*
- [68] M. LEJEUNE *et al.* "Étrusque et ionien archaïques...", *op. cit.*
- [69] D. ASENSIO *et al.* "El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de Port. Barcelona". *Quarhis. Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona*, no. 5 (2009), pp. 14-85.
- [70] C. ARANEGUI. "De nuevo Estrabón III, 4, 6-8". In: *Homénaje a M. Bendala. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid (CUPAUAM)*, no. 37-38 (2011-2012), pp. 419-429; C. ARANEGUI. "Ocupación económica, ritual y estratégica del litoral valenciano". *Mainake*, no. XXXII (II) (2010), pp. 689-704.
- [71] J. M. GARCÍA MARTÍN. *La distribución de ceràmica griega en la Contestania ibèrica: el puerto comercial de La Illeta dels Banyets*. Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alicante 2003; M. H. OLCINA *et al.* *La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante). Èpocas ibèrica y romana*. Museu Arqueològic d'Alacant, Alicante 2009, "Serie Mayor" collection, no. 4.
- [72] A. BADIE *et al.* *Le site antique de La Picola à Santa Pola (Alicante, Espagne)*. Casa de Velázquez, Paris and Madrid 2002.
- [73] L. ABAD. "Contestania, griegos e iberos". In: M. OLCINA and J. J. RAMÓN (ed.). *Huellas griegas en la Contestania Ibèrica*. Museu Arqueològic d'Alacant, Alicante 2009, pp. 20-29.
- [74] POLYBIUS, III.76.1-4; TITUS LIVIUS, XXI.60, 1-3 and XXVI.19, 11-14. M. ALMAGRO. *Las fuentes escritas...*, *op. cit.*, pp. 40-46; R. MAR and J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, *op. cit.*, pp. 464-470.
- [75] X. AQUILUÉ *et al.* *Guies del Museu...*; R. MAR and J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana...*, *op. cit.*
- [76] E. SANMARTÍ and J.M. NOLLA. "La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)". *Documents d'Archéologie Méridionale*, no. 9 (1986), pp. 81-110; E. SANMARTÍ *et al.*

- “La secuencia histórico-topográfica...”, *op. cit.*; E. SANMARTÍ *et al.* “Nuevos datos sobre la historia y la topografía...”, *op. cit.*
- [77] R. MAR and J. RUIZ DE ARBULO. “Sobre el ágora de Emporion”. *Archivo Español de Arqueología*, no. 61 (1988), pp. 39-60. Regarding the recent excavations in the stoa sector of Neapolis: X. AQUILUÉ *et al.* “Resultats de les darreres intervencions arqueològiques a la Neàpolis de la ciutat grega d’Empòrion (Empúries, l’Escala, Alt Empordà)”. In: *Tribuna d’Arqueologia 2009*. Barcelona 2011, pp. 121-147.
- [78] E. SANMARTÍ *et al.* “Emporion: un ejemplo de monumentalización...”, *op. cit.*; R. MAR and J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, *op. cit.*, pp. 171 and forward; J. RUIZ DE ARBULO. “El santuario de Asklepios y las divinidades alejandrinas en la Neápolis de Ampurias (s. II-I a. C.). Nuevas hipótesis”. *Verdolay* (Murcia), no. 7 (1995), pp. 327-338; J. RUIZ DE ARBULO. “Santuarios y fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, no. 28-29 (2002-2003), pp. 161-202.
- [79] *L’Esculapi. El retorn del déu*. Museu d’Arqueologia de Catalunya, Girona 2007; J. RUIZ DE ARBULO and D. VIVÓ. “Serapis, Isis y los dioses acompañantes en Emporion: una nueva interpretación para el conjunto de esculturas aparecido en el supuesto Asklepieion emporitano”. *Revista d’Arqueologia de Ponent*, no. 18 (2008), pp. 71-140.
- [80] X. NIETO and X. RAURICH. “La infraestructura portuaria ampuritana”. In: *III Jornadas de Arqueologia Subacuática* (Valencia, 1997). Valencia, 1998, pp. 57-76; X. NIETO *et al.* “La fachada marítima de Ampurias...”, *op. cit.*
- [81] TITUS LIVIUS, XXXIV, 9. Regarding Livius’ story and his sources: J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ. *La Campaña de Catón en Hispania*. Barcelona 1992 (2nd ed.). Regarding the issue of the indigenous establishment on the coast of Emporion: M. J. PENA. “Le problème de la supposée ville indigène à côté d’Emporion. Nouvelles hypothèses”. *Dialogues d’Histoire Ancienne* (Besançon), no. 11 (1985), pp. 69-83; M. J. PENA. “Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l’anàlisi de les fonts literàries”. *Fonaments* (Barcelona), no. 7 (1988), pp. 11-45; R. MAR and J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, *op. cit.*, pp. 192-194; P. MORET. “Tite-Live et la topographie d’Emporion”. *Mélanges de la Casa de Velázquez. Antiquité-Moyen Âge* (Madrid), no. xxxi (1995), pp. 55-75; P. CASTANYER *et al.* “El paisatge periurbà d’Empòrion”. In: C. BELARTE and R. PLANA (ed.). *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l’antiguitat*. Institut Català d’Arqueologia Clàssica, Tarragona 2012, “Documenta” collection, no. 26, pp. 99-121 (pp. 106-107).

BIOGRAPHICAL NOTES

M. Teresa Miró (Barcelona, 1960) is a territorial archaeologist in the Department of Culture of the Generalitat de Catalunya in Tarragona. Her archaeological research has revolved around imports of Greek ceramics in the northeast of the Iberian Peninsula, especially in the Greek city of Emporion (Empúries). She has participated in numerous archaeological excavation projects in the Iberian settlements of La Peña del Moro (Sant Just Desvern), El Castellet de Banyoles (Tivissa), El Coll del Moro (Gandesa) and Tarragona. She is the author of numerous scholarly articles on her topics of research and on archaeology management, especially in urban archaeology.

Marta Santos (1959) is an archaeologist and curator at the Museu d’Arqueologia de Catalunya-Empúries (Archaeology Museum of Catalonia-Empúries). Her research interests mainly centre on the different projects carried out in Empúries, in both the Greek and Roman cities. She has also participated in the interventions and archaeological studies at other sites, including the Roman baths in El Turó de Sant Grau (Caldes de Malavella) and the archaic Greek shipwreck in Cala Sant Vicenç (Mallorca). She is the author of numerous scholarly articles and has contributed to a variety of monographs, with a particular interest in topics related to the Greek presence and trade in the western Mediterranean, especially in Emporion.

The fine arts during the Baroque period in the Principality of Catalonia and the countships of Roussillon and the Cerdagne

Joan Bosch*

Universitat de Girona
Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural

ABSTRACT

Once the prejudices that hindered our understanding of Baroque art's true nature had been overcome, the history of Catalan art has been rehabilitating the memory of the Baroque period and discovering a more faithful image of it. Nonetheless, it has also had to accept that much of the art from this period has been seriously compromised by the destruction wrought by the Ecclesiastical Confiscations of the 19th century and the Civil War of the 20th century. It is the memory of a fundamental, decisive era in the shaping of Catalonia's historical and artistic heritage, one that is brimming with authors and episodes capable of fostering stories as interesting, intense and suggestive as those from any other period in Catalan art history.

Keywords: painting, sculpture, Baroque, Catalonia, Roussillon

PART ONE: THE HISTORIOGRAPHY AND ARTS SYSTEM

Towards a reconciliation with the "Baroque" heritage and its history

I think that today we can perceive the artistic deeds from the old 17th- and 18th-century Catalan bishoprics (in both the Principality and in Elne-Perpignan in North Catalonia) totally free from the aesthetic or intellectual reservations, suspicions and prejudices that until recently clouded the historiography of art and cultural opinion. If we are indeed able to perceive them in this way it is thanks to the effort and critical responses contained in the studies, research, teaching and informative actions coming from the field of art history in the past few decades, and thanks to the job of cataloguing, conserving and restoring our cultural heritage that the Catalan and French public administrations have been performing around the land, particularly at the restoration and conservation centres in Valldoreix and Perpignan.¹

However, the media have not been as helpful, given their general tendency to get mired in any fashionable banality, coupled with their deafness and blindness to this part of our cultural heritage, its historiography and the fluctuations in its assessments. Nor has the flagship Catalan museum, the Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), been overly helpful, as in this sphere it still remains a sadly passive agent. Ever since it was reopened after the Barcelona Olympics, MNAC has taken no inter-

est in remedying the notorious lack of a truly significant collection of the best artistic output from the Baroque era in Catalonia, either through a policy of exhibitions, or through acquisitions or temporary loans. To the contrary: it has sometimes sought to justify this black hole as evidence of the irrelevancy of the Modern Age in Catalonia, when in fact it is owing to the incapacity of our country's cultural ventures to create a representative collection of this period.

This is quite striking if we take into account that completing the art collection from the 17th and 18th centuries was part of the institution's founding ideals, as expressed in the famous inaugural speech by Pere Coromines in the autumn of 1934: "There remains a blank period: the three centuries which witnessed the glory of Baroque art, understood with all the breadth conferred upon it by the German archaeologists. [...] These are the three centuries of our decline which must be studied because the few figures from that time that did emerge from our unmerited oblivion enable us to hope that there are lovely discoveries to make, and that the Museu d'Art de Catalunya should enrich itself with new and as yet unsuspected riches when our Baroque artists come to occupy their rightful place in this Pantheon of our culture."²

However, I admit that I am referring to a single anomaly in our cultural system which, while noteworthy, does not overly attenuate our current perception that the momentum of the teaching activities, publications, research, restoration projects and museographic projects underway are pushing towards the normalisation of our relationship with art from the Baroque.³ I am confident that by now few doubts remain as to whether the artistic deeds of the period can foster stories as interesting and suggestive as

* **Contact address:** Joan Bosch, Faculty of Humanities, Universitat de Girona. Sant Domènec, Plaça Ferrater Mora, 1 17071 Girona. Tel. +34 972 418 213. E-mail: joan.boschb@udg.edu

those from any other movement in our history, and as to the fact that the Baroque period, just like any other, offered evocative, sophisticated works – along with, obviously, mediocre works and tedious, elementary products.

Thanks to all the aforementioned stakeholders, we are now becoming aware of what the period produced and what remains of it. The activity centres have been identified, we are aware of the most active authors and, among them, we are capable of distinguishing the more common from the more skilled, creative and daring. We are now poised to reflect on the uses and functions of the images, and the main subjects and thematic trends have been identified. We have shed light on a highly influential sector of the graphic culture of the painters and sculptors; we can now guess at the mechanisms and scale of values of the “eye of the period”; we are beginning to discover the nature of the art market; and we have been surprised by the existence of incipient episodes of collecting.⁴

Likewise, some of the most interesting phenomena regarding the clientele and patrons have been described, some of the forces that spurred the demand for painting and sculpture have been identified, and we are beginning to decipher the ties between the phenomena of the production of artistic representations and the contemporary cultural context. It is true that we must also admit that the work remaining is enormous and that researchers’ knowledge has many murky gaps with regard both to important artists who await monographic research (which is at times difficult to undertake), such as Joaquim Juncosa or Lluís Pasqual, and to overall studies on the world of goldsmithing, where the number of works conserved and the known documentation contrasts with the scant research efforts to date, usually concentrated on ambitious cataloguing studies.⁵

In any case, in the chapter of historiographic reflection, study after study and one heritage initiative after another have gradually marginalised the entire stream of deeply-rooted ideological and aesthetic obsessions that fostered such a late and reluctant acceptance of the artistic products of the age as counting among the intriguing times in the history of creativity or among the decisive stages in defining our cultural heritage and our visual culture. First came the series of late 18th-century academic objections against the overload, excess, bells and whistles and popular superstitious religiosity that was expressed through the figurative arts during the Baroque period. Then came the disdain of 19th-century Romanticism, which enshrined mediaeval art as the national style while stigmatising the art of the 17th and 18th centuries merely for having been produced in an age regarded as in “decline”, because – yet another prejudice – it was believed that a country with such eroded political sovereignty should necessarily have a weakened cultural system.

Few authors or cultural moments in time depart from the majority trend towards disdain. Eugeni d’Ors was one of the first, and he would be followed by the architects of late Noucentisme, including most notably Ricard Giralt

in “L’art barroc i la seva rehabilitació” (1920); Josep Francesc Ràfols in his *Entorn del nostre barroc* (1936); Jeroni Martorell, who promoted restoration criteria that were respectful of the testimonies of Baroque art;⁶ and Cèsar Martinell i Brunet. Martinell i Brunet had completed his studies on Baroque sculpture and architecture in Catalonia before the Civil War broke out, but the publication of the three must-read volumes of his *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya* had to wait until 1959–1963, when, fatally, the majority of sculptural works analysed had been reduced to piles of ashes.

In 1920, when Jeroni Martorell stated that “for this reason, educated men, those for whom there are things more interesting than modern comforts, those who are fond of archaeology, feel a great respect for Baroque works of art”, and when Cèsar Martinell finished his magnum opus, it can be said that there were finally influential intellectual sectors in our culture that were willing to reconcile with that spectacular part of our heritage. However, the Civil War got in the way. What is more, the horrifying destruction wrought in the summer of 1936 (and the subsequent intellectual malaise of the Franco regime) set this “normalisation” back decades. Despite the weighty efforts of the Noucentistes, after 1939 the image of emptiness in the churches in Catalonia – such as the basilica of Santa Maria del Mar in Barcelona, which prior to July 1936 was bedecked with altarpieces from the 17th and 18th centuries, including the formidable main altarpiece – added a harsh new misunderstanding to the long list of anti-Baroque grievances: the presumed irrelevancy of the Modern Age to our cultural heritage, which injected new energy into the old stigma of this art from a creatively anaemic and historically declining period.

Fortunately, the evidence of heritage provided by the churches in the regions of Roussillon, the Vallespir, the Conflent and the French Cerdagne, along with the deepening of their rich documentary memory, have made a decisive contribution to exorcising many of these assumptions and to revealing their vacuity. These regions continued to be the professional workplace of Catalan artists during the 17th and much of the 18th centuries despite the political transformations that culminated in the Treaty of the Pyrenees and the granting of the Catalan lands lying north of the Pyrenees (1659) to the Kingdom of France. As any visitor today will notice, the temples of French Catalonia, which survived the French Revolution without major losses and were logically salvaged from Spain’s upheaval in 1936, are rich in altarpieces, thrones, organs, paintings, clusters of sculptures, fine metalwork and altar fronts, which first proclaim the vitality of religious art commissions during the 16th to 18th centuries, especially because some of these pieces are truly spectacular, and secondly indicate the transcendence that the artistic and sumptuary production of the age achieved in the characterisation of our cultural heritage. The Abbot Eugène Cortade, a renowned scholar on the studies on Roussillon altarpieces from the period, with Bruno Tol-

lon and Yvette Carbonell-Lamothe, called this region “le pays du retable baroque”.⁷

Today’s historiography has verified the overwhelming evidence that the assets in the eight southern bishoprics of the Principality were no different from their northern counterparts prior to the summer of 1936. Hundreds of pieces of documentary evidence, hundreds of photographs taken before the destruction wrought in that fateful July of 1936 and hundreds of pieces preserved and exhibited in museums and churches serve as overwhelming evidence. Listening to and disseminating this evidence has become the first step towards rehabilitating the memory of the art from the Modern Age.

On the other hand, this contributes to bolstering other assessments that I consider quite objective, such as the fact that during the 17th and 18th centuries the country invested major resources into an artistic output that was moderately ambitious and fairly uniformly distributed around the entire land, and that the art objects crafted during the centuries of the Renaissance and the Baroque were predominantly found in religious spaces, where there was a profusion of large-scale, monumental altarpieces. It should be noted that those from the Middle Ages had been replaced by “modern” works for simple reasons of conservation and changes in taste, and that much of the mediaeval heritage that survived in its original site was moved to the diocesan museums created in the late 19th century and first quarter of the 20th century, which fortunately saved them from the mass destruction wrought by the Civil War. Before this destruction, therefore, no one would have questioned the importance of art from the Modern Age in the configuration of our cultural heritage, unless the position was blurred by prejudices.

As mentioned above, this more accurate perception of what our country’s cultural heritage was like before the wholesale defeat of 1936-1939 is based on the image that art history has gradually rehabilitated thanks to hundreds of documents known, for example, through the discoveries of Josep M. Madurell or those exhumed by researchers in recent decades from Catalonia’s splendid archives, as well as from important remnants that escaped the havoc wrought by the Ecclesiastical Confiscations of Mendizabal or Spanish Civil War – some because they had already found refuge in the diocesan museums – or the impressive treasure trove of photographs stored in our archives and libraries (Mas Archive, Salvany Collection in the Biblioteca de Catalunya, Photography Collection of the Centre Excursionista de Catalunya, Photography Archive of the Servei del Patrimoni Arquitectònic Local of the Diputació de Barcelona, etc.). By showing the specific nature of what succumbed to destruction, these photographs verify a territory both north and south of the Pyrenees that was actively involved in a vivid artistic endeavour characterised by the capacity to maintain a sustained promotion of altarpieces in varied formats, along with paintings, imagery, religious silverwork and also, obviously, the architecture used to build parish

churches, cathedrals, chapels, convents and monasteries, as well as civilian buildings, urban homes, monumental estates and town halls.

This vitality would span the three centuries of the Modern Age (16th to 18th), despite the inevitable moments of stagnation or slackening caused by the frequent episodes of war in the Catalan Revolt and the War of the Spanish Succession, the demographic crises caused by plagues and the severe shortages during years of poor harvests. And it was a vitality that was coherent with Catalonia’s society and economy of the day, as has clearly been proven by historians.⁸ In this sense, it might be useful to add that there was a considerable number of parish churches or churchwardenships and local councils that were capable first, from the 16th until the late 18th century, of building new parish churches, sometimes of such monumental proportions as those found in Sant Joan de Valls or Sant Pere de Reus, and secondly, of fitting them out with all the silverwork and religious garments needed for each of its altars; and beyond that, of building spectacular new main altarpieces bedecked with imagery and vast narrative relief panels; and finally (or simultaneously), of crafting new altarpieces to adorn the side chapels that opened onto the central nave. And it was common to find churchwardenships and brotherhoods (and we will soon examine how these institutions were among the most active clientele in the country) replacing the altarpieces dating from the Middle Ages for 16th century pieces and then, decades later, renewing some of these with even more monumental structures crafted in the Baroque style in the late 17th or mid-18th century, two particularly exciting moments in the demand for art in Catalonia.

It is clear that to reveal the underpinnings of that artistic vitality, unsuspected until quite recently, we must not only evoke the surrounding economic surge but also allude to at least one determining factor, and one that is logical bearing in mind that the mainstream of artistic commissions bore some relationship with the production of altarpieces and religious art, namely the impact of the Catholic Counter-Reformation. We could claim that the revival of the Church stemming from the slow but steady application of the directives issuing from the Council of Trent was a powerful engine in the demand for religious art, and that the refashioned and revived spirituality that came in the wake of the Council’s decree motivated substantial changes in the arts.

There were changes linked to rituals, which were increasingly rich in externalising expressions of faith, along with others driven by reaffirmed confidence in the traditional Catholic doctrine on the persuasive and catechistic power of images. Many others stemmed from the advent of new subjects (an expanded parade of saints with emblematic new additions) along with a renewed stress on old subjects in representations with the emphasis on casting certain individuals, ideas or moments in a sublime light, such as the Virgin Mary, the sacrament of the Eucharist and the Passion of Christ, just to cite a few ex-

amples. This in no way downplays the consequences of the institutional revival on the healthy market in orders for religious art, specifically in relation to the improved finances of the churchwardenships and brotherhoods, or on the impetus for the faithful to join the parish churches, since the Church, through Episcopal supervision of the everyday activity of the rectors, preaching, catechism and masses and other celebrations, had managed to internalise in the congregation the conviction that caring for and ornamenting the holy places was a powerful way of expressing faith and a highly effective act of piety.⁹

The market, the clientele and the genres

It is natural that the movements within the post-Trent Catholic church and the nature of their doctrine would have repercussions in the local art market: an overwhelming proportion of the representations and images rendered by painters, sculptors and silversmiths was devotional in subject – and not only religious – and designed to furnish churches and become part of the complex ecosystem of religiosity dictated by the Church and learnt, experienced, exhibited and proclaimed inside the spaces of worship or religious life.

For this reason, it makes sense that the altarpiece would become the genre par excellence on the Catalan art scene in the Modern Age. Hundreds of them were built, adapted to the apses of churches and the backs of chapels, and many of them were quite monumental and extraordinarily costly for the meagre finances of the corporations that commissioned them. In fact, it often took more than one decade to pay them off, and they required varied and ingenious financial engineering (as we would call it today). The majority came from collective orders from local councils, churchwarden offices and brotherhoods. Among them are works aimed at promoting the major devotions of the Counter-Reformation (Rosary, Minerva, Sorrows, Purest Blood, etc.) and works that displayed the religiosity of the guilds and trades, which were under the protection of the more or less traditional saints, such as Isidore, Abdon and Sennen or Gaudérique for the peasants and farmers; Saint Elmo for seamen; Saints Cosmas or Damian for doctors or surgeons; Saint Mark for shoemakers; and Saint Eligius for gold- and silver-workers. However, individually-promoted initiatives were also noteworthy: bishops, canons, wealthy bourgeoisie, artisans and well-off farmers and, to a lesser extent, members of the nobility often defrayed the costs of altarpieces for their chapels, which were under the protection of the family's favourite saint. During the 17th century, the traditional parade of saints expanded with the inclusion of newly-canonised members, including Theresa of Jesus, Francis Xavier, Ignatius, Raymond Nonnatus, etc.

There are many examples of this private form of commission, but in this short article I will have to be highly restrictive in the repertoire of those I mention, as I can only refer to the ones promoted in the late 17th and first third of the 18th centuries by the numerous canons at the

cathedrals of Barcelona (Vicenç Massanet, Pere Roig, Francesc Valeri) and Girona (Miquel Català, Narcís Font, Ignasi Bofill, Jaume Codolar, Cristòfol Rich), who filled many of the side chapels with magnificent altarpieces.¹⁰ Driven by the impressive project, I must mention canon Diego Girón de Rebolledo's initiative to build the Chapel of the Immaculate Conception in the cathedral of Tarragona. In 1678, he engaged the skills of project designer Father Josep de la Concepció, painter Josep Juncosa, gilder Josep Cabanyes and sculptors Francesc Grau and Domènec Rovira II, the heads of the sculptural team that rendered an altarpiece and two alabaster sepulchres with innovative iconography.¹¹

The prominence of other commissioning agents was proportionally lower in comparison. The monarchy should be regarded as unimportant as no Catalan artist was called upon to praise the glories of absolutism, even though a painter with Catalan roots, Hyacinthe Rigaud (1659-1743), a descendant of the Perpignan-born masters Jacint and Honorat Rigau, who, however, was French for all historical and artistic purposes, would end up becoming the champion of the most emblematic absolutism, that of the Sun King, Louis XIV.¹² Only the city of Barcelona felt what becoming a court might mean from the standpoint of the arts, yet only during Archduke Charles' brief sojourn in the city thanks to the establishment in the city of figures such as the painter Andrea Vaccaro; the painter and set designer Ferdinando Galli Bibiena, who was there from 1708 to 1711 accompanied by his sons and helpers, Giuseppe and Alessandro; and the sculptor Conrad Rudolph, who lived there from 1707 to 1713, occupied with building the column of the Immaculate Conception in front of the basilica of Santa Maria del Mar once the new facade of the cathedral of Valencia was finished.¹³

In terms of the most powerful nobility, that is, the noble dynasties that orbited around the Habsburg court during the 17th century and the Bourbon court throughout the 18th century, those who could vie for important posts in the game of Spanish dominions, their influence on the local artistic output was important in terms of the ambition of the few projects they promoted and their material, typological and thematic uniqueness. However, their involvement was occasional and very limited from the vantage point of their number and the amount of money invested. It is true that we could learn more from this entire noble world, which was so important in other territories, if, to refer to a highly evocative example (as it is full of allusions to the arrival of imported works), the art collections from monasteries like Santa Maria de Montserrat, whose church was burned down during the Peninsular War, had been preserved. Indeed if we survey the list of donations noted down in the monograph by Francesc X. Altés, it is frustrating to know nothing about the appearance of the painting decorations in the nave sponsored by John Joseph of Austria (1669-1672), or about the works of art and golden liturgical adornments given by the Superior General of the Jesuits Muzio Vi-

Figure 1. Saint Paul (1679), a work by Lluís Bonifàs. Cloister of the Casa de Convalescència in the former Hospital de la Santa Creu (Barcelona), the current headquarters of the Institut d'Estudis Catalans. The crown is the work of silversmith Josep Ros. Archive of the Institut d'Estudis Catalans.

telleschi, by the former abbot Lorenzo Nieto (1601 and 1626), by Countess Savallà (1676), by the Dukes of Cardona (1669), by the Duke of Monteleón (1683) and by the Marquis of Aitona (1716).¹⁴

I would venture to say that of all the noble initiatives known in the Catalan bishoprics, the most spectacular took place between 1659 and 1674 in the monastery of Santa Maria of Poblet, with the Cardona-Sogorb family as the driving force behind it, first Lluís Ramon Folc and later Pere Antoni d'Aragó. It consisted of transforming the church presbytery into the sepulchral chapel of the family line by having the sculptors Joan, Francesc and Josep Grau build two large alabaster "burial chambers" mounted under the arches of the royal burials. The project also involved paving the presbytery with marble, crafting new sepulchres for the remains of Ramon Folc de Cardona, Alphonse the Magnanimous and the prince Enric d'Aragó, and installing two reliquary altarpieces in the lateral arches of the main altarpiece to house the donation of relics that Pere Antoni sent from Naples when he was the viceroy. The spectacular nature of the project (which

was so seriously damaged from the Ecclesiastical Confiscations of the 19th century as to render it unrecognisable) served as a rich political opportunity, since in addition to illustrating the bonds between the Cardona-Sogorb family and Poblet, it also strove to glorify the ties with Catalonia through the memory of those who united this family with the ancient Catalan-Aragonese royal dynasty. It was a fairly sophisticated play of symbolism, in addition to being a necessary step to overcome the distancing that Pere Antoni's participation on the side of Castilian interests in the recent Catalan Revolt had wrought with the land that was the cradle of the Cardona family line.¹⁵

Thus, for the purposes of genres and artistic typologies, we could conclude that, just as with their late mediaeval and 16th century colleagues, the most prominent sculptors, painters and silversmiths working during the Baroque devoted a substantial share of their activity to using their images, paintings or reliefs to depict religious stories and personages that decorated the tiers and niches of altarpieces which hung on or decorated the walls of churches and convents or monasteries, or which would enrich the treasures of sacristies and decorate altars in the most solemn festivities. The majority and most skilled of our figurative artists created stories from Catholic doctrine using characters and scenes from the hagiography, the gospels and other Biblical texts. They always drew from interpretations that matched the orthodoxy and guidelines of Catholic catechism as preached from thrones and altars, explained by rectors and assimilated by the people. In this sense, it was an iconographically canonical art bereft of alternative discourses or transgression. The parade of saints, the life and theological importance of the Virgin Mary, the life and meaning of Christ and trust in the beneficent power of his Passion, faith in the Eucharist, fear of Purgatory and condemnation to hell were the ideas conveyed the most frequently, combined with allusions to morals, reminders of the pillars of Christian doctrine, primarily the evangelists and the Fathers of the Church, and illustrious genealogies of the religious orders.

However, it is clear that the memory of the enormous importance that altarpieces and narrative religious painting had in characterising the artistic output and defining the visual culture should not make us lose sight of the fact that other genres and typologies were also in considerable demand and that they also enriched the cultural heritage with precious works. For example, still within the universe of individual or collective devotion, we should weigh the power of sacred gold art, as splendid as it is little-known today because, with a few notable exceptions, despite the admiration we feel for some of its more brilliant episodes, it is largely terra incognita from the standpoint of research (a fact that determines the knowledge that the educated public may have of it). Only with difficulty can we perceive the light emanating from the barely-sketched personalities of the silver workers Felip Ros, Eloi Camanyes, Agustí Roda, Antic Lloreda, Joan Perutxena, Francesc Via (father and son), Bonaventura Fornaguera,

Figure 2. A madman spreading his cape to so that Saint Francis can walk on it, a work by Antoni Viladomat (MNAC, 1724-1733).

Pere Llopart, Joan Matons and Francesc and Josep Tremulles, not to mention their works, such as the Saint George reliquary at Barcelona's Palau de la Generalitat (1626), the monstrance of the Corpus at the cathedral of Tortosa (1626-1638), the chests containing the holy bodies in Manresa's Santa Maria de l'Alba (1613 and 1656), the Santa Eulàlia from the cathedral of Barcelona (1644), the chest of the Monument to Holy Thursday in the cathedral of Barcelona (1688), the reliquary bust of Saint Peter in the priory church of Reus (1696), the urn of Saint Bernat Calbó in the cathedral of Vic (1701-1728), the monumental candelabrum in the cathedral of Palma (1703-1721), the urn of Saint Ermengol in the cathedral of La Seu d'Urgell (1755) and the reliquary bust of Saint Ursula in Santa Coloma de Queralt, the latter from the last third of the 18th century.¹⁶

Yet we must also turn our attention to the presence of other art promotion operations linked to the genre of painting (or wall painting) on the vaults and domes and to the development of the paintings and painting series meant to decorate the quarters of convents and monasteries. Once we have yet again underscored the magnitude of the losses, in this case more often caused by the consequences of the Mendizábal disentailment on monasteries, in which the assets of centres like Poblet, Santes Creus, Escaladei, Montalegre and Sant Domènec in Girona were pillaged or decimated, along with the grand Barcelona convents of Santa Caterina, the Carme and Sant Francesc, I will limit myself to recalling some of the most interesting examples conserved: the paintings in the chapel of

Barcelona's Casa de la Convalescència by Josep Bal (c. 1680); the paintings by Pau Priu in the chapterhouse of the cathedral of Barcelona (1705); the action by Dionís Vidal in the chapel of the Verge de la Cinta in the cathedral of Tortosa (1719); the one by Joan Gallart and Antoni Viladomat on the ceiling of the Boardroom of the Dolors brotherhood in Santa Maria in Mataró; the painting series in Barcelona's Sant Francesc convent, the crowning work by Antoni Viladomat (approximately 1725, now at MNAC); and finally the later decorations in the long Baroque series in the patrician houses of Barcelona by Francesc Pla, in Palau Bofarull in Reus by Pere Pau Muntanya, and at the Palau Castellarnau in Tarragona, which may be attributed to Josep Flaugier, all of them rich in profane subjects.

PART TWO: THE LANGUAGES OF ART DURING THE BAROQUE PERIOD

A late Renaissance in the 17th century

During much of the 17th century, the appearance that the fine arts conferred on the range of stories, personages and symbols that they were called upon to represent did not differ from what had been displayed in the waning decades of the 16th century. It was a particular version of the well-consolidated formulas of international late Mannerism, the latest guise of the Renaissance languages which, stripped of radical experimentation and paganising sensuality, of the hermeticism and narrative complication of

the strictly “Mannerist” phase, became a perfectly satisfactory language for the demands of the most observant and conservative Catholicism in the realm of illustrations of religious themes and devotional purposes thanks to the idealising focus on the subject, their clear narrativity and their faithfulness to the official doctrine.¹⁷

This critical assessment obligates me to spend a few lines on a minor yet complicated issue: the best name or historiographic category for this period, since there is evidence of the indisputable continuity of the Renaissance cycle until the decades after the Catalan Revolt, almost to the last quarter of the 17th century. Therefore, it makes little sense to think of the 17th century as a Baroque century in art, when it only began to become so in the latter years and in a rather peculiar way, as we shall see below. For this reason, things being as they are, when having to present a didactic overview, we have two options. The first, which is more conciliatory with the traditional date divisions of art history, postulates the aptness of the “umbrella” term of art from the Baroque period (the equivalent to the useful term of art from the Renaissance used by Joaquim Garriga),¹⁸ which enables us to be aware of the uniqueness of the art from the first two-thirds of the century, a far cry from the new plastic languages that were springing up and being developed in other parts of Europe during the 17th century (from the different branches of Naturalism, the Baroque rhetoric, the equidistant Baroque Classicism, etc.), while at the same time shedding light on its contemporariness with them. The second option is far bolder: it would consist of linking the first two-thirds of the 17th century to the development of the Renaissance artistic cycle, considering the lengthy period dominated by the formulas from international late Mannerism which would last until approximately 1660. In this case, the story of the events related to Baroque aesthetics would have to wait until the last third of the 17th century. In any event, choosing either option would only be justified if we have first managed to precisely describe both the prevailing expressive formulas and the less prevalent alternatives.

With regard to this early stage in the 17th century, we have already mentioned that we can consider it tinged with late Mannerism, since the world of characters and stories in art sprang from this broad expressive array that was present in many European lands during the second half of the 16th century and had reached Catalonia more through the Europe-wide circulation of engravings that emerged from the screw presses of Antwerp, Munich and Rome, than through direct contacts during the artists’ sojourns in centres that were promoting the avant-gardes of the time. In actuality, contrasting starkly with the fact that the Catalan art market was highly porous to the arrival of foreign masters (Castilian, Italian, French, Portuguese) during the 16th century and the early decades of the 17th century, there was just a handful of local authors who found the means and motivations to venture beyond the borders of the Principality and spend some years of their career in a major European centre, as Solsona native

Francesc Ribalta had done at the end of the 16th century, later remaining active in Valencia during the early 17th century. Another artist who did so was the Arenys native Antoni Joan Riera, who managed to consolidate an intense professional career at the Spanish Court, first in Valladolid and later in Madrid, and contemporary to him the mysterious Carthusian painter Lluís Pasqual, the vast enigma of 17th-century Catalonia, since despite his fame, none of his works has been recognised. Pasqual spent periods in Seville and Rome, where he seemed to have met Guido Reni and where, to no avail, he put himself forth to participate in painting the Paolina Chapel in Santa Maria Maggiore.¹⁹

As mentioned above, the output of Catalan artists usually depended on imported ideas captured in the drawings that circulated around the workshops – which we have thus far been unable to identify – and in the hundreds of graphic messages conveyed by faithful replicas, stripped of colour, that the Flemish and Italian engravers using state-of-the-art technique, including Cornelis Cort, Gijsbert van Veen, Gilles Sadeler, Hendrick Goltzius, Agostino Carracci, Raffaello Guidi and Raffaello Schiaminossi, extracted from prominent works by Taddeo and Federico Zuccari, Orazio Sammachini, Jacopo Bassano, Federico Barocci and Marteen de Vos, among others.²⁰ This dependence on foreign ideas in the “inventive” phase is coherent in that dynamic market for religious art in which, just to cite three extremely important factors, most commissions were collective, made by the parish, municipal, guild or religious corporations; the purpose of the works was devotional; and the authors, with just a few exceptions which I will discuss below, worked within a mindset and remuneration system of fully artisanal commissions, since the value of a work was calculated based on the material cost of the object and the time spent to render it, without applying a bonus that would reward (or incentivise) technical virtuosity or the least bit of originality. Thus, creativity understood in its most genuine sense could only spring from intimate commitment to the work itself among the most exacting artists.

Therefore, the sculptors and painters who took inventive impetus in that valuable graphic instrument, the engraving, which was so decisive to the dissemination of artistic culture and iconographies in modern Europe, were in the majority. Painters with sound technical quality and sculptors skilled with the gouge based their works on the engravings of the life of Mary, Christ or the saints, and they strove to transcribe in them, either partly or totally, the compositional suggestions, figures and scenes proposed by some of the great painters, sculptors and draughtsmen on the international scene. I am thinking about artists who were so influential in shaping our artistic landscape as the sculptors Francesc and Jaume Rubió, the authors of the main altarpiece in Sant Pere in Rubí (1607); Onofre Fuster, master of the reliefs on the predella of the main altarpiece in Sant Joan in Valls (1617); Claudi Perret, sculptor of the alabaster main altarpiece in Sant

Joan in Perpignan (1618-1621); Joan Grau, creator of the altarpiece of the Roser in Sant Pere Màrtir in Manresa; Rafael Rocafort, master of the altarpiece of the Holy Name of Jesus in Sant Pere priory in Reus (1623, now partially conserved at the Municipal Museum); Pau Sunyer, patriarch of a line that would continue to craft altarpieces until the mid-18th century and creator of the Rose altarpiece in Santa Maria in Moià (today in the Museum of Moià, 1656-1658); and the anonymous master of the Roser altarpieces in the parish churches in Ponts and Agramunt.

The same held true of the painters: Honorat Rigau and his sons Honorat and Jacint in the paintings on the Sant Jacint altarpieces in the convent of the Dominicans in Perpignan (now the church of Jóc) and the Sant Ferriol altarpiece in the Minimes Convent in Perpignan (1623, now in Sant Jaume church in Perpignan); Francisco López in the panels of the main altarpiece in Sant Vicenç in Montalt; Antoni Rovira and Pau Torrents in the now-vanished Sant Miquel altarpiece in Esparreguera and the Roser altarpiece in El Bruc; the painter Angelica Giustiniano on the trusses of the organ in Sant Jaume in Ulldemolins (1638);²¹ and Pere Cuquet in the main altarpieces of Sant Feliu de Codines and the Carme church in Manresa (1654, now at the County Museum of Manresa). This also holds true of two noteworthy yet anonymous artists: the one nicknamed the Master of Ansalonga (who might be Jeroni d'Heredia), who was active in Andorra and Roussillon and painted the Roser and Sant Isidre altarpieces in the church of Argelès-sur-Mer, and the still-unknown author of the altarpiece in Sant Genís les Fonts (1635).

The rich career of the masters I have just cited serves as an indicator of these artists' ability to fulfil the requirements of the religious art market both north and south of the Pyrenees, and their conserved works serve as evidence of the rich graphic culture that they were all capable of handling. However, above and beyond this standard quality, we can find artisans who often behaved as artists and others who worked as more common craftsmen. I will only discuss the former, the ones who were above the norm, to say that Catalonia's artistic output includes a sound number of authors wielding the most sophisticated technique and the most inventive ambition. They include Italian painters Baptista Palma, Lluís Gaudín and Bartolomé Gassan and the Milanese Giovanni Battista Toscano, a late-Mannerist who is quite genuine and rather daring within the conservative Catalan art market and who painted the main and Roser altarpieces in Sant Andreu in Llanerres (1604-1611);²² the sculptor Domènec Rovira I, the vast bulk of whose oeuvre, especially the part rendered on the altars of Barcelona's Santa Maria del Mar, must be referred to with photographs predating the destruction of 1936; and the sculptors Josep and Llätzer Tremulles, the masters of the Roser altarpiece in Tiana and the main altarpieces in La Geltrú and Sant Joan de Valls, the latter now vanished. And above them all we can cite Agustí Pujol (†1628), one of the great Spanish sculptors of the period. Never in the entire Modern Age did our country see

an artist like Pujol, capable of rendering such an exacting, inventive oeuvre based on such an up-to-date artistic culture. He always, without exception, behaved as an original, exigent sculptor, a master endowed with impeccable technique and an inventive instinct that empowered him to transform the beliefs that he had to draw from into an extraordinarily personal, artistically modern and extremely persuasive figurative world.²³

Finally, since I have already made a brief foray into such delicate concepts as originality, I should note that when valuing it (and weighing it, when necessary), we cannot simply analyse an isolated painting, image or relief panel, so often resolved using artisanal and strongly mimetic compositional procedures. Instead, we must recall that these representations did not serve as "paintings" or autonomous, self-contained elements; rather they gained meaning as "compartments" or parts of a work, of a whole, inserted within the scenography of the altarpieces, where they fulfilled a narrative and didactic purpose. The uniqueness of these masters' oeuvre must also be considered in light of the capacity of these monumental objects with reticular growth to evoke the dazzling supernatural fiction emerging from the apses of churches and chapels and to mediate between the believer and the afterlife through a combination of painted panels or reliefs with classicist ornaments and elements from Italian Renaissance architecture, which during the first two-thirds of the 17th century still drew from the repertoire extracted from Vignola's architectural treatise, fancifully reinterpreted.

On the other hand, we cannot forget that the ultimate effect of the whole relied heavily on the work of the gilders and polychromers, the third trade related to altarpiece-making: much of the communicative and persuasive power of the altarpieces depended upon the gleaming appearance of gold or the brilliant colouring of the embodiments of the figures and the ornamental details of the clothing and backgrounds. They were rendered by combining gilding with gold leaf, painting with brush over gold (*estofat*) and numerous artisanal strategies like scraping or stippling the layer of colour superimposed over the gold which clad the reliefs and imagery. The magnificent output of altarpieces from the Baroque period paved the way for the explosion of an impressive tradition in the art of gilding, one full of moments of extraordinary quality rendered by patient polychromers who transformed the work of the image-makers into opulent objects, jewels of wood, a ember of gold.

The most interesting examples include the subtle work of Joan Basi, Agustí Pujol's favourite, whose sculptures are bathed in thick gold and interpreted with vast sensitivity; the work of Gregori Ferrer, the polychromer of the Immaculate Conception of Verdú, also by Pujol; or, mid-century, the work of Gabriel Adrià and Magí Torrabruna, who gilded and coloured the Roser altarpiece in Sant Pere Màrtir in Manresa by Joan Grau (1642-1649, now in the County Museum of Manresa). We should also mention the oeuvre of the great gilders from subsequent periods,

including Josep Cabanyes, gilder of the Immaculate Conception altarpiece in the cathedral of Tarragona (1680); Joan Escribà, author of the chromatic cladding of the Santa Eulàlia altarpiece in the cathedral of Perpignan (1682); Joan Moixí, the sophisticated polychromer of the precious works by Joan Roig, father and son, from the late 17th century; Francesc Cervera II, gilder of the Sant Elm altarpiece in Sitges (1691); Erasme and Fèlix Vinyals, masters of the main altarpiece in Santa Maria in Arenys (1712); and the Colobran (and Soler i Colobran) brothers, who were also closely associated with the altarpieces by Pau Costa in the region of Girona.²⁴ They all attest to the splendid vitality of this trade, which only died out in the late 18th century when the decrees of Charles III and Charles IV were issued banning the manufacture of wooden altarpieces and allowing sculptors to polychrome their own creations. However, shortly before that, Antoni Bordons had rendered the swan song of gilded art in Catalonia on the main altarpiece of the Miracle sanctuary in Riner (1760-1774), adding delightful, ethereal rocaille landscapes to the branching motifs and to the traditional floral garlands.²⁵

Finally: The Baroque period

As mentioned above, only well into the second half of the 17th century did the effects of the penetration of Baroque-style expressive and ornamental resources begin to be visible in the workshops' repertoires. The first fully Baroque signals to appear in Catalan art after 1660 were the architectural elements and ornamental techniques of what is called the Solomonic Baroque, which was destined to overtake the structures of altarpieces – still reticular until 1730 – within a few years and to enrich their symbolism with specific Eucharistic and triumphal allusions (to the triumph of Catholicism as a universal religion) through vine leaves, maidens and pelicans nestled in the thick spiral of the shafts. The Solomonic Baroque, which spanned the 17th and 18th centuries, would herald the golden age of altarpieces, saturated with spectacular ornamentation and with rhetorical structures boasting immense persuasive capacity, such as the main altarpiece in Sant Martí in Palafrugell which Josep Pla, in his *Quadern Gris*, found “Xurrigueresque, infuriating and sonorous” and “a masterpiece” bathed by “liquid gold, thick and gleaming, like a light-filled swarming”.

In these altarpieces, the combination of the ornamental and dramatic values of the aesthetic of the triumphal, self-satisfied Baroque which was being promoted in the centres of Catholic power, coupled with the effects of the dynamic, inflamed figures that occupied their niches and reliefs, created pieces with a powerful, suggestive impact on the surroundings. Dominating the nave and featuring the religious experiences from the lives of those congregations of believers so swayed by Catholic convictions, so affected by the fear of the fate of the souls in the hereafter, works like the main altarpiece of the Assumption in Alcover by Francesc Grau and Domènec Rovira II (1679-

1693), the altarpieces in Sant Martí of Palafrugell (1708) and Santa Maria in Arenys (1706-1709) by Pau Costa, and the ones in Sant Pere in Prada (1695-1699) and Santa Maria in Igualada (1718-1747) by Josep Sunyer i Raurell became sumptuous scenes in white poplar (*Populus Alba*) and polychrome saturated with symbolism, filled with dense ornamentation and enriched with impressive reliefs and finely-wrought monumental sculptures.

After the seventh decade of the 17th century, sculptors such as the ones cited above and their coeval painters began to bring graphic models inspired by the creations of the great 17th century European artists into their repertoires, generally harvested from the world of engraving through widespread engravings made by experts as skilled as Jean Dughet, Cornelis Bloemaert, Robert van Audenaert, Pietro Testa, Teresa del Po, Lucas Vorsterman, Schelte Adams Bolswert and Jean Audran. Even though we should assume that drawings also played a role in this revamping of the compositional and figurative sources, at this point its role has yet to be clarified. However, what is clear is that since the workshops discovered them so late (after the 1670s), when the new Baroque elements did begin to appear in the local repertoires, they brought both the graphic features of their inventors from the classicist and Baroque rhetoric which served the cause of absolutism and Roman Catholicism so well (Annibale Carracci,

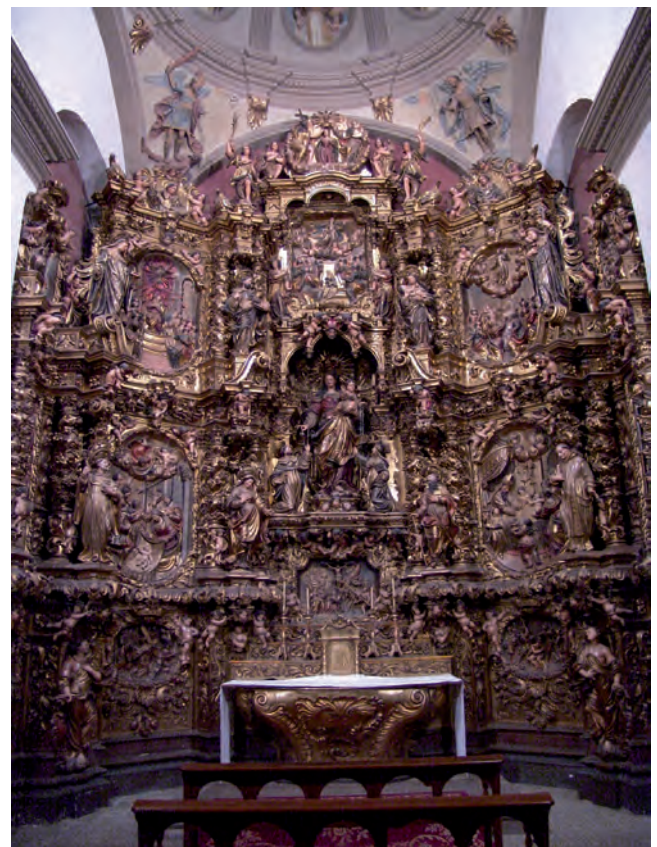

Figure 3. Altarpiece of the Roser in Sant Esteve church in Olot, a work by Pau Costa (1704-1707, sculpture) and Antoni and Joaquim Soler (polychromers and gilders, 1719-1723). Photography: Joan Bosch.

Pieter Paul Rubens, Anton van Dyck, Guido Reni, Josep Ribera, Pietro da Cortona, François Du Quesnoy, Gian Lorenzo Bernini, Alessandro Algardi) and the latest visual input from the great creators in the international high Baroque (Ciro Ferri, Carlo Maratti, Giovan Francesco Romanelli, Antoine Dieux, etc.).²⁶

In this way, starting in the last few decades of the century, easily hybridising with the deeply-rooted late-Renaissance formulas, stirring and intensely emotional expressions of Roman Baroque art appeared in Catalan lands, with their inflamed, pompous and declamatory figures in transit between the real and the supernatural or between life and death, turned towards a vision of the afterlife or graced by a vision of the sacred or mysterious. And what began to appear in painting were the illusionist decorative artifices of vaults and domes envisioned as grandiose and convincing outbreaks of celestial glory viewed *sotto in su*, colourful and brimming with energy, peopled with saints in a state of weightlessness and a lively throng of angels busy holding the attributes of the surrounding saints or playing musical instruments.

We can find sophisticated and astonishing interpretations of the characteristic Berniniesque Baroque figuration by the great sculptors of the day: in the reclining, dying saints of Andreu Sala, such as the *Sant Francesc Xavier* in the cathedral of Barcelona or the *Sant Aleix* in the basilica of Santa Maria del Mar (1685, now vanished); in the vigorous, concentrated images by Pau Costa on the altarpieces of Santa Maria in Arenys de Mar or the Roser in Sant Esteve church in Olot; in the ascetic characters on the altarpieces by Joan Roig in the cathedral of Barcelona and by the anonymous author of the two apostles and Saint

Joseph on the altarpiece of Saint Joseph in the cathedral of Tortosa; and finally in the agitated sculptures on the main altarpieces in Santa Maria in Igualada, Sant Pere in Prada (1695-1699) and Notre-Dame des Anges in Collioure by the Manresa-born sculptor Josep Sunyer i Raurell.

With regard to supernatural fictions in painting, the examples must include not only the ones mentioned above by Flemish painter Josep Bal (one of the few foreigners who succeeded in the local market in the late 17th century, in contrast to the extensive presence of foreigners in Catalan lands during the long Renaissance cycle) and Pau Priu, along with the nature and effects-filled exercise of the *quadratura* by Antoni Viladomat in the Dolors chapel in Mataró; the *quadri riportati* by Joan Gallart on the ceiling of the boardroom in the Dolors brotherhood in Mataró;²⁷ and, later in time, the ascending *Glòria* on the dome of the basilica of Santa Maria in Igualada by Francesc Tremulles, which Francesc Miralpeix called *giordanesca*; and the paintings by Manuel Tremulles on the domes of Sant Narcís chapel in Sant Fèlix de Girona and by Josep Bernat Flaugier in the Paüls church in Barcelona, completed by another lovely display of *quadratura* in the presbytery.

These were splendid decades from the standpoint of creativity: ambitious commissions sprang up all over the land, and sculptors, painters and silver workers expertly resolved them with conspicuous creativity. Likewise, elements like the guild system and mindset were gradually coming unravelled, which shook up craftsmanship as the only criteria used to assess the quality of artistic objects. One can note the intense desire for liberality in the more demanding artistic milieus. This contributed to

Figure 4. The Coronation of the Virgin (c. 1680), detail of the painting by Josep Bal, in the chapel of Barcelona's Casa de la Convalescència. Photography: Joan Bosch.

the appearance of many works which not only boasted the usual technical virtuosity but also played with an innovative and increasingly free language less inspired by copying from the influential corpus of international engraving – which was also alive and omnipresent among Catalan artists, as it was everywhere.

Almost all the sculptors cited above prove this, as do the works by Lluís Bonifàs the Elder and Lluís Bonifàs i Sastre, along with the singular compositions of the altarpieces by Jean-Jacques Melair († 1698), a bold yet ungainly sculptor from Carcassonne active in the diocese of Perpignan for more than 25 years and a skilled, fantastical designer of altarpieces featuring a dense, sumptuous Solomonism, such as the altarpiece of the Transfiguration in

the parish church of Vinça (1697) and the one devoted to Saint Eulàlia and Saint Julia in the cathedral of Perpignan (1675-1686), decorated with canvases imported from Rome purchased from an author working in Pietro da Cortona's circle.²⁸

Yet I believe that this can be seen even more clearly in the careers of the three most interesting painters of this time: Father Joaquim Juncosa (1631-1708), Antoni Guerra the Younger (1666-1711) and Antoni Viladomat (1678-1755). Regarding the first, a Carthusian painter, the quality and stylistic novelty of his works conserved in Valldemossa monastery, coupled with the aura of his sojourns in Rome, truly exceptional and only comparable to the ones by Valls native Jaume Pons, which added to the

Figure 5. Altarpiece in the chapel of the Immaculate Conception in the cathedral of Tarragona. Francesc Grau and Domènec Rovira II (sculptors), Josep Cabanyes (gilder), Friar Josep de la Concepció (design).

resonance of his critical fame, which dates back to Antonio A. Palomino (1724), confer upon him an impressive presence that is also somewhat enigmatic in Catalonia, since none of the works that he rendered, especially in the Escaladei and Montalegre monasteries, has ever been confidently identified.²⁹ The second one, the son and brother, respectively, of the also-interesting Antoni Guerra the Elder and Francesc Guerra, was the fairly competent and natural author of works like *L'apoteosi de sant Francesc de Paula* (1695) and *Sant Mateu escrivint l'Evangelí* (1706), following the painting idiom of the most effects-laden, rhetorical high French Baroque based on a rich international artistic culture constructed perhaps, as first hypothesised, on his privileged formative years near Jean Ranc in Montpellier, or, as later yet equally uncertainly posited, through his contact with the great Hyacinthe Rigaud.³⁰ The last of the masters, Antoni Viladomat, fully deserves the top historical position which art critics have always given him based on the 18th century assessments of Anton R. Mengs, owing to his ability to handle highly varied painting genres and in particular to the originality of the genuine painting discourse he distilled, a cultivated, modern yet balanced language with disaffected, spontaneous notes which shines in the midst of a late Baroque artistic universe dominated by affected rhetoric.³¹

The great transformations of the second half of the 18th century

In the mid-18th century, many things were beginning to shift in the art world in the Principality. These changes are so numerous and important that a historian has the sense of witnessing a change of epoch, a huge evolutionary leap forward in the system of the arts inherited from the 16th and 17th centuries. To begin with, there was a formidable new development in the world of altarpieces, already visible in the main altarpieces crafted by Pere Costa (1693-1761) after 1720: one in the church of the Jonqueres convent in Barcelona (1721-1723) and the other in Sant Martí in L'Aleixar (1733-1737).³² It consisted of the eruption of a new concept of altarpiece which not only abandoned Solomonism but also gradually replaced the traditional rectilinear lines embellished with narrative compartments, which, however, in its resistance to losing pride of place, left us with such attractive hybrid solutions as the main altarpieces in Santa Maria in Cadaqués by Pau Costa (1723-1727) and Sant Feliu church in Constantí by the sculptor from Almàspera, Antoni Ochando (1747).

Whether it stemmed from the influence of illustrations of the perspectives and architecture of Andrea Pozzo, the ideas that emerged from Pere Costa's contacts with Ferdinando Galli while the latter lived in Barcelona, or the study of the inventions of altars and scenographies in Italy, or because knowledge of the ornaments of Roman altars in the second half of the 17th century became richer in the Principality, Catalonia's sculpture workshops suddenly started envisioning altarpieces as huge architectural

scenes framed by a grandiose triumphal arch crowned by aediculae and whimsical pediments and domes and clad with decoration borrowed from the repertoires of *rocaille*. Now, as we see astonishingly in the main altarpiece of the Miracle sanctuary by Carles Morató (1747), the symbolic and thematic discourse depended on a few monumental images of holy figures and on varied allegories that captured the (faithful) viewer's attention: "In a scenography such as that, the characters seem like actors in a sacred drama, declaiming, pleading, invoking the deity above a classicising machinery which the gilding set apart from the real world".³³

Tellingly, in North Catalonia, things evolved in a different direction, at least after 1721, when the ornamental system of the Romanesque and Gothic main altarpiece in the cathedral of Elna was replaced, which was sold and melted in the mint of Perpignan to make use of the precious material. Sculptor Pere Navarre was charged with the new altarpiece and built a marble canopy flanked by large sculptures inspired, as the canons wished, by those of the Parisian churches of Sant-Germain-des-Prés and Val de Grâce. This explicit invocation of two French models heralded that fact that the pathway of sculpture north and south of the Pyrenees, which had dovetailed until then, was about to branch off, and that the most modern workshops in the bishopric of Perpignan were beginning to feel more attracted to the Parisian court's referents of classicism than to the high Baroque scenography of southern altarpieces. Importantly, eight years after these deeds, in 1729, when updating its main altar, the council of the town of Illa decided to build it in marble from Caunas de Menerbés (Aude), "en escoulture à la nouvelle mode", tapping into a trend that would last until the 19th century.³⁴

In the Principality, the entire formidable artistic culture of the Baroque would continue to bear fruit despite the fact that, as we shall discuss in the conclusion, the new academic mentality had declared a war that threatened its very existence. This ripe fruit included several examples, such as the decoration of the chapel of Els Colls in Sant

Figure 6. Carles Morató i Brugueroles: Main altarpiece in the Miracle sanctuary in Riner (close-up). Photograph by Andrés de Mesa.

Llorenç de Morunys (1773-1784) and the main altarpiece in Sant Pere church in Matamargó (1792) by Josep Pujol, which must be interpreted as the last works from the powerful world of the family lineages of wood sculptors. There are others that we can associate with the artistic conquests of Rome's late Baroque, such as the sets that are part of the spectacular sculptural decorations of the Seu Vella or old cathedral in Lleida, which were unfortunately burned in 1936, especially the choir by Lluís Bonifàs i Massó (1774-1779) and the altarpieces built by Juan Adán or Salvador Gurri between 1775 and 1790.³⁵ In contrast, we have to refer to Rococo formulas and new colour schemes captured in Madrid or Paris to explain the expressive register of the canvases by Francesc Tremulles (1717-1773) in the Saint Mark and Saint Stephen chapels in the cathedral of Barcelona.³⁶

The greatest transformations of the kind alluded to in the title of this section came during the last quarter of the century, and they were so important that their overall effect signalled a veritable mutation in the arts at the close of the century. To begin with, Charles III's circular addressed to all the bishops in his kingdoms requiring them to ban wooden altarpieces led to a violent change.³⁷ Even though the agony of the timber altarpieces lasted for a long time – at first, only the fine stone altarpieces at the Universitat de Cervera made by Jaume Padró (1777-1781) were adjusted to the standards of the law – the decree, hammered home by a second circular from Charles IV in 1792, stanching the extraordinarily vivid secular tradition of altarpieces in polychrome wood. Another disruptive (and long-term) effect on the evolution of the Baroque arts in Catalonia was the founding of Madrid's Academia de las Tres Nobles Artes de San Fernando (San Fernando Academy of the Three Noble Arts) in 1752, as it signalled the start of the harsh struggle against Baroque typologies and language. It also ran counter to Baroque's traditional agents, since it fiercely struggled against the crafts system that governed the arts and was destined to die after the circulars of 1782 and 1785, which allowed artists, even foreign ones, to evade the control and supervision of the guilds and colleges and work freely throughout the entire kingdom.

However, the guild system in Catalonia had actually begun to totter a century earlier, when the art market heard the first protests in defence of liberality and the intellectual values of artistic work among the grievances submitted by the sculptors' of Barcelona against the woodworkers' guild to separate from the latter, or when the silver-worker Joan Matons defended the creative and inventive values of his monumental candelabra in the trial against the chapterhouse of the cathedral of Palma, and his insistence on their being paid at the artisan cost;³⁸ or when, like a solitary foot soldier in the cause of liberalism, Antoni Viladomat clashed with the College of Painters in a harsh struggle against the inertia of the guilds, which his disciples Manuel and Francesc Tremulles later carried on.³⁹

The academic cause, which was the cause of the king and courtly culture and taste, quickly gained ground in

the large urban centres of Catalonia. Suddenly there was a clutch of cutting-edge Catalan artists who were on the rolls of the academics (Pere Costa, Carles Salas, Lluís and Francesc Bonifàs, Pau Serra, Salvador Gurri, Ramon Amadeu, Joan Enrich, Jaume and Josep Folch, Pere Pau Muntanya, Marià Illa, Pasqual Pere Moles) and thus attained the privilege not only of working freelance but also of personal nobility and exemption from taxes. What is more, in 1775, the Board of Trade created the Escola Gratuïta de Dibuix (Free Drawing School) in Barcelona, which planned to grant scholarships to send artists for training abroad, such as the one received by Pere Pasqual Moles in 1766 to go to Paris, or the one that Antoni Solà was awarded in 1803 to travel to Rome. The school developed a drawing-based curriculum for painters, sculptors and architects which advocated studying subjects related to knowledge of the models of classical antiquity.⁴⁰

Finally, at the same time in Barcelona and the other prominent urban centres in the Principality, scientific, technical and industrial development was progressing outside the guild system, and on the socioeconomic scene a new mercantile bourgeoisie was taking shape with some quasi-enlightened ideas and a yearning for innovation in art, its genres and its subjects. This new wealthy, mercurial bourgeoisie spurred commissions that were somewhat unusual for the old art regime, as they were open to a wider variety of subjects (sculptures and painting series on mythological or allegorical themes, for example, or depictions of contemporary gallant scenes) which stood alongside a language interested in the sources of ancient and modern classicism. These are the foundations that promoted the tempered and refined art of Salvador Gurri, Nicolau Travé and Pere Pau Muntanya, and later the outpouring of the magnificent generation of the neo-classicists Antoni Solà and Damià Campeny. And they mark the beginning of the subject that I have addressed at the start of this article, the discredit of the Baroque period, which emerged when academicism enthroned "good" taste, which was fated to destroy the defamed "poor" taste of the Baroque expressions.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Recognition of the conquest must begin by recalling the pioneering efforts of Cèsar Martinell i Brunet in the three volumes of *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya*. Alpha, Barcelona 1959-1963, "Monumenta Cataloniae" collection, vol. 10-12; and subsequently, the importance of the studies also by Martinell, with Joan Ainaud de Lasarte and Rafael Benet, in Joaquim FOLCH I TORRES (ed.). *L'art català*. Vol. II. Aymà, Barcelona 1958; the wonderful doctoral thesis by Santiago ALCOLEA GIL. *La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII*. Barcelona 1959-1962, 2 vols., and the interest of more recent publications such as the ones by Joan AINAUD DE LASARTE. "Arte. El Renacimiento, el Barroco y el Neoclasicismo".

- In: *Cataluña*. Vol. II. Fundació Juan March, Barcelona 1978, pp. 73-132; and Joan-Ramon TRIADÓ. *L'època del Barroc, s. XVII-XVIII*. Edicions 62, Barcelona 1984, "Història de l'art català" collection, no. 5.
- [2] This excerpt from the speech was cited and analysed by Joaquim GARRIGA. "Entorn de l'escultura barroca i el seu context". In: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada. L'art del retaule a Catalunya: 1600-1792 circa*. Museu d'Art de Girona, Barcelona 2006, pp. 18-19.
- [3] This can be seen in initiatives such as the 2006 exhibitions "Alba Daurada" at the Museu d'Art de Girona, "Lluís Bonifàs i Massó" at the Museu de Valls and "Guerra. La peinture baroque en pays catalan aux XVII et XVIII siècles" in Perpignan; the restoration policy of the restoration centres of the Generalitat and the Département des Pyrénées-Orientales; and the patient conservation and museographic efforts that the Museu Comarcal de Manresa strives to undertake with virtually no resources. This normality is beginning to become so evident that, just as in any historiographic tradition, we also witness misguided criticisms and editorials such as the studies on painting and sculpture in the Modern Age by Joan-Ramon TRIADÓ and Rosa M. SUBIRANA. "Pintura moderna". In: *Pintura moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 2001, pp. 12-161, "Art de Catalunya. Ars Cataloniae" collection, no. 9, and Joan-Ramon TRIADÓ and Rosa M. SUBIRANA. "Escultura moderna". In: *Escultura moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 1998, pp. 12-127, "Art de Catalunya. Ars Cataloniae" collection, no. 7, regarding art in the 17th and 18th centuries, a frustrating text filled with bits and pieces that reproduce verbatim materials from the important earlier book by Joan-Ramon Triadó in the "L'art català" collection put out by Edicions 62 in 1984.
- [4] One of the most innovative new contributions to the literature in recent years is the original book by Santi TORRAS TILLÓ. *Pintura catalana del Barroc. L'auge col·leccionista i l'ofici de pintor al segle XVII*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2012, which precisely signalled the discovery of the until now "unformed" world of the "minuscule" painting market in the city of Barcelona, with its production of less common genres and subjects which had gone unnoticed, its collectors (who were first identified in the seminal study by Marià CARBONELL. "Pintura religiosa i pintura profana en inventaris barcelonins". *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, vol. XIII (1995), pp. 137-190), its painting shops, its small dealers and its most dynamic clients, their acquisitions of local or imported paintings (and the prices and values), with a port that served as a quick stopping point for artistic objects destined for the great court and noble collections, etc. Along similar lines but regarding Roussillon is the important study by Julien LUGAND. *Peintres et doreurs en Roussillon aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Trabucaire, Perpignan 2006.
- [5] About the latter, note the reflection by Jaume BARRACHINA. "Les arts decoratives catalanes a l'època del Barroc". In: Bonaventura BASSEGODA, Joaquim GARRIGA and Jordi PARÍS (ed.). *L'època del Barroc i els Bonifàs*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2007, pp. 109-132.
- [6] See Joaquim M. PUIGVERT I SOLÀ. "El Barroc revalorat pel Noucentisme: la contribució dels arquitectes". In: *Miscel·lània en honor de Josep Maria Marquès*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2010, pp. 639-646.
- [7] Eugène CORTADE. *Retables baroques du Roussillon*. Perpinyà, 1973, p. 13. Yvette CARBONELL. *Les retables sculptés du diocèse d'Elne (1643-1697)*. Unpublished doctoral thesis. Université Toulouse-Le Mirail, Paris 1971; Bruno TOLLON. *Les retables sculptés en Roussillon et en Cerdagne française au XVIII siècle*. Unpublished doctoral thesis. Université Toulouse-Le Mirail, Paris 1972. With regard to painting, for decades we have had to refer back to the pioneer Marcel DURLIAT. *Arts anciens du Roussillon*. Conseil Général des Pyrénées-Orientales, Perpignan 1954.
- [8] This is amply demonstrated by the historiography on the 18th century and easy to see for the 17th century as well, such as in the texts by Albert GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*. Alianza, Madrid 1998, and by Xavier TORRES and Eva SERRA. "El pactisme català davant l'absolutisme dels Habsburg". In: *Crisi institucional i canvi social: segles XVI i XVII*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, "Història, política, societat i cultura dels Països Catalans" collection, no. 4, pp. 15-68.
- [9] For the history and nature of the Catalan parishes during the Old Regime, as we see the religious institutions that became the most active forces behind art commissions, a must-read is the innovative study by Joaquim M. PUIGVERT. *Església, territori i sociabilitat (s. XVII-XIX)*. Eumo, Vic 2000.
- [10] Both are covered in Aurora PÉREZ SANTAMARIA. *Escultura barroca a Catalunya*. Virgili i Pagès, Barcelona 1988. Monographically, for some cases in Barcelona, see Santi MERCADER and Silvia CANALDA. "La tímida irrupción de los santos contrareformistas en la catedral de Barcelona". In: Germán RAMALLO (ed.). *La catedral: guía mental y espiritual de la Europa barroca católica*. Universidad de Murcia, Murcia 2010, pp. 441-476; and the documents supplied in Carles DORICO. "El llegat del canonge Francesc Valeri i el retaule de la capella de les Ànimes de la catedral de Barcelona". *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, vol. xv (1997) pp. 221-256. For the cathedral of Girona, see Joan BOSCH BALLBONA. "Pintura del segle XVIII a la seu de Girona". *Estudi General*, no. 10 (1990), pp. 141-166.
- [11] On this topic, there is a monographic study by Josep M. MADURELL I MARIMON. *La capilla de la Inmaculada Concepción de la Seo de Tarragona*. Diputació de Tarragona. Tarragona 1958.
- [12] The Rigau case is reminiscent of the case of Tarragona native Miquel Serra, another wonderful Catalan painter who, in fact, is part of the history of Gallic art, since after

- his beginnings near Joaquim Juncosa and a sojourn in Italy, his career unfolded in Marseille: Marie-Claude HOMET. *Michel Serre et la peinture baroque en Provence (1658-1733)*. Edisud, Ais de Provença 1987.
- [13] An up-to-date summary of this “courtly” moment (which, though it seemed so promising, did not end up becoming a subject that is properly explained in our historiography) will shortly be available in Francesc MIRALPEIX VILAMALA. “Les manifestacions artístiques”. In: Joaquim ALBAREDA (dir.). *1714-1814. Desfeta i represa: a les portes de la Revolució Industrial*. Edicions 62, Barcelona [at press]. Regarding the column of the Immaculate Conception, see Conxita MOLLFULLEDA. “*In futuri operi signum*. La piràmide de la Immaculada i el setge de Barcelona de 1706”. In: *Congrés internacional L’aposta catalana a la Guerra de Successió (1705-1707)*. Barcelona, 2007, III-Addenda, pp. 5-36.
- [14] Francesc X. ALTÉS. *L’església nova de Montserrat (1560-1592-1992)*. Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona 1992, especially pp. 100-161. The Montserrat episode draws similar attention in Santi TORRAS TILLÓ. *Pintura catalana del Barroc...*, *op. cit.*, pp. 181-186.
- [15] Joan BOSCH BALLBONA. *Els tallers d’escultura al Bages del segle XVII*. Caixa d’Estalvis de Manresa, Manresa 1990, pp. 203-204.
- [16] Few of these artists and pieces have a historiographic corpus behind them: Eloi Camanyes and Agustí Roda in Joan-Hilari MUÑOZ. “La custòdia del Corpus de la catedral de Tortosa. Dades documentals”. *Nous Col·loquis*, no. v (2001), pp. 129-148; Joan Matons for his candelabra at the cathedral of Palma and the urn of Saint Bernat Calbó has aroused the most interest: Joan DOMENGE. “Una obra excepcional però controvertida: els canelobres de l’argenter Joan Matons”. In: Aina PASCUAL (coord.). *La Seu de Mallorca*. José J. de Olañeta, Palma 1995, pp. 272-283; Josep M. MADURELL I MARIMON. “L’urna d’argent de Sant Bernat Calvó de la Seu de Vich”. *Ausa*, no. 58-59 (1968), pp. 25-33; Alba ERRA ZUBIRI. “L’urna de Sant Bernat Calvó (1700-1728)”. *Butlletí del Museu Nacional d’Art de Catalunya*, no. 2 (1994), pp. 63-71. The urn of Saint Ermengol has also inspired research: Pere PUJOL I TUBAU. “L’urna d’argent de Sant Ermengol, bisbe d’Urgell”. *Memòries de l’Institut d’Estudis Catalans*, no. I, fasc. 1 (1927), pp. 1-29. A revelatory recent study is the one by Carles DORICO. “Col·laboració entre escultors i argenters en l’orfebreria catalana de l’època del Barroc”. *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, no. xxv (2007), pp. 311-349.
- [17] To manoeuvre through the intricate late Mannerist world, no guide is better than the masterful Antonio PINELLI. *La Bella Maniera. Artisti del Cinquecento tra regola e licenza*. Einaudi, Turin 1993, especially pp. 166-200.
- [18] This was used for the first time in Joan-Ramon TRIADÓ. *L’època del Barroc...*, *op. cit.*, although the justification used for the Renaissance comes from the volume by Joaquim GARRIGA RIERA. *L’època del Renaixement, s. XVI*. Edicions 62, Barcelona 1986, “Història de l’art català” collection, no. IV, and even more intensely in Joaquim GARRIGA RIERA. “L’art cincentista català i l’època del Renaixement: una reflexió” *Revista de Catalunya*, no. 13 (1987), pp. 117-144.
- [19] Riera’s sojourn was documented in Josep Maria PONS I GURI. *Notícia de artistes arenenses*, Arenys de Mar 1945, pp. 5-12. The information on Father Pasqual in Rome and Seville is contained in Francisco PACHECO. *El arte de la pintura*. Publication supervised by Bonaventura Bassegoda. Cátedra, Madrid 1990, p. 434, and in Jusepe MARTÍNEZ. *Discursos practicables del nobilísimo arte de la pintura*, unpublished manuscript issued in 1854, pp. 241-243 from the edition by Julián Gállego, Madrid 1988.
- [20] Regarding the phenomenon of the relationship between Catalan art and engraving during the Modern Age, I would venture to propose a reading of Joan BOSCH BALLBONA. “L’art del retaule: els recursos inventius”. In: Bonaventura BASSEGODA, Joaquim GARRIGA and Jordi PARÍS (ed.). *L’època del Barroc...*, *op. cit.*, pp. 189-205; Joan BOSCH BALLBONA. “La culture artistique au service de l’art de dévotion: exemples en Catalogne à l’époque moderne”. In: Sophie DUHEM (dir.). *L’art au village. La production artistique des paroisses rurales (XVI-XVIIIe siècles)*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009, pp. 167-189.
- [21] Regarding this astonishing female painter, see: Teresa AVELLÍ CASADEMONT. “Angelica Giustiniano: Sant Pere i sant Jaume (exterior de les portes) de l’orgue de l’església parroquial d’Ulldemolins (1638)”. In: *Llums del Barroc*, Fundació Caixa de Girona, Girona 2004.
- [22] We have a long monographic study on Toscano in: Joan BOSCH BALLBONA. “El periple pictòric d’un pintor milanès a Catalunya: Joan Baptista Toscano, actiu entre 1599 i 1617”. *Locus Amoenus*, no. 11 (2012), pp. 97-127.
- [23] Joan BOSCH BALLBONA. *Agustí Pujol: La culminació de l’escultura renaixentista a Catalunya*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2009, “Memoria Artium” collection, no. 7.
- [24] The Soler i Colobran family line has been illuminated by Carles DORICO. “La dauradura del retaule del Roser, de l’església parroquial de Sant Esteve d’Olot”. In: *Annals del Patronat d’Estudis Històrics d’Olot i comarca*. Patronat d’Estudis Històric d’Olot i comarca, Olot 1994, pp. 103-132.
- [25] We owe an exceptional reflection on the world of gilding to Carles ESPINALT I CASTEL. “La tècnica de l’escultura policromada: de l’arbre a l’altar”. In: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada...*, *op. cit.*, pp. 90-107.
- [26] A reflection on the artistic culture of this period can be found in two simultaneous publications: Joan BOSCH BALLBONA. “L’art del retaule: retaulers i escultors a Catalunya (1600-1777 ca.)”. In: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada...*, *op. cit.*, pp. 46-57; Joan BOSCH BALLBONA. “L’art del retaule: els recursos inventius”. In: Bonaventura BASSEGODA, Joaquim GARRIGA and Jordi PARÍS (ed.). *L’època del Barroc...*, *op. cit.*, pp. 189-205. Regarding the phenomenon of the workshops in Northern Catalonia, a must-read is Teresa AVELLÍ. “Els tallers

- d'escultura dels segles XVII-XVIII a la Catalunya Nord". In: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada...*, *op. cit.*, pp. 58-73.
- [27] The distinction between the hand of Antoni Viladomat and that of Joan Gallart in the Board Room of the Dolors chapel is a recent conquest which we owe to Francesc MIRALPEIX. "Joan Gallart (c. 1670-1714) en el context de la pintura catalana de la fi del segle XVII i dels primers anys del segle XVIII. Noves atribucions". In: Bonaventura BASSEGODA, Joaquim GARRIGA and Jordi PARÍS (ed.). *L'època del Barroc...*, *op. cit.*, pp. 209-232.
- [28] See Eugène CORTADE. *Retables baroques...*, *op. cit.*, pp. 126-132; Julien LUGAND. "Les échanges artistiques entre le Roussillon et Rome aux XVIIe et XVIIIe siècles". In: *L'Art du Sud, de la création à l'identité*. CTHS, Paris 2003, pp. 155-180.
- [29] An interesting stylistic characterisation can be found in Francesc MIRALPEIX. "Fra Joaquim Juncosa i Donadeu, Pentecosta (ca. 1678-84)". In: *Llums del Barroc*, *op. cit.*, pp. 120-123.
- [30] Julien LUGAND. *Guerra: La peinture baroque en pays catalan aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Trabucaire, Perpignan 2006.
- [31] Bearing in mind his historiographic prestige, it is imperative to recall the interest that Antoni Viladomat's work aroused in Antoni Fontanals del Castillo; in collector, literati and critic Raimon Casellas; in Santiago Alcolea Gil; and today in Francesc Miralpeix, who devoted his doctoral thesis to Viladomat: Francesc MIRALPEIX. *El pintor Antoni Viladomat i Manalt (1678-1755): Biografia i catàleg crític*. Universitat de Girona, Girona 2005, and who has illuminated such spectacular episodes as the ones contained in Francesc MIRALPEIX. "Quatre teles de la vida de sant Bru del pintor Antoni Viladomat i Manalt (1678-1755) a París". *Butlletí del MNAC*, no. 5 (2001), pp. 77-91.
- [32] Carles DORICO. "El retaule major de Sant Sever i la darrera estada de Pere Costa a Barcelona (1754-1757)". *Locus Amoenus*, no. 3 (1997), pp. 123-145.
- [33] I shall cite one of my own publications: Joan BOSCH BALLBONA. "L'art del retaule: retaulers...", *op. cit.*, p. 43.
- [34] Eugène CORTADE. *Retables baroques...*, *op. cit.*, pp. 163-168.
- [35] Manuel SEGRET i RIU, M.A. ROIG i TORRENTÓ: About the Pujol family, see *Altar dels Colls*, Sant Llorenç de Morunys 1984; and Joan VILAMALA i TERRICABRES: *L'obra dels Pujol, Farell*, Sant Vicenç de Castellet 2001. The choir of the Lleida's old cathedral however, it is very well-known thanks to the photographs prior to the defeat as well as the research by Cèsar MARTINELL. *El escultor Luis Bonifás y Massó*. Barcelona Town Hall, Barcelona 1948.
- [36] Regarding this change in referents, see Francesc MIRALPEIX. "Pintores franceses en Cataluña y catalanes en Francia en los siglos XVII y XVIII. Sobre modelos e influencias". In: Julien LUGAND (ed.). *Les échanges artistiques entre la France et l'Espagne (XVe-fin XIXe siècles)*, Trabucaire, Perpignan 2012, "Histoire de l'Art" collection, no. 1, pp. 247-262.
- [37] Bearing in mind the importance of the document, tribute should be paid to the first author who published it: Santiago ALCOLEA GIL. "Unes fites en el camí vers el predomini de l'academicisme a l'art català del segle XVIII". *D'Art*, no. 10 (1984), pp. 187-195.
- [38] Joan DOMENGE. "Una obra excepcional...", *op. cit.*, pp. 272-283.
- [39] See the story by Francesc MIRALPEIX. *El pintor Antoni Viladomat...*, *op. cit.*, pp. 112-116 and 140-146.
- [40] Regarding such an important issue, it is important to be aware of the contributions by Joan-Ramon TRIADÓ. *L'època del Barroc...*, *op. cit.*, pp. 211-219 and 226-241; Rosa Maria SUBIRANA REBULL. *Pasqual Pere Moles i Coronas*. Biblioteca de Catalunya, Barcelona 1990; Lluïsa RODRÍGUEZ. *El gremi d'escultors de Barcelona a l'últim quart del segle XVIII*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona, Barcelona 1993; Anna RIERA. *La formació dels escultors catalans: l'ensenyament a l'Escola Gratuïta de Dibuix i els pensionats a Madrid i Roma*. Doctoral thesis. Universitat de Barcelona, Barcelona 1994; Rosa M. SUBIRANA REBULL. "Academicisme versus Neoclassicisme a l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona". *Pedralbes*, no. 23 (2003), pp. 651-666; Mariona FERNÁNDEZ. "L'ocàs de la retaulística a Catalunya (c. 1777-1808): el nou gust i la imposició de la norma acadèmica". In: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada...*, *op. cit.*, pp. 74-89.

BIOGRAPHIC NOTE

The author is an art history reader at the Universitat de Girona and has served as a visiting professor at the Italian universities of Sassari and Cagliari. He studies the art of the 16th and 17th centuries produced in Catalonia, with a stress on the critical study and re-discovery of some of the most important authors in that historical period and on the phenomenon of the reception of international artistic culture in Barcelona. He has published books on Agustí Pujol, 17th century altarpieces from Bages, the main altarpieces in Santa Maria of Arenys de Mar and the priory of Sant Pere of Reus (with Joaquim Garriga) and articles on Pere Nunyes, Joan Baptista Toscano and Antoni Rovira. He has curated the exhibitions "De Flandes a Itàlia" (with Joaquim Garriga), "Llums del Barroc" and "Alba Daurada. L'art del retaule a Catalunya". He is currently at work on publications on the artistic culture of the artists from the Principality and on collecting in the house of the Toledos, the Marquises of Vilafranca, during the reigns of King Philip II and King Philip III. On these topics, he has already shared some arguments in the articles "Paul Bril, Wenzel Cobergher, Jacob Frankaert I, Willem I van Nieulandt y los ermitaños de Pedro de Toledo, V marqués de Vilafranca" and "Retazos del sueño tardorenacentista de don Pedro de Toledo".

Catalonia in the process of constructing the modern Spanish state (16th-18th centuries): An interpretative approach

Antoni Simon*

Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

ABSTRACT

This article offers an interpretative overview of Catalonia's difficult and ultimately forcible fit into the Spanish state that emerged in modern times. More specifically, it is concerned with the approximately 150-year period ranging from the mid-16th century to the end of the War of the Spanish Succession in the early 18th century. This article's interpretation of the Spanish state's process of political *union* is an interpretative counterpoint to the deterministic vision that is so prevalent in Spanish nationalistic historiography.

KEYWORDS: Catalonia, Spanish monarchy, state, nation, process of political union

INTRODUCTION

The process of construction of the modern Spanish state and the articulation of Catalonia's historical formation have been and continue to be essential issues in the Catalan and Spanish historiographic debate.

In this article, we shall limit ourselves to summarily examining one phase in this long development, namely the period that signalled the transition from an aggregative, institutionally plural monarchy to another territorial form which, in the wake of the Bourbon victory in the War of the Spanish Succession, consolidated a central space – Spain – that was much more unified and characterised by absolutist and centralising forms of government with Castilian roots.¹

It should immediately be noted that this kind of process of political “union” based on a “composite monarchy”, “segmented state” or “dynastic agglomeration” was not exclusive to Spain; rather it was fairly common in Europe in modern times.² However, we should also add that these processes had quite different means and results in terms of both the constitutive model of state and its territorial organisation. These means were even more varied and nuanced if we bear in mind the evolution in such important social, cultural and identity features as religion, private law and language.³

With regard to the process of “union” in Spain in particular, it should be noted that a nationalistic geopolitical deterministic historiographic discourse has prevailed for many years. According to this vision, the construction of

a state entity linked to the Spanish “nation” was the only possible option for the trajectory of the different historical formations on Spain; this viewpoint also argues that the modernising pathway necessarily entailed the construction of a centralised, unified state. In the logic of this interpretation, the institutional pluralism of the Hapsburg monarchy would be a mediaevalising form of state, the reason behind the Spanish crisis in the 17th century during which Portugal was “lost”. This theoretical construct, which obviously has a strong political and ideological bias, was first elaborated by the intelligentsia of the Castilian court in the 16th and 17th centuries and more recently upheld by historians with a wide range of ideologies. Indeed, Falangists, monarchists, historians linked to a Marxist or Marxistising history, a good number of Basque and Catalan historians and some Hispanists have also partaken of this interpretation.⁴

Given that the unifying model of the Castilian court coexisted with the model of the Crown of Aragon in the early centuries of modernity, one of the fundamental purposes of this Spanish deterministic discourse was to discredit or distort the “confederal” and “constitutional” model of state of the Crown of Aragon and Catalonia, something which has been attempted from each of the territories linked to this model.

Specifically, the aims in the Spanish nationalist discourse to discredit Catalonia's model stand upon three basic strands of argumentation. The first is the contrast between the modernising, rationalising qualities and economic efficacy of the unitarist, centralising route, compared to the delayed and “mediaevalising” constitutionalist and confederal model. The second is the criticism of this model for being a feudal, oligarchic and corrupt system. And finally, this Spanish nationalist historiographic discourse has striven to minimise or conceal the fact that

* **Contact address:** Antoni Simon i Tarrés, Department of Modern and Contemporary History at the Universitat Autònoma de Barcelona, Edifici B, Campus de la UAB, 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès), Barcelona. Tel: 34 935811285. Email: antoni.simon@uab.cat

it was forcibly imposed, along with the historical resistances it has generated.

Many of the premises upon which this Spanish deterministic discourse is based may simply be questioned through a Europe-wide comparative historical exercise. The cases of England, Sweden, Holland and the Helvetic Union demonstrate that “old constitutionalism”, in the famous expression coined by Charles H. MacIlwain,⁵ evolved from forms based on shared sovereignty towards republican models or models of parliamentary monarchy, and finally to liberal democratic regimes through longer or shorter transitional periods.⁶ In economics, for example, as demonstrated by comparing the history of France and England during the 18th century, by making political contracts more reliable, the representative and parliamentary systems paved the way for much more modern economic relations and lower bank interest rates, which offered better conditions for economic growth.⁷ European historiography in recent decades has also revealed the political role of parliamentary assemblies in the Middle Ages and modern centuries, stressing their values of representativeness and defence of much more horizontal interests than those held by monarchies with absolutist leanings, which adopt much more pyramidal and oligarchic forms of government.⁸

What is more, the results of the Catalan historiographic research which has examined this historical period in recent years have directly and severely questioned the assumptions of Spanish nationalist determinism. Thus, numerous studies have revealed the evolutionary capacity of the institutions in the Catalan pactist system in both theory and political practice.⁹ The heavy aristocratisation of municipal governments after the Nueva Planta Decree has apparently been demonstrated, which in turn marginalised the urban mesocracies that had traditionally been represented.¹⁰ In the realm of economic history, today we know conclusively that the economic upswing of the late Modern Age did not stem from the Bourbon administrative reforms but from the specialisation and intensification of agriculture and manufacturing, as well as from the ties that Catalan trade had forged with the major circuits of world trade. All of these processes had gotten underway before the arrival of the Bourbons.¹¹ Likewise, several studies have shown the high degree of violence and repression used to impose the Spanish unifying model *manu militari*.¹² Most of these studies have simply been ignored by Spanish nationalist historiography, which is why we believe that the interpretative synthesis offered in this article is not a stretch in its attempt to analyse several key issues in the process of constructing the modern Spanish state during this period.

TWO DIVERGENT MODELS OF STATE: ABSOLUTISM AND CONSTITUTIONALISM

Absolutism and constitutionalism have become two “strong” historiographic concepts in defining trends in

Western political thinking in the early Modern Age. However, we should bear in mind that these concepts are neologisms coined in the 18th century and that they are far from being – in both theory and in the practice of government – contrasting or incompatible systems, as it might seem from the subsequent simplification and use of them. Absolutism and constitutionalism were two branchings from the same trunk – the regimen of *res publica* – which also had many other branches and intermediate “accents”.

Specifically, with regard to Spanish political thinking during the reign of the Hapsburgs, the classic dichotomy between Catalan-Aragonese constitutionalism and Castilian absolutism has been further nuanced and enriched. Since the 1980s, a series of historians has noted the existence of a constitutionalist current linked to changes in the tax system which were introduced in the Crown of Castile late in the reign of Philip II; this Castilian constitutionalist thinking emerged among the urban oligarchies and connected with the spirit of reform and regeneration in a society and economy that had fallen into a grave crisis.¹³ However, this is not incompatible with the fact that among the Castilian governing class linked to the central administration of the monarchy – especially among the intelligentsia at court – ideals with absolutist and uniformising tendencies took root that would dovetail with the authoritarian principles of monarchic power already developed in the Castile governed by the Trastámara dynasty but that were now renewed and strengthened by the modern influences of Machiavelli, Lips and especially Bodin.¹⁴

The thesis of sovereignty put forth by Jean Bodin and other theoreticians of absolute monarchy only sparked arguments to reinforce the legitimacy of a royal power with absolutist tendencies which had a longstanding doctrinal tradition in Castile that can be dated back to the reign of Alphonse X. After all, despite the existence of political and legal thinking that was critical – or relatively critical – of the idea that the monarch was above positive law and that he could therefore legislate and grant privileges at will, the *communis opinio* of the doctrine of Castilian policy in the late Modern Age was that the sovereign was only limited by divine law, natural law and the law of nations.¹⁵

In short, in Castile, and more precisely in the monarchy’s spheres of central power, authoritarian and absolutist trends would end up being imposed in both theory and political practice. This would also have repercussions on the monarchy as a whole, given that if institutional diversity is viewed as a source of weakness, respect for the forms of government local to each kingdom or province would be questioned¹⁶ and attempts would be made to introduce the political underpinnings of Castilian law there.¹⁷

However, the interplay of balances and imbalances between king and kingdom would follow quite different evolutions in modern times in the different kingdoms

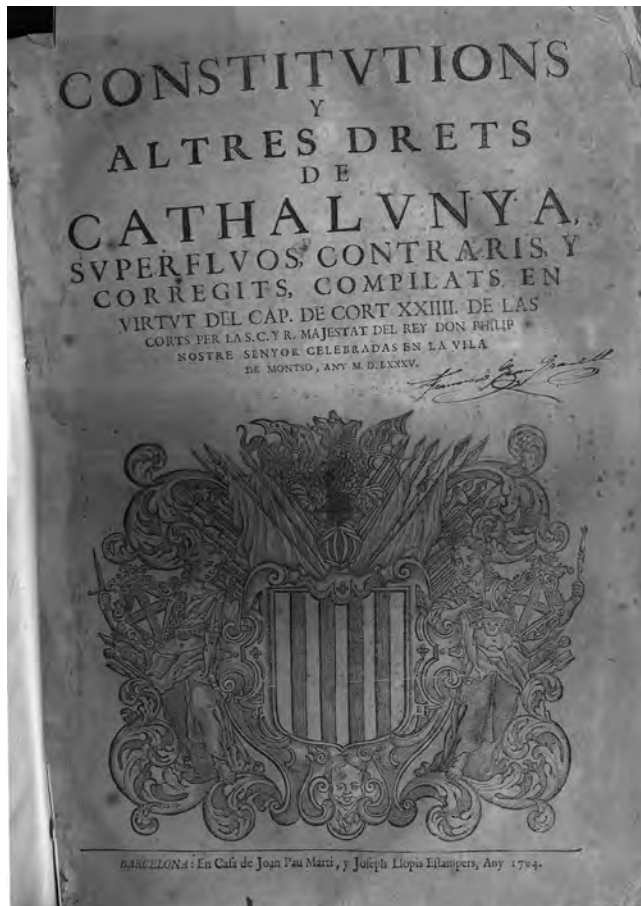

Figure 1. Compilation of the legislation agreed to by the Courts of Catalonia until the laws enacted in 1634. 1704 edition.

and provinces that made up the composite monarchies. Thus, the political and ideological principles of Catalan-Aragonese pactism evolved in a direction completely different to the theorisations of the Castilian court. In Aragon and Catalonia, especially after the late decades of the 16th century, the legalist formulations of the legal consultants found new elements in the historic discourse to invigorate contractualist approaches. Specifically, the myth of the *furs* (codes of law) of Sobrarb and a new story on the Carolingian origins of Catalonia enabled them to build ideological and juridical elaborations that would provide arguments and political fuel to the movements of 1591 and 1640.¹⁸

In Catalonia, as is known, the thesis of corporate sovereignty had been assimilated back in the 13th century, and in the Late Middle Ages, jurists like Jaume Callís disseminated the idea of the *res publica* as a “mystical body” which placed the prince at the helm and his vassals as the members.¹⁹ This corporatist discourse, however, embodied a tension between the two poles of legitimacy (king and community), a tension that was reflected in the heated controversy over the conception and nature of the assembly representing the community, the Courts.

This pactist or contractualist conception of power, which can be summarised in the formula “king and par-

liament”, gained an important theoretical alternative after the late 16th century. According to the increasingly clear perception of the strength of corporate assemblies and, in short, political communities in many parts of Europe, especially in England,²⁰ in Catalonia a new conception of corporate sovereignty was also introduced which can be summarised in the formula “*rex in curiae*”, which is equivalent to the English “*King in Parliament*”. According to this theorisation, the king was encompassed by a body from which he could not be distinguished and in which his power was subsumed. This formula, which in turn allowed for a variety of interpretations (more or less restrictive with regard to royal power), can be noted in Catalonia in the works of Antoni Oliba, Andreu Bosc and especially Joan Pere Fontanella. The latter, drawing inspiration from the Aragonese jurist Pedro Luis Martínez, as well as from Francisco Suárez, stated that the supreme power did not fall in the king’s hands but in the king along with the branches or estates.²¹

However, on the threshold in the Revolution of 1640, the issue of the locus of sovereignty would develop an even more ground-breaking proposition: the thesis of original popular sovereignty, which would place the Catalan community, not the prince nor the community-prince binomial, at the legitimising core of sovereignty.

The populist theory of the source of the state’s power which had originally been formulated by authors like Francesc Eiximenis back in late mediaeval political thinking mainly reached Catalonia in the 17th century through the iusnaturalist populism from the 16th century Castilian scholasticists such as the Jesuit Francisco Suárez. They envisioned the state as a natural community that emerged from the social impetus of a collective that transferred power in order to fulfil its needs for defence and protection, while reserving freedom and sovereignty for itself.²²

The principle that sovereignty *naturally* belonged to the community and that it could never abdicate this sovereignty was put forth by authors like Joan Pere Fontanella, Francesc Martí Viladamor and Acaci Ripoll in the legal-political treatises of the 1630s and 1640s. On the eve of 1640, the representative and parliamentary political principles (as well as the concept of popular sovereignty, the idea of an elective monarchy and the right of resistance) were rather deeply rooted in the Catalan body politic, and latent within them was the option of a parliamentary monarchy or even a fully republican option.²³

In addition to the topic of the locus of sovereignty, the other key question in Catalan political thinking in the early Modern Age was the definition of the political community or the type of territorial state. However, we should recall that this topic was particularly complex given the “composite” or “segmented” nature of the majority of political formations in mediaeval and Renaissance Europe.

Generally speaking, the constitutionalist avenue of thought advocated a territorial model of state that recognised the institutional diversity of the historical formations that comprised it, while in the majority of cases the

Figure 2. Monument to the jurist and politician Joan-Pere Fontanella (Olot, 1575 - Perpignan, 1649) in Olot, the city of his birth. It is the work of sculptor Miquel Blai.

absolutist and pro-uniformity tendencies were tamped down, since institutional diversity was interpreted as an obstacle to the strengthening of royal power.

It should be noted that there is no dearth of exceptions to this rule. Thus, a supporter of placing limits on monarchic power, Juan de Mariana, who even advocated tyrannicide, was, in contrast, a supporter of Spanish institutional unity.²⁴ Likewise, we can find several theoreticians from the Crown of Aragon who upheld moderate regionalism (such as the Valencians Cristòfor Crespí de Valladaura and Llorenç Mateu i Sanz) while at the same time defending the local codes of law, privileges and institutions of each kingdom.²⁵

Early modern Catalan political thinking advocated, with only a handful of exceptions, even among the most royalist authors,²⁶ an institutionally plural model of state. However, it should be noted that the mixture of the constitutional model of the exercise of power (which stipulated control of executive power according to representative assemblies) and the “confederal” model of the definition of state created ambiguities and problems that were not always thoroughly addressed or resolved in the constitutionalist theorisations.

There were essentially two problems: *a*) How to define – especially in view of international policy – an executive power shared by quasi-independent historical formations and at the same time by distinct geopolitical, economic and other interests, and *b*) how to adapt this model of state to growth through new territorial acquisitions from

either marital ties or conquest. The case of the Spanish monarchy, which joined the Crowns of Aragon and Castile, the Portuguese empire and other territories, may be paradigmatic of this issue. The response to these questions in terms of political theory was the development of representative federal bodies (Courts of the monarchy and a kind of “council of councils”), which Diego Saavedra y Fajardo noted in the mid-17th century and which the Aragonese exiled Austriacist Juan Amor de Soria theorised more fully in the 18th century.²⁷

CENTRE AND PERIPHERY: THE ESCALATION OF CONSTITUTIONAL TENSIONS

The inclusion of the Catalan historical formation with mediaeval roots in a large “composite monarchy”, namely the Spanish Hapsburg monarchy, poses a historical dialectic between political “centre” and “periphery”, which, far from being particular or exceptional, was rather common in Europe during the early centuries of modernity.²⁸

It should first be noted that this relationship cannot only be conceived in terms of confrontation or political subordination, or simply based on the existence of a dichotomy between two compact poles of power: court and country. Yet nor should we forget the dynamic, not static, nature of the dialectic between the centre of the Spanish monarchy, the Castilian Court, and Catalonia, since this relationship went through a wide variety of circumstances in terms of the evolution in the human and material forces, the ideological elaborations, the social balances and imbalances and the international political contexts. Finally, we should also note that the political dialectic of the kingdoms and provinces on the periphery arose not only with the central government of the monarchy; rather especially in border provinces like Catalonia, there were also interrelations between them and neighbouring powers, France in this case.

However, these considerations do not belie the idea that there was almost permanent constitutional tension between centre and periphery given that their divergent conceptualisations on the model of state, as outlined above, would clash in political practice both when establishing the scope and limits of the jurisdiction of monarchic power and when defining and carrying out directives aimed at constructing a territorial state capable of being consolidated and conserved through the agitated, divided Europe of the early centuries of modernity.

The latest studies on the 16th century in Catalonia are making it increasingly clear that the political-constitutional edifice built since the late 15th-century reign of Ferdinand the Catholic soon revealed itself to be too fragile and precarious to ensure a correspondence or collaboration between the Catalans and the Crown. Back in the reign of Charles I and in the early years of Phillip II, the constitutional tensions blossomed in a variety of spheres. The institutional conflicts motivated by the royal officials’

violations of the constitution and the inoperativeness of the constitution of “Observança” approved in the Courts of Barcelona of 1480-1481 were coupled with jurisdictional clashes with the Tribunal of the Inquisition and the violence stemming from the presence of Spanish soldiers in the Principality. Likewise, since the 1420s, imperial policy in the Mediterranean had been seriously thwarting Catalan mercantile interests.²⁹

This constitutional conflict would continue in the second half of the 16th century with two remarkable milestones: the confrontation between the Generalitat and the Crown in 1568-1569, which led to the imprisonment of deputies for having refused to contribute to paying the “excusat”,³⁰ and especially the disturbances during the period 1587-1593. These latter events have been interpreted by the most recent Catalan historiography as a key juncture in the “political fracture” between Catalonia and the Hapsburg dynasty, which would place the relations between king and kingdom on the road towards the Revolution of 1640.³¹

The episodes of upheaval in 1587-1593 had major political and legal implications, since they entailed questioning the pre-eminence of royal jurisdiction in Catalonia and served as the catalyst for other constitutional disputes on the king’s *potestas iuriscendi* which would be put into place until the Revolution of 1640. Based on chapters 7 and 34 of the government’s new reform approved by the Courts of 1585, the interpretation was made that the *divuitenes*³² not only were charged with declaring violations of the constitutions but also had the authority to make legal annotations and issue the corresponding sanctions, bypassing the authority of the Audience (the highest court in Catalonia). To the Council of Aragon, the viceroys and the Audience, the proceedings regarding the violations of the constitutions undertaken by the *divuitenes* cast doubt on royal authority in the Principality and could even be considered a crime of *lèse-majesté*. In contrast, to the defenders of the laws and institutions of the land, they were the constitutional mechanism which was meant to ensure the regime’s compliance with the constitutions on which the Catalan political community was grounded, given the inoperativeness of the constitution of “Observança”.

During that period, the Catalan Diputació, traditionally made up of three deputies, one from each branch (Church, military or nobility, and royal or urban), and socially bolstered by the Juntas de Braços (boards of members from all three branches) and the *divuitenes* created by virtue of the *nou redreç* (new reform) of the Courts of 1585, entered a spiral of confrontations with the institutions representing royal power in Catalonia, especially with the third court of the Audience. These clashes culminated in May 1591, when the viceroys guard tried to capture the military (i.e., noble) deputy, Joan Granollacs, an attempt that failed due to the deputy’s resistance and the grassroots support he received. Granollacs and the supporters of confronting the abuses of royal jurisdiction

closed the Palau de la Generalitat for almost eleven months. However, ultimately, the fear that the events in Catalonia might end through the same military might that Philip II had wielded in the altercations in Aragon – which led to the execution of the Aragonese justice Juan de Lanuza, among other actions – dissolved the resistance from the Catalan institutions. On the 22nd of February 1593, the Catalan institutions were notified of the suspension of chapters 7, 13 and 34 of the *nou redreç* from the Courts of 1585. This laws issued by the king and the branches was unilaterally suspended via a Royal Pragmatic. However, there was repression in the guise of legal proceedings against the people associated with the Diputació and the *divuitenes*, some of whom, such as the military deputy Joan Granollacs, would choose the pathway of exile to avoid arrest.

Thus, at least after the Courts of 1595, a heated jurisdictional conflict was unleashed in which the king believed that the actions of the Catalan institutions usurped different facets of royal jurisdiction, while the leaders of the institutions in the Principality believed that the Crown’s actions contravened the constitutions and laws agreed to between king and kingdom, which were the higher underpinning of the Catalan *res publica*, as explicitly stated in the royal oath.³³ Far from interpreting each other as complementary forces with common interests and reciprocal correspondences, each saw the other as a hindrance or obstacle to their ideals and interests.

The rapprochement of the Courts of 1599, in which the flood of noble appointments by the king was answered by the granting of a donation of 1,100,000 pounds, was a fleeting mirage. The ministry of the Duke of Lerma’s intention was that five constitutions should appear in the legislative corpus that was to be printed from the sessions of the Courts. These constitutions were questioned by the Generalitat and the military branch, which unleashed yet another bitter institutional and legal dispute that led to the imprisonment of the military deputy and auditor.³⁴

In the opinion of John H. Elliott, one of the fundamental keys to explaining the clash between the Catalan institutions and the central government of the Spanish monarchy in the decades prior to the Revolution of 1640 was the difficulty of combining respect for the “legality” of the constitutions with the “needs” arising from political practice. In the early decades of the 17th century, the clearest expression of this contradiction was the issue of the repression of banditry. According to Elliott, the viceroys of the Dukes of Alburquerque and Alcalá (1615-1621) were a time of the “restoration of government” given that the stringent, anti-constitutional methods of these Castilian viceroys – including the large-scale razing of homes and castles – along with the urbanisation of the nobility, had been a key factor in the “domestication” of the Catalan aristocracy, distancing it from the feudal-style private wars.³⁵

To what extent was the disorder and violence that Catalonia experienced in around 1615 the result of a system of

laws and constitutions at the “service” of a feudal oligarchy? The English historian’s answer is rather conclusive on this issue: “The much-vaunted freedoms of the Principality, far from being a guarantee of political freedom and the social order, had become an invitation to license”.³⁶

Unquestionably, inasmuch as certain rights or privileges, such as the right to bear arms or the recourse to violence as a means of exercising certain seigniorial prerogatives, were part of the laws and constitutions of Catalonia, there could be a mixture or superimposition of the exercise of aristocratic privileges and an abuse of the freedoms of the “land”. However, I believe it would be risky to attribute all the political and social upheaval – in which certain bandit lords were unquestionably involved – to a specific social class, and even more erroneous to relate it to the system of laws and constitutions of the country, which, lest we forget it, included a much broader swath of society than just the noble class.

This is because, though it is true that the constitutions of Catalonia may have been an instrument to safeguard certain private or estate interests, it is equally true that they upheld many general and community interests which were often trampled upon by the same royal officials who were fighting the bandit lords. The attacks on the communities that destabilised the social order could just as easily have come from the violence exercised by the bandit lords as by the violence waged by the king’s troops and officials, and we should also add that the tensions caused by the viceroys’ actions not only stemmed from the repression of banditry or the Castilian Spanish state’s mechanisms of extortion but also from certain attempts to politically and nationally pervert the Catalan community.³⁷

Likewise, as Eva Serra has noted, the Catalan petty aristocracy’s conflict with the Crown was motivated not only by the criminalisation of the ban on the noble estate but also by the displacement or neglect of its leading role in political life. The viceroys’ repeated violations of the constitutional laws were, among other things, an attack on the political order of the Catalan community, in which the military (nobility) was given a prominent public function.³⁸

In the constitutional conflict of 1621-1622 over the oath of Philip IV, the rancour that had been gathering for years among Catalonia’s petty aristocracy finally surfaced, as their pride as a leading class had been injured, especially during the viceroalties of Albuquerque and Alcalá. The offensive from the institutions of the country, which claimed that Lieutenants Alcalá and Sentís could not act in their posts until the new monarch swore to observe the privileges and constitutions of the Principality, unleashed major institutional tensions that were accompanied by a sweeping constitutional debate that has been compared to the one that took place in the kingdom of Bohemia in 1619, when its estates deposed Ferdinand II and chose the Palatine elector Frederick in his place.³⁹

Clearly, a mixture of the defence of particular class interests and general ideals regarding the desire to move to-

wards a pactist model of state can explain both the upheaval of 1621-1622 and the Catalan ruling class’s steadfast resistance to the absolutist reformism advocated by the ministry of Olivares, which became clear in the failure of the Courts of 1626-1632.⁴⁰

We should also note that the economic differences that may have existed between the king and the Catalan branches on the question of donations were only a reflection of a much deeper political and constitutional divergence. In the Courts sessions of 1626-1632, the gap separating the absolutist reformism of the ministry of Count-Duke Olivares and the renewed Catalan constitutionalism became clear in terms of the reforms of the constitution of the “Observança”, the attempts to scale back the jurisdiction of the Tribunal of the Inquisition, the control of the *quint* of municipal taxes and the articulation of the monarchy through the projection of the “Unió d’Armes” (a contingent of troops that was supposed to maintain Catalonia, Valencia and Aragon).

The failure of the Courts of 1626-1632 led two ideas on the political dynamic of the Principality to take root among the government circles of the monarchy. The first was that the constitutionalist bent of the Catalan institutions, as well as the desire for self-government among Catalonia’s ruling class, were opposed to the basic principles that should prevail to ensure the monarchy’s sound governance. The second was that the political mechanisms were already incapable of correcting or reconducting this situation, and that therefore to avoid greater evils, the combined use of force and politics must be imposed.

The strategy of calling the Courts accompanied by the presence of an army had been broadly debated in the boards and councils of the monarchy since 1632.⁴¹ To some government ministries, it was necessary to first “conquer” Catalonia and then call the Courts, as Philip II had done with the Aragonese, while to others, the intimidating presence of an army would be enough to ensure the Catalan branches’ submission to royal will. However, a detailed examination of these deliberations reveals that there was widespread consensus among the Court ministers on the need for the combined use of force and politics to modify the constitutional balance inherited from the dynastic union of the Catholic Kings. The discrepancies only lay in whether or not to do it at a time when this internal constitutional problem might be mixed with the overarching conflict over European hegemony that the Spanish and French powers were facing. And as is known, this was the strategy ultimately chosen by the ministry of Count-Duke Olivares to put an end to what was considered a rebellion by the Catalans in the summer of 1640.

In short, the political theorisations with unitarist and absolutist tendencies that dominated at the heart of the Castilian court were accompanied by initiatives in the realm of political practice which advocated a combined use of force and politics. This, in our opinion, radically questions the line of interpretation which has recently upheld the existence of a Spanish imperial ideology, sup-

ported on the concept of a “monarchy of Spain” particularly after the reign of Philip II, which would have the benefit of guaranteeing the freedoms and privileges of the territories in it.⁴²

A RULING CLASS DISTANT FROM THE THRONE

One of the decisive features of the political dialectic between Catalonia and the Spanish Hapsburg monarchy was the weakness of the Catalan ruling class’ adherence to the royal power. It should be noted that the most recent historiography on the formation of the modern state has stressed not only that was it difficult to govern against the provincial ruling classes but that it was also difficult to govern without their support.⁴³

In the history of early modern Catalonia, one very important factor was that the two institutions at the helm of the political life of the Principality – the Consell de Cent (Council of One Hundred) and the Generalitat – had a shared social base of power: the new Barcelona-based ruling class that had taken shape since the late 15th century. The urbanised petty nobility, honorary citizens, merchants and canons of Barcelona, as well as some rising liberal professionals, especially doctors and judges, made up a highly cohesive ruling class which at that time dominated both institutions and steered the fates of Barcelona and Catalonia as a whole.⁴⁴ Even though at certain times the Crown intentionally strove to break this institutional alliance, and there was no dearth of friction or jurisdictional competition between both institutions, there was generally shared alignment on the issues that affected the underpinnings of the Catalan pactist regime.

This Barcelona-based ruling class was a “composite” elite. Its fundamental core was the urban patricians, the so-called honorary citizens, that is, citizens who were distinguished by their political and economic status, whose rank equalled that of the nobility through a privilege issued by Ferdinand II in 1510. However, this Barcelona-based ruling class was bolstered by the addition of members from both the upper and lower echelons of the body politic. First, it included members of the traditional Catalan nobility – nobles and knights – who had been involved in an intense process of urbanisation since the late 15th century. James Amelang has discussed a “great compromise” through which, between the 16th and early 17th centuries, there was an exchange of social status (the nobility facilitated the aristocratisation of the urban patricians) for power (the honorary citizens allowed the nobility into politics and local government posts).⁴⁵

However, the Barcelona-based ruling class also had institutional mechanisms in place that made it possible for individuals from the middle class to join it, especially merchants, jurists and doctors. The status of honorary citizen could be acquired either through the system of cooptation, which expanded the rolls of honorary citizens through assemblies held by the patricians every year, or

by the citizenship patents granted by the monarch. In short, unlike other European urban oligarchies, the Barcelona elite was open, or at least relatively open.⁴⁶

Even though there was no dearth of factional partisanship, the Barcelona-based ruling class was highly cohesive through a constant dynamic of marriage ties among its members, as well as by its firm – though not exclusive – social control over the most important Catalan institutions and shared models of political education and culture. The inclusion of numerous family lineages of jurists, as well as the promotion of legal studies among the ranks of the nobility, contributed to strengthening and disseminating among these elites the values of the pactist political model which had secular roots in the production of Catalan law.⁴⁷

The royal power orphaned this ruling class from “service” and “reward”, as the weakness of royal patronage in Catalonia seems beyond dispute. J. H. Elliott noted the extraordinary precariousness of the posts that the viceroys made available to a ruling class which was comprised of around 780 people in around 1626. According to this English historian: “It is doubtful whether the central administration had more than twelve posts for members of the aristocracy”, which, to make matters worse, were very poorly compensated economically.⁴⁸ The weak status of the structure of the royal administration in Catalonia bore a close relationship to the king’s scant tax and capital resources there. In the early 17th century, the viceroys’ annual revenues were around 37,000 pounds, which were joined by the 10,000 more that the Diputació contributed to pay the judges and functionaries of the Royal Audience. However, these figures were insufficient since the Crown had to supply 19,000 more pounds from the outside in order to meet the salaries of the viceroys (around 6,000 pounds) and to balance the budget.⁴⁹

Outside of Catalonia, the Catalan ruling class’s prospects for enjoying royal patronage were hardly better. Neither a military career nor a post in the civil administration of the central government of the monarchy was an easy, generous means of ascent for this Catalan ruling class. Nor were the *encomiendas* of the major military orders, which were theoretically open to all subjects of the King of Spain, a means of integration and compensation for the members of the Catalan ruling class. In the early 17th century, only 17 of the 1,452 members of the Orders of Alcántara, Calatrava and Santiago were Catalonia natives, that is, less than one percent. As J. H. Elliott noted, “If there was a ‘Spanish’ aristocracy, the Catalans were not part of it”.⁵⁰

However, the issue of patronage was really only a reflection of a much deeper political issue: the inability of the central government of the Spanish monarchy to establish acceptable levels of integration, communication and political consensus with the Catalan ruling class. The case of the France of Richelieu, Mazzarino and Colbert has been held up as an example of the efficacy of royal patronage – centralised, in this case – which succeeded in the objectives of achieving control over the provinces of

the kingdom while also knitting solid ties between the monarchy and the numerous regional elites, thus strengthening the absolutist and centralising trends of the Bourbon monarchy.⁵¹

The Hapsburg monarchy never managed to forge minimally solid and socially widespread ties of patronage, communication and political influence in Catalonia. The attempts to build these ties via members of the Court like Pere de Franquesa and Salvador Fontanet never managed to achieve either solidity or continuity. However, the attempts to articulate a pro-royal nucleus based on family clans located in the Principality, such as the Marimons, never managed to take hold either, nor did enlisting the services of the upper aristocracy, the Duke of Cardona, to attain the interests and designs of the Crown.⁵²

The political marginalisation of the Catalan ruling class and the Crown's loss of support in the Principality were the flip sides of the same coin. Yet this same period also witnessed a strengthening of the local institutions, which were primarily controlled by the ruling class. Especially after the second half of the 16th century, the *Diputació del General* and the *Consell de Cent* became more representative of the Catalan community and less representative of royal power. The strengthening of these institutions – administratively, symbolically and in other spheres – as well as the *Generalitat's* promotion of a tax and finance system enabled it to weave a web of interests and complicities around it that extended to broad swaths of Catalan society.⁵³ This process reinforced the sense of public responsibility among the Catalan ruling class, making them aware of their steering role in the community of “Catalans” while also creating a hierarchy of loyalties in which the duty to the laws and institutions of the land would be increasingly preminent.

If we focus on the members of the ruling core in the Revolution of 1640, we can note these individuals' strong ties with the local institutions. Many of them were members of the military branch while also occupying posts in the *Diputació* and *Consell de Cent* in a continuous and/or intergenerational fashion. This contrasts with the volatile or spasmodic nature of their ties with the Crown. In fact, the “rupture” with royal power was common ground among many members of this leading core of the Revolution of 1640, since even though their grandparents or progenitors had been members of the Royal Audience or the Council of Aragon, they were now at the spearhead of a process of rupture with the Spanish monarchy.⁵⁴ Just as with Barcelona's entire ruling class, and Catalonia's ruling class in general, the elements of their political adherence with the Crown were inconsistent and lacked continuity.

THE RUPTURE OF 1640

The military factor ultimately provided the fuse and spark that led the longstanding institutional and jurisdictional tensions to explode. After 1635, the French-Spanish

struggle for hegemony in Europe turned Catalonia into the war front and parade grounds of the Catholic monarchy. Instead of getting the Catalans to adhere to the imperial designs of Olivares and Philip IV, as many ministers at court wished, this only sparked new constitutional tensions that derived from the irregular billeting of the troops, the illegal mobilisations of the local people and the tax burdens imposed beyond the constitutional limits. After the three-year period of 1638-1641, the *Diputació*, led by the Canon of Urgell, Pau Claris, started to publicly denounce the throngs and excesses brought about by the massive military presence in the villages and universities of the Principality and countships, which, though not unknown in the past, was now extraordinary in its impact and magnitude.⁵⁵

The political blindness of Olivares' ministry, which was also pressuring the city of Barcelona with disproportionate and unconstitutional tax demands, ended up leading the two most important Catalan institutions to join forces into a united front against royal policy. This convergence, which was highly visible after January-February 1639, would not be undone during that three-year period and would culminate with the revolutionary process of 1640-1641, an institutional agreement through which Pau Claris would become the political leader of the Catalan ruling class.⁵⁶

The French invasion of Roussillon in June 1639 first led to the fall of Salses and later to a long and costly campaign to win back this fortress perched just over the bor-

Figure 3. Pau Claris i Casademunt (Barcelona, 1586-1641), 94th President of the *Generalitat de Catalunya*. Image from an engraving from the work *Barcelona Ancient and Modern* by Andreu Avel·lí Pi i Arimon, published in 1854.

der.⁵⁷ In the approximately seven months that this military episode lasted, the relations between the institutions and royal power deteriorated extraordinarily, and by January 1640 Olivares' ministry seemed to have forgotten all the norms of political caution in Catalonia. During the ensuing months, it pressured the peasants and lower class to billet the troops, which was not only exceedingly unconstitutional but was also harrowing for villages which had already suffered greatly. Simultaneously, Olivares' ministry also made a series of arrests, striving to decapitate – at least politically – the Catalan leaders who had proven to be the most staunchly opposed to the central government's directives.

The first reaction to this strategy was vehement social outcry. It was initially anti-military and anti-tax, but it soon took on the guise of a class conflict,⁵⁸ and the religious tone that the protest soon adopted led it to gain momentum in society.⁵⁹

However, the directives of Olivares' ministry also prompted a political response which led the Catalan leaders, using the force of the popular uprising, to release the military deputy Francesc Tamarit and other prisoners on the 22nd of May 1640. This episode was a milestone in the process of rupture between the Madrid government and the Catalan ruling class, a process that would ultimately prove to be irreversible.⁶⁰ Firstly, Olivares and the ministers of Court interpreted those deeds as an unequivocal sign of political rebellion, and thereafter they determined that military intervention was the best means of redressing the situation in Catalonia. Likewise, and this demonstrates that both sides were aware of the political significance of the episode, Pau Claris and Olivares immediately embarked upon separate secret negotiations with France, Catalonia with the goal of exploring the possibility of securing French military aid should a bloody battle with the Court of Madrid ensue, and Spain, which contacted Richelieu, despite the war, to neutralise this potential scenario.⁶¹

The events that transpired on the day of "Corpus de Sang" (Bloody Corpus Christi, 7th of June), with the death of the viceroy-count of Santa Coloma and the persecution of the judges of the Audience, along with the occurrences in Perpignan between the 13th and 15th of the same month, with the bombardment, burning and pillaging of the city by Spanish troops, only served to widen the abyss that opened in late May. With the aim of gaining time to prepare military intervention measures against Catalonia, the Court of Madrid implemented a policy of concealing its repressive intentions, although the Catalan leaders were not hoodwinked.⁶²

This twofold game being played by the central government of the monarchy even further hindered any political rapprochement between both sides, since, once the leaders of the Principality became aware of it their conviction that the intentions of Olivares' ministry were implacably repressive was only strengthened. Thereafter, while Madrid viewed military control of the province as a neces-

sary requirement in order to restore justice and royal authority, to the Catalan ruling classes being freed from military bondage was the only reliable guarantee of both safeguarding the people from the troops and guaranteeing the freedoms and constitutions of their own political system, as well as avoiding a kind of personal and institutional repression which, to their minds, had already been decided upon in government circles.

In mid-August 1640, when the preparations for the army that was supposed to invade Catalonia were already well underway, Philip IV and Olivares publicised this decision along with the monarch's intention to travel to the Principality to hold Courts and "to restore the trampled justice". Pau Claris' political response was twofold and trenchant: first, he reactivated the negotiations with France in order to secure military aid, and secondly, using the same argument of restoring "trampled justice", he called a meeting of the Junta General de Braços to legitimise and organise the armed resistance to the invasion that had been publicly announced by the Court of Madrid.

However, it should be noted that the first and most desired option for the majority of Catalan leaders was not "separatist" and, in fact, they devised a strategy that included trying to convince Philip IV to desist in his military invasion of Catalonia (by striving to show an inflated military strength that would be reinforced by French military aid). The best option in the minds of the Catalan leaders was to remain the vassals of the Catholic King while saving the land from the hordes of soldiers and ensuring its political system of freedoms and constitutions. Once they were convinced that this would be impossible as long as Olivares and Jerónimo Villanueva were steering the Court's affairs, they strove to unseat them with an intense letter- and report-writing campaign that culminated in the publication and dissemination of the *Proclamación Católica* commissioned to the skilled polemicist Gaspar Sala, which explicitly called for Olivares' removal from office.⁶³ However, the roots of the political and ideological directives issuing from the government circles (basically reinforcing royal authority and eliminating the roadblocks of any intermediate power in the governance of the monarchy) ran much deeper than what could be derived from the stance of some ministers, the reason this strategy failed.

When Pau Claris called the meeting of the Junta General de Braços on the 10th of September 1640, the Catalan revolutionary process actually got underway, and although in political theory it did not take on an explicitly republican guise, since it simply rendered royal sovereignty idle, in political practice, it did act as a fully sovereign power. Between the 10th of September 1640 and the 30th of December 1641 – the date when Louis XIII took his oath on the laws and constitutions of the Principality through Marshal Brezé – the institutional representatives of the Catalan branches appointed officials to impart justice and administer the land; they recruited and organised

Figure 4. Cover of one of the propaganda books on the 1640 Catalan uprising written by Friar Gaspar Sala.

a Catalan militia; they implemented and collected new taxes; they coined money; and they turned themselves over to the sovereignty of Louis XIII of France after having broken the bonds of loyalty that bound them to Philip VI.

In the initial impetus of this “republican moment”, Pau Claris focused on enlisting broad swaths of the Catalan body politic by notably expanding the urban and village mesocracies in the popular branch in the Junta General de Braços. To the leaders who had been at the helm of the revolutionary movement, this was both a means of portraying political strength to the Court of Madrid and a way of legitimising and binding most of the villages to the resistance against the royal armies.

Despite the efforts made by the Catalan institutions to organise a military force capable of handling the army almost 30,000 men strong commanded by the Marquis of Los Vélez which threatened to invade Catalonia from the line of Aragon and Valencia, this goal was impossible to reach. Setting up administrative, military and financial structures strong enough to sustain a large-scale war required time, not to mention levels of experience and accumulations of capital that were unavailable at that time. The Spanish army’s violent entrance into the lands of the Ebro River swiftly revealed both Catalonia’s military weakness and the aggressive and repressive aims guiding the Spanish intervention.⁶⁴

The alliance with France and the liberating victory on Montjuïc (26th of January 1641) would destroy all of the ministry of Olivares’ political and military calculations, since now it was clear that the Catalans’ rebellion would not be easily snuffed out, while it also became clear that the army would be unable to reach the western side of the peninsula to put down the rebellion that had broken out in Portugal on the 1st of December 1640.

FROM 1640 TO 1714: WARS AND “NATIONAL” SHOCK. THE CATALAN CONSTITUTIONAL CONTROVERSY IN THE GAME OF EUROPEAN INTERNATIONAL POLITICS

The Catalan ruling class’s resistance to the absolutist reformism of the ministry of Count-Duke Olivares and Catalonia’s entry in the great arena of European international politics after its 1640-1641 rupture with the Spanish monarchy had major repercussions on both the process of constructing the modern Spanish state and the balance of international relations in 17th century Europe.

Internally in Spain, the Catalans’ rebellion destroyed the projects being devised by the intelligentsia at the Castilian Court since the late 16th century, which Olivares’ reformist policy of constructing the base of a Spanish state in the former Iberia that was institutionally compact and, at least in the long-term, had a unitary identity, was seeking to put into practice, at least partly. The long, bloody war to “win back” Catalonia from 1640-1652 laid a depth charge to the project of constructing the modern Spanish state, as it broke the bonds of political trust between the Castilian centre and the historical Catalan formation. The perceptions of the causes and development of the process of rupture were different, yet they all led to a feeling of distance and mistrust. In Castile, and especially in the Castilian court, the Catalan and Portuguese rebellion rendered it impossible to establish that compact, well-built, cohesive state designed and run by Castile. In Catalonia, the Spanish unifying project dreamt up by the intelligentsia at court and tested by Olivares had revealed itself to be aggressive and unilateral, as it attacked the Catalan political and national identity. What Olivares had advocated in his 1624 *Gran memorial* as an ideal or a horizon to attain among the king’s Spanish subjects – the rapprochement of their desires and feelings so that Spain could become a political and national community – was more of a pipe dream than ever.

Although it permeated the political and intellectual debate at the time, the identity factor (with the interplay of Catalonia-Castile-Spain as the fundamental referents) was not what triggered the Revolt of Catalonia of 1640-1652. However, once the hostilities had begun, the “national” factor took on extraordinary momentum and size. The experience of confrontation between “natives” and “invaders”, the spiral of violence and repression and the stimulus of feelings of hatred and separation through war propaganda and the moral and religious sanctions issued by the Church against the outside oppressors largely fed Catalan society with strong Catalan-Spanish and Catalan-French counter-identities.⁶⁵

In fact, a kind of concatenation or reaction had been unleashed that survived until the end of the War of the Spanish Succession. The political conceptualisation of Spain and the absolutist tendencies of the central government nurtured unifying policies that came upon vigorous resistance in the Catalan political community, which had

matured its own institutional, symbolic-identity and cultural referents during that period. The Spanish military presence in the land sought to achieve the objectives and ideals of a faraway dynasty and a Castilianised political centre, but what it actually fostered was precisely a “national” shock that made any project aimed at identity unification even more unfeasible.

Likewise, in international politics, the Catalans’ revolutionary rupture in 1640-1641 weakened Spain’s positions in other spheres of conflict. The fact that the war to “win back” Catalonia was considered a priority for the Court of Madrid facilitated the victory of the Portuguese secessionist coup while also diminishing the human and economic resources assigned by the Spanish power to the Netherlands and Italy, thus contributing to the definitive ascent of France within European hegemony. This was enshrined by the Treaty of the Pyrenees in 1659, which also signalled the partition of Catalonia.

The “return” of Barcelona and most of Catalonia to the Spanish monarchy in October 1652 meant the Catalan institutions’ loss of self-governance. Even though the Court of Madrid considered more stringent repressive options, the continued threat from France meant that the central governing bodies of the monarchy chose to try to control the political life of the Principality by the royal reserve of the vote in the Generalitat and the Consell de Cent, an institutional measure which was combined with a greater Spanish military presence on Catalan soil.⁶⁶ The leaders were periodically chosen based on a census that was called the *Llibre de l’Ànima* (literally “Book of Souls”, or book of potential public servants), and the king gave himself the right to exclude anyone who was considered disaffected.

With the royal reserve on the vote, the goal was to launch political mechanisms in which the key institutions in the Principality would be filled with personnel that were docile to the directives issued by the royal power through the mixture of “rewards” and “punishments”.⁶⁷ However, this would prove to be an unsuccessful means of politically subjugating the Principality. And, in fact, the royal reserve on the vote became a bone of contention which instead of getting the Catalan ruling class to adhere to the political will of the Court of Madrid aroused a spiral of unsatisfied claims and institutional clashes. The aspirations to recover the self-governance lost after the *Guerra dels Segadors* (Reapers’ War, or Catalan Revolt) were never abandoned by institutional leaders who had theoretically been “chosen” or “screened” by the royal power but who would, in fact, become the core of the political claims that linked 1652 to 1705.⁶⁸

Even though Barcelona’s ruling class, and Catalonia’s in general, had suffered from the divisions and ravages of the Spanish monarchy in the years since the War of the Spanish Succession, and despite the fact that this negative experience shaped its subsequent political attitude, this ruling class never abandoned a pactist culture with the self-governance of the Generalitat and the Consell de

Cent at its core. Likewise, as this ruling class was relatively socially open and had the ability to integrate the most dynamic sectors from Catalan society, the claims for self-governance attained widespread support and were not foreign to the groups who spearheaded the economic transformations in the Principality in the second half of the 17th century.⁶⁹

The institutions’ desire to win back self-governance is the key to understanding Catalonia’s support of the Hapsburgs in the War of the Spanish Succession. While in 1640 Catalonia’s involvement in the game of European international politics had come about in an attempt to stop the attacks of Olivares’ absolutist reformism, in 1705 it stemmed from the attempt to recover the self-governance lost since 1652. In this sense, Catalonia’s 1705 stance had not a “Spanish” horizon, as the bulk of Catalan historiography has upheld since Ferran Soldevila (*Vicens Vives*, *Pierre Vilar*, *Joaquim Albareda*, *Josep M. Torras i Ribé* and *Josep Fontana*, among others) but a Catalan “sovereignist” horizon. The purpose of Catalonia’s 1705 stance was to strengthen the freedoms of the pactist system, which had been curtailed since 1652 and constantly abused by the political practices of the central government of the monarchy. Later, based on that and not a “Spanish” agenda, it sought to build its own political and institutional framework which, once the self-governance lost in 1652 was won back, would be capable of giving an outlet to the energies and dynamism of an expanding economy, as Catalonia’s was in the late 17th and early 18th centuries.⁷⁰

Yet again, in around 1705, the violence of war aroused “national”-style tensions on an extraordinary basis. The continuation of the war for almost nine years and the practice of Bourbon “military terrorism” as a strategy to subjugate the peoples once again exacerbated the issue of differing identities.⁷¹ The final stage in the war was particularly fierce, and the propaganda workshops once again fostered and aired the feelings of hatred and separation between the natives and the foreign aggressors.⁷²

However, while anti-France sentiments predominated in 1705-1706, the war mainly took on an anti-Castilian bent in 1712-1714. The emotional and identity-based abyss opened by the violence of war was now coupled with a conscious “national” feeling that was fairly widespread in society, based on a reluctance to see the local institutions and “freedoms” destroyed to be replaced by alien forms of government led by the ministers from the Castilian court.⁷³ The sum and intertwining of these two factors is surely the key to understanding the widespread, steadfast popular support for the heroic struggle of 1713-1714.

The *Onze de Setembre* (11th of September 1714) defeat would lead to the establishment of an absolutist political model in Catalonia, which contrasted with the pactist nature of its own historical tradition. This model reflected the political hallmark of the Bourbon dynasty, but it was also the outcome of ideals that sought to politically and

legally construct a Spanish “union” or nation based on the Castilian model, one which brooked no alternative powers or loyalties.

However, even after the repression of the War of the Spanish Succession and the constant military subjugation of the land, one could still detect unequivocal signs of a persistent Catalan national identity throughout the 18th and early 19th century.⁷⁴ In short, our analysis of the case of Catalonia in relation to the construction of the modern Spanish state demonstrates that, in addition to the cultural, symbolic and economic-tax factors, the very actions aimed at constructing more unified states that embodied hegemonic designs such as Castile’s plan for Spain, often generated strong identity-based reactions by the other communities included within the same political domain, primarily because of the armed conflicts they unleashed. All of these factors together consolidated the shaping of a national identity in some of these communities, such as Catalonia, which would last even after they were dispossessed by the force of their institutional and legislative structures with mediaeval origins.

NOTES AND REFERENCES

- [1] I have examined this topic in more depth in previous studies, primarily ANTONI SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'Estat modern espanyol*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2005.
- [2] For the notion of composite monarchy, see: JOHN H. ELLIOTT. “A Europe of Composite Monarchies”. *Past and Present*, no. 187 (1992), pp. 48-71; PABLO FERNÁNDEZ ALBADALEJO. “*Lex Regia Aragonensium*: Monarquía compuesta e identidad de los Reinos en el reinado de Felipe III”. In: ENRIQUE MARTÍNEZ RUIZ and MAGDALENA DE PAZZIS PI CORRALES (dir.). *España y Suecia en la época del Barroco (1600-1660)*. Comunidad Autónoma de Madrid, Madrid 1998, pp. 51-72. Likewise, the set of studies contained in CONRAD RUSSELL and JOSÉ ANDRÉS GALLEGÓ (ed.). *Las monarquías del Antiguo Régimen ¿Monarquías compuestas?* Editorial Complutense, Madrid 1996. Specifically regarding Catalonia: NÚRIA SALES. “Podem parlar de la Catalunya dels Àustries com d'un estat? I on rau l'estatalitat, en les monarquies compostes?” *Manuscripts. Revista d'Història Moderna*, no. 15 (1997), pp. 23-31. For the notion of segmented state, see CHARLES TILLY. *Las revoluciones europeas 1452-1992*. Crítica, Barcelona 1994, especially chapter 2, pp. 41-75. Also interesting conceptually: JOHN ROBERTSON. “Empire and Union: Two Concepts of the Early Modern European Political Order”. In: JOHN ROBERTSON (ed.). *Union for Empire. Political Thought and the British Union of 1707*. Cambridge University Press, Cambridge 1995, pp. 3-36.
- [3] A comparison of the cases of Britain and Spain is found in JON ARRIETA and JOHN H. ELLIOTT (ed.). *Forms of Union: the British and Spanish Monarchies in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Cuadernos de la Revista Internacional de Estudios Vascos, Donostia 2009.
- [4] This historical conception can be found in such disparate historians as Carmelo Viñas Mey, Jaume Vicens Vives, Antonio Domínguez Ortiz, Carlos Seco Serrano, Juan Luis Castellano, Luis González Antón, Carlos Martínez Shaw, Juan Pablo Fusi, Fernando García de Cortázar and many others. A denouncement of the unilateral and manipulative nature of this Spanish nationalistic historiographic discourse can be found in JUAN SISINIO PÉREZ GARZÓN. “La creación de la Historia de España”. In: JUAN SISINIO PÉREZ GARZÓN et al. *La gestión de la memoria. La Historia de España al servicio del poder*. Crítica, Barcelona 2000, pp. 63-110; JUAN SISINIO PÉREZ GARZÓN. “Los mitos fundacionales y el tiempo de la unidad imaginada del nacionalismo español”. *Historia Social*, no. 40 (2001), pp. 7-27; ANTONI SIMON TARRÉS, “Mitos historiográficos sobre la relación Cataluña España en la construcción del estado moderno. Una lectura crítica de la historiografía nacionalista española”. In: JOSÉ ANTONIO MUNTA (ed.). *Mitificadores del pasado, falsarios de la Historia*. Universidad del País Vasco, Bilbao 2011, pp. 91-108.
- [5] CHARLES H. MACILWAIN. *Constitucionalismo antiguo y moderno*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid 1991. In this book, which contains six lectures delivered at Cornell University during academic year 1938-1939, Charles H. MacIlwain upholds the thesis that there is a fundamental line of continuity between old and modern constitutionalism, and that this line is “the limitation of the government by law”, p. 37.
- [6] HELMUT G. KOENIGSBERGER. “Republicanism. Monarchism and Liberty”. In: R. ORESKO, C. G. GIBBS and H. M. SCOTT. *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge 1997, pp. 43-74; QUENTIN SKINNER. *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press, Cambridge 1998; WIM P. BLOCKMANS. “The Parliamentary History of the Netherlands and Belgium Compared to that Sweden”. In: NILS STJERNQUIST (ed.). *The Swedish Riksdag in an International Perspective*. Bank of Sweden Tercentenary Foundation, Stockholm 1989, pp. 33-45. For Catalonia, see HÈCTOR LÓPEZ BOFILL. *Constitucionalisme a Catalunya. Preludi de modernitat*. Tria, Barcelona 2009.
- [7] HILTON L. ROOT. *The Fountain of Privilege. Political Foundations of Markets in Old Regime France and England*. University of California Press, Berkeley 1994.
- [8] Basically: PETER BLICKLE (dir.). *Résistance, représentation et communauté*. PUF, Paris 1998; ANGELA DE BENEDETTIS. *Politica, governo e istituzioni nell'Europa moderna*. Il Mulino, Bologna 2001; MARTIN VAN GELDEREN and QUENTIN SKINNER (ed.). *Republicanism. A Shared European Heritage*. Cambridge University Press, Cambridge 2002, 2 vols. For Catalonia, the representativeness of the Courts has been noted by authors like VÍCTOR FERRO. *El dret públic català. Les Institucions de Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Eumo, Vic 2005, especially pp. 185-242; and EVA SERRA. *Les Corts catalanes. Una bona*

font d'informació històrica. IEC, Barcelona 2003, pp. 5-6, who claimed that “in a society like that of the 16th and 17th centuries where the states were not homogeneous nor the social classes fully developed, these institutions were the representation of more horizontal interests than the monarchy, whose foundations were clearly aristocratic, and they were also a guarantee of the defence of the secular political identity of a specific social formation, with its needs, cohesions and social-institutional tensions, against interests that were usually more dynastic than public”. An overview of parliamentarism in the Crown of Aragon can be found in Xavier GIL PUJOL. “Parliamentary life in the Crown of Aragon: Cortes, Juntas de Brazos, and other Corporate Bodies”. *Journal of Early Modern History*, no. 6 (2002), pp. 362-395. A more up-to-date vision of the Courts can be found in the series of studies compiled by Remedios FERRERO MICÓ and Lluís GUIA MARÍN (ed.). *Corts i Parlaments de la Corona d'Aragó. Unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*. PUV, Valencia 2008.

- [9] Regarding the theoretical principles of the Junta General de Braços of 1640, based on the idea of popular sovereignty and the rise in social participation in this sovereignty, especially by the urban mesocracies, see: BASILI DE RUBÍ. *Les Corts generals de Pau Claris*. Fundació Vives Casajuana, Barcelona 1976, p. 82 and forward; Aquilino IGLESIA. “Pau Claris y la soberanía nacional catalana. Notas”. In: *Actas del IV Symposium de Historia de la Administración*. Ministry of Public Administrations, Madrid 1983, pp. 401-450; Víctor FERRO. *El dret públic català...*, op. cit., p. 287; Eva SERRA. “1640. Una revolució política. La implicació de les institucions”. In: Eva SERRA (dir.). *La revolució catalana de 1640*, Crítica, Barcelona 1991, pp. 3-65, especially pp. 43-57; Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2008, pp. 311-325; Jesús VILLANUEVA. *El concepto de soberanía en las polémicas previas a la revuelta de 1640*. Doctoral thesis. UAB, 2002, p. 144 and forward. Also in the Courts of 1701-1702, the Royal Branch asked for greater representation in the courts (the number of cities and villages with the right to attend), a request that was put into place in the courts of 1705-1706, when the Royal Branch also called for the individual vote to replace the unitary vote of each branch, just as the representatives of the third estate would in the French General Estates 80 years later, in 1789. See: Eva SERRA. “Les Corts de 1701-1702: la represa política a les vigílies de la Guerra de Successió”. *L'Avenç*, no. 206 (1996), pp. 22-29, especially pp. 25-26; Mònica GONZÁLEZ. “Les Corts catalanes de 1705-1706”. *L'Avenç*, no. 206 (1996), pp. 30-33.
- [10] Josep M. TORRAS I RIBÉ. *Los mecanismos del poder. Los ayuntamientos catalanes durante el siglo XVIII*. Crítica, Barcelona 2003, especially pp. 55-99. A comparison of the previous municipal models of the Bourbons' Nueva Planta can be found in José Ignacio FORTEA. “Corona de Castilla-Corona de Aragón. Convergencias y divergencias de dos modelos de organización municipal en los siglos XVI y XVII”. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, no. 34-II (2004), pp. 17-57.
- [11] For a territorial breakdown of the Catalan economy, see: Albert GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña. 1550-1640*. Alianza, Madrid 1998; Albert GARCIA ESPUCHE. *Barcelona entre dues guerres. Economia i vida quotidiana (1652-1714)*. Eumo, Vic 2005, especially pp. 261-365; Jaume DANTÍ (ed.). *Ciutats, viles i pobles a la xarxa urbana de la Catalunya Moderna*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005. Regarding the integration of Catalan commerce into the world circuits, see: Jaume TORRAS ELÍAS. “Productes vitícoles i integració mercantil a Europa, ss. XVI-XVII”. In: *Jornades sobre la viticultura a la conca mediterrània*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1995, pp. 527-533; Josep FONTANA. “En els inicis de la Catalunya contemporània: l'economia a la segona meitat del segle XVII”. *Barcelona Quaderns d'Història*, no. 7 (2002), pp. 13-21; Francesc VALLS JUNYENT. *La Catalunya atlàntica: aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Eumo, Vic 2001; Josep M. TORRAS I RIBÉ. “Els corresponsals del comerç català amb Europa al començament del segle XVIII”. *Recerques*, no. 23 (1990), pp. 115-139. For the transformations of the agrarian and manufacturing sectors: Jordi ANDREU SUGRANYES. *El Camp de Tarragona i el Priorat durant els segles XVIII i XIX*. Doctoral thesis. UAB, Barcelona 1994; Joan GIMÉNEZ BLASCO. *Mataró en la Catalunya del segle XVII*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 2001; Alexandra CAPDEVILA MUNTADAS. *Pagesos, mariners i comerciants a la Catalunya litoral. El Maresme a l'època moderna*. Doctoral thesis. UB, Barcelona 2004.
- [12] On the Bourbon repression during and after the War of the Succession in the guise of summary executions, imprisonments and exiles, as well as the scope of the institutional, cultural, linguistic and symbolic repression, see primarily: Joaquim ALBAREDA. *Felipe V y el triunfo del absolutismo*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2002, pp. 181-219; Agustí ALCOBERRO. *L'exili austriacista (1713-1747)*. Fundació Noguera, Barcelona 2002, 2 v.; Josep M. TORRAS I RIBÉ. *Felip V contra Catalunya*, Rafael Dalmau, Barcelona 2005; Antoni MUÑOZ and Josep M. CATÀ. *Repressió borbònica i resistència catalana (1714-1747)*. Muñoz/Catà, Barcelona 2005; Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ. “‘Contener con más autoridad y fuerza’. La repressió de l'austriacisme als territoris de la Corona d'Aragó”. In: *Del patriotisme al catalanisme*. Eumo, Vic 2001, pp. 221-238; Lluís ROURA. *Subjecció i revolta en el segle de la Nova Planta*. Eumo, Vic 2005.
- [13] Primarily: Charles JAGO. “Habsburg and the Cortes of Castile”. *The American Historical Review*, no. 86 (1981), pp. 307-326; I. A. A. THOMPSON. “Crow and Cortes in Castile, 1590-1665”. *Parliaments, Estates and Representation*, no. II (1982), pp. 29-45; Pablo FERNÁNDEZ ALBADALEJO. “Monarquía, Cortes y 'cuestión constitucion-

- al' en Castilla durante la Edad Moderna". *Revista de las Cortes Generales*, no. 1 (1984), pp. 11-34; José Ignacio FORTEA. *Monarquía y cortes en la Corona de Castilla: las ciudades ante la política fiscal de Felipe II*. Cortes de Castilla y León, Salamanca 1990; José Ignacio FORTEA. *Las cortes de Castilla y León bajo los Austrias. Una interpretación*. Junta de Castilla y León, Valladolid 2008.
- [14] I elaborated upon this topic in Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics...*, *op. cit.*, p. 45-60; and in Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, *op. cit.*, pp. 53-133 and 269-286.
- [15] This was categorically proven in Salustiano de DIOS. "El absolutismo regio en Castilla durante el siglo XVI". *Ius Fugit*, no. 5-6 (1996-1997), pp. 53-236.
- [16] As noted by Joan Pau RUBIÉS. "La idea del gobierno mixto y su significado en la crisis de la Monarquía Hispánica". *Historia Social*, no. 24 (1996), pp. 57-81: "From a comparative standpoint, the tragic aspect of the articulation of a Spanish political community was that the constitutional traditions were strong on the periphery and weak in the centre – exactly the opposite of what happened in the United Kingdom". The quotation is from page 81.
- [17] Regarding the project to bring Castile's political and legal system to all the territories on the peninsula, see José GARCÍA MARÍN. *Teoría política y gobierno de la Monarquía Hispánica*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 1998, p. 252, which clearly states: "The fundamentals of what would later be called centralisation, absolutism and even sovereignty, are thus here, in the royal late mediaeval legislation, especially the legislation in Castile. This legislative tradition was what would fruitlessly start the assault on the pactist and federal constitution, inherent to a limited monarchy, of the territories in the Crown of Aragon in the 16th and 17th century. In short, the goal was to impose in them an absolutist, standard system that would unify all the peninsular lands under the imprint of the law of Castile."
- [18] Regarding these historical-mythical positions, for Aragon see primarily: Ralph G. GIESEY. *If Not, Not. The Oath of the Aragonese and Legendary Laws of Sobrarbe*. Princeton University Press, Princeton 1968; Jesús GASCÓN. "Los fundamentos del constitucionalismo aragonés. Una aproximación". *Manuscripts*, no. 17 (1999), pp. 253-276; Xavier GIL PUJOL. "Constitucionalismo aragonés y gobierno habsburgo: los cambiantes significados de Libertad". In: Richard L. KAGAN and Geoffrey PARKER. *España, Europa y el mundo Atlántico. Homenaje a John H. Elliott*. Marcial Pons and Junta de Castilla y León, Madrid 2001, pp. 217-250. For the Catalan historical-mythical positions: Jesús VILLANUEVA. "Francisco Calça y el mito de la libertad originaria de Cataluña". *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, no. 69-70 (1994), pp. 75-87; Jesús VILLANUEVA. *Política y discurso histórico en la España del siglo XVII*. Universitat d'Alacant, Alicante 2004; Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics...*, *op. cit.*, p. 29 and forward.
- [19] Aquilino IGLESIA. "Cos mistic". *Anuario de Estudios Medievales*, no. 25 (1995), pp. 683-697.
- [20] Cf. Geoffrey R. ELTON. *The Parliament of England 1559-1581*. Cambridge University Press, Cambridge 1986; Corinne C. WESTON and Janelle R. GRENNBERG. *Subjects and Sovereigns: The Grand Controversy over Legal Sovereignty in Stuart England*. Cambridge University Press, Cambridge 1981. For the vigorousness of the constitutionalist approaches in the Crown of Aragon, see Joan Pau RUBIÉS. "Reason of State and Constitutional Thought in the Crown of Aragon 1580-1640". *The Historical Journal*, no. 38-I (1995), pp. 1-28.
- [21] Cf. Jesús VILLANUEVA. *El concepto de soberanía...*, *op. cit.*, p. 161.
- [22] Cf. Jesús VILLANUEVA. *El concepto de soberanía...*, *op. cit.*, p. 156 and forward. Still we cannot underestimate the resonance of Eximenis' work in Catalan historical and political thinking in the 17th century. See Daniel GENÍS I MAS. "Francesc Eiximenis al segle XVII: la presència del Crèstià en els Discursos històrics de Rafael Cervera". *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, no. LI (2009), pp. 91-127.
- [23] Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics...*, *op. cit.*, especially pp. 181-198. Also: Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, *op. cit.*, p. 311 and forward; Jesús VILLANUEVA. *El concepto de soberanía...*, *op. cit.*, pp. 149-196; Jon ARRIETA. "La 'Lex regia' en la obra de Francisco Martí Viladamor: recepció y evolución del concepto". *Pedralbes*, no. 28-I (2008), pp. 103-140; Xavier GIL PUJOL. "Concepto y práctica de república en la España Moderna. Las tradiciones castellana y catalana-aragonesa". *Estudis*, no. 34 (2008), pp. 111-148.
- [24] Guender LEWY. *Constitutionalism and Statecraft during the Golden Age of Spain: A Study on the Political Philosophy of Juan de Mariana*. UMI, Michigan 1960; Joan Pau RUBIÉS. "La idea del gobierno mixto...", *op. cit.*, especially pp. 69-72; Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, *op. cit.*, pp. 98-103.
- [25] James CASEY. "Una libertad bien entendida: los valencianos y el estado de los Austrias". *Manuscripts*, no. 17 (1999), pp. 237-252.
- [26] Xavier GIL PUJOL. "El discurs reialista a la Catalunya dels Àustries fins el 1662, en el seu context europeu". *Pedralbes*, no. 18-II (1998), pp. 475-487.
- [27] José Antonio MARAVALL. "Las tendencias de reforma política en el siglo XVIII español". *Revista de Occidente*, no. 52 (1967), pp. 53-82; Virginia LEÓN. "Una concepción austracista del Estado a mediados del siglo XVIII". In: *Coloquio Internacional Carlos III y su siglo*. Vol. II. Universidad Complutense de Madrid, Madrid 1990, pp. 213-224; Ernest LLUCH. *L'alternativa catalana (1700-1714-1740)*. Ramon de Vilana Perlas i Juan Amor de Soria: teoria i acció austracistes. Eumo, Vic 2000, pp. 9-114.
- [28] On the political concept of "centre" and "periphery", see Edward SHILS. "Centre and periphery". In: Edward SHILS (ed.). *The Logic of Personal Knowledge. Essays Presented to Michael Polanyi*. Routledge, London 1961, pp. 117-

130. On the use and dissemination of this concept applied to Spain in the studies of John H. Elliott: Richard L. KAGAN and Geoffrey PARKER. "Introducción. El centro y la periferia". In: Richard L. KAGAN and Geoffrey PARKER. *España, Europa..., op. cit.* pp. 33-36. See, too, Jon ARRIETA. "Las formas de vinculación a la Monarquía y de relación entre sus reinos en la España de los Austrias. Perspectivas de análisis". In: Antonio ÁLVAREZ OSSORIO and Bernardo GARCÍA GARCÍA. *La monarquía de las naciones*. Fundación Carlos de Amberes, Madrid 2004, pp. 303-326. A useful bibliographic survey of this topic can be found in Xavier GIL PUJOL. *Tiempo de política. Perspectivas historiográficas sobre la Europa moderna*. Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2006, especially chapter 3, "¿Centralismo y localismo? Sobre las relaciones políticas y culturales entre capital y territorios en las monarquías europeas del Barroco", pp. 113-150, and chapter 4, "Culturas políticas y clases dirigentes regionales en la formación del estado moderno: un punto de inflexión", pp. 151-181.
- [29] Basically: Àngel CASALS. *L'emperador i els catalans. Catalunya a l'imperi de Carles V (1516-1543)*. Ed. Granollers, Granollers 2000; Jordi BUYREU. *Institucions i conflictes a la Catalunya Moderna*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005; Miquel PÉREZ LATRE. *Entre el rei i la terra. El poder polític a Catalunya al segle XVI*. Eumo, Vic 2003; Miquel PÉREZ LATRE. *La Generalitat de Catalunya en temps de Felip II*. Afers, Catarroja i Barcelona, 2004; Oriol JUNQUERAS. *Guerra, economia i política a la Catalunya de l'Alta Edat Moderna*. Farell, Sant Vicenç de Castellet 2005.
- [30] On this episode, see Doris MORENO. *Representación y realidad de la Inquisición en Cataluña: el conflicto de 1568*. Doctoral thesis. UAB, Barcelona 2002, 2 vols. The "excusat" was the Pope's concession to the king of the tithe from the best house in each parish.
- [31] The *divuitenes* were permanent regulatory committees on specific topics which after 1585 were made up of eighteen people, six per branch or estate (Church, nobility, bourgeoisie) which reinforced the Diputació del General (Commission of Deputies), made up of one member from each branch.
- [32] The seminal contributions by Miquel Pérez Latre on the topic have these basic references: Miquel PÉREZ LATRE. "Juntas de Braços i Diputació del General (1587-1593): 'Un presidi de cavallers conspirant contra sa Magestat?'" *Pedralbes*, no. 13-I (1993), pp. 281-198; Miquel PÉREZ LATRE. "Les torbacions de Catalunya (1585-1593). De les Corts a la suspensió del nou redreç del General". *Afers*, no. 23-24 (1996), pp. 59-98; Miquel PÉREZ LATRE. *Entre el rei i la terra..., op. cit.* See, too, Ernest BELENGUER. "La Generalitat en la cruïlla dels conflictes jurisdiccionals (1578-1611)", prologue to volume III of DG, p. IX-XLVI, Generalitat de Catalunya, Barcelona 1996.
- [33] For a general discussion of this jurisdictional battle, see Jon ARRIETA. "La disputa en torno a la jurisdicción real en Cataluña (1585-1640): de la acumulación de la tensión a la explosión bélica". *Pedralbes*, no. 15 (1995), pp. 33-93.
- [34] Regarding the Courts of Barcelona of 1599, see primarily: Ernest BELENGUER. "La legislació político-judicial de les corts de 1599 a Catalunya". *Pedralbes*, no. 7 (1987), pp. 9-28; Ernest BELENGUER. "Un balance de las relaciones entre la Corte y el País: los 'greuges' de 1599 en Cataluña". *Estudis*, no. 13 (1988), pp. 99-130; Josep CAPDEFERRO. "La participació de Girona a la Cort General de Catalunya el 1599". In: *Actes del XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. III. Barcelona 2003, pp. 109-132; Josep CAPDEFERRO. "Attès los diputats no eran sinó procuradors... Relacions entre els Braços i la Diputació del General durant la celebració de les Corts catalanes de 1599". *Ius Fugit*, no. 10-11, pp. 849-870. Also, the attention given this topic in Jon ARRIETA. "El Consejo de Aragón y las Cortes catalanas". In: *Les Corts de Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1991, pp. 245-255; Miquel PÉREZ LATRE. *Entre el rei i la terra..., op. cit.*, pp. 246-258, and Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris..., op. cit.*, pp. 40-48.
- [35] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana 1598-1640: un estudi sobre la decadència d'Espanya*. Vicens Vives, Barcelona 1966, p. 108 and forward.
- [36] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana..., op. cit.*, p. 113.
- [37] Some examples in Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris..., op. cit.*, p. 59 and forward.
- [38] Cf. Eva SERRA. "Els Guimerà, una noblesa de la terra". *Recerques*, no. 23 (1990), pp. 9-36, especially pp. 10-13.
- [39] The comparison with Bohemia comes from John H. ELLIOTT. "Catalunya dins d'una Europa de monarquies compostes". *Pedralbes*, no. 13-I (1993), pp. 11-23, see p. 18. Regarding this constitutional debate, see Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics..., op. cit.*, pp. 121-129.
- [40] Regarding the sessions of 1626, see: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana..., op. cit.*, pp. 205-233; Eulogio ZUDAIRE. *El conde duque y Cataluña*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1964, pp. 44-59; Jesús VILLANUEVA. "El debat sobre la constitució de l'Observança a les Corts catalanes de 1626-1632". *Manuscrits*, no. 13 (1995), pp. 247-272; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris..., op. cit.*, pp. 61-64. Regarding the sessions of 1632: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana..., op. cit.*, pp. 261-272; Eulogio ZUDAIRE. "El cardenal infante virrey de Cataluña", *Hispania*, no. XXI-84 (1961), pp. 580-633; Jesús VILLANUEVA. "El debat sobre la constitució...", *op. cit.*; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris..., op. cit.*, pp. 64-68.
- [41] I have further examined this topic in Antoni SIMON TARRÉS. "Cortes y ejército. Catalunya en la estrategia política del ministerio del conde duque de Olivares" (in press).
- [42] For this line of interpretation, see: Pablo FERNÁNDEZ ALBALADEJO. "Imperio e identidad: consideraciones historiográficas sobre el momento imperial español". *Semata*, no. 3 (2011), pp. 131-150; Eva BOTELLA-ORDINAS. "Exempt from time and from its fatal change: Spanish imperial ideology, 1450-1700". *Renaissance Studies*, no. 26-4 (2012), pp. 580-604.
- [43] See the studies compiled by Wolfgang REINHARD (coord.). *Las élites del poder y la construcción del estado*.

- Fondo de Cultura Económica, Madrid 1997; especially Gerald E. AYLMER. "Centro y localidad: La naturaleza de las élites del poder", pp. 83-105.
- [44] On this ruling class of Barcelona in the early Modern Age, see basically: John H. ELLIOTT. "A provincial Aristocracy: The Catalan ruling class in the sixteenth and seventeenth centuries". *Homenaje a Jaume Vicens Vives*. Vol. II. Universitat de Barcelona, Barcelona 1967, pp. 125-141, translated into Catalan in *L'Avenç*, no. 40 (1981), pp. 26-35; James S. AMELANG. *La formació de una classe dirigente: Barcelona 1490-1714*. Ariel, Barcelona 1986; James S. AMELANG. "Distribució social i formes de vida". In: Jaume SOBREQUÉS (dir.). *Història de Barcelona*. Vol. IV. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1992, pp. 165-211; M. Adela FARGAS PEÑARROCHA. *Família i poder a Catalunya 1516-1626*. Fundació Noguera, Barcelona 1997. See, too, the information on certain families available in the following works: Pere MOLAS RIBALTA. *Catalunya i la Casa d'Àustria*. Curial, Barcelona 1996; Pere MOLAS RIBALTA. *L'alta noblesa catalana a l'edat moderna*. Eumo, Vic 2004.
- [45] James S. AMELANG. *La formació de una classe...*, op. cit., p. 94. Regarding the privilege of the 31st of August 1510, see Jaume VICENS VIVES. *Ferran II i la ciutat de Barcelona*. Vol. II. Universitat de Barcelona, Barcelona 1937, p. 394 and forward.
- [46] James S. AMELANG. "L'oligarquia urbana a la Barcelona moderna: una aproximació comparativa". *Recerques*, no. 13 (1983), pp. 7-25.
- [47] Cf. Joan Lluís PALOS and Ramon RAGUÉS. "Les institucions catalanes a l'època moderna i l'ascens dels juristes". *Pedralbes*, no. 13-I (1993), pp. 53-66; Joan Lluís PALOS. *Els juristes i la defensa de les constitucions. Joan Pere Fontanella (1575-1649)*. Eumo, Vic 1997; James S. AMELANG. "Barristers and Judges in Early Modern Barcelona: The Rise of a Legal Elite". *The American Historical Review*, no. 89 (1984), pp. 1264-1284; James S. AMELANG. *La formació de una classe...*, op. cit., p. 76 and forward; Josep CAPDEFERRO. "Promoció, edició i difusió d'obres jurídiques a Catalunya a cavall del segle XVI i XVII". *Ius Fugit*, no. 17 (2008), pp. 537-559; Josep CAPDEFERRO. *Ciència i experiència. El jurista Fontanella (1575-1649) i les seves cartes*. Fundació Noguera, Barcelona 2012.
- [48] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 60.
- [49] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 89.
- [50] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 66.
- [51] Basically: Orest A. RANUM. *Richelieu and the Councillors of Louis XIII: A Study of the Secretaries of State and Superintendents of Finance in the Ministry of Richelieu 1635-1642*. Clarendon Press, Oxford 1963; Robert R. HARDING. *Anatomy of a Power Elite: The Provincial Governors of Early-Modern France*. Yale University Press, New Haven and London 1979; Yves DURAND (ed.). *Hommage à Roland Mousnier: Clientèles et fidélités en Europe à l'époque moderne*. PUF, Paris 1981; William BEIK. *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France: State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc*. Cambridge University Press, Cambridge 1985; Sharon KETTERING. *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*. Oxford University Press, New York and Oxford 1986.
- [52] Josep M. TORRAS I RIBÉ. *Poders i relacions clientelars a la Catalunya dels Àustria. Pere Franquesa 1547-1614*. Eumo, Vic 1998; Antoni SIMON TARRÉS. "Salvador Fontanet i Savila (1560?-1633). Un jurista gironí a la cort dels Àustria". *Quaderns de la Selva*, no. 12 (2000), pp. 79-89. Regarding the Marimons, see: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., pp. 159, 161 and 166; Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ. *La mitjana noblesa catalana a la darrereria de l'etapa foral*. Fundació Noguera, Barcelona 2010, p. 136 and forward. Regarding Enric Folch de Cardona, thrice the Viceroy of Catalonia, see Pere MOLAS RIBALTA. *L'alta noblesa catalana...*, op. cit., pp. 38 and forward.
- [53] Basically: Miquel PÉREZ LATRE. *La Generalitat de Catalunya...*, op. cit.; Miquel PÉREZ LATRE. "L'arrelament de la Diputació del General. Pàtria i vertebració política a finals del Cinc-cents". In: *Del patriotisme...*, op. cit., pp. 31-50; Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, op. cit., p. 154 and forward. Also: Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., pp. 25 and forward; Josep CAPDEFERRO. "El vigor de les institucions de la terra a la vigília dels Segadors". In: *Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya Moderna*. Base, Barcelona 2007, pp. 47-83. Specifically on the intertwined interests of the Diputació and a social base based on the debt issued by the Generalitat, see: Bernat HERNÁNDEZ. *Fiscalismo y finanzas en la Cataluña moderna: la real Hacienda y el erario de la Diputación catalana en la época de Felipe II*. Doctoral thesis. UAB, Barcelona 2001, pp. 353-367; Eva SERRA. "Diputats locals i participació social en les bolles de la Diputació del General (1570-1638). Una mostra i una reflexió". *Pedralbes*, no. 13-I (1993), pp. 259-279. The graphs and maps in this article were published in *Pedralbes*, no. 14 (1994), pp. 199-206.
- [54] Cf. Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., pp. 80-171; Antoni SIMON TARRÉS. "El Braç Militar de Barcelona segons un cens del juny de l'any 1641. Composició i actituds polítiques". *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, no. xxvi (2008), pp. 231-253.
- [55] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., pp. 314-340; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., pp. 175-189 and forward.
- [56] Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., pp. 189-198.
- [57] On the military, political and economic dimension of the Salses campaign: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., pp. 345-367; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., pp. 198-222; Eva SERRA. "Notes sobre l'esforç català a la campanya de Salses. Juliol 1639, gener 1640". In: *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*. Vol. II. Generalitat de València, València 1988, pp. 7-28; Manuel GÜELL. *Camí a la revolta (1625-1640)*. Universitat de Lleida, Lleida 2008, pp. 135-176.

- [58] Regarding the start of the social uprising in May 1640, basically see: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 401; Josep SANABRE. *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía de Europa 1640-1659*. Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona 1956, pp. 59 and forward; Eulogio ZUDAIRE. *El conde duque...*, op. cit., p. 251; Xavier TORRES. *La Guerra dels Segadors*. Eumo i Pagès, Lleida 2006, pp. 68 and forward; Eva SERRA. "Segadors, revolta social i revolució política". In: *Revoltes populars contra el poder de l'estat*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1992, pp. 45-57; Antoni SIMON TARRÉS. "Cataluña en el siglo XVII. La revuelta campesina y popular de 1640". *Estudi General*, no. 1-I (1981), pp. 137-147; Antoni SIMON TARRÉS. "Catalunya el 1640. Algunes reflexions sobre els encadenaments entre la revolta social i la revolució política". In: Carlos MARTÍNEZ SHAW (ed.). *Historia moderna. Historia en construcció*. Vol. II. Milenio, Lleida 1999, pp. 549-560.
- [59] On the importance of the religious factor in the revolution of 1640, see: Antoni SIMON TARRÉS. "Un 'alboroto católico': el factor religiós en la revolució catalana de 1640". *Pedralbes*, no. 23-II (2003), pp. 123-146; Xavier TORRES. *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*. Publicacions de la Universitat de València, Valencia 2008, especially pp. 212-224; Xavier TORRES. "El paradigma ambrosià. Devoció i patriotisme a la Guerra dels Segadors". In: Òscar JANÉS CHECA (ed.). *Del Tractat dels Pirineus (1659) a l'Europa del segle XXI: un model en construcció?* Generalitat de Catalunya and Museu d'Història de Catalunya, Barcelona 2010, pp. 153-160; Andrew Joseph MITCHELL. "Una nueva perspectiva sobre la Guerra dels Segadors: en búsqueda de la 'limpieza de sangre'". *Pedralbes*, no. 23-II (2003), pp. 367-374; and the unpublished doctoral thesis by Andrew Joseph MITCHELL. *Religion, Revolt and the Formation of Regional Identity in Catalonia 1640-1643*. Ohio State University History, 2005.
- [60] I have interpreted this episode differently (especially the reaction that it incited in the Court of Madrid) compared to the interpretation by John H. Elliott. Cf. Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., pp. 252-264.
- [61] Cf. Josep SANABRE. *La acción de Francia...*, op. cit., pp. 87 and forward; August LEMAN. *Richelieu et Olivares. Leurs négociations secrètes de 1636 à 1642*. Facultés Catholiques, Lille 1638; MARQUÉS DE MULHACÉN. "Una fase de la política secreta del conde-duque de Olivares. Sus negociaciones con Francia des de 1636 hasta 1642". *Anales de la Asociación Española del Progreso de las Ciencias*, no. 15, pp. 339-382.
- [62] This reconstruction of the process of rupture between the Court of Madrid and the Catalan institutions follows what has already been set forth in Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., pp. 261 and forward.
- [63] See the introductory study by Antoni SIMON TARRÉS and Karsten NEUMANN. *Proclamación Católica*. Base, Barcelona 2003, facsimile edition. Likewise, on the informative and propagandist meaning of the work, see Karsten NEUMANN. "La justificación 'ante el mundo'. Difusión y recepción de la propaganda catalana en Europa en 1640". *Pedralbes*, no. 18-II (1998), pp. 373-382.
- [64] On the Spanish army's entrance into Catalonia, see Miquel GÜELL and Núria FLORENSA. "Pro Deo, Pro Regi et Pro Patria". *La revolució catalana i la campanya militar de 1640 a les terres de Tarragona*. Fundació Vives Casajuana, Barcelona 2005.
- [65] Albeit with interpretative differences, primarily see: Antoni SIMON TARRÉS. "'Catalans' i 'francesos' a l'edat moderna. Guerres, identitats i contraidentitats. Algunes consideracions". *Pedralbes*, no. 18-II (1998), pp. 391-401. Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics...*, op. cit., pp. 219-230. Also: Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, op. cit., pp. 264-268; Xavier TORRES. "Pactisme i patriotisme a la Catalunya de la Guerra dels Segadors". *Recerques*, no. 32 (1995), pp. 45-62; Xavier TORRES. *Naciones sin nacionalismo...*, op. cit., especially pp. 265-326; Òscar JANÉS CHECA. *Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*. Afers, Catarroja i Barcelona, 2006.
- [66] The Council of Aragon's consultation on the 14th of November 1652 which established the overarching political and military guidelines on the "return" of Catalonia to the Spanish monarchy, has been studied and published by Josep M. TORRAS I RIBÉ. "El projecte de repressió dels catalans de 1652". In: Eva SERRA (dir.). *La revolució catalana...*, op. cit., pp. 241-290. An overview of the repression that got underway upon the end of the Guerra dels Segadors can be found in Antoni SIMON TARRÉS. "Entre la clemència i el càstig. Teoria i pràctica d'una repressió". In: *Segon Congrés Recerques. Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions*. Vol. III. Pagès, Lleida 2005, pp. 27-44. Also: Eva SERRA. "Catalunya després del 1652: recompenses, censura i repressió". *Pedralbes*, no. 17 (1997), pp. 191-216. On the new political-constitutional context which arose in Catalonia after 1652, see primarily: Fernando SÁNCHEZ MARCOS. *Cataluña y el gobierno central tras la Guerra de los Segadores (1652-1679)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1983, pp. 96-134; Eva SERRA. "El pas de rosca en el camí de l'austriacisme". In: *Del patriotisme...*, op. cit., pp. 71-103; Josep M. TORRAS I RIBÉ. "L'aparença de normalitat després de la derrota: la Generalitat de Catalunya fins al Decret de Nova Planta", introduction to volume VII of the *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona 2002, pp. IX-XXIX; Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, op. cit., pp. 319-397. Also, more recently, Antoni SIMON TARRÉS. *Del 1640 al 1705. L'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea*. Publicacions de la Universitat de València, Valencia 2011, pp. 61-97. On Spain's military presence in the years immediately after 1652, see Àngel CASALS. "'Que toda ella se tiene por un cabello'. La Guerra de Catalunya entre la caiguda de Barcelona i el Tractat dels Pirineus (1652-1659)". In: Òscar JANÉS CHECA (ed.). *Del Tractat dels Pi-*

- rineus...*, *op. cit.*, pp. 139-151. Regarding the ensuing period: Antonio ESPINO. "La configuració d'una nova frontera militar a Catalunya 1659-1667". In: Òscar JANÉS CHECA (ed.). *Del Tractat dels Pirineus...*, *op. cit.*, pp. 199-211; Antonio ESPINO. *Catalunya durante el reinado de Carlos II*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1999. On the plans for military domination based on the construction of a citadel in the city of Barcelona: Antoni SIMON TARRÉS. "L'estatus de Barcelona després de la Pau dels Pirineus: presidi o ciutadella?" *Estudis*, no. 32 (2006), pp. 237-262; Josep CATÀ and Antoni MUÑOZ. *Absolutisme contra pactisme. La ciutadella de Barcelona (1640-1704)*. Rafael Dalmau, Barcelona 2008.
- [67] For the Consell de Cent, see: Josep M. TORRAS I RIBÉ. "El control polític de les insaculacions del Consell de Cent de Barcelona (1652-1700)". *Pedralbes*, no. 13-I (1993), pp. 457-468; Josep M. TORRAS I RIBÉ. "Una imatge crítica del 'neoforalisme': el control polític de les insaculacions de Barcelona a finals del segle XVII". *L'Avenç*, no. 184 (1994), pp. 30-35; Jaume DANTÍ. "Intervención real y pactismo. El Consejo de Ciento de Barcelona en la segunda mitad del siglo XVII". In: FRANCISCO JOSÉ ARANDA (ed.). *La declinación de la Monarquía Hispánica en el siglo XVII*. Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca 2004, pp. 115-127. For the Generalitat, see Eduard PUIG. *Intervenció reial i resistència institucional: el control polític de la Diputació del General i del Consell de Cent de Barcelona (1654-1705)*. Doctoral thesis. UPF, Barcelona 2011.
- [68] This thesis is developed in Antoni SIMON TARRÉS. *Del 1640 al 1705...*, *op. cit.*, especially pp. 69-81.
- [69] Regarding the Catalan ruling class in the second half of the 17th century, see primarily: James S. AMELANG. *La formació de una classe...*, *op. cit.*; Albert GARCIA ESPUCHE. *Barcelona entre...*, *op. cit.*, pp. 261-365; Joaquim ALBAREDA. *Els catalans i Felip V. De la conspiració a la revolta (1700-1705)*. Vicens Vives, Barcelona 1993, especially pp. 225-272; Eduard MARTÍ FRAGA. *La classe dirigent catalana. Els membres de la Conferència dels Tres Comuns i el Braç Militar (1697-1714)*. Fundació Noguera, Barcelona 2009; Benet OLIVA RICÓS. *La generació de Felip de la Penya. Burguesia mercantil i Guerra de Successió entre el Maresme i Barcelona*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2001; Antoni SIMON TARRÉS. *Del 1640 al 1705...*, *op. cit.* Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ. *La mitjana noblesa...*
- [70] This shift in the interpretative paradigm on the meaning of Catalonia's stance in 1705 has been examined in Antoni SIMON TARRÉS. *Del 1640 al 1705...*, *op. cit.*, especially pp. 263-313.
- [71] On the impact of the war on the towns, see primarily: Josep M. TORRAS I RIBÉ. *La Guerra de Successió i els setges de Barcelona (1697-1714)*. Rafael Dalmau, Barcelona 1999, pp. 177-380; Josep M. TORRAS I RIBÉ. *Felip V contra...*, *op. cit.*, pp. 5-155. On the feelings of counter-identity generated by the conflict: Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, *op. cit.*, pp. 433-447; Xavier TORRES. *Naciones sin nacionalismo...*, *op. cit.*, pp. 326-343.
- [72] See Rosa ALABRÚS. *Felip V i l'opinió dels catalans*. Pagès Editors, Lleida 2001, especially pp. 235-316.
- [73] On this "national" feeling of defence of the local freedoms and institutions, see: Josep FONTANA. "La Guerra de Successió i les constitucions de Catalunya: una proposta interpretativa". In: *Del patriotisme...*, *op. cit.*, pp. 13-29; Joaquim ALBAREDA. *El 'cas dels catalans'. La conducta dels aliats arran de la Guerra de Successió (1705-1742)*. Fundació Noguera, Barcelona 2005, pp. 66-71; Joaquim ALBAREDA. *Escrips polítics del segle XVIII*. Tome V. *Escrips del moment republicà de 1713-1714*. Eumo and Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Vic 2011, pp. 7-40.
- [74] Pere ANGUERA. "Entre dues possibilitats: espanyols o catalans?" In: *Del patriotisme...*, *op. cit.*, pp. 317-337; Pere ANGUERA. *Els precedents del catalanisme. Catalanitat i anticentralisme: 1808-1868*. Empúries, Barcelona 2000; Ernest LLUCH. *La Catalunya vençuda del segle XVIII. Clars i foscors de la Il·lustració*. Edicions 62, Barcelona 1996; Joaquim ALBAREDA. "El segle XVIII: un segle sense política?" In: Jaume REYNER and Enric PUJOL (ed.). *Pensament polític als Països Catalans, 1714-2014*. Pòrtic, Barcelona 2007, pp. 71-92.

BIOGRAPHICAL NOTE

Antoni Simon i Tarrés (Girona, 1956) is a professor of Modern History at the Universitat Autònoma de Barcelona and a member of the Institut d'Estudis Catalans (History-Archaeology Section). His avenues of research and publications include historical demographics: *Aproximació al pensament demogràfic de Catalunya* (1995) and *La població catalana a l'època moderna. 10 estudis* (1996); the study and publications of the memoirs and personal diaries of the Modern Age: *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII* (1986) in conjunction with Antoni Pladevall; *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents* (1991); *Pagesos, capellans i industrials de la Marina de la Selva* (1993); *Cròniques del Rosselló. Segles XVI-XVII* (1998) in conjunction with Pep Vila; and *Cròniques de la Guerra dels Segadors* (2003). He is also the scientific director of the portal *memoriapersonal.eu*; the study of the relations and articulation of Catalonia with the Spanish monarchy: *Els orígens ideològics de la Revolució Catalana de 1640* (1999), winner of the IEC's Prat de la Riba Prize (2003); *Construccions polítiques identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'Estat modern espanyol* (2005); *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària* (2008), winner of the Serra d'Or prize in Humanities (2009), and *Del 1640 al 1705. L'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea* (2011). He has also supervised the *Diccionari d'Historiografia Catalana* (2003), a work in which more than 250 Catalan, Spanish and international experts have written almost 2,000 articles on historians, institutions, seminal works, journals, schools and trends in the historiography of the Catalan-speaking lands.

Sports, society and collective identity in contemporary Catalonia*

Carles Santacana**
Universitat de Barcelona

ABSTRACT

In Catalonia, the introduction of modern sports in the late 19th century was considered tantamount to a quest to modernise society. Clubs organised by civil society played a key role in consolidating sports as both practice and entertainment, and in league with Catalanism these clubs sought to put forth Barcelona's candidacy to host the 1924 Olympics. The Franco dictatorship subjugated all sports activities and strove to eliminate the Catalanist and democratic meaning of organisations like Futbol Club Barcelona. The resumption of democracy rekindled all sports, with the drive for "sports for everyone" and the international recognition of the 1992 Barcelona Olympics.

KEYWORDS: sports, Olympism, Barcelona, Catalonia, Catalanism, club

Sports have become one of the defining features of the contemporary world. Ever since the earliest episodes which served as the harbinger of modernity in mid-19th century England, their expansion has run parallel to the growth and dissemination of what Norbert Elias defined as a "civilising process". In fact, this renowned British sociologist and Eric Dunning provided a detailed explanation of the role that sports played in this process,¹ a topic that has also been researched by authors like Pierre Arnaud, Richard Holt, Stefano Pivato and many others in

the field of historiography. The spread of modern sports is a far-reaching process entailing the expansion around the entire planet of a highly determined pattern of physical activity laden with social values ranging from the equality of individuals to fair play and competitiveness. Thus, the phenomenon of sports is a fundamental characteristic when analysing society. This cultural homogenisation started very slowly among a minority in the late 19th century and gradually gained momentum all over the world in the second half of the century. It is a process in which the patterns that emerged from Britain interacted with the cultural and social underpinnings of each region, with differing outcomes. Sometimes ancient practices became sports that coexisted alongside their counterparts with British roots, such as in the Basque Country or Japan, where there is a distinction between traditional and modern sports. Yet there are also other cases in which the British model was transported wholesale, as in its Asian colonies. In other places, traditional sports and games virtually disappeared, due to either their weakness or the strength of the new sports. This holds true in many places in Europe, among them Catalonia.

SPORTS AS A FACTOR IN MODERNITY

In 19th-century Catalonia, games with traditional roots still survived, such as skittles, tip-cat, tug-of-war and certain ball games, along with footraces, nautical races with small boats and animal races.² The common feature of all of these games is that they were transmitted orally and were deeply embedded in the local culture, rendering them totally unique. Thus, they were never codified and consequently could not spread. They were closely associated with festivals and had no central organisation or set

* In this article we strive to report on the most important studies on contemporary Catalan sports. In the end notes, we mention the titles that have served as the basis of this report's main arguments. However, in addition to these publications, we would also like to cite books on certain topics that we cannot cover in this article due to space limitations or because they refer to specific sports. These latter titles include the book by Joaquim MOLAS. *Passió i mite de l'esport*. Diputació de Barcelona, Barcelona 1986 on the cultural aspects of sports; and the collective work *Art i esport a Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1992; as well as M. Lluïsa BERASATEGUI, Francesc FONTBONA and Carles SANTACANA. *L'esport s'anuncia, 1912-2002*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2003. The interrelationship between sports and urban planning has been examined by Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. *Esport, espai i societat en la formació urbana de Barcelona (1870-1992)*. Fundació Barcelona Olímpica, Barcelona 1999, <http://www.fundaciobarcelonaolimpica.es/pdf/catala/beca971cat.pdf>. This same topic has been examined more briefly in Xavier PUJADAS. "Sport, Space and the Social Construction of the Modern City: The Urban Impact of Sports Involvement in Barcelona (1870-1923)". *The International Journal of the History of Sport* (2012), pp. 1-18. Regarding the most popular sports, we should cite Antoni CLOSA, Jaume RIUS and Joan VIDAL. *Un segle de futbol català (1900-2000)*. Federació Catalana de Futbol, Barcelona 2001 on football, and the three volumes of Lluís PUYALTO. *El bàsquet a Catalunya*. Fundació del Bàsquet Català, Barcelona 2000 on basketball. Regarding track and field, see the recent work by Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. *Història de l'atletisme a Catalunya*. Federació Catalana d'Atletisme, Barcelona 2012. And for car racing, see, Javier del ARCO. *Història de l'automobilisme a Catalunya*. RACC, Barcelona 1990.

** **Contact address:** Carles Santacana. Department of Contemporary History, Faculty of Geography and History, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre, 6-8. 08001 Barcelona. Tel. +34 93.403.78.02. E-mail: carles.santacana@ub.edu

rules. The status of sports in England was quite similar in the 19th century, precisely when change got underway with the advent of modern sports. The difference is that the process that started in Great Britain did not take root in Catalonia until almost 50 years later. Catalan sports were thus defined as a series of imported practices, mainly from Great Britain but also to a lesser extent from Germany, France and Switzerland. These sports began to reach Catalonia in the last two decades of the 19th century and would come to eclipse all free-time physical activities and displace the traditional games, which continued to reflect a local mindset.

It is commonly known that in the late 19th century, the Anglo-Saxon and Germanic cultures offered two clearly distinct patterns of cultural and physical education. Briefly, the emphasis in the British Isles was on outdoor sports, especially football, rugby and track and field, while the backbone of sports in the Germanic world was gymnastics, which was less leisurely and practised indoors in gymnasiums. The concepts of play and exercise were also notably different, and this divide was quite vivid at that time. Outdoor sports were known as athletic or British sports, which gives a sense of how all the concepts were identified and to what extent their British roots coloured their perception around the world, especially in Europe. To the contrary, German gymnastics were viewed as lacking a leisure component and were instead identified with an edifying purpose which had emerged from German universities and was closely associated with the formation of German nationalism. The distinction between these two models prompted debates in the countries which were observing the advances in sports and gymnastics from the outside. As Pierre Arnaud has noted, in France they signalled the appearance of two clearly distinct pathways organised around sports clubs and gymnastics societies. The discussion also took on a political dimension which debated the proper approach to physical education classes in primary school curricula. In both France and Spain, the positions were quite clear: while the conservative sectors leaned towards German gymnastics, which they viewed as military preparation, the progressive sectors clearly preferred English sports.

In Catalonia, these two visions of physical activity were not seen as incompatible; rather both were adopted and fused without compunction. The beginnings of Catalan sports³ were marked by total permeability to both models, whose *raison d'être* was that the promoters of sports viewed them both as yet another component in the modernisation process which they sought for Catalan society. Seen from the more dynamic social sectors, Catalan society had joined the modern world with a form of industrialisation that followed the dominant model of the textile industry in the mid-19th century. This process had made halting progress, but the social and political conflicts in the country derived from this industrialising dynamic, along with the political instability brought about by frequent coups d'état and the Carlist Wars (civil wars for-

mally linked to the dispute for the Spanish throne but which pitted the defenders of the Old Regime against those who supported pushing for a liberal society), proved to be an enormous hindrance to social modernisation. For this reason, the earliest signs of the new sports did not appear until the last two decades of the 19th century with the advent of the first gymnasiums, especially in Barcelona, the creation of the first clubs (Gymnastics Club of Tarragona, 1886; Sailing Club) and the impact of the sports demonstrations at Barcelona's 1888 Universal Exposition.

However, we must stress that the introduction of sports in Catalonia was consciously viewed as yet another way of drawing closer to European society, which was associated with the way to attain social, economic and cultural modernity, and largely as the logical correlate of the industrialisation process that the country had been experiencing since the mid-19th century. In this vein, the first cycling groups emerged in the 1880s, as cycling was an enormously appealing sport among the small nuclei of wealthy citizens, for whom bicycle rides were a sign of social distinction. The origins of cycling were crucial to the early structure of the first groups of athletes who organised themselves into clubs and who also interacted via newsletters and magazines. What is more, we should note that the practice of bicycling prompted an idea of modernity via the bicycle itself, a mechanical apparatus that many referred to as a "machine". In this sense, modernity, technology and sports thus achieved their utmost expression yet were seen as strange and snobbish by many of the lower classes, who had closer ties to traditional life. The wealthy class also promoted nautical sports, even though they were not so clearly clad in the aura of the new. In all of these cases, clubs were the societal constructs that reflected the phenomenon. At first, the majority of clubs had an elitist social standing in which practising the sport was equally important as launching the elitist social life needed for the emerging bourgeoisie.

This scenario was rounded out by hiking (specifically *excursionisme* in Catalan),⁴ a practice which initially stemmed from a scientific interest in discovering the country, such that hikes were a form of physical exercise yet were also meant to study the land, in line with the Romanticism which had gripped all of Europe. In Catalonia, the unique feature of *excursionisme* was that this recognition of the land identified a country – Catalonia – that was not officially recognised, such that *excursionisme* was one of the earliest movements that sought to claim Catalonia as its country and make the Catalan language its means of expression. To the creators of the *Associació Catalànica d'Excursions Científiques* (Catalanist Association of Scientific Hikes, 1876), traipsing through villages and mountains could cultivate everything from geography to history, not to mention art and geology. Despite these beginnings, *excursionisme* gradually shifted into a sport focusing more clearly on the physical component, including climbing, and later winter sports, particularly skiing.

Thus, in the late 19th century, sports were restricted to turning traditional practices into sports per se, especially horseback riding and nautical sports, the unique case of *excursionisme* and the new sports of gymnastics and bicycling. The meaning of *excursionisme* was clearly linked to cultural Catalanism, while horseback riding and nautical sports had social connotations that were elitist. Gymnastics and bicycling, in turn, signalled modernity. Therefore, these different practices also had different inherent values, as is clearly visible not only through the activities themselves but also, and more importantly, through the networks of sociability they constructed, based on elitist forms of interaction or formulas that stressed the physical practice. Two new disciplines emerged at the turn of the century, tennis and football, which would develop in quite different directions precisely because of the social connotations attributed to them. In the case of tennis, the Lawn Tennis Club Barcelona was founded in 1899; it was known as the “English team” and was always closely associated with elitist forms of sociability.

We can examine football as a way of understanding how these sports with English roots were introduced into Catalan society. Sometimes Catalans were the ones who had discovered them on their sojourns in England or Switzerland and then spread them among their social circles upon their return home.⁵ There were also cases of British citizens living in Catalonia who wanted to continue practising their favourite sport and did so either among themselves or with locals. The first Catalan football club was Palamós FC, founded in 1898 by businessman Gaspar Matas after a journey to England. In 1899 and 1900, a dozen such clubs were founded in the city of Barcelona, including FC Barcelona (1899)⁶ and RCD Espanyol (1900). Even though the earliest practitioners of football

were from the wealthy class, afterward they clearly sought to capture new athletes and were far removed from the practices of the traditional wealthy sociability.

All of these initiatives by the earliest practitioners needed a form of institutionalisation, which included associations and clubs. These associations and clubs gradually shaped the basic fabric of sports, but they were always reinforced by the role of the specialised press,⁷ including titles like *Ciclista* (1891) and more importantly *Los Deportes* (1897). The press played a key role in the development of sports in these early years with publications that had close ties to the clubs. Some of them were actually the organisations’ newsletters which also published general information, while others were magazines that listed internal club information. In fact, both forms were confused because there were only a handful of sports promoters and they were active on many fronts at once, such that we can often find the same person founding a club and later working as a sports journalist, while also being a practitioner, often of many sports. We can call these individuals the apostles of sports because their main goal was to spread these new practices, which they viewed as essential to the country’s modernisation. Seen in this light, even though they emerged from a social minority, from the very start they sought to spread sports throughout all of society. And for this precise reason, communication strategies, even rudimentary ones, were extremely important. What is more, this special relationship between publications and clubs meant that newsletters and magazines were crucial and sometimes became the tool that introduced and translated rules, promoted competitions and brought together promoters of the sport, who had a profound sense of being a minority.

Despite their elitist roots, as the new practices gradually gained ground, other social sectors began to take an interest in them. It is clear that since the majority of workers had gruelling workdays, it was difficult for them to find the time to play sports. Nonetheless, pioneering initiatives did emerge, such as the Ateneu Enciclopèdic Popular (Popular Encyclopaedic Athenaeum), which established a gymnastics and sports section in 1909, and CADCI (retail workers’ union), which created a sports and hiking section for its members in 1903. While these initiatives did not yet signal the massive influx of the working class into sports, they did at least pave the way for more inter-class participation in Catalan sports.

In fact, this presence of the more working-class sectors of society was closely tied to the waning importance of sports as an element of social distinction in favour of viewing them a means of social regeneration. To the former, the social act surrounding horse races or yacht club events was extraordinarily important, and their goal was not to increase their ranks but to retain the segregation inherent in their activities. The high fees paid to join these clubs were a significant factor, just like the fees for tennis clubs and the first automobile club, Automòbil Club de Catalunya (currently RACC), created in 1906. In contrast,

Figure 1. Poster from the Mountain Sports Section of the Centre Excursionista de Catalunya (J. Llongueras, 1911)

Figure 2. Race organised by the Catalan Sport Cycling Club, running under Barcelona's Triumphant Arch. Mercè festival, 1916.

other clubs stressed practice, especially football, bicycling and swimming clubs. The Club Natació Barcelona (Barcelona Swimming Club), created in 1907, only required its applicants to know how to swim or to pledge to learn to swim within one year. And the earliest bylaws of FC Barcelona stated that one of the members' rights was to play football in the club.

SPORTS, MASS SOCIETY AND CATALANISM (1914-1939)

The efforts of sports promoters, the success of introducing different disciplines and kinds of sports and the incipient recognition of these sports in the press gradually led this minority activity to gain a public presence that occupied spaces in a society that was in the midst of modernisation, especially in the urban nuclei. Thus, by the 1910s, sports already had a place of their own in the general press, and the authorities even participated in certain sporting events, attracting recognition and attention.

This surge in sports dovetailed with the spread of political Catalanism and especially with its institutional rootedness. As a cross-cutting and ideologically plural movement, the roots of Catalanism dated from the 19th century *Renaixença*, or Catalan cultural Renaissance, which emerged at the same time as European Romanticism and would hark back to Catalonia's mediaeval past, its governing institutions and its language, which had been banished from official life after Catalonia's 1714 defeat, which officially marked the end of the Catalan state within the Crown of Aragon.

The surging influence of heterogeneous Catalanism in Catalan society was a slow process. In the 19th century, it had stressed cultural and linguistic factors, but by the waning years of the century it had begun to generate political formulas, either regionalist (particularist claims within the Spanish state) or federal (a confederal reformulation of the Spanish state in which Catalonia would be one of its components). Catalanism's claims took spe-

cific shape in programmes like the Bases de Manresa (1892). In the early 20th century, numerous Catalanist sectors had taken yet another step by planning to run in the elections. They were extremely successful at the urns in 1901, which was particularly valuable in breaking with the prevailing caciquism in the Spanish electoral system. Thereafter, Catalanism generated numerous political parties, both conservative (*Lliga Regionalista*) and progressive (various nationalist republican groups). In 1914, the *Mancomunitat de Catalunya* was established, a body stemming from Spanish legislation which enabled the four Catalan provinces to join together in a single administration. Even though the *Mancomunitat's* competences and budget were extremely limited, it did galvanise the energies of Catalanism.

In this way, after 1914 the country was in a phase in which sports had already carved a niche for themselves in Catalan society and were experiencing growth parallel to the incipient mass society and to the spread of a Catalanism whose defining elements included social modernisation, with its sights set on the most advanced European societies. Thus, the bonds between Catalanism, sports and social regeneration were quite visible. This happened naturally in the clubs, which were now more prominent than at the start of the century. Furthermore, numerous publicists theorised about these close ties in the press, which avidly reported on sports. However, the firmness of this progress could only be endorsed by large-scale projects, and thus emerged two initiatives. The first was the bid for Barcelona to host the Olympics.⁸

However, the city's Olympic aspirations stumbled upon a huge problem: the apathy of the Spanish Olympic Committee (COE). Even though it did not yet legally exist, members of the Spanish aristocracy served as the delegates to the International Olympic Committee (IOC). In contrast to this passivity, in a lecture delivered in 1913, Josep Elias i Juncosa,⁹ one of the most prolific Catalan sports activists, proposed that a Catalan Olympic Committee be organised to promote the participation of Catalan athletes in the Berlin Olympics slated for 1916. But the

Figure 3. Poster commemorating the Catalonia Rowing Championship (Ricard Canals, 1917)

European war put an end to this plan, and after the conflict the core of pro-Olympic activists channelled their actions towards Barcelona hosting the 1924 Olympics. Men who had been forged in the Catalan sports associations and clubs promoted this candidacy by forming a Catalan Olympic Committee (COC). The COC was not recognised by the COE or the IOC, but it did serve as the operational base of action. A COC delegation travelled to the 1920 Olympics in Antwerp to submit Barcelona's candidacy to Pierre de Coubertin, who welcomed them. In 1921, a stadium was tentatively opened by the COC just to host the Olympics. The Mancomunitat and the Spanish government supported them, but the COE posed a host of obstacles and Coubertin ultimately chose Paris. Even though it had failed, that attempt clearly proved the common goals of Catalanist politicians and sports promoters, who saw the Olympics as a chance to consolidate the push for sports while also turning Barcelona into an international referent.

These similar approaches lead us to yet another major Catalanist sports undertaking. The Mancomunitat, created in 1914, held enormous symbolic value for Catalanists, who viewed it as the seed of a gradual process of securing political sovereignty. For this reason, it was the focal point of many hopes and was given an important role in planning the future. One of the Mancomunitat's most important projects was in the field of education, and thus the Consell de Pedagogia (Education Council) was created. At that time, there were no public sports policies in Europe, as sports were still regarded as basically a private affair. The states only intervened in physical education at school, but they did not organise sports. Through the Education Council, in 1921 the Mancomunitat created *Ponència d'Educació Física i Esports* (Department of Physi-

cal Education and Sports)¹⁰ with the support of both conservative and republican deputies. The Department had a short life given that it was abolished by the Primo de Rivera dictatorship in 1923; however, in this short life it laid the groundwork for a sports policy by identifying which sports needed to be promoted and how a public aid policy for clubs and associations should be organised, and by fostering international outreach with a clear focus on Barcelona's candidacy to host the Olympics. Even though the military dictatorship dissolved the Mancomunitat, the Department's activity was yet further proof of institutional Catalanism's interest in the phenomenon of sports.

The Catalanisation of society logically included sports organisations. Even though this dynamic was quite widespread, not all clubs had equal social prominence, and we could pinpoint this as the time when the athletic rivalry between the two leading football clubs in the city of Barcelona – FC Barcelona and RCD Espanyol – also took on a socio-political dimension.¹¹ In 1919, the Mancomunitat promoted a campaign to back a draft charter of self-government that was to be submitted to the Spanish Courts. That draft charter had sweeping majority support among the Catalan political forces, which also spread to associations of all sorts. Many sports clubs joined the petition, including FC Barcelona. Its adhesion would probably have not been overly noteworthy were it not for the fact that its main rival, RCD Espanyol, chose not to sign the petition. This was highlighted by the press, and one article even avowed that FC Barcelona had become the club of Catalonia. Even though this statement can be considered overblown, it certainly signalled the acknowledgement of an attitude which would only be reinforced in 1925, when the Primo de Rivera dictatorship shuttered¹² the club for six months because the audience had whistled when the Spanish anthem was being played. This was an unheard of move: the government of the dictatorship closing a sports organisation because the audience had used the football match to demonstrate its rejection of the anthem of the Spanish monarchy, which had backed the dictatorial, anti-Catalanist military coup of General Primo de Rivera. The political significance of the football club became loud and clear and was closely associated with Primo de Rivera's policy against Catalan culture, language and institutions.¹³

In short, the attempts to turn Barcelona into an Olympic city, the impetus of the Mancomunitat's sports policy and the meaning of clubs like FC Barcelona beyond the realm of sports endowed Catalan sports with clear symbolism among the society they sought to represent. What is more, over the course of those years a new sports press was being minted with close ties to the Catalanisation process in the world of culture. We should stop to consider the efforts of the Catalan-language press to forge a sports vernacular that largely derived from English and had to be transferred to a Catalan language which sought to be modern but was not regularly learnt at school or used as the language of the public administration. What

Figure 4. Poster commemorating the 25th anniversary of Futbol Club Barcelona (J. Segrelles, 1924). A girl seated upon the club's coat-of-arms is waving the "blaugrana" (red and blue, Barça's colours) flag over a background of flames. Source: Biblioteca de l'Esport de la Generalitat de Catalunya.

stands out in this process is the prevalence of satirical and humoristic sports publications such as *Xut!*, which had a unique journalistic style, along with others which reported on the debate on the social role of sports, and especially on the need to democratise access to the practice of sports, as preached by the weekly *La Jornada Deportiva*. On the other hand, the undeniable importance that sports were gaining in Catalan society forced the country's intellectuals to weigh in and write about them. The relationships between the worlds of sports and culture were very fluid, and we can just as easily find a sports federation hosting lectures and literary prizes as we can find intellectuals¹⁴ reflecting on the value of sports, as historian Antoni Rovira i Virgili did in 1926 in *Revista de Catalunya*, a publication which was a high mark of Catalan culture.

With the end of the Primo de Rivera dictatorship and the proclamation of the Second Republic, Catalonia achieved the instatement of the Generalitat, a self-governing institution within the Spanish Republic. A brief period of freedom began which would last from 1931 until the outbreak of the Civil War in 1936. The new political juncture and the underlying changes that had taken place in

Figure 5. Barcelona International Exposition (P. Capuz, 1929). Athlete with a javelin and the Montjuïc stadium in the background. 102 cm x 71 cm. Source: Biblioteca de l'Esport de la Generalitat de Catalunya.

the 1920s led to the emergence of a vigorous discourse on the cultural values of sports and inter-class participation.

In the preceding years, the Catalanists had stressed sports as an element of modernisation and social regeneration through educational and international outreach projects such as Barcelona's bid to host the Olympics. Likewise, republicanism had stressed the need to allow everyone access to the practice of sports. Both avenues of discourse had begun before sports were truly a mass spectacle in Catalonia. But now, in the second half of the 1920s, things were changing: mass society was fully formed, and many of the transformations that came with it remained hidden behind the political control of the dictatorship.

Despite the apparent normality with which sporting events took place in Barcelona's 1929 Universal Exposition, with the flamboyant Montjuïc stadium, underneath it all a new discourse had arisen which began to spread in the waning days of the dictatorship. This new discourse was recognised through the slogan "esport i ciutadania" (sports and citizenship), which had been promoted and disseminated by the weekly *La Rambla*¹⁵ since early 1930. No specific organisation was behind it; instead it sprang from the businessman Josep Sunyol i Garriga and a group of journalists, including Lluís Aymami i Baudina, editor-in-chief of the weekly. To Sunyol, the goal was to assert that sports were an inseparable part of a society's activities and that consequently this society should be permeated with values that must be clearly expressed, including the democratisation of access to the practice of sports by all social sectors, meaning not only all the social classes but also marginalised groups, especially women;¹⁶ the ties between the world of sports and just causes, at that time

Figure 6. Poster commemorating the 25th anniversary of the Barcelona Swimming Club (K. Cerny, 1932). Bust with a laurel wreath symbolising the triumphant athlete. Source: Biblioteca de l'Esport de la Generalitat de Catalunya.

specifically against the dictatorship; and the indissoluble tie between the world of sports and social behaviours in favour of democracy.

With the onset of republicanism in 1931, the ideologues of “sports and citizenship” believed that the mission of the individuals, platforms and organisations behind sports was to support the republican institutions and take advantage of the new dynamic of freedom to spread their discourse far and wide. All of this further dovetailed with the advent of sports as a public spectacle. The 1920s was the era of stadiums. In the city of Barcelona, FC Barcelona’s stadium in Les Corts was built with an initial capacity of 22,000 spectators, as was the RCD Espanyol stadium in Sarrià, and in 1929 the Montjuïc stadium was built for the Universal Exposition. Sports boosters’ interest in stressing the practice of sports was now eclipsed by the masses attracted to the spectacle of sports, especially

football, bicycling and boxing, coupled with the advent of athletes who became media figures avidly followed by the press. Meanwhile, the practice of sports had not risen, particularly among the working class. For sports lovers, this situation was a contradiction that was difficult to accept which had arisen in parallel to the professionalisation of the major sports stars.

Amidst this complex and contradictory development in the world of sports, a new notion emerged, one that somehow stemmed from the slogan “sports and citizenship”. It was popular sports, a concept that was imbued with specific meaning after 1933, a new juncture marked by political radicalisation in both Catalonia and in the rest of Spain and all over Europe, with Hitler’s ascent to power looming as an ever-present threat. Popular sports were promoted by sports sections of recreational and cultural organisations, along with specific sports clubs, especially

those with ties to the working class. The promoters of popular sports stressed the need for the democratisation of sports, which fundamentally consisted of ensuring that all sectors of society were able to practise sports. At that time, it was very difficult to bring this goal to fruition given the lack of facilities and a standard of living among workers that was barely more than subsistence. What is more, popular sports also stressed including women in the desire for majority access to the practice of sports, although this notion was not very widely accepted in society. In fact, the defence of this right took place in a context in which sports were increasingly a mass phenomenon, especially sports as a public spectacle. For this reason, the defenders of popular sports criticised what they regarded as the mercantilisation of sports and instead preferred emphasising the practitioners, regardless of their results, scores or excellence. Indeed, this became a sort of forerunner of the “sports for everyone” mentality that would sweep Europe after World War II.

This entire movement took shape in the *Comitè Català Pro Esport Popular* (Catalan Popular Pro Sports Committee, CCEP), which was set up in early 1936. The CCEP took the initiative of organising alternative Olympics to the ones that the IOC was hosting in Berlin in the summer of 1936. The initiative of the *Olimpiada Popular* (People’s Olympiad)¹⁷ can only be understood if we take several factors into account. First, Berlin had been chosen as the site of the 1936 Olympics in competition with Barcelona’s candidacy, which had been thwarted by the advent of the Republic, a regime that in the eyes of many of the aristocratic members of the IOC was dangerously democratic. The decision had been taken in 1931, before Hitler had reached power, and the ascent of the Nazi dictatorship changed many things in the eyes of the international sports community. Many believed that the limitations that the Nazis were imposing on the practice of sports among citizens with Jewish roots were incompatible with the Olympic spirit. The fear of political manipulation of

Figure 7. Poster with the flag of the People’s Olympiad held by three athletes representing all the races (F. Lewy, 1936). The 1936 People’s Olympiad were organised by the Retail Workers’ Union Centre (CADCI) as an activity to protest against the Berlin Olympics that same year, which Adolf Hitler’s National Socialist Party had taken over for his own purposes. The People’s Olympiad, a merger between culture and sports, struggled against fascism. Source: Biblioteca de l’Esport de la Generalitat de Catalunya.

the Olympics in the hands of the Nazis led to a major opposition movement, which particularly crystallised in 1935 with intense debates in many organisations, including the United States Olympic Committee and the International Athletics Federation. The Olympics were eventually held, and the CCEP managed to rally together all the different nuclei against the Berlin event.

In this way, the Catalan popular sports movement took on an international dimension with an event that stressed the authenticity of the Olympic values and overcame the divisions that were currently plaguing the Olympics as promoted by the IOC and the grass-roots Olympics. However, on the 19th of July 1936, the date on which the People's Olympiad were slated to open, Barcelona awoke to the rumble of the weapons of the rebel soldiers who triggered the Spanish Civil War. The People's Olympiad, which were framed as the utmost exponent of the equality of individuals, the proclamation of peace as the supreme value and the fight against racism, were shaken to the core precisely by the outbreak of war. From then until the end of the Civil War, Catalan sports had to abandon their main aims to become subsidiary to the needs of war.

SPORTS UNDER THE CONTROL OF THE FRANCO REGIME AND THE RESPONSE OF "MORE THAN A CLUB" (1939-1975)

General Franco's 1939 victory signalled the instatement of a dictatorial regime which would remain in place for almost 40 years, until 1975. The Civil War had radically divided the country, and after the military victory was secured the division between winners and losers was shifted to civilian life. The Franco dictatorship was a political system that formally fluctuated between fascism and an ultra-conservative dictatorship yet was always based on the supremacy of the military which had won the war. Its fascist formulation was more rhetorical than real, but it was organised around the existence of a single party, called the Falange Española Tradicionalista (FET), and any outside political activity was outlawed. The role of the FET was crucial in formulating the dictatorship's sports policy. In fact, until the Civil War, sports had been privately organised, with a horizontal, democratic structure in which freely established clubs agreed to found federations that made competitive organisation possible. In contrast, the Franco regime totally altered this structure and form of interaction. It put an end to many organisations, forced leaders and athletes identified with the losing side into exile and liquidated the democratic operations that had underpinned Catalan sports since their inception.

After 1939, the clubs that had survived the repression no longer decided how they were organised, what they did and how they cooperated with other clubs. Now an institution dependent upon the Falange called the Delegación Nacional de Deportes de FET (DND) did all this.¹⁸ This institution was charged with organising and espe-

cially monitoring all sports in Spain, rendering any activity outside its purview impossible. The clubs were forced to undergo a political purification process and were sometimes even required to change their names or the symbols on their coats-of-arms and emblems. This scheme was reproduced all around Spain, but it was particularly virulent in Catalonia because Catalan society was regarded by the dictatorship as particularly hostile, owing to both the predominance of a strong anarchosindicalist union tradition among its workers and the meaning of Catalanism and its different forms of expression in both civil organisations and political self-governance, as embodied by the Generalitat de Catalunya. As an example of this approach it is not irrelevant to mention that in 1940 the Franco authorities convinced the Gestapo to release Lluís Companys, the president of the Generalitat who was in exile in France, so they could bring him to Barcelona and execute him.

In this context, we can note that the instatement of Franco totally changed the arc of Catalan sports until 1936. All the clubs that had participated in the popular sports movement disappeared, women's participation in sports was proscribed and the sports periodicals that had fostered the link between sports and culture and the debate on the very future of sports were also abolished. Indeed, the purpose of the DND was to exert strict control over all sports activity, and in Catalonia it sought to use sports as a powerful vehicle in favour of Spanish, as opposed to Catalan, culture. What is more, it always sought to detach sports from cultural concerns because it saw these relations as potentially dangerous for transmitting ideas that ran counter to the dictatorship.

The strict political control of sports organisations affected all sorts of clubs, from the smallest ones to their larger counterparts with the greatest societal repercussions. One unique case is FC Barcelona, which, as discussed above, had been aligned with the majority Catalanist discourse since the 1910s and whose president, Josep Sunyol, had been killed in the early days of the Civil War after having been detained by Franco soldiers on the Madrid front. Nobody could ignore the symbolic potential of the club, and one Falange newspaper even speculated on the future of the club and its name and symbols. Ultimately, the continuity of FC Barcelona was conditioned upon the expiation its guilt for its Catalanist past. On the 29th of June 1939, in the first match held in the Les Corts football stadium after the war, the authorities organised an event prior to the match presided over by the Captain General, the top authority at the time, in which the club's legal future was linked to the conviction that it had abandoned the pathway of Catalanism and turned its back on its past. Given the identity rivalry between Barça and Espanyol discussed above, the fact that a recognised supporter of Espanyol was appointed to Barça's managerial board and somehow charged with overseeing the content of Barça is laden with significance. With that act of exorcism, the Franco regime believed that could elimi-

nate all the pernicious spirits of Catalanism from Barça's stadium which had come to roost there years earlier. What is more, the club – and all the clubs like it – had to make its name Spanish: the authorities did not like “Futbol Club”, which to their ears sounded foreign, so instead they imposed the Spanish formula “club de fútbol”. Likewise, the four stripes of the Catalan flag had to be removed from its coat-of-arms.

If this was the point of departure, it should come as no surprise that the dictatorship was particularly watchful in its monitoring of everything related to an organisation that was under suspicion and was extraordinarily important given its social mass and the media coverage it inspired. Yet the Franco regime's sports policy ended up modifying and expanding the meaning of Barça beyond the realm of sports. As we have noted so far, Barça's Catalanist identity definition was primarily local, with Espanyol as its rival athletic and social referent. The identification prompted by the Franco regime between its structures and sports leaders substantially modified this situation, especially after the official structures started to take part in sports decisions that objectively harmed the Catalan club, such as the bizarre signing of the Argentine footballer Alfredo Di Stefano for Real Madrid in 1953.¹⁹ Incidents of this sort, coupled with the dictatorship's use of propaganda to herald Real Madrid's successes in the European Cup, turned the specifically sports rivalry between the two most representative clubs of the cities of Barcelona and Madrid into an identity clash, in which FC

Barcelona was perceived by many as the club that represented a persecuted culture, while Real Madrid became the representative of Franco's power in the sports arena which repressed all expressions of Catalanism. From this feeling emerged the famous saying, uttered for the first time by the club president, Narcís de Carreras, in 1968 that Barça is “more than just a club”.

The symbolic value of Barça in the waning years of the dictatorship is particularly fascinating because at that time the idea of sports as a tool for mass alienation that made the masses docile to power was in vogue all around Europe. In Franco's Spain, this kind of argumentation was even more deeply ingrained in the anti-Franco left, given the dictatorship's attempts to harness the athletic successes of the Spanish national team and certain clubs. In contrast, in the case of Barça, one could clearly see a slow but steady attempt to revive the pre-Civil War social meaning of the club, especially after the mid-1960s. This process was accentuated with the presidency of Agustí Montal (1969-1978),²⁰ but it did not solely stem from the entity; even more important was the involvement of a large group of leftist intellectuals, including the writer Manuel Vázquez Montalbán²¹ and the historian Josep Termes. They constructed a discourse that turned Barça (especially in its matches with Madrid and the Spanish federation) into a representation of the real Catalonia, which viewed itself as Catalanist and anti-Franco, in contrast to the official world of the dictatorship. In this way, a football club was endowed with a strong socio-political meaning.

Aside from these more identity-based factors, it should be noted that despite the DND's power, this did not translate into higher participation in sports, especially because the country suffered from a long and drawn-out post-war period with an underfed population and shortages of all kinds, not exactly ideal conditions for participating in sports. Another consequence of the advent of the Franco regime was the extreme isolation of Catalan sports through Europe's response to the Franco government, especially until the mid-1950s. The old aspiration of hosting the Olympics now seemed impossible, and the Second Mediterranean Games held in Barcelona in 1955 seemed like a huge success in light of the circumstances. In any event, the sports dynamic fostered the development of spectacle sports, most notably football, which was greatly distanced from the other disciplines.

This entire scene began to tentatively change in the 1960s apace with the regime's gradual economic opening to the international economy, which it used to benefit from European development. Through this new situation and the arrival of new generations less affected by the war and the precariousness of the post-war period, a renewed impetus could be felt with clubs that finally emerged from pure subsistence and with incipient expectations of a surge in practitioners. Despite this, this small upswing only served to reveal the absence of a fundamental element, namely facilities, which would become the major

Figure 8. Poster commemorating the 75th anniversary of Futbol Club Barcelona (J. Miró, 1974)

impediment in this period. Even the dictatorship began to articulate a less ideological discourse which stressed promoting the practice of sports, at least in theory. The Barcelona native Juan Antonio Samaranch,²² the future president of the IOC, served as the “National Sports Delegate” from 1966 to 1970. With an approach that was more open to what was happening in Europe, he spearheaded a powerful advertising campaign with the slogan “Contamos contigo” (“we’re counting on you”, or alternatively, “we’re expecting you”) with the intention of summoning many people to practise sports. However, this campaign had a boomerang effect because the conditions needed to put the theoretical goals into practice were missing. In this way, after almost 40 years of dictatorship and official control of sports, the most tangible result was the disjoint between sports as a spectacle and the social practice of sports, even though participation in sports had become more palpable.

EPILOGUE: SPORTS IN DEMOCRATIC SOCIETY

The consolidation of democracy signalled a decisive shift in the public and social presence of sports.²³ They were now included in the rights of the fragile welfare state, and the 1978 Constitution made the first explicit mention of them. Since then, apart from the competitive dynamic, the formative and leisure dimension of sports has gained total visibility, as seen in all sorts of activities ranging from school sports to popular races and what is called “sports for everyone”. Briefly, the latter are practices in which the competitive component vanishes or is relegated to the background while the primary idea is the generic promotion of sports targeted at social sectors that had low participation in the past, such as women, and later the elderly. In this sense, it is logical that this kind of practice has chiefly been linked to the efforts of the public institutions, either town halls or the Generalitat, as well as to organisations and clubs whose efforts focus on promotion, giving rise to a mixed management model.²⁴ At the end of the dictatorship, Catalonia once again had a charter of self-government (1979) which stated that sports policy would be the exclusive competence of the Generalitat, so for the first time during peacetime, this regional Catalan institution was able to organise sports. Thanks to this legal framework, the Law on Sports of Catalonia was passed in 1988 and later refashioned in a new law in 2000.

Besides these two new developments – sports recognised as a social need and the Generalitat’s authority on sports matters – the most important factor in recent decades was unquestionably Barcelona’s hosting the 25th Summer Olympics in 1992. The Olympic dreams of the city, and by extension the country, finally came true. There were multiple consequences, ranging from effects on citizens, such as the remodelled urban planning of certain zones of the city of Barcelona, to effects on sports, with a rise in practice, specific programmes to support

elite sports and the remodelling and construction of new facilities in both Barcelona and the Olympic sub-sites. Since the 1980s, Catalan elite sports have hit highs unheard of in the past, not only in the Olympics but also in international motorcycle racing, basketball, roller hockey and tennis competitions, along with the unique phenomenon of the football exploits of FC Barcelona, unquestionably the most famous club internationally.

However, one of the unresolved issues in the consolidation of democracy was the international representation of Catalan sports. Both clubs and federations on the one hand, and the majority of political parties on the other, concurred on the need for this outside recognition, which would materialise in the guise of Catalan national teams, just as the Catalan Olympic Committee had sought official recognition from the IOC in the past. Both goals failed, yet Catalan national teams have regularly participated in friendly international competitions in multiple sports, and to a very limited extent in an official capacity in certain less prominent sports. In the case of football, a series of matches pitting the Catalan national team against other national teams has been continuously held since 1997, with strong claims to for official recognition.

In short, the evolution of Catalan sports in the past 100 years enables us to glimpse the social and political changes that Catalonia has undergone in this period, with a particular emphasis on transformations in the forms of association and the social structure, the definitions of identity and the welfare state and the Catalans’ capacity for self-governance.

NOTES AND REFERENCES

- [1] Norbert ELIAS. *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process*. Basil Blackwell, Oxford 1986.
- [2] Pere Lavega is one of the top experts studying traditional Catalan games. One good example of his research is: Pere LAVEGA. *La litúrgia de les bitlles. Funcions i sentit d’un joc tradicional*. Pagès, Lleida 1997. Likewise, many studies on traditional games are conducted by folklorists, who view these games as part of the popular soul. One interesting examination is Jaume BANTULÀ. *Francesc Maspons i el joc infantil al segle XIX*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2006, “Textos de Cultura i Esport” collection, no. 5.
- [3] The discursive foundation of the explanation of Catalan sports is grounded upon the works written jointly by Xavier Pujadas and the author of this article: Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. *Història il·lustrada de l’esport català 1870-1931*. Columna and Diputació de Barcelona, Barcelona 1994; Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. *Història il·lustrada de l’esport català 1931-1975*. Columna and Diputació de Barcelona, Barcelona 1995.
- [4] The most generic study of this subject is: Francesc ROMA. *Història social de l’excursionisme català. Dels orígens fins*

- a 1936. Oikos-Tau, Vilassar 1996. A classic brimming with information is the *Enciclopèdia de l'excursionisme*. Rafael Dalmau, Barcelona 1964, 2 vols.
- [5] A general examination of the formula of the clubs in sports sociability can be found in Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. "El club deportivo como marco de sociabilidad en España. Una visión histórica (1850-1975)". *Hispania*, no. 214 (2003), pp. 505-522.
- [6] The historical literature on FC Barcelona is extensive, although few of the studies are academically rigorous. Regarding the early years of the club and the tie between locals and foreigners, a must-read is Agustí RODES. *Els fundadors del FC Barcelona*. Joica, Barcelona 2000. The same author wrote an interesting biography of Joan Gamper, the founder of the club: Agustí RODES. *Joan Gamper, una vida entregada al FC Barcelona*. Joica, Barcelona 2001. More recently, one of Gamper's descendants has written a very well-documented biography on his years in Switzerland: Emma GAMPER. *De Hans Gamper a Joan Gamper, una biografia emocional*. Clavell, Premià de Mar 2008. More generally, the latest synthesis of the club's history is the collective work that I oversaw: Carles SANTACANA (dir.). *Barça, 110 anys fent història*. Futbol Club Barcelona, Barcelona 2010. An anthropological perspective can be found in: Jordi SALVADOR. *Futbol, metàfora d'una guerra freda. Estudi antropològic del Barça*. Proa, Barcelona 2005.
- [7] An analysis of the role of the sports press can be found in: Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. *L'esport és notícia. La premsa esportiva a Catalunya 1880-1992*. Col·legi de Periodistes, Barcelona 1997. More recently and more specifically on the early years: Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. "Prensa, deporte y cultura de masas. El papel del periodismo especializado en la expansión social del deporte en Cataluña hasta la guerra civil (1890-1936)". *Historia y Comunicación Social*, no. 17 (2012), pp. 139-156.
- [8] The most comprehensive study analysing Catalonia's interest in the Olympics is by numerous authors: Xavier PUJADAS (coord.). *Catalunya i l'olimpisme. Esport, identitat i Jocs Olímpics (1896-2006)*. Comitè Olímpic de Catalunya (Olympic Committee of Catalonia), Barcelona 2006.
- [9] Regarding this active, multifaceted individual who was involved in numerous sports initiatives, see Ramon ELIAS I CAMPINS. *Josep Elias i Juncosa, "Corredisses": un precursor de l'olimpisme català*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1992.
- [10] The significance of this institution and the original documents can be found in Carles SANTACANA. *La Mancomunitat de Catalunya i la política esportiva*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004, "Textos de Cultura i Esport" collection, no. 1.
- [11] The first analysis of this relationship was conducted by Joan Josep ARTELLS. *Barça, Barça, Barça. FC Barcelona, esport i ciutadania*. Laia, Barcelona 1972. A specific explanation of this circumstance is contained in Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. "De club esportiu a símbol del catalanisme. El Barça (1915-1925)". *L'Avenç*, no. 238 (July-August 1999), pp. 33-38.
- [12] A specific study of this issue can be found in Jaume LLADURADÓ and Joaquim MONCLÚS. *El tancament de l'Orfeó Català i el FC Barcelona durant la dictadura de Primo de Rivera*. Pòrtic, Barcelona 2000.
- [13] An overview of the repression during the Primo de Rivera dictatorship, in which Barça was also shut down, can be found in Josep M. ROIG I ROSSICH. *La dictadura de Primo de Rivera. Un assaig de repressió cultural?* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1992.
- [14] Regarding the relationship between intellectualism and sports, see the article by Carles SANTACANA. "Pensant l'esport: els intel·lectuals i l'esport a Catalunya". In: *L'esport a Catalunya*. Fundació Lluís Carulla, Barcelona 2008, pp. 29-43.
- [15] Regarding the prominence of *La Rambla* in developing a new sports discourse, see the recent biography of the driving force behind this publication, Josep Sunyol: Jordi BADIA. *Josep Suñol i Garriga. Viure i morir per Catalunya*. Pagès, Lleida 2011. More specifically on its beginnings, see Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. "Esport i ciutadania. Notes sobre el discurs esportiu a Catalunya en un període de canvi (1930-1931)". *Revista d'Etnologia de Catalunya*, no. 1 (July 1992), pp. 34-43.
- [16] A very important milestone in the presence of women in sports was the founding of the Club Femení i d'Esports (Women's and Sports Club), created in 1928. Regarding this club and the discourse of including women in sports, see Neus REAL. *El Club Femení i d'Esports, plataforma d'acció cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996; Neus REAL. *Dona i esport a la Catalunya dels anys trenta*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2009, "Textos de Cultura i Esport" collection, no. 8.
- [17] Regarding the formulation of popular sports, the organisations belonging to it and the preparations for the People's Olympiad, see Carles SANTACANA and Xavier PUJADAS. *L'altra olimpíada. Barcelona '36. Esport, societat i política a Catalunya (1900-1936)*. Llibres de l'Índex, Badalona 1990 (2nd edition 2006). More briefly, Carles SANTACANA and Xavier PUJADAS. "The popular Olympic Games, Barcelona 1936: Olympians and Antifascists". *International Review for Sociology of Sport*, no. 27/2 (1992), pp. 139-150. Regarding the evolution of sports clubs during those years, see Xavier PUJADAS and Carles SANTACANA. "Del barrio al estadio. Aspectos de la sociabilidad deportiva en Catalunya en la década de los años treinta". *Historia y Fuente Oral*, no. 7 (1992), pp. 31-45.
- [18] Regarding the configuration of sports during the Franco dictatorship, albeit focusing more on the sport of football, see the classic book by Duncan SHAW. *Fútbol y franquismo*. Alianza, Madrid 1987. Also useful is the chapter by Teresa GONZÁLEZ. "La política deportiva en España durante la República y el franquismo". In: Teresa GONZÁLEZ AJA (ed.). *Sport y autoritarismos. La utili-*

zación del deporte por el comunismo y el fascismo. Alianza, Madrid 2002, pp. 169-202. Regarding the post-war years, a chapter was recently published in the first social history of sports in Spain. See Carles SANTACANA. "Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961". In: Xavier PUJADAS (coord.). *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España (1870-2010)*. Alianza, Madrid 2011, pp. 205-232.

- [19] A monograph containing all the details of the political finagling involved in the signing of this player can be found in Jordi FINESTRES and Xavier GARCIA LUQUE. *El cas Di Stéfano*. Edicions 62, Barcelona 2006.
- [20] A preliminary analysis of the situation was performed in Duncan SHAW. *Fútbol...*, *op. cit.* More extensively, as a specific research topic, see the monograph by Carles SANTACANA. *El Barça i el franquisme. Crònica d'uns anys decisius per a Catalunya (1968-1978)*. Mina, Barcelona 2005.
- [21] A selection of articles by the writer can be found in Manuel VÁZQUEZ MONTALBÁN. *Fútbol. Una religión en busca de Dios*. Debate, Madrid 2005.
- [22] Regarding this important figure, see Jaume BOIX and Arcadi ESPADA. *El deporte del poder. Vida y milagro de Juan Antonio Samaranch*. Temas de Hoy, Madrid 1991.
- [23] The foundations of this change can be tracked in the reflections by the first person in charge of sports in Barcelona's new democratic Town Hall: Enric TRUÑÓ. *La ciutat de les anelles. L'esport a la Barcelona olímpica*. Edicions 62, Barcelona 1987. Regarding the transition in sports, see the unpublished doctoral thesis by Sixte ABADIA. *Esport i democratització en un període de canvi. Evolució del fenomen esportiu a Barcelona durant la transició democràtica (1975-1982)*. Social calls for the practice of sports in those years can be examined in a work by the same author: Sixte ABADIA. *El moviment veïnal i la promoció de l'esport a la Barcelona de la transició democràtica (1975-1982)*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2011, "Textos de Cultura i Esport" collection, no. 10.
- [24] This model has been analysed by Núria PURG and Klaus HEINEMANN. "Institucions públiques i desenvolupament de l'esport a Catalunya (1975-1994). Proposta d'un marc teòric interpretatiu". *Acàcia*, no. 4 (1995), pp. 123-143.

BIOGRAPHICAL NOTE

Carles Santacana (Barcelona, 1961) is a professor of contemporary history at the Universitat de Barcelona who specialises in the cultural and social history of sports. His publications in this field include *La Mancomunitat de Catalunya i la política esportiva* (2004), *El Barça i el franquisme* (2005) and *L'esport a Catalunya* (2008). In conjunction with Xavier Pujadas he has published *L'altra Olimpíada. Barcelona '36* (1990), *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya* (1994-1995) and *L'esport és notícia. Història de la premsa esportiva a Catalunya* (1997).

Joan Maragall: Poet, intellectual and thinker*

Ignasi Moreta**

Universitat Pompeu Fabra

ABSTRACT

Joan Maragall (Barcelona, 1860-1911) is an indisputable part of the Catalan canon of contemporary poetry. However, his intellectual contributions also came in the field of journalism, through a clear desire to affect his times by acting as an intellectual in the sense that this word acquired from Zola, as well as in his essays with philosophical pretensions. This article aims to spotlight the importance not only of Maragall's poetic oeuvre but also his journalistic and philosophical output.

KEYWORDS: Joan Maragall, Catalan literature, poetry, journalism, philosophy

Joan Maragall (Barcelona 1860-1911) is considered the premier classical Catalan poet of the 20th century. His privileged place in the canon of Catalan literature is beyond any doubt. However, it would be erroneous to assess this writer solely in the strictly literary sphere, firstly because Maragall also had an important oeuvre as a journalist, which led him to exert a considerable influence which enables us to discuss not only "Maragall the writer of articles" but also "Maragall the intellectual" who was able to project his views onto the citizenry. Secondly, "Maragall the thinker" is also extraordinarily important, the Maragall who reflected with philosophical pretensions and bequeathed texts with impressive metaphysical density.

Naturally, these distinctions – poet, article writer, intellectual, thinker – must be made *cum grano salis*: it is obvious that the poet and thinker are intertwined, that the thinking was expressed through both poems and articles or essays, that Maragall's influence in his time was exerted through both poetry and articles or speeches, etc. We suggest these distinctions out of pure expository necessity, yet also to defend an interpretation of Maragall that does not reduce him to merely being the author of a corpus of poetic texts solely of importance to philologists and readers of poetry. In fact, one of the problems of transmitting Maragall is the fact that his work has been primarily studied by philologists; in practice this has meant that his contributions have been restricted to the field of literature. However, lately an approach to Maragall from other fields of study is gaining momentum which enables the thinking that the writer deployed throughout this oeuvre, and

especially in the latter stages of his life and creative career, to be valued in its proper measure.¹

MARAGALL, THE POET

The son of a textile industrialist, Joan Maragall – the only son of Josep Maragall and Rosa Gorina – was clearly fated to succeed his father in running the family business. However, during the two years in his late adolescence when he worked as an apprentice in his father's factory, the future writer also compulsively devoted himself to writing verses while deploring the future his family had envisioned for him. Finally, he reached an agreement with his father to enter the university in exchange for pursuing a degree with a "practical application": law. As a university student, Maragall learned German and studied Germanic literature in depth while he also cultivated his musical pursuits. He earned his first literary prize for a poetic re-creation of a passage from Goethe's *Faust*. During those "years of apprenticeship", the Liceu opera house and the Ateneu Barcelonès were Maragall's "window onto the world".²

In literary terms, the first Maragall is inevitably Maragall the poet: journalism and the conscious development of his own thinking would come later. As a poet, Maragall rejected long poems and rhetoricism and instead chose a kind of poetry that was fully connected to life and even to its impassioned exaltation. In parallel to his cultivation of poetry, Maragall also developed his own poetics, hints of which can be seen in the verse that opens his first book of poetry, the "Oda infinita":

*Tinc una oda començada
que no puc acabar mai;
dia i nit me l'ha dictada
tot quant canta en la ventada,
tot quant brilla per l'espai.*³

* This article benefitted from financing from AGAUR to the "A Cura De" research group (2009 SGR 552).

** **Contact address:** Ignasi Moreta. Department of Humanities, Universitat Pompeu Fabra. Ramon Trias Fargas, 25-29, 08005 Barcelona. E-mail: ignasi.moreta@upf.edu. Personal blog on Joan Maragall: <http://lectordemaragall.blogspot.com.es/>

(I have an ode begun
Which I can never finish;
Day and night it has been dictated to me
Even when the wind sings
Even when it shines through space.)

Thus, the poem arises from a dictation from nature. The poet simply transcribes the words that have been given to him, which he must take care not to embellish. However, it should be noted that this poetics does not make Maragall a banal romantic: the writer upheld not only the connection between life and writing, but also, with particular emphasis, the distance between the two. Maragall stressed that nature is the point of departure, but that the poem does not fully fall within life experience; rather it occurs when the experience has already happened and has had time to settle: that is when reality dictates to the poet the words with which he should reflect what he has experienced.

Between 1895 and 1911, Maragall published the bulk of his poetry in five books *Poesies* (1895), *Visions & cants* (1900), *Les disperses* (1904), *Enllà* (1906) and *Seqüències* (1911). All the volumes are relatively short, and each contains diverse poems: even though Maragall crafted his books in an attempt to ensure that they had some sort of thematic unity and a structure that articulated them, it should be noted that the poetic unit in Maragall is not the books but the poems themselves. The only – and quite relative – exception is the poetry series that could have become a unitary book, but which Maragall, in fact, published in three instalments distributed in the books *Visions & cants*, *Enllà* and *Seqüències*, namely *El comte Arnau*, his only attempt at a long poem.

In the three instalments of *El comte Arnau*, Maragall re-creates a figure from Catalonia's legendary past and uses it to express his metaphysical concerns, which change over the years that he wrote the poem. These concerns include the contrast between asceticism and vitalism, the exaltation of effort, the role of the body and the land in sensuality, the contrast between the life drive and family and civic commitments, the desire for eternity and its tedious fulfilment, the shortcomings of the "law of love" and its ebb, and the role of poetry. Maragall does not use the figure of Count Arnau to perform archaeology or to make a romantic re-creation of an ancestral figure to serve the national ideology, but to place the myth at the service of his own metaphysical stirrings.⁴

Maragall's five books are infused with other themes that are also worth highlighting, even though generally speaking they never actually become series in their own right with an identifiable protagonist and a clear narrative progression. We shall focus somewhat schematically on four of these themes: love, nature and the passage of time, civic duty and the religious experience.⁵

In Maragall's poetry, love is primarily embodied in two polarised female figures: Clara (the wife) and Haidé (the lover). The poems dedicated to Clara show a clear progres-

Figure 1. Poster depicting *El Comte Arnau*, one of the most emblematic poems by Joan Maragall, which was put on by the Teatre Nacional de Catalunya in 2011 to commemorate the 150th anniversary of the poet's death and the centennial of his death.

sion: falling in love, desire, courtship, marriage and motherhood. They obviously contain conventionalism, but also sensuality: they include verses with much more explicit eroticism than what blossoms in the poems dedicated to Haidé. More than revolving around transgression, the latter formally constitute a poetic reflection on the role of absence and presence in love. Even though the identification between life and literature is clear in the Clara series (Clara is the name of the writer's wife, Clara Noble Malvido), in the Haidé series this issue is more controversial: the attempts to attribute biographical reality to Haidé have generated a controversy that is still alive today.⁶

Nature plays a prominent role in Maragall's poetry. He was known to be fully urban, so his poetry examines the landscape with the eye of a summer visitor. In Maragall's poetry, nature can be either fully autonomous from the poet's moods or the objective correlate of these moods, or, in some cases, it can even be what triggers his moods. The poems in which the poetic voice identifies with the landscape in terms of merging with it fit into the third category, which ties Maragall's oeuvre with mystical literature. Closely related to the role of nature is the passage of time. The purpose of many of Maragall's poems is to pay witness to the passage of time: months, seasons, weather phenomena and the changes in plants associated with them. Running parallel to the natural changes in the

weather over the course of the year are the cultural changes, namely festivals, the time when the everyday course of time is interrupted by “intense” moments laden with significance and meaning.⁷

The poet’s civic duty is manifested in texts in which he glorifies the role to be played by the new generations in restoring the Catalan fatherland: the “cants” from *Visions & cants*, the anthems to flags and choral societies and the odes to Spain and Barcelona all testify to the poet’s endeavours serving a given ideological commitment. However, these poems also permit a vitalist interpretation that enables us to forget their nationalist bent: when he says “l’hora nostra és arribada” (“our time has come”), he could be referring to either the upswing in Catalanism (nationalistic interpretation) or the glorification of the strength of youth (vitalist interpretation).⁸

Finally, we should note that the religious experience appears in many of Maragall’s poems. In some cases, the purpose is simply to attest to the conventional forms of religiosity common in his epoch and his country. However, much more often, what Maragall does in his poems is note the possibility of a religious experience outside the conventionally established channels.⁹ His most celebrated religious poem is unquestionably the “Cant espiritual”, in which the poetic voice wonders what better afterlife God can offer after death, given that what he truly values is this life.¹⁰

Maragall’s poetry has been assessed in many different ways. No one doubts that he earned a privileged spot in the canon of 20th century Catalan literature with his poetry. However, there has been a constant stream of reservations when assessing the literary and linguistic quality of his poetry. It has been said that Maragall is a poet “for kitchen cooks”,¹¹ that he is “an awkward, and sometimes very awkward, poet”,¹² that he wrote verses that are “poorly wrought” (Ruyra), and that, in short, he did not know how to write. Recently, however, scholars tend to take issue with these portrayals and spotlight the literary and even linguistic quality of his poetry.¹³

MARAGALL, THE WRITER OF ARTICLES AND INTELLECTUAL

In 1890, Maragall joined the editorial staff at the conservative newspaper *Diario de Barcelona*, where in his early years he only performed anonymous management and writing jobs (secretary to the director, Joan Mañé i Flaquer, and to the editorial department).¹⁴ Between 1892 and 1901, he also began to write articles, especially investigative articles, in Spanish, with no set frequency, which earned him prestige as a political commentator. The overarching theme of the articles from his early years is a criticism of parliamentarism, an acerbic, caustic and even brittle criticism. However, the range of themes gradually expanded and the tone shifted: he wrote texts with clearly literary pretensions, critiques and texts on literary theory

and commentaries on political and social issues with a more personal voice. Worth noting, for example, is his series of articles that reported on the loss of the Spanish colonies in Cuba and the Philippines (1898).

In 1901, after a six-month leave of absence for depression,¹⁵ Maragall started to publish weekly articles in the *Diario de Barcelona*. In April 1903, he left the newspaper over political disagreements with the owners, who were not fond of their contributor’s Catalanism.

Between 1904 and 1906, Maragall published monthly articles in Catalan, most of which were literary, including stories, in the magazine *Il·lustració Catalana* at the request of Francesc Matheu. Between 1905 and 1906, he resumed his contributions to the *Diario de Barcelona* with a series of heavily connected weekly articles whose point of departure was not so much the outside world as commented on by the writer but the interior life of this author himself, where impacts from the outside world resonated. The 1905-1906 series in the *Diario de Barcelona* boasts perhaps the highest literary quality of his entire journalistic oeuvre.

Between December 1908 and December 1909, he contributed a monthly article to the Madrid-based literary magazine *La Lectura*, where he published articles with a heavy speculative content, the reason many of these texts were compiled in *Elogios*, Maragall’s book of philosophy.

Finally, in June 1911 he once again resumed his collaboration with the weekly *Diario de Barcelona* with a second series of articles once again linked to one another. In these latter texts, Maragall offers a critical view – often anguished, and with prophetic and apocalyptic tones – of his times. He questions great collective social and cultural undertakings because he believed that the emphasis should be on the individual much more than on the collective. He is a critic of the bureaucratisation of society, which is opposed to the soul that the individual genius is capable of putting into his works when he acts in obedience not to outer instructions but to an inner drive. In these texts from 1911, we can also find a reflection on the great metaphysical themes that concerned him, including sensuality and asceticism, corporality and spirituality, time and eternity.¹⁶

This Maragall the journalist mostly reveals himself on the pages of *Diario de Barcelona*, but also in his regular contributions to *Il·lustració Catalana* and *La Lectura*, and in his sporadic contributions to *El Poble Català*, *La Veu de Catalunya*, *Los Lunes del Imparcial* and other periodicals. If we recapitulate this twenty-year career in journalism, we see that Maragall dabbled widely. First came the anonymous news briefs on topics which range from a report on a trial to the opening of an orphans’ school or a concert critique.¹⁷ Then came political articles, from the early ones which were limited to capturing the reactionary positions of the newspaper where he wrote to the ones committed to Catalanism with more nuanced social positions than in his earlier contributions (between 1890 and 1911, his writings show a rising social consciousness).

Third were the literary articles, including stories, highly lyrical or metaphysical evocations, theoretical constructs to profile a given poetics, reviews of new literary and theatre and music releases. And fourth were the reflection articles on social and spiritual issues written from a mature standpoint with prophetic undertones.

Even though he had often accepted regular (weekly or monthly) columns, Maragall often criticised the obligation to write on a given day by calling it plying a trade; he thought instead that article writers should only address the people when they have something to say.¹⁸ This is what occurred particularly during the Tragic Week (Barcelona, 1909), and it is what made Maragall become not merely an article writer but also an intellectual: someone who makes use of the prestige he earned in the field of letters (as a poet and journalist) to strive to affect the life of the collective. In fact, on the occasion of Tragic Week in 1909, Maragall spoke up in *La Veu de Catalunya* in an effort to clarify understanding of the events and affect their outcome. The three articles he wrote there, which are clearly anthological (one of them, a plea against the death penalty, was censored), are the clearest proof of his desire to exert an influence in his society.¹⁹ It has often been said that in this sense Maragall was the first modern intellectual in Catalonia, and his pioneering role has been compared to Zola's in the birth of the figure of the socially committed intellectual in France.

In fact, the term *intellectual* used as a noun became popular in Europe around the same time that Maragall began to make a name for himself.²⁰ On the 13th of January 1898, Zola published his celebrated "J'accuse" in the newspaper *L'Aurore*, in which he came out in defence of "la vérité et la justice", which were seriously threatened if the Dreyfus trial were not reviewed, the trial of French-Jewish soldier unfairly condemned for treason. The Dreyfus Affair polarised French society: where some invoked justice and truth, others appealed to the preservation of society, the defence of the nation and the higher reason of the State.²¹ It is interesting to note some of the parallelisms between the Dreyfus Affair in France and the public debates in which Maragall participated in Catalonia. On the 6th of January 1898, Zola published a leaflet entitled "Lettre à la France" in which he stated: "Je t'en conjure, France, sois encore la grande France, reviens à toi, retrouve-toi."²² Precisely six months later, on the 6th of July 1898, Maragall addressed his own letter to Spain in which he cried: "¡Espanya, Espanya, — retorna en tu, | arrenca el plor de mare!"²³ (Spain, Spain, return to yourself | The mother's cry gushes forth!) Can this "retorna en tu" addressed to Spain be interpreted as an echo of Zola's "reviens à toi" to France? Doesn't the same underlying attitude inspire the two letters written to the fatherland? Zola and Maragall stood up against the discourse of the defence of the fatherland, its honour, its reason of State. Both wanted to advocate truth and justice. Both were intellectuals: they used the prestige conferred on them by their literary successes to strive to affect public life.²⁴

Figure 2. Portrait of Joan Maragall (Barcelona, 1860-1911). Catalan poet and writer, a crucial figure in modern poetry at the shift from the 19th to 20th centuries.

MARAGALL, THE THINKER

It would probably be excessive to speak about Maragall the philosopher because this would lead one to imagine him dedicating himself professionally to thinking, with all the tools and terminology of the philosophical trade. And it is true that Maragall was not a professional philosopher, nor did he ever pretend to be one. However, he did have the pretension of thinking about the major questions and to do so with precision, trying to provide his own answer to them expressed in rigorous, intelligible terms. For this reason, his texts in verse and prose are not limited to returning to society its own set of ideas in literary form; rather they offer society thoughts that the writer has crafted with effort. Gabriel Ferrater said that Maragall was the most interesting poet "of content" in all of Catalan modern literature.²⁵ I believe that the stress – the most interesting poet "of content" – refers precisely to this fact: that Maragall did not limit himself to poeticising based on the ideological coordinates given to him; rather he personally considered the problems and strove to give them his own answer, made up by himself.

This thinking was spread over his entire intellectual career but manifested itself in a particularly conscientious,

sustained and successful way during the last five years of his life. The late Maragall is unequivocally a thinker, and a thinker who wishes to leave a body of thought. For this reason, he so enthusiastically welcomed Eugeni d'Ors' proposal to compile his theoretical texts into a volume of miscellany as part of a philosophy collection. This project, which never materialised within the scope and calendar initially called for, nonetheless bore fruit in the book *Elogios*, which contains Maragall's most elaborate philosophical texts.²⁶

What is the content of this thinking? Let us systematise it by saying that there is a metaphysicist, aesthete and ethicist – or a political philosopher – inside Maragall. Let me begin with the metaphysicist.

Metaphysics

Maragall strove to answer his metaphysical questions primarily in two texts: "Elogi de la poesia" and "Del vivir".²⁷ In "Elogi de la poesia", the writer conceives of human beings within the framework of a cosmogony that determines a teleology: the origin points to the end. The cosmogony tells us: we come from God. The teleology tells us: *ergo*, we will return to God. Between the point of departure and the destination there is a task that Maragall explains by utilising three concepts: love, effort and pain. Out of love, God turns chaos into cosmos. Out of love, God creates man. Out of love, man collaborates in God's creative endeavour. However, doing this requires effort: one must make an effort to struggle against chaos, against the resistance offered by matter, against the mystery of evil. This effort is possible because there is love; Maragall very opportunely cites the last verse of the *Divine Comedy*: love is what moves the Sun and the other stars. We develop effort motivated by love. However, it is an effort, and all efforts result in the experience of pain. This pain is necessary and must be understood in metaphysical terms, not physical or emotional ones. *Pain*, to Maragall, implies having lived, having made an effort, having acted, having worn oneself out. He expresses this very well in verses from the poet "Cant de novembre": "De plànyer és el donzell que ajeu sos membres | ans d'haver-los cansat en el plaer" (We should pity the maiden who lays down her body before having exhausted it in pleasure).²⁸ Another image that he offers to explain pain is a drop of water: it evaporates to form clouds, it transforms into rain and snow, it converts into a river and it arrives at the sea, and from there it once again evaporates, giving rise to an endless cycle of successive, painful transformations. This process repeated time and again is Maragall's "eternal recommencement", a recommencement which, however, is not the way the animals in Nietzsche's *Thus Spoke Zarathustra* announce it: it does not come back identical, the same, ever the same, because each turn that man takes with love, effort and pain imply a purification and an ascension, so that he gradually *spiritualises*, that is, draws closer to God. There is in Maragall a unique idea of progress, what he called the "indefinite ascension of matter".²⁹ For this rea-

son, we can say that his metaphysics is unequivocally optimistic: pain is not in vain; rather it has meaning.

However, Maragall's optimistic conception does not mean that there can be no regressions. Maragall, in fact, predicted them: what is more, he attests to them everywhere and bears them closely in mind when developing his philosophical proposition. In Maragall's opinion, regressions are automatisms, that is, movements that are only apparent because they are not motivated by love. Effort is precisely justified for this reason: because it breaks with the waning inertia that automatism instils in us. For this reason, in "Del vivir" the writer encourages readers to make an effort to live to the utmost, to struggle for every detail, to overcome the ennui of chaos with the creative effort. Because, as he had established in "Elogi de la poesia", chaos puts up resistance to the creative effort, and this effort thus creates a *rhythm*, another key concept in Maragall's metaphysics which is crucial to the construction of his aesthetic. Rhythm is the alternation between action and repose. Effort does not develop in a linear, cumulative fashion but with ups and downs, with faster and slower periods, since the chaos of matter generates a resistance which must be overcome. Even though it is prompted by the resistance to chaos, this rhythm is positive because it validates movement, effort, life. However, when man resigns from effort, when he stops making an effort, movement may seem to continue, yet it is no longer rhythm per se but automatism: it seems to be alive, but it is actually dead – or dormant, as he would say in many texts. Maragall encourages the human being, the creature that is aware of creation, to realise the automatism into which he often falls and to transform it into creative rhythm.

This conscious nature that Maragall attributes to man within creation is important. In some texts he says that man is "the consciousness of Earth" (an idea he attributes to Nietzsche). This consciousness is what allows man to experience this process – the gradual transformation of chaos into cosmos, the gradual spiritualisation of matter, the return to the God from which we came – knowledgeably and to contribute to it with positive effort. When effort ceases, man falls into automatism and slumbers. Therefore, it is good for man to awaken. In fact, the call to awaken is almost a leitmotiv in Maragall's works at least since the "cants" in *Visions & cants*. Conscious, awake, aware man: this is his human ideal.

However, this awakening does not exclude the capacity to close our eyes, or to leave them half-open, in order to begin to explore our interior world. Maragall is keenly interested in this exploration, although he excludes the dream world, which is virtually absent from his oeuvre. What he is interested in is not *dream*, but sleepiness, day-dreaming, the state in which, half-awake and half-asleep, memory travels through time, images are superimposed upon one another and our consciousness of time is altered.³⁰ And we thereby enter the last point worth examining in Maragall's metaphysics. To construct it, let us re-

tain this idea of an alteration in our consciousness of time, which is present in almost all Maragall's texts linked to mystical literature.

We have already mentioned the idea of eternal recommencement, a non-Nietzschean eternal return because it entails the progressive purification or ascension of the subject that recommences. We have also mentioned in the section on "Maragall the poet" the importance he attached to the passage of the year, to the changing seasons. In numerous texts, the passage of the year is viewed as a wheel that rotates and allows us to pass by the same points every year, points which are progressively purified or ascended. Maragall nuances his linear conception of time – a conception gleaned from a metaphysics based on a very simple cosmogony and teleology (we come from God and will return to God, alpha and omega) – with a clearly circular conception which, however, does not preclude progress (more accurately, in fact, with a linear comprehension). In this circular conception, not all times are equal. Collective festivities and moments marked by events in one's personal history give differing weights to different moments. Time is not a cumulative succession of identical time intervals. Maragall calls these weightier moments, ones with more vital density, which often entail a loss in time references, "moments of eternity".³¹ And he asks his readers to try to arouse them: man must strive to make all instants moments of eternity. That is: man must try to experience eternity in time. Therefore, according to Maragall, eternity is not a future promise that compensates for the negation of a life lived in time but the experience *in time* of individuals capable of living moments of great vital intensity to the utmost. To achieve this, sometimes one must have one's eyes open, but sometimes one must close them or leave them half-open in order to be capable of perceiving the world with "your [God's] peace in our eye".³²

Aesthetics

Maragall's aesthetics – we have already hinted at some of its general features when introducing his poetry – can also be sought in his "Elogi de la poesia", unquestionably his most philosophically solid and ambitious text, and in many other earlier and later texts as well. We can start with the idea of *rhythm*, as we have discussed when examining the author's metaphysics. If Maragall conceived of the creative force as a rhythmic force in which action and repose alternate due to matter's resistance to the creative effort, his aesthetic starts from the fact that this rhythm has left a mark on things. Aesthetics is based on nothing other than this mark of the creative rhythm on matter, a mark that, according to Maragall, makes up what is commonly known as form. When this form reveals to us its essence, we call that beauty. Beauty is, therefore, a revelatory form, a form that communicates, but what it reveals or communicates is itself, the form itself. When this beauty has a human expression, then we can call it art. Art is, therefore, the form rendered by the human hand that reveals in itself the essence of itself.

This understanding of beauty as the form that reveals the form itself through itself places us on the pathway to Maragall's autotelic conception of the aesthetic phenomenon. Art has no purpose outside art itself, or, as stated in Kantian terms, art is "purposefulness without purpose". Maragall is quite insistent on this point (he returns to it time and again in different texts), but perhaps the place he expresses it the best is in the poem in prose that he inserted in "Elogi de la poesia": the passage in which he explains the specific experience of contemplating the sea one afternoon. The author explains that contemplating the sea leads him first to prayer (religious moment), secondly to reflection (philosophical moment), and next to curiosity as to *how* (scientific and technical moment). Then the view of men working on a boat leads him to piousness and love (moral moment). However, at the end of the process of contemplation, a moment comes when the voice does not inspire either religious emotion, or philosophical or scientific questioning, or moral rumination; rather the spectacle leads him to contemplate the form itself: that is exactly, Maragall claims, the aesthetic emotion. The aesthetic moment has been reached: the contemplation of a form without any other interest than the form itself.

Naturally, a poet's aesthetic always ends up being poetry: Maragall's Kantian aesthetic takes shape in a poetics whose keywords include *spontaneity*, *purity* and *sincerity*. Let us begin with *purity*: to Maragall, *pure* means artistic to the exclusion of anything that is not artistic. And since by *art* he means the revelation of the essence of the form wrought by man, a work of art is pure inasmuch as it is limited to revealing itself, that is, to showing its beauty beyond any other consideration. This excludes from poetry any purposes that are not strictly artistic, including pedagogic, social, political or moral purposes. Maragall's literary criticism is full of recriminations levelled at authors judged to have "contaminated" their poetry with purposes outside the act of poetry, especially ideological purposes.

With regard to *spontaneity* and *sincerity*, he refers to the patient attitude the poet should have at two key moments that make the creative act possible: the contemplation of nature and the writing of the poem. Nature must be contemplated *spontaneously*: the poet cannot go into nature seeking inspiration for his literary work; rather nature must spontaneously offer the poet a suggestion, without his purposefully seeking it. Nature unleashes the process that leads to poetry, but it does so when it wants, and the poet should not try to force it. Once this spontaneous contemplation of nature has taken place, the poet must write the sacred words that surge forth with utter sincerity, that is, limiting himself to transcribing the words that are dictated to him and refraining from embellishing them with poetic resources.

These are the fundamental principles of Maragall's poetics.³³ Obviously, there is an important distance between this aesthetic proposition and Maragall's real poetry. For example, in his aesthetic proposition, Maragall upholds restraint from embellishing and polishing the text. How-

ever, his manuscripts and the successive editions of his poems reveal a poet who corrects and gradually fine-tunes his verses. Yet we must acknowledge that in his poetic oeuvre there are traces of a certain formal nonchalance (with which some of his contemporaries found fault, as did later critics, as mentioned above) which are probably not too far from his aesthetic proposition.

Ethics or political philosophy

In Maragall, there is an interest in the social – and therefore political – nature of all human action, while at the same time a horror of the perils of socialisation and the individual. This socialisation generates institutions, and the great peril of all institutions (State, Church, political parties, unions, social initiatives, etc.) is that they can automate movement, that is, that things may be done not through the impetus of the love of a living being but through the momentum developed by a bureaucratic body. Let us recall the dialectic between sleep and wakefulness, between automatism and rhythm, referred to when discussing the author's metaphysics.

Maragall explains how at first, the founder of an institution performs each of his actions with love. However, the institution grows, the founder disappears and the functions he used to perform directly are now performed by a long chain of emissaries that *represent* the institution, but *are not* the institution themselves.³⁴ The bureaucrat *represents* a third party, but at the expense of not being anything himself. For this reason, Maragall shows extreme scepticism towards the actions performed by institutions and believes that trying to affect this would be futile. He is convinced that it would be much more effective, politically speaking, for each person to make an individual effort in the job at which he can excel: “each individual should reconstruct himself incessantly following the light he has been given, and not be at all concerned – or only for the most precise moment – with the law, nor the king, nor social convention, nor the system,” he says in “Del viuir”. The love of humanity, of man in the abstract, is sterile because “*man* does not exist; only John, Peter and James exist”.

Maragall's anti-gregariousness is accentuated – or even taken to its extreme – in his last journalistic series in 1911, but its roots go further back to his readings of works by Carlyle, Nietzsche and Ibsen in 1893.³⁵ In *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*, Carlyle asserts that history is not propelled by collectives but by great individuals. In Maragall's first reading of Nietzsche, he is a keen critic of democracy and Christian piety and a fervently exalts the unique, selfish personality of the superman. And in Maragall's readings of Ibsen (basically grounded upon his work *An Enemy of the People*), the latter author compares intellectual daring with the individual's desire to overcome the reactionary nature of the masses. Equipped with these intellectual tools, Maragall always mistrusts collective movements, and when he detects them he always seeks the soul – the individual soul –

that made them possible. When there is no specific individual soul, the collective movement becomes an *abstraction*, which in Maragall is always a clearly pejorative term because it contrasts with the specific, real, unique nature of every individual.³⁶

His rejection of abstractions and adherence to the individual as the only force capable of moving societies forward did not prevent Maragall from contributing to the shaping of a Catalanist ideology and from seeking the chance to put it into action. Maragall is in no way a neutral observer of the political scene in which Catalanism emerged with force. He enthusiastically celebrated the Solidaritat Catalana (1906) movement and provided explicit support for the politicians on the Catalanist right, including Prat de la Riba and Cambó. However, he also had affective ties with Catalanist politicians and intellectuals on the left, such as Pere Coromines and Carles Rahola, and he always maintained his independence, as shown, for example, in his refusal to participate in the active politics and disobedience of the Catalanist right on the occasion of the Setmana Tràgica (Tragic Week).

Maragall's political thinking on Spain is not unequivocal. Before the end of the century, he contributed to a newspaper that was hostile to Catalanism, but he allowed himself – privately – to focus on “breaking bonds with Death” (and “Death” obviously referring to Spain). Ultimately, he supported a relationship between Catalonia and Spain in confederal terms, one that would extend across the entire Iberian Peninsula: each of the three great

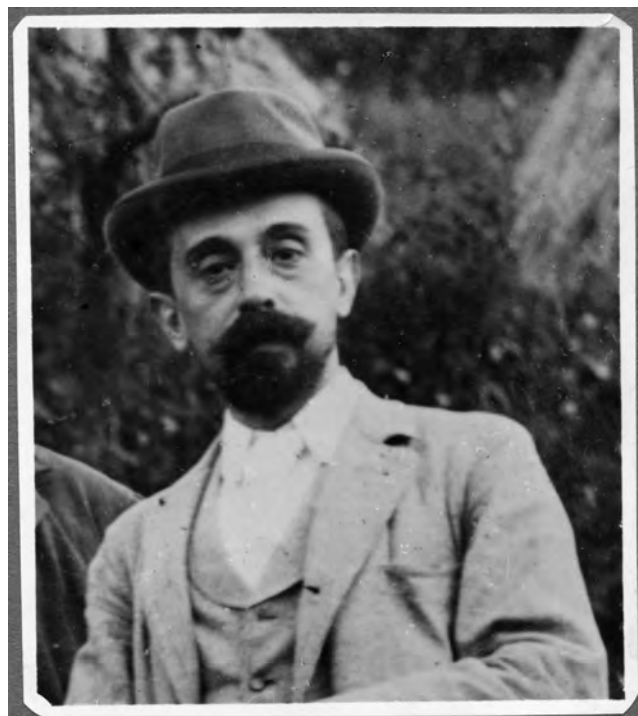

Figure 3. Joan Maragall was a romantic, bourgeois personality rich in nuances, a propagator of authors and ideas that were circulating around Europe at the time. To Maragall, poetry was not just another activity for his restless temperament; instead, poetry filled his entire life.

civilisations on the Iberian Peninsula – Catalonia, Castile and Portugal – should govern themselves within an Iberian confederation that is respectful of the freedom of the peoples within it.³⁷

MARAGALL THE MYSTIC

Maragall's overall intellectual contributions would remain incomplete if they were limited to the fields of poetry, civic journalism and philosophy. We must thus introduce the last key to understanding him, primarily to grasp his oeuvre as a whole: mysticism.

By this we are not claiming that Maragall was a mystic, or that he was the author of mystical literature in the conventional sense of the term. However, what we do wish to convey is that there is a strong spiritual dimension in Maragall's approach to the world, an awareness that matter does not exhaust the content of what we perceive and experience. There is an "extra", a "something else" which can be perceived in Maragall's texts, something that gives them an easily noticeable depth. In some texts, this "extra" attains a formalisation that unequivocally associates them with mystical literature.

In 1905-1906, as part of the aforementioned journalistic series in the *Diario de Barcelona*, Maragall published three articles that were written in this vein. They are clearly mystical literature.³⁸ However, this is a profane mysticism, the kind Michel Hulin calls "savage mysticism" or that Juan Martín Velasco defines as "non-religious forms of mysticism".³⁹ It is a *savage* or *non-religious* mysticism because it is not cultivated within the framework of a religion. Maragall does not recount an experience of contemplating explicitly religious content. There are no apparitions, nor visions, nor stigmata, nor any of the phenomena traditionally associated with mystical literature. Nor does any God appear. And yet, the texts echo a wholly unique experience that we can clearly describe as mystical. Within a privileged setting in time and space (country roads, the summer), the writer experiences a suspension of conventional time and shows signs of experiencing a state of altered consciousness. Something has happened which surges forth in the normal course of events and creates a rupture. It happens at a specific instant, an instant that seems to fuse the present, past and future. Maragall attests to the experience and reports on it to the reader, whom he encourages to intensify his own perceptive capacities. These are not private but public writings: newspaper articles! And yet, what Maragall reveals in these public texts are the byways of his own soul in those privileged instants when it experiences a rupture from the workaday world.

Later on, Maragall reflected on that kind of experience: after practice comes theory. We have already discussed Maragall's metaphysical considerations around what he called "moments of eternity". In his "Cant espiritual", what the author proposes is that these instants of eternity are not occasional privileged moments that surge forth

from a temporality experienced in conventional terms (as the mystical texts of 1905-1906 would lend themselves to being interpreted, where he refers to unique experiences that can clearly be dated and located). Quite to the contrary, the goal is to get all instants to become moments of eternity: "Jo, que voldria, | aturar a tants moments de cada dia | per fé'ls eterns a dintre del meu cor!" (What I would like, | is to stop so many moments every day | to make them eternal inside my heart!).⁴⁰ Maragall's proposition entails making time eternal, experiencing every moment with the same intensity, striving to "make eternal" each moment. For this reason, we can say that in Maragall, eternity is not an experience to be had *after* time, but an experience that we are called on to have *in* time.

NOTES AND REFERENCES

- [1] The literature on Maragall is quite extensive. A sweeping compilation is available in Ignasi MORETA. *No et facis posar cendra: Pensament i religió en Joan Maragall*. Fragmenta, Barcelona 2010, pp. 499-527. For Maragall's thinking in particular, see: Eugenio TRÍAS. *El pensament de Joan Maragall*. Península, Barcelona 1982; Ignasi MORETA. *No et facis..., op. cit.*; Josep-Maria TERRI-CABRAS (ed.). *Joan Maragall: Paraula i pensament*. Càtedra Ferrater Mora, Girona 2011. Recently, Ricard Torrents has strongly supported incorporating a philosophical and mystical perspective in the study of Maragall, in contrast to the traditional literary and social-historical approaches. Cf. Ricard TORRENTS. "Art, literatura i pensament *versus* contemporaneïtat: Antoni Gaudí, Joan Maragall...". In: Ricard TORRENTS. *Entorn de Maragall i Gaudí*. Fundació Joan Maragall i Claret. Barcelona 2012, pp. 5-23.
- [2] There is no biography of Maragall written with ambition and scholarly neutrality. Ignasi MORETA. *No et facis..., op. cit.*, offers an "intellectual biography" and on pp. 459-496, an extensive "Cronologia de Joan Maragall" (Timeline of Joan Maragall). To reconstruct Maragall in his youth, the *Notes autobiogràfiques* (Autobiographical notes) are necessary. Cf. Joan MARAGALL. *Com si entrés en una pàtria. Cartes a Josep M. Lloret (1882-1895) and Notes autobiogràfiques (1885/1910)*. Edited and prologue by Glòria Casals. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2007.
- [3] I cite Maragall's poetry from the best edition around, a peek at the edition that will appear in the future critical edition of the writer's complete works: Joan MARAGALL. *Poesia completa*. Edited by Glòria Casals and Lluís Quintana. Edicions 62, Barcelona 2010, p. 25.
- [4] The literature on Count Arnau in Maragall's works is quite extensive. In the latest interpretations published, see: Ignasi MORETA. *No et facis..., op. cit.*, pp. 158-168 and 258-268; Lluís QUINTANA, "Estudi preliminar". In: Joan MARAGALL. *El comte Arnau*. Preliminary study, working proposals and supplementary material by Lluís

- Quintana. Edited by Glòria Casals. Educaula, Barcelona 2010, pp. 9-35; Margarida CASACUBERTA, "El comte Arnau: la trajectòria d'un mite". In: *En el batec del temps. Vint invitacions a la lectura de Joan Maragall en ocasió del cent cinquantè aniversari de la seva naixença i el centenari de la seva mort 2010-2011*. Institució de les Lletres Catalanes, Barcelona 2012, pp. 373-399; Simona ŠKRABEC, "L'escut brillant de l'èpica. Faust de Goethe i El comte Arnau de Maragall". In: *En el batec del temps...*, *op. cit.*, pp. 401-433; Cici MALIK, "Ressuscitant la llengua: El Faust de Goethe i El comte Arnau de Maragall". In: *En el batec del temps...*, *op. cit.*, pp. 435-452.
- [5] The most far-reaching studies on Maragall's poetry are: Arthur TERRY. *La poesia de Joan Maragall*. Quaderns Crema, Barcelona 2000, 2nd ed.; Joan MARAGALL. *Poesia. Edició crítica*. Edited by Glòria Casals. La Magrana, Barcelona 1998; Sam ABRAMS, *Llegir Maragall, ara*. Proa, Barcelona 2010.
- [6] Glòria Casals suggested breaking Maragall's love poetry down into two series (Clara and Haidé) in Joan MARAGALL. *Poesia...*, *op. cit.*, pp. 442-459. This was disputed in Francesco ARDOLINO. *Una literatura entre el dogma i l'heretgia: Les influències de Dante en l'obra de Maragall*. Cruïlla, Barcelona 2006, pp. 50-52. Later, Glòria Casals suggested identifying the literary character of Haidé as the writer Andrée Béarn, the pseudonym of Marie Marguerite Laborde. Cf. Glòria CASALS. *Joan Maragall: Carnets de viatge*. Diputació de Barcelona, Barcelona 2010, p. 302; Glòria CASALS, "Dones de Maragall. A propòsit de Clara i Haidé". In: Josep-Maria TERRICABRAS (ed.). *Joan Maragall...*, *op. cit.*, pp. 37-69. I disputed this identification in Ignasi MORETA. *No et facis...*, *op. cit.*, pp. 353-380, where I uphold the fact that Haidé is a literary figure that comes from a variety of literature sources through which Maragall reflects on the interplay between presence and absence in love. See also the interpretation of the poem "Represa d'Haidé" proposed by Miralles (who also presents Haidé in terms of absence-presence) in: Carles MIRALLES. "La paradoxal presència de l'absent Haidé". *Haidé. Butlletí de l'Arxiu Joan Maragall*, no. 0 (2011), pp. 35-40, available at https://botiga.bnc.cat/publicacions/haide_num0.pdf. Last retrieved on 19 January 2013.
- [7] For an examination of how nature is dealt with in Maragall's poetry, see Arthur TERRY. *La poesia de Joan...*, *op. cit.*, pp. 77-86.
- [8] The interpretation of *Visions & cants* proposed by Joan-Lluís Marfany is now a classic, as he believes that with this book Maragall was offering a symbolism and mythology at the service of the nascent Catalanist ideology. Cf. Joan-Lluís MARFANY. "Maragall, poeta regeneracionista. Lectura de *Visions & cants*". In: *Aspectes del Modernisme*. Curial, Barcelona 1990, pp. 99-121. This is disputed in Antoni MORA. *Mite i raó política en Joan Maragall*. Fundació Joan Maragall i Claret, Barcelona 2000, p. 14; Antoni MORA. "Joan Maragall, poètica i política del desemparament". In: Josep MONTSERRAT MOLAS i Pompeu CASANOVAS (ed.). *Pensament i filosofia a Catalunya*. Vol. I. 1900-1923. INEHCA and Societat Catalana de Filosofia, Barcelona 2003, pp. 55-56, and Ignasi MORETA. "Visions & cants: molt més que una contribució al catalanisme". In: Joan MARAGALL. *Visions & cants*. Edited by Ignasi Moreta. Hermes, Barcelona 2003, pp. 16-30.
- [9] For an examination of the popular expressions of faith in Maragall's poetry, see Anna M. BLASCO BARDAS, "Maragall i les festes religioses". In: Pere Lluís FONT (coord.). *Les idees religioses de Joan Maragall*. Cruïlla, Barcelona 2012, pp. 91-111 (I disputed this in Ignasi MORETA. "Maragall i les festes. Apunts sobre un text d'Anna M. Blasco". In: <http://lectordemaragall.blogspot.com.es/2012/11/maragall-i-les-festes-apunts-sobre-un.html>. Last retrieved on 19 January 2013). On Maragall's religious poetry with regard to the limits of the institution of the Church to channel the sacred, see Ignasi MORETA. *No et facis...*, *op. cit.*, pp. 145-175, and, regarding the specific case of "El Mal Caçador", see the analysis I propose in Ignasi MORETA. "La inquietud religiosa de Joan Maragall". In: *En el batec del temps...*, *op. cit.*, pp. 17-31.
- [10] The literature on "Cant espiritual" is extraordinarily vast. One recent contribution, which engages in dialogue with some of its predecessors, is the one by Josep M. JAUMÀ, "Lectures del "Cant espiritual" de Joan Maragall". In: Pere Lluís FONT (coord.). *Les idees religioses...*, *op. cit.*, pp. 145-161.
- [11] This is reported in Jordi MARAGALL. "Pròleg". In: Eugenio TRÍAS. *El pensament...*, *op. cit.*, p. 12.
- [12] Lluís QUINTANA TRIAS. "La definitiva bondad de la vida. El pensamiento religioso en la obra de Joan Maragall". *Bulletin Hispanique*, no. 1 (June 2003), p. 146.
- [13] See particularly Sam ABRAMS, *Llegir Maragall...*, *op. cit.*, passim.
- [14] Maragall recounts that he joined the *Diario de Barcelona* in his letters to Anton Roura dated the 20th and 22nd of October 1890 and in the letter to Josep M. Lloret dated the 27th of October 1890. See the first two in Joan MARAGALL, *Obres completes*. Vol. I. Selecta, Barcelona 1960, pp. 1100-1101, and the third in Joan MARAGALL. *Com si entrés...*, *op. cit.*, pp. 138-139.
- [15] Regarding this period, see Ignasi MORETA. *No et facis...*, *op. cit.*, pp. 195-197.
- [16] Maragall's last stint at the *Diario de Barcelona* has caused some controversy. What some commentators present as lucid, prophetic-style writings, others consider pathetic and disconcerting irrational exaltations with messianic tones. Some of the most prominent texts which comment on these writings are: Joan-Lluís MARFANY. "Joan Maragall". In: Martí de RIQUER (ed.). *Història de la literatura catalana*. Vol. VIII. Ariel, Barcelona 1986, pp. 243-246; Carles MIRALLES. "Un xic exòtic i desorientat". *Semblança de Joan Maragall l'últim any de la seva vida. Conferència pronunciada davant el Ple per — el dia 13 de desembre de 2004*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2005; Pere MARAGALL. "La crisi religiosa de Maragall en els darrers anys". In: Pere Lluís FONT (coord.). *Les idees*

- religioses...*, *op. cit.*, pp. 113-124; Antoni MORA. “La “darrera campanya””. In: Glòria CASALS and Meritxell TALAVERA. *Maragall: textos i contextos. I Congrés Internacional Joan Maragall*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2012, pp. 179-191.
- [17] These anonymous texts have never been compiled in any of the editions of Maragall’s complete works. The ones that we have been able to identify will appear in the forthcoming edition of complete works edited by Lluís Quintana, Francesco Ardolino, Glòria Casals and Ignasi Moreta.
- [18] See Joan MARAGALL. “El derecho de hablar”. *Diario de Barcelona*, 30-1-1902 (Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II. Selecta, Barcelona 1961, p. 177).
- [19] See Joan MARAGALL. *La Setmana Tràgica. Tres articles*. Edited by Ignasi Moreta. Fragmenta, Barcelona 2009.
- [20] In this paragraph, I revisit the thesis I upheld in Ignasi MORETA. “Joan Maragall, articulista i intel·lectual”. In: Ramon PANYELLA (cur.). *La projecció social de l’escriptor en la literatura catalana contemporània*. Punctum and Grup d’Estudis de Literatura Catalana Contemporània, Lleida and Bellaterra 2007, pp. 283-292.
- [21] Michel WINOCK. *Le siècle des intellectuels*. Seuil, Paris 1997, pp. 30-31.
- [22] Émile ZOLA. “Lettre à la France”. In: *L’Affaire Dreyfus. La vérité en marche*. Imprimerie Nationale, Paris 1992, p. 87.
- [23] Joan MARAGALL. *Poesia...*, *op. cit.*, p. 382. Regarding the date of the poem, see Joan MARAGALL. *Poesia...*, *op. cit.*, pp. 382-383.
- [24] For the letters to Josep M. Lloret dated the 3rd of August 1889 (Joan MARAGALL. *Com si entrés...*, *op. cit.*, p. 130), we know that Maragall had read *Germinal*: “I have read Zola’s ‘Germinal’, and I loved it, especially all the scenes from the strike”.
- [25] Gabriel FERRATER. “Dues conferències inèdites sobre poesia catalana (c. 1972)”. In: Dolors OLLER and Jaume SUBIRANA (ed.). *Gabriel Ferrater, “in memoriam”*. Proa, Barcelona 2001, p. 20. Along similar lines, Josep PLA. *Joan Maragall. Un assaig (Obra completa. Vol. X. Tres biografies)*. Destino, Barcelona 1968, p. 10, stated: “In his oeuvre there is a great deal of reflection and a vast amount of thinking. Everything he wrote, in both verse and prose, was thought out, deliberate, meditated and well-grounded.” In the book’s epilogue, p. 175, he stresses: “What so many cultivated people have asserted, that Maragall’s antennae were almost exclusively emotion and intuition, is not quite true. In my modest opinion, Maragall was a man of thought, an intelligent man primarily in the sense of always trying to give his statements solid footing.”
- [26] See Ignasi MORETA. “El pensament de l’últim Maragall (1906-1911)”. In: Josep-Maria TERRICABRAS (ed.). *Joan Maragall...*, *op. cit.*, pp. 283-314.
- [27] See the critical edition of the Catalan and Spanish versions of “Elogi de la poesia” in Lluís QUINTANA TRIAS. *La veu misteriosa. La teoria literària de Joan Maragall*. Publicacions de l’Abadia de Montserrat, Barcelona 1996, pp. 452-472 and 480-499. Regarding the text “Del vivir”, it can be read (as we await the critical edition) in Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II, *op. cit.*, pp. 67-71. For the metaphysical thinking that can be gleaned from these texts, see Ignasi MORETA. *No et facis...*, *op. cit.*, pp. 315-351 and 415-445.
- [28] “Cant de novembre” (Joan MARAGALL. *Poesia completa, op. cit.*, p. 102).
- [29] Joan MARAGALL. “La ley del progreso”. *Diario de Barcelona*, 21-5-1895 (Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II, *op. cit.*, pp. 467-468).
- [30] On this issue, see Lluís QUINTANA TRIAS. “Memòria involuntària i ‘rêverie’: dos elements del procés creatiu en la literatura catalana de finals del segle XIX”. *Bulletin of Hispanic Studies*, no. LXXVIII (2001), pp. 219-240.
- [31] He uses this exact expression — “momentos de eternidad” (moments of eternity) — in “Los vivos y los muertos”. *Diario de Barcelona*, 1-XI-1911 (Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II, *op. cit.*, p. 764).
- [32] “Cant espiritual” (Joan MARAGALL. *Poesia completa, op. cit.*, p. 289).
- [33] For Maragall’s aesthetics, see Lluís QUINTANA TRIAS. *La veu misteriosa...*, *op. cit.*, passim, and Ramon PLA I ARXÉ. “La poètica de Joan Maragall”. In: Pere Lluís FONT (coord.). *Les idees religioses...*, *op. cit.*, pp. 33-89.
- [34] See “Preparad los caminos”. *Diario de Barcelona*, 13-7-1911 (Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II, *op. cit.*, pp. 755-757).
- [35] See Ignasi MORETA. *No et facis...*, *op. cit.*, pp. 109-116.
- [36] Eugenio TRÍAS. *El pensamiento cívico de Joan Maragall*, Edicions 62, Barcelona 1985, pp. 59-61, 78-79, 90, 211-212 and 216. Trias is perhaps the person who has best explained what “the impulse of abstraction” means in Maragall.
- [37] For Iberism in Maragall and other writers of his day, see Víctor MARTÍNEZ-GIL. *El naixement de l’iberisme a Catalunya*. Curial, Barcelona 1997.
- [38] See Ignasi MORETA. *No et facis...*, *op. cit.*, pp. 269-284.
- [39] See Michel HULIN. *La mística salvaje. En los antipodas del espíritu*. Siruela, Madrid 2007 (original French edition: 1993); Juan MARTÍN VELASCO. *El fenómeno místico. Estudio comparado*. Trotta, Madrid 1999.
- [40] “Cant espiritual” (Joan MARAGALL. *Poesia completa, op. cit.*, p. 290).

BIOGRAPHICAL NOTE

Ignasi Moreta holds a PhD in Humanities from the Universitat Pompeu Fabra, where he has taught since 2003. He is the author of the monograph *No et facis posar cendra. Pensament i religió en Joan Maragall* (Fragmenta, 2010), along with other studies in the field of Catalan philology and religion. He is the literary director of Fragmenta Editorial, which he founded in 2007 with Inès Castel-Branco.

In Memoriam

Joan F. Cabestany (1930-2013)*

Joan F. Cabestany (Barcelona 1930-2013) was a mediaeval historian, university professor (1964-1985), archivist at the History Archive of the city of Barcelona (1961-1974 and 1990-1995), director of the History Museum of the City of Barcelona (1987-1990), president of the Santes Creus Bibliographic Archive (1995-2001), director of the Catalan Romanesque Art Centre (since 1985) and member of the Institut d'Estudis Catalans. His scholarly output focused primarily on the mediaeval history of the city of Barcelona, monastic history and Catalan Romanesque art history.

Trained alongside Jaume Vicens i Vives, he contributed to the collective work *Biografies catalanes* with a study on the life and political acts of Alfonso the Chaste (1960) and to Vicens i Vives' *Índice Histórico Español*. He also published studies on Catalan demographics and urban planning in the late Middle Ages, using the 14th century hearth taxes as his source of documentation. His studies on the geography of the properties of Poblet in the 14th century (1966), on the territorial property of Santes Creus in the same century (1970) and on the economic and social topography of Barcelona were pioneers when they were published and served as models for later, more detailed studies on these subjects.

Regarding the history of Barcelona, his studies examined subjects such as the lists of prominent citizens (1962); the list of registered merchants between 1479 and 1696 (1964); the *privilegi fundacional* of the workers in 1301 (1964); the royal letters addressed to Barcelona between 1269 and 1479 (1966); the master shoemakers and the brotherhood of Saint Mark in the 14th century (1967); the construction of the port of Barcelona in the 15th century (1972), in conjunction with J. Sobrequés i Callicó; the impoverishment of Santa Maria del Pi between 1401 and 1428 (1973), in conjunction with Salvador Claramunt; the creation of the post of magistrate (*mostassà*) (1974); and

the barony of Elche and Crevillent in the region of Valencia (1981), in conjunction with J. Sobrequés i Callicó.

A very important part of Cabestany's scholarly output examined topics related to the political and economic life of Catalonia within the Mediterranean. We should mention what can be regarded as some of his most important scholarly works in this field, including the one examining the economic situation of the Catalans in Càller in 1328 (1959); the archive of the Consulate of the Sea (1964); Barcelona's purchase of wheat from Sicily (1965); the overview on the Catalan expansion in the Mediterranean (1967); the Catalan overseas consulate in Beirut and Damascus from 1340 to 1405 (1974); and Jacques Coeur, a rival to Catalan trade (1974), along with other lesser works that, nonetheless, always brought some new document to light.

Much of Cabestany's effort as a historian focused on Catalan monastic life, especially but not exclusively in the monasteries of Santes Creus and Poblet. The following studies belong to this chapter of his output: a privilege in favour of Santes Creus (1962); Santes Creus and the Battle of Ponsa (1965); the Abbot Hug II of Santes Creus (1969); Bernat Escuder, a convert from Poblet in 1185 (1970); the prior of Sant Jeroni de la Murtra in the 15th century (1973); and the economy of the Valldonzella monastery in the 14th century (1974).

Although I mentioned it generically above, I would particularly like to highlight a study based on the hearth taxes in which Cabestany clarified several aspects of Barcelona's mediaeval urban planning. I am referring to "Els fogatges, font per a l'estudi de la topografia econòmica i social de la Barcelona del segle XIV", published in *Actes del VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II-1, Valencia, 1969, pp. 133-140.

Cabestany devoted his later years to studies on Romanesque art. He did so as a historian both individually and in conjunction with others, as well as in the capacity of the promoter and driving force behind others' studies. This somehow marked a pivotal point in his career.

Cabestany, with whom I spent many years at the History Archive of the City of Barcelona working in the same office in the Sala Toda, had a positivist motivation, with the archive document as the basic source in his studies. He had gained outstanding knowledge of mediaeval palaeography and this often led him to support the researchers who came to work at Ca l'Ardiaca, where he spent the best years of his professional life.

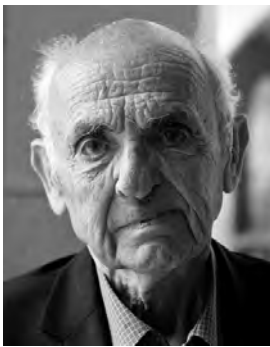
Beyond all scholarly considerations, as a friend Cabestany deserves my gratitude for the deferential, friendly

* Text prepared by Jaume Sobrequés, president of the Catalan Society of History Studies (IEC) and director of the Contemporary History Centre of Catalonia (Generalitat de Catalunya). Email: jsobreques@gencat.cat Photo: Archive of the Institut d'Estudis Catalans.

way he welcomed me when in the late 1960s I started to work in the archive where he, as a mediaevalist, was the most prominent member. We met up again when, under the impetus of Ramon Aramon i Serra, we spearheaded (1969-1973 [1996]) the *Estudis d'Història Medieval* devoted to Ferran Soldevila on the occasion of his 75th birthday, which was published by the Catalan Society of History Studies, an affiliate of the Institut d'Estudis Catalans. During those years, Cabestany and myself worked

together to move the *Estudis* forward, and we did so in conjunction with Carme Batlle, Maria Mercè Costa, Maria Teresa Ferrer i Mallol, Josep M. Font i Rius, Anscari M. Mundó and Manuel Riu. Today's tribute should be signed by two entities, which are somehow one and the same: the Catalan Society of History Studies, where he worked during difficult years, and the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans, which is publishing this biography in tribute to him today.

Jürgen Untermann (1928-2013)*

Jürgen Untermann, born in Rehinfieldem, Baden, on the 24th of October 1928, died at his home in Braunweiler on the 7th of September 2013. His death marks the end of an entire era in the consolidation of the field to which he devoted his entire life, primarily Indo-European linguistics, Italic languages, palaeo-Hispanic studies and an aspect that should

not be forgotten in his scholarly and life's work: classical philology, to which he remained eternally faithful.

Trained at the University of Tübingen under the tutelage and supervision of the eminent Indo-Europeanist Hans Krahe, he inherited from his master an extraordinary capacity for synthesis and organisation and taxonomy of the most complicated and widely debated linguistic issues, yet he did so with humility and common sense, a far cry from the arrogance that sometimes characterises those who do so successfully, as Untermann did. With his doctorate in hand, in 1959 he also he earned his *Habilitation* in Tübingen under the supervision of the no less illustrious Ulrich Schmoll.

A unique insight in detecting problems and framing possible solutions was coupled with an exceptional work capacity that enabled him not only to simultaneously cultivate different research fields but also to devote part of his time to his extended family, his disciples, who soon became friends, motivated by the bonhomie that Jürgen Untermann always displayed, along with his personal and scholarly generosity. Practically the entire large band of palaeo-Hispanicists on the Iberian Peninsula had the chance to experience this in both Germany and in the course of his journeys around Spain taken by Jürgen Untermann and his inseparable wife, Bertha, who collaborated actively in transcribing the epigraphic documents

on the ground. Until Bertha's death, the Untermanns were a constant fixture at all the colloquia on palaeo-Hispanic studies, and they were wont to pop in at any time at the homes of his countless friends during his long research trips around the land. At this point, we should recall the close friendship that he shared with Pere Vegué, for many years the director of the Gabinet Numismàtic (Coin Collection) of Catalonia, and his family, as well as with Leandre Villaronga, whom he had granted an honorary doctoral degree at the University of Cologne. Precisely at the tribute in honour of Villaronga, Untermann wrote an article published in Catalan: "Intercanvi epistolar en un plom ibèric?" (Barcelona 1993, pp. 93-100).

The Untermanns' eyes lit up when they spoke about both their friends and their Spanish disciples, whom they had often even welcomed into their home. The long after-dinner discussions with them in Barcelona were a stream of recollections as well as inquiries into the activities of their acquaintances and a constant, deliberate insistence on paying special attention to those who were just starting out. They rarely spoke about themselves, and when they did they immediately and discreetly redirected the conversation towards future projects with contagious zeal, asking the opinions of those who, like myself both then and now, were so much less familiar with the things they were studying than they were. But Untermann had an extraordinary ability to get people on board and at the same time make you feel like an accomplice in his undertakings. After Bertha's passing, Ulla accompanied him in his later years, becoming beloved as well with her friendliness and the devotion with which she followed Untermann's interests.

During his active academic life he cultivated many fields, even though palaeo-Hispanic studies was the subject that earned him renown and brought him often to the Iberian Peninsula. A brief glance at Untermann's publications in these other fields is an illuminating way to capture the universality of his cultivation of the ancient world.

This versatility, which stemmed from his solid classical education, enabled him to write important works in many different fields, such as *Wörterbuch des Oskisch-Um-*

* Text prepared by Marc Mayer, full member of the History-Archaeology Section of the Institut d'Estudis Catalans. E-mail: mayer@ub.es

brischen (Heidelberg 2000), *Die venetischen Personennamen* (Wiesbaden 1961) and his *Einführung in die Sprache Homers. Der Tod des Patroklos* (Heidelberg 1987). Other shorter yet no less significant contributions that reveal the variety of Untermann's interests include "Die hispanische Heerschau des Silius Italicus", in the studies devoted to Anna Mopurgo Davies (Oxford 2004, pp. 474-484), and "L'aggettivo. Forma e funzione" (*Quaderni Patavini di Linguistica* 7, 1988, pp. 3-31), as well as "Das Adjektiv und eine Ode des Horaz" in the miscellany in honour of H. Seiler (Tübingen 1980, pp. 338-350). At this point we could also cite "Joan Coromines y la onomástica de la Hispania Antigua" (in J. Solà, ed., *L'obra de Joan Coromines*, Sabadell 1999, pp. 183-192). Among his plethora of publications we would also like to highlight the little-known and yet highly intelligent contribution "Die Sprache in der Provinz" in the proceedings of the colloquium organised by H. von Hesberg, *Was ist eigentlich Provinz?* published in Cologne in 1995 (pp. 73-92).

Jürgen Untermann was primarily known for his research into palaeo-Hispanic studies. Within his contributions to this field of study, which he helped to update, we should spotlight an entire series of works, some of which in themselves are a "*monumentum aere perennius*", using the expression by the poet Horace whom Untermann so deeply appreciated.

First let us cite some of his early pioneering works: *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorrömischen Hispanien* (Wiesbaden 1961, with a Portuguese version in the *Rivista de Guimarães* 72, 1962, pp. 5-41, and a Spanish version in *Archivo de Prehistoria Levantina* 10, 1963, pp. 165-192) and *Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania Antigua* (Madrid 1965). His most lasting contribution, to which he would devote much of his time with exemplary effort, was the four volumes of the *Monumenta Linguarum Hispanicarum*, published in Wiesbaden between 1975 and 1997: *I: Die Münzlegenden* (1975), *II: Die Inschriften in iberischer Schrift aus Südfrankreich* (1980), *III: Die iberischen Inschriften aus Spanien* (1990) and *IV: Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften* (1997). This oeuvre marks a scholarly milestone and serves as the basic referent for studies in this speciality.

Exhaustively cataloguing his entire output in this discipline would break records, and this tribute aims to be a

few brief pages, but we should definitely highlight his sweeping works like "Die althispanischen Sprachen", in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 29, 2 (Berlin, Zurich, New York 1983, pp. 791-818); "Zur Morphologie der lusitanischen Götternamen", in the *Festschrift* dedicated to Joseph Piel (Tübingen 1988, pp. 123-138); the indispensable *Die vorrömischen Sprachen der iberischen Halbinsel*, published by the Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften in Wiesbaden in 2001; "La onomástica celtibérica", in *ELEA* 2 (1996, pp. 109-156); the section on anthroponyms entitled "Onomástica" in the volume by F. Beltrán, J. de Hoz and J. Untermann, *El tercer bronce de Botorríta (Contrebia Belaisca)* (Zaragoza 1996, pp. 109-180); "La gramática de los plomos ibéricos", in *Veleia* 2/3 (1987, pp. 35-56); and, in that same publication, "Lusitanisch, Keltiberisch, Keltisch" (pp. 57-76). Naturally, what we have cited here is just a brief sample of his rigorous, steadfast efforts which we hope is at least representative. Nonetheless, perhaps we should mention that he even focused his attention occasionally on topics here in Catalonia, such as "Namenkundliche Bemerkungen zu Constantí und Centelles", in *Madriider Mitteilungen*, 8 (1967, pp. 226-229), and "Dos inscripciones recién halladas de Castell de Palamós (Gerona)", published in the first volume of the tribute to Luis Mixelena in Vitoria in 1985 (pp. 433-441), just to give a little taste.

His classical studies pointed him towards the Italic languages and later to the palaeo-Hispanic languages, a journey he took without ever ceasing to cultivate and further the fields of study that had sparked his earlier interest. This quite uncommon capacity led him to an unquestionable scholarly universality. His attention to and esteem of our land and its peoples, both past and present, spurred our institution to elect him a corresponding member, and we felt honoured to have him among us. Today, now deceased, the memory of Jürgen Untermann remains alive among those of us fortunate enough to interact with him and enjoy his faithful, open friendship, and to make up for his absence the entire scholarly community is left with a solid, academically honest and impeccable body of work which will feed studies of the topics they cover for many years to come and will always be a crucial factor in their development.

Biographical sketches of new members of the History-Archaeology Section

Ernest Belenguier is one of the most prestigious modern historians in the Catalan-speaking lands, with a university career that has led him to teach and research in the region of Valencia, in Catalonia and in the Balearic Islands. Born in Valencia in 1946, he earned a Bachelor's in Philosophy and Letters from the Universitat de València in 1968 with an Ex-

traordinary Bachelor's Degree Award. His first steps as a historian were overseen by one of the most prominent disciples of Jaume Vicens Vives, Dr Joan Reglà i Campistol, who during the 1960s assembled a veritable school of historians specialised in modern history at the Universitat de València.

Between 1968 and 1972, Ernest Belenguier worked as a professor in practical classes and was the course supervisor at the Universitat de València. In the latter year he accompanied his master, Joan Reglà, when he moved his chair to the Universitat Autònoma de Barcelona.

In June 1973, Ernest Belenguier read his doctoral thesis at the Universitat de València under the supervision of Joan Reglà. It focused on the reign of Ferdinand the Catholic and earned the top academic honours. It was published three years later by Edicions 62 under the title of *La crisi de València en el segle xv*. In 1978, this book earned the Jaume I Historical Research Award from the Institut d'Estudis Catalans. The study was based on impressive documentary research that afforded an innovative view of the opening of Valencia during modern times, underscoring the fact that Valencia's expansion during the 15th century was built upon pillars that were not always very solid. In fact, this growth was largely sustained by what we would call today a financial bubble, which ended up bursting at the beginning of the next century, providing the economic context for the Brotherhoods movement. The interest and relevance of the contributions of this study meant that recently (2012) the Universitat de València has translated the 1976 text into Spanish and updated it to publish it as *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*.

After reading his doctoral thesis, Ernest Belenguier had to overcome the shock of Joan Reglà's premature death in December 1973. Belenguier replaced Reglà in his job at the Universitat Autònoma de Barcelona, where he would land a position as an assistant tenured professor. Two years

later, Ernest Belenguier vied for and secured a position in Palma de Mallorca, and in 1981 he became a professor in the then-recently created Universitat de les Illes Balears, where he served as the Director of the Department of Modern and Contemporary History and the Vice Rector of Academic Affairs. In October 1986, he won the competition for the Chair in Modern History at the Universitat de Barcelona, where he still works and has also served in administrative positions, including Director of the Department of Modern History between 1990 and 1996.

Throughout this extensive university career in Valencia, Catalonia and the Balearic Islands, Dr Ernest Belenguier has also taught and researched a great deal. We would like to highlight the following from his teaching and research record:

1. The publication of scholarly monographs that have become true references in the historiography of the Catalan-speaking lands, including (just a brief selection) not only the aforementioned *València en la crisi del segle xv* (1976); *Jaume I a través de la història* (1984), with its expanded reissue in 2010, but also *Ferran el Catòlic* (1999), with translations into Spanish and Italian; *Un reino escondido: Mallorca, de Carlos V a Felipe II* (2000); *El imperio de Carlos V. Las coronas y sus territorios* (2002); *Jaume I. El seu regnat* (2007), with a Spanish edition in 2008; the two volumes of the *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1479-1516)* (2012); and *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412). Història i debat* (2012).

2. A significant scholarly output which is also reflected in the publication of articles in specialised journals with a large readership, including *Saitabi*, *Cuadernos de Historia del Instituto Jerónimo Zurita*, *Estudis. Revista d'Història Moderna de la Universitat de València*, *Hispania*, *Studia Historica*, *Manuscripts. Revista d'Història Moderna*, *Chronica Nova*, *Pedralbes*, *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* and more. This intense publishing activity is also reflected in his participation in and organisation of numerous congresses and exhibitions in Catalonia, Spain and internationally. As a whole, this scholarly output has been recognised by 30 years of accredited research.

3. Likewise, we should also stress his efforts coordinating and overseeing collective works of a sweeping scope which have reinvigorated the historical perspective on the Catalan-speaking lands in the past four decades. Ernest Belenguier has served as the coordinator of the five volumes of the *Història del País Valencià* (Edicions 62, 1989), director of the three volumes of the *Història de les Illes*

Balears (Edicions 62, 2004), director of the *Història d'Andorra* (Edicions 62, 2005) and director of the two volumes of the *Història de la Corona d'Aragó* (Edicions 62, 2007). In these works, dozens of researchers from the Catalan-speaking lands have contributed to providing updated, rigorous syntheses of the history of these regions. In addition to this scholarly coordination, Belenguier has also served as the director of the "Biblioteca d'Història dels Països Catalans" issued by the Curial publishing house for more than one decade, a collection which includes essential titles in historical research into the Catalan-speaking lands.

4. The last aspect we wanted to highlight about Dr Ernest Belenguier is his capacity as an educator. Throughout his teaching career at the Universitat Autònoma de Barcelona, the Universitat de les Illes Balears and the Universitat de Barcelona, Belenguier has supervised more than 20

doctoral and Bachelor's theses, including the ones written by many of the professors currently teaching at these universities. That is, Professor Ernest Belenguier has ensured continuity between one of the most prominent disciples of Jaume Vicens Vives, Joan Reglà, and the younger generations of Catalan historiography.

To conclude, I would not want this summary of Dr Ernest Belenguier's merits to close without mentioning the fact that of the many seminars he has taught and lectures he has delivered, one was the opening lecture of the History-Archaeology Section in October 1979. This talk was entitled "Catalunya en l'edat moderna: de la recuperació al creixement", and it was delivered at a session presided over by Dr Ramon Aramon i Serra, then the Secretary General of the Institut d'Estudis Catalans.

ANTONI SIMON

Ramon Pinyol was my student at the Universitat Autònoma de Barcelona, back when we were not yet allowed to spell the name Pinyol with "ny" (the Spanish "ñ" had to be used) or Torrents with the final "t", and back when the Hispanic philology students began their degrees having taken at most perhaps a language course on the side and knowing virtually

nothing about Catalan literature. He was 19 years old back then: he had been born in Olesa de Montserrat in July 1953, where he spent most of his childhood and adolescence until he married a woman from Esparraguera and they moved to Bruc, neutral territory, to live.

As a student of both language and literature, he was well-poised to start a teaching and research career when he graduated in 1977. In 1979, this led him to become a baccalaureate teacher of Catalan language and literature, as well as a baccalaureate chair once he earned his doctorate in 1992 with a study and critical edition of the book *Pàtria* by Jacint Verdaguer. Soon thereafter, in academic year 1992-1993, he became an associate professor in the Department of Catalan Philology at the Universitat Autònoma de Barcelona. The following year he was appointed a professor in the Faculty of Translation, Education and the Humanities at the Universitat de Vic, and since 2007 he has also served as the director of the Verdaguer Chair of Literary Studies at the same university.

At the crucial juncture when Catalan language and literature were just being introduced into secondary education, he contributed not only as a teacher but also with his direct participation in writing solid textbooks starting virtually from scratch.

His university teaching and research have focused on 19th century literature and culture in general, and on the works of Jacint Verdaguer in particular: studying and publishing his work and their international repercussions both during Verdaguer's day and later. With many points of convergence with these topics, which are clearly reflected in the forty or so lectures and papers he has presented at congresses and symposia and their subsequent publications, Pinyol has written a host of studies on the history of translation and the reception of different authors in Catalonia in the 19th and 20th centuries.

Worth noting is his personal, steadfast participation from the Universitat de Vic in regular partnerships with Departments of Catalan Philology at other universities in the Catalan-speaking lands in the creation and subsequent activities of the platforms set up to develop the studies of the romantic century which Catalan universities were lacking. We can most notably cite the *Anuari Verdaguer* (a journal devoted to 19th century studies created in 1986), whose editorial board he was associated with from the start, and the Societat Verdaguer, created in 1990 to promote and encourage studies of the 19th century and the repercussions of Catalan literature and culture from then until today. Ramon Pinyol has participated, quite often by making scholarly contributions, to organising the eight Verdaguer colloquia (held between 1986 and 2011, and he is currently participating in the one that has been scheduled for November of next year, on "1714. Del conflicte a la història i el mite, la literatura i l'art"), the nine Jornades d'Intercanvi Cultural (cultural exchange workshops held in different sites in the Catalan-speaking lands and elsewhere, 2006-2013) and the two workshops on publishing texts prior to the norms issued by the Institut d'Estudis Catalans (Barcelona, 2007, and Vic, 2011). He has supervised three outstanding doctoral theses on topics related to Verdaguer, one read in 2012:

“*Flors del Calvari*” de Jacint Verdaguer: estudi i edició, currently at press in the critical edition collection of the works of Verdaguer, and the other two in 2013: *La recepció de Verdaguer a França: traductors i traduccions* and *La traducció i la recepció de “Canigó” des de la seva publicació fins a la Guerra Civil (1886-1936)*. He is also the co-director of another thesis on *Maria de Cañellas (1874-1952). Biografia intel·lectual d’una escriptora i activista social*.

He participated in the “La Renaixença” Thematic Network while it was still active under the direction first of Dr Joaquim Molas (1996-1998 and 2000-2001) and later of Dr Pere Farrés (2002-2003). He has coordinated the Publication of Contemporary Literary Texts research group and currently coordinates the Contemporary Literary Texts: Study, Edition and Translation research group. He has supervised the projects “Jacint Verdaguer: Edició crítica, fonts, context i recepció” and “Verdaguer: edició crítica i recepció hispànica i internacional”, and he is currently supervising the two projects, namely “Textos literaris contemporanis: estudi, edició i traducció” and “L’obra i la figura de Jacint Verdaguer: elaboració d’edicions crítiques i filològiques i estudi de llur recepció nacional i internacional coetània i posterior”.

In all the aforementioned institutions and platforms, he has performed and continues to perform solid research and research guidance, the most noteworthy results of which include: 1) the articles he has regularly published on the oeuvre of Jacint Verdaguer and its repercussions, and on other contemporary topics (translations of English literary works into Catalan between 1868 and 1910, for example) in the *Anuari Verdaguer* and a variety of indexed journals (*Rassegna Iberistica*, *Catalan Writing*, *Quaderns. Revista de Traducció* and *Catalan Historical Review*, among others, such as *Bulletin Hispanique*, forthcoming); 2) monographic studies such as the one based on his doctoral thesis read in 1992 which preceded the critical edition of Jacint Verdaguer’s *Pàtria* (2002), and other studies on Verdaguer, such as the “Introduction” to *Selected Po-*

ems of Jacint Verdaguer translated by Ronald Puppo (Chicago, 2007), the chapter on “Jacint Verdaguer” in the *Panorama crític de la literatura catalana* (2009), supervised by Dr Enric Cassany, and the study entitled “Sobre la difusió americana del poeta Jacint Verdaguer” in the third volume of *Escribir y persistir. Estudios sobre la literatura en catalán de la Edad Media a la Renaixença* (Buenos Aires, 2013, digital edition), coordinated by Vicent-Josep Escartí; 3) other monographic studies on 19th and 20th century topics: the chapter on “Les traduccions de literatura polonesa a Catalunya fins a 1939” from the *Almanach Katalonski* edited by T. Eminovicz-Jaskowska and A. Sawicka; the chapters “Literatura, ideologia i política. A través de la història dels Jocs Florals” and “Els dos Jocs Florals de Barcelona de 1888”, included respectively in *Barcelona i els Jocs Florals, 1859. Modernització i romanticisme* (2011) and *Joc literari i estratègies de representació: 150 anys dels Jocs Florals de Barcelona* (2012), both supervised by Josep M. Domingo; his contribution to the *Diccionari de la traducció catalana* (2011), supervised by Montserrat Bacardí and Pilar Godayol; and “Notes sobre l’activitat editorial d’Antoni López Llausàs abans de la guerra civil” (with Manuel Llanas) in *La literatura catalana contemporània: intertextos, influències i relacions*, edited by Montserrat Bacardí, Francesc Foguet and Enric Gallén; and 4) his contribution to establishing philological publishing standards and their application to the publication of numerous works by Jacint Verdaguer published during the author’s lifetime (*Pàtria*, *Montserrat*) for the collection of complete works of Jacint Verdaguer promoted by the Societat Verdaguer, for the fourth and last volume of Jacint Verdaguer’s *Totes les obres* (2006), coordinated by Dr Joaquim Molas and Dr Isidor Cònsul, entitled *Poesia dispersa (1864-1902)*, and for works only published posthumously (*Perles del Llibre d’Amic e Amat* and others) or as yet unpublished (*Jesús Amor*, *Cor de Jesús*).

MANUEL JORBA

Albert Rossich, born in Girona in 1952, studied Catalan philology at the Universitat de Barcelona, where I had the pleasure of having him as my student. There I was able to note that he was a compassionate, intelligent person, qualities that he has continued to display throughout his life. He earned his doctorate with a thesis on the Rector of Vallfogona,

which was published in part (such as in the book *Francesc Vicent Garcia. Història i mite del Rector de Vallfogona*, 1987). Since 1975 he has been teaching at the Universitat

de Girona, where he has been a chair for some years, and where he has also directed the Institut de Llengua i Literatura Catalanes for many years. He also worked as a professor at the Universitat Autònoma de Barcelona between 1977 and 1992.

His major avenues of research are Catalan literature in the modern age and the early 19th century. He has made major contributions to this field, especially by shedding more light on Catalan literature during the *Renaixença* in Catalonia and the Baroque, which the traditional historiography had somewhat marginalised by calling it a time of “Decadència” (decline), situating it instead within the more appropriate concept of the 19th-century *Renaixença*. In this sense, we should stress not only his effective efforts to train a group of disciples who work in the same

field, but also his participation in collective publications such as the *Diccionari de literatura catalana* directed by Enric Bou, his supervision of the third volume of the *Panorama crític de la literatura catalana* published by Vicens Vives, and his writing of major works of synthesis such as the anthology *Poesia catalana del Barroc* and the textbooks *Literatura i cultura catalanes (segles XVI-XVIII)* (2007) and *Literatura catalana moderna (siglos XVI-XVIII)* (2011).

In addition to this raft of books, often in conjunction with others, containing publications and studies on different aspects of Baroque Catalan literature – including *Una poètica del barroc: el "Parnàs Català"* (1977), *Poesia eròtica catalana del segle XVII* (1977), *Antologia poètica de Francesc Vicent Garcia* (1985) and *Instruccions per a l'ensenyança de minions* by Baldiri Reixac, second volume (1981) – Albert Rossich has also published more than 100 articles on his specialities, which include not only 16th to 19th century literature but also book publishing, bibliography, the history of language and literary multilingualism. We should particularly highlight the following: “El Barroc català. Una descoberta tardana” (1986), “La poesia eròtica del Barroc” (1987), “Subordinació i originalitat en el barroc literari català: alguns paral·lelismes” (1989), “Francesc d’Olesa i la *Nova Art de Trobar*” (1991) — in which he provides convincing arguments for not attributing to Olesa either *Nova Art* or the play *La representació de la Mort*, as Josep Romeu i Figueras and myself had initially posited, “Decadència i Renaixença: una visió programàtica de la literatura catalana” (1994), “Un acadèmic de començament del XIX: Bru Bret” (1994), “Una qüestió d’història de la llengua catalana: el reconeixement de la vocal neutra” (1995), “Les arrels literàries de Verdaguer” (1996), “Literatura plurilingüe a Sardenya” (1998), “Barroc, neobarroc i postmodernitat” (1999), “Una obra

dramàtica desconeguda sobre la Immaculada Concepció (segle XVII)” (1999), “El nom de les lletres” (1999), “La mort de Francesc Fontanella: a propòsit d’una falsa atribució” (2001), “La poesia catalana a l’Acadèmia abans de la Renaixença” (2002), “Il testo mistilingue: la parodia della lingua italiana nelle letterature ispaniche” (2002), “Alternança de llengües en Cerverí de Girona” (2002), “Els certàmens literaris a Barcelona, segles XIV-XVIII” (2003), “Les faules mitològiques burlesques als segles XVII-XVIII” (2004), “El model ortològic del català modern” (2006), “Els certàmens de la Gaia Ciència als Jocs Florals” (2006), “Els dos registres lingüístics de la poesia de Verdaguer” (2006), “Notes sobre la transmissió textual de l’obra de Fontanella” (2006), “Segimon Comas i Vilar, acadèmic i preceptista” (2007), “De l’epitafi epigramàtic a l’epitafi burlesc” (2011), “Escatologia literaria” (2012) and the articles included in *Del Cinccents al Setcents: tres-cents anys de literatura catalana* (2010) and the *Diccionari biogràfic de l’Acadèmia de Bones Lletres* (2012).

In addition, we should note that Albert Rossich is the director of the Generalitat’s consolidated research group on Language and Literature in the Modern Age (since 1996), and that he and his collaborator Pep Valsalobre coordinate the database “Nise. Literatura catalana de l’edat moderna”. He has won several awards, including the Milà i Fontanals granted by the Institut d’Estudis Catalans (1980), the literary research award given out by the Generalitat de Catalunya (1982), the Vila de Perpinyà award (1985) and the Xarxa d’assaig award (1986). In 2000, he earned a distinction from the Generalitat de Catalunya as a renowned researcher, and he is an elected member of the Reial Acadèmia de Bones Lletres of Barcelona.

JOSEP MASSOT

Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2013

Publicacions de temàtica històrica editades durant l'any 2013 per l'Institut d'Estudis Catalans

Published by the History and Archeology Section and its Affiliated Societies

Publicats per la Secció Històrico-Arqueològica i les seves societats filials

Books

Llibres

ALMIRALL, Valentí. **Obra completa. Volum 2: 1880-1884** / edició, introducció i notes a cura de Josep M. Figueres. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2013. – 955 p.

AYMERICH I BERNAL, Isidre. **El Paper moneda a l'Alt Penedès durant la Guerra Civil: 1936-1939**. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics; Institut d'Estudis Penedesencs, Barcelona 2013. – 151 p. : il.

Barcino II: marques i terrisseries d'àmfores del Baix Llobregat. Edició a cura de Cèsar Carreras Monfort, Albert López Mullor i Josep Guitart i Duran. Institut d'Estudis Catalans. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona 2013. – 376 p. : il.

I. RODÀ DE LLANZA, Isabel «Pròleg»; II. «Agraïments»; III. CARRERAS I MONFORT, Cèsar; LÓPEZ MULLOR, Albert; GUITART I DURAN, Josep «El Baix Llobregat: una vall vinícola i terrisseria de l'Ager *Barcinonensis*»; IV. MORET PUJOL, Lourdes; CARRERAS MONFORT, Cèsar; MIRÓ I ALAIX, Carme «Terrisseries al voltant de la riera de Rubí: can Tintorer (el Papiol) i can Pedrerol de Baix (Castellbisbal)»; V. MIQUEL I LÓPEZ, Júlia; MORERA CAMPRUBÍ, Jordi «Sant Vicenç dels Horts: una zona productora de tipus industrial en època altimperial romana»; VI. BARREDA I CASANOVA, Maria-Lledó «La terrisseria del jaciment del barri antic (Sant Boi de Llobregat)»; VII. LÓPEZ MULLOR, Albert «La *figlina* i les àmfores de l'àrea de les termes romanes de Sant Boi de Llobregat»; VIII. HUÉLAMO GABALDÓN, Juana; SOLIAS I ARÍS, Josep Maria «Can Manyoses (Viladecans, Baix Llobregat): l'abocador d'un nou centre productor de ceràmica»; IX. MARTÍNEZ FERRERAS, Verònica; GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, Anna «Caracterització arqueomètrica de les àmfores produïdes a les terrisseries del Baix Llobregat»; X. BERNI MILLET, Piero; CARRERAS I MONFORT, Cèsar «Corpus epigràfic de segells en

àmfores, *dolia*, *tegulae* i gerres de ceràmica comuna oxidada del Baix Llobregat»; XI. GOROSTIDI PI, Diana «Sobre les marques *syn/syne* i la seva identificació amb C. *Trocina Synecedemus*, sevir augustal de la colònia de Barcino»; XII. SOTO CAÑAMARES, Pau «Anàlisi de la distribució i la mobilitat en el territori del riu *Rubricatum*»; XIII. IZQUIERDO I TUGAS, Pere «L'ancoratge de les sorres: el port de la vall del Llobregat»; XIV. CARRERAS I MONFORT, Cèsar «Evolució de les terrisseries del Baix Llobregat a partir de les seves marques i els seus derelictes»; XV. «Bibliografia»; XVI. «Índex alfabètic de marques»; XVII. «Índex alfabètic invers de marques»; XVIII. «Índex de figures»; XIX. «Índex de taules»

BALCELLS, Albert. **Jaume Massó i Torrents i la modernitat, 1863-1943. De L'Avenç a l'Institut d'Estudis Catalans**. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2013. – 187 p. : il.

BALCELLS, Albert. **La Universitat de Barcelona i el Parlament de Catalunya durant la Guerra Civil de 1936**. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2013. – 117 p.

DURAN I GRAU, Eulàlia. **Joan Fuster: semblança biogràfica / Text redactat per Eulàlia Duran i Grau en motiu de la commemoració del norantè aniversari del naixement de Joan Fuster i dels cinquanta anys de la publicació de Nosaltres els valencians**. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2013. – 20 p.

FONTBONA, Francesc; BASSEGODA, Bonaventura [dirs.] **DHAC: Diccionari d'historiadors de l'art català [Recurs electrònic]**. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2013. – Online Edition [<http://dhac.iec.cat>]

Jaume I: commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I. Volum 2: L'economia rural. L'articulació urbana. Les institucions eclesiàs-

tiques. L'expansió territorial. El comerç / edició a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2013. – 884 p. : il.

I. FELIU I MONTFORT, Gaspar «L'exploració de la terra a Catalunya»; *II.* BENITO I MONCLÚS, Pere «La senyoria rural en temps de Jaume I. La forja d'un nou ordre jurídic»; *III.* FREEDMAN, Paul «L'elaboració del dret i el règim senyorial en el regnat de Jaume I»; *IV.* CATAFAU, Aymat «Les territories des Comtès au temps de Jaume Ier d'Aragon, le Conquerant»; *V.* BANKS, Philip «L'articulació urbana a Catalunya»; *VI.* GUILLERÉ, Christian «Gérone au temps de Jaume Ier»; *VII.* VINYOLES I VIDAL, Teresa-Maria «La vida quotidiana i l'espai domèstic al segle XIII»; *VIII.* BOLÒS I MASCLANS, Jordi «Els camins a Catalunya en temps de Jaume I»; *IX.* AVENTÍN I PUIG, Mercè «Jaume I: una política mercantil?»; *X.* SCHMIDT, Tilmann «Roma e la Corona d'Aragona nel XIII secolo: le bolle pontificie»; *XI.* PLADEVALL I FONT, Antoni «Les Iniciatives de l'Església Catalana durant el regnat de Jaume I»; *XII.* BERTRAN I ROIGÉ, Prim «L'economia de l'Església catalana en temps de Jaume I»; *XIII.* BAUCELLS I REIG, Josep «Pietat popular i clima religiós»; *XIV.* CATEURA BENNÀSSER, Pau «L'Església de Mallorca en temps de Jaume I»; *XV.* MUÑOZ GARRIDO, Vidal «La Iglesia en Aragón en el siglo XIII»; *XVI.* MARTÍ I BONET, Josep M. «Parròquies i monestirs de Catalunya. Evolució històrica fins al temps de Jaume I»; *XVII.* GARCÍA-GUIJARRO RAMOS, Luis «Guerra y religión en el contexto ibérico del siglo XIII: una mirada sobre el reinado de Jaime I»; *XVIII.* BONET DONATO, Maria «Els hospitalers en temps de Jaume I»; *XIX.* WEBSTER, Jill R. «El franciscanisme medieval: la primera generació de menorets i menoretas a la Corona d'Aragó (1226-1276)»; *XX.* HERNANDO I DELGADO, Josep «Els ordes religiosos a Catalunya: els dominicans i les grans personalitats de l'orde»; *XXI.* BRODMAN, James William «New perspectives on the creation of the Mercedarian Order»; *XXII.* MAS I FORNERS, Antoni «Les conquestes de Mallorca i d'Eivissa»; *XXIII.* ROSSELLÓ BORDOY, Guillem «De Mayūrqa a Mallorca. El *Repartiment*»; *XXIV.* SOTO, Ricard «L'organització agrícola de les noves terres a Mallorca i el paisatge rural»; *XXV.* BARCELÓ I CRESPI, Maria «De Madina Mayūrqa a Ciutat de Mallorca»; *XXVI.* RENEDO PUIG, Xavier «Llums velles i llums noves sobre la batalla de Portopí»; *XXVII.* GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric «La conquesta i colonització del regne de València per Jaume I. Balanç i noves perspectives»; *XXVIII.* GARCIA-OLIVER, Ferran «L'espai transformat. El País Valencià de la colonització feudal»; *XXIX.* GARRIDO I VALLS, Josep-David «La conquesta de Múrcia»; *XXX.* RUZAFÀ GARCÍA, Manuel «Els musulmans de València i la conquesta de Jaume I: el destí dels vençuts»; *XXXI.*

NARBONA VIZCAÍNO, Rafael «La configuració del perfil municipal en la xarxa urbana del regne de València (1238-1329)»; *XXXII.* APARISI ROMERO, Frederic «Fundar una vila, colonitzar un territori. Gandia, 1239-1323»; *XXXIII.* BENSCH, Stephen P. «The Commercial Surge of Catalonia»; *XXXIV.* FERRER I MALLOL, Maria Teresa «El comerç amb els estats italians en temps de Jaume I»; *XXXV.* COULON, Damien «El desarrollo del comercio catalán en el Mediterráneo occidental durante el reinado de Jaime I»; *XXXVI.* BATLLE I GALLART, Carme «Mercaders de Barcelona al nord d'Àfrica durant el regnat de Jaume I»; *XXXVII.* SASTRE MOLL, Jaume «La integració marítima de les Balears dins l'àrea comercial catalana»; *XXXVIII.* IGUAL LUIS, David «L'economia comercial i marítima de València durant el regnat de Jaume I»; *XXXIX.* DURAN I DUELT, Daniel «Consolats nàutics, consolats ultramarins i altres formes d'organització nauticomercantil en l'àmbit català»; *XL.* RIERA I MELIS, Antoni «La draperia a la Corona catalanoaragonesa durant el segon terç del segle XIII»; *XLI.* SALRACH MARÈS, Josep M. «Jaume I, una valoració del regnat»; *XLII.* REDONDO GARCÍA, Esther «Mapes de l'itinerari de Jaume I (1208-1276) durant tota la seva vida»

PÉREZ-BASTARDAS, Alfred. *Els cartells de "La Frase Quincenal": feixisme, totalitarisme, cabdillatge i autarquia en la propagada de FET y de las JONS. 1940-1951.* Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics; Editorial Base, Barcelona 2013. – 182 p. : il.

PREVOSTI, Marta; LÓPEZ VILLAR, Jordi; GUITART I DURAN, Josep (eds.). *Ager Tarraconensis. Volum 5: Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del simposi internacional.* Institut d'Estudis Catalans; Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Barcelona 2013. (Documenta; 16). – 445 p. : il.

I. GUITART I DURAN, Josep «Pròleg»; *II.* PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «Paisatge, poblament, cultura material i història de l'Ager Tarraconensis. Resultats i comparacions»; *III.* ROSADA, Guido «Aspetti centuriati romani. Problemi di metodo a partire dai casi della *Venetia et Histria*»; *IV.* MASSÓ CARBALLIDO, Jaume «Bibliografia d'interès sobre l'arqueologia ibèrica i romana del sector occidental del camp de Tarragona, per ordre cronològic, fins a l'any 1976»; *V.* OLESTI I VILA, Oriol «L'Ager Tarraconensis i les muntanyes de Prades. Un espai colonial mal conegut»; *VI.* MENCHON I BES, Joan Josep «De l'Ager Tarraconensis a la marca extrema d'Al-Andalus. Algunes reflexions entorn del (des)poblament del Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal»; *VII.* MARRUGAT I CUYÀS, Ramon «Apunts sobre la utilització dels topònims medievals per al

coneixement del món antic: el cas del Camp de Tarragona»; VIII. CANELA GRÀCIA, Joan «El poblament preromà en el marc de l'Ager *Tarraconensis*: el cas de les valls fluvials del Francolí i del Gaià»; IX. DALMAU, Marc «El poblament en època antiga a l'Argilaga i els seus voltants (segles V aC-V dC)»; X. CIURANA I PRAST, Judit «Les àrees funeràries de l'Ager *Tarraconensis* (segles I-III dC)»; XI. GENERA I MONELLS, Margarida ; MELGAREJO I DRAPER, Joan Carles «Paisatge i poblament a la conca minera del Priorat»; XII. NOLLA I BRUFAU, Josep Maria; PALAHÍ GRIMAL, Lluís «El Paisatge del *Suburbium* de *Gerunda*»; XIII. JÁRREGA DOMÍNGUEZ, Ramón «El poblament tardoantic al sector meridional de la *Tarraconensis* (sud de Catalunya i nord del País Valencià). Concomitànies i diferències»; XIV. FLÓREZ I SANTASUSANNA, Marta ; TRULLÉN FERNÁNDEZ, Arnau ; GARCIA MOLSOA, Arnau «Aportacions de la prospecció arqueològica a l'estudi diacrònic de les dinàmiques del poblament rural antic al Vallès Oriental (segles V aC - segles V dC)»; XV. RODRIGO REQUENA, Esther «L'estructuració del territori i l'evolució del poblament i de la xarxa viària de l'Ager *Iessonensis*»; XVI. RODRIGO REQUENA, Esther ; GARCIA LLINARES, M. Gemma ; MERCADO PÉREZ, Mònica ; GUITART I DURAN, Josep «El jaciment de can Tacó (Montmeló i Montornès del Vallès) i els inicis de la presència romana al territori laietà en època republicana»; XVII. RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, M. del Carmen «El Ager *Cordubensis*: aproximació al *territorium* de *colonia patricia Corduba*»; XVIII. TRÉMENT, Frédéric ; CARVALHO, Helena «Romanisation et développement: approche comparée des territoires de la partie occidentale du *Conventus bracarenis* (Tarraconaise) et de la *Civitas Arvernorum* (Aquitaine). Une perspective de longue durée (IIe s. av. J.C. - IIe s. apr. J.C.)»; XIX. SCRINZI, Maxime «Archéologie de la haute et moyenne Vallée du Vidourle, de l'Âge du fer à l'an mille»; XX. GARCÍA NOGUERA, Montserrat ; ROIG PÉREZ, JOSEP Francesc ; TEIXELL I NAVARRO, Immaculada «Darreres aportacions en l'estudi de la vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp): l'edifici septentrional»; XXI. LÓPEZ VILAR, Jordi ; PUCHE I FONTANILLES, Josep M. «El *balneum* de la vil·la romana de la Llosa (Cambrils): una nova interpretació»; XXII. ROIG I PÉREZ, Josep Francesc «La bòbila romana de Vila-Seca (Alcover, Alt Camp)»; XXIII. BRU VIRGILI, Marta «El jaciment del Barranc de Sales (la Selva del Camp, Baix Camp)»; XXIV. DÍAZ GARCÍA, Moisés «El *castellum* de Puigpelat: un punt estratègic de control territorial a l'entorn de la *Tarraco* republicana»; XXV. LÓPEZ MULLOR, Albert «Evolució constructiva i material arqueològic de la casa núm. 3 del poblat ibèric de Darró (Vilanova i la Geltrú), segles II-I aC»; XXVI. CLARIANA I ROIG, Joan Francesc «Un

skyphos de Terra sigillata itàlica de Monterols»; XXVII. GOROSTIDI PI, Diana ; LÓPEZ VILAR, Jordi ; PREVOSTI I MONCLÚS, Marta ; FIZ FERNÁNDEZ, Ignacio «Propietaris de vil·les de l'Ager *Tarraconensis* (meitat occidenental de camp de Tarragona). Proposta per a un catàleg»; XXVIII. ARRAYÁS MORALES, Isaiás «*Tarraco*, *Omphalós* del món grecoromà. L'ambaixada de Mitilene a *Tarraco*»; XXIX. SILES RUIZ, Jaime ; HERNÁNDEZ PÉREZ, Ricardo «El epitafio dialogado Rit 668: nueva lectura e interpretación»

RIERA MELIS, Antoni (coord.). ***Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana***. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2013. – 300 p.

SERRA I PUIG, Eva. ***Josep de C. Serra i Ràfols: semblança biogràfica / Conferència pronunciada davant el Ple per Eva Serra i Puig el dia 8 d'abril de 2013***. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2013. – 56 p.

SIMÓ, Meritxell. ***Jaume Massó i Torrents. La cançó provençal en la literatura catalana cent anys després***. Institut d'Estudis Catalans. Edizioni del Galluzzo, Firenze 2012. – 263 p.

VILLARONGA, L. ***Obra numismàtica esparsa. Volum 3: Temes metodològics***. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2013. (Tria de reedicions; 4). – 525 p.

VILLARONGA, L. ***Obra numismàtica esparsa. Volum 4: Àmbits aragonès, vasco, celtíber i occità. Ikalkusken***. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2013. (Tria de reedicions; 5). – 437 p.

Journals Revistes

Acta Numismàtica. Volum: 43. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Barcelona 2013. – 281 p. : il.

I. DOMÍNGUEZ ARRANZ, Almudena «Arqueología y moneda. Apuntes para la investigación»; II. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Memòria de les activitats de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics»; III. CASANOVA, Rossend «Una visita al Museu Numismàtic d'Atenes»; IV. GARCÍA GARRIDO, Manuel «Sobre unos divisores inéditos de Emporion»; V. VILLARONGA, Gabriel «Confirmació de divisors d'argent de Roses»; VI. MERINO, Antonio «Hipòtesis interpretativa de la inscripció monetaria Luro»; VII. AMELA VALVERDE, Luis «Sobre una

moneda gala tardia de la Galia meridional (RPC I 507)»; VIII. AMELA VALVERDE, Luis «Una representació de Cleopatra en la ciudad aquea de Patras (HGC 5 57)»; IX. AMELA VALVERDE, Luis «El denario de Cn. Domicio Calvino (RRC 532/1)»; X. FRANCÈS VAÑÓ, David «Reconsideració de les atribucions d'un tresoret de la taifa d'Alpont»; XI. CRUSAFONT I SABATÉ, Miquel «El florí perpinyanès de Pere III amb marca V. Altres dades sobre els florins i els croats catalans»; XII. ORELL JAQUOTOT, Jeroni ; BOADA SALOM, Jaume «Apunts sobre les diverses ubicacions de la seca de Mallorca (segles XIII-XV)»; XIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; TRILLA PARDO, Emili «És aquest el doblor de Menorca de Pere de Portugal (1464-1466)?»; XIV. SENDRA I IBÁÑEZ, Joan Antoni «Dues variants inèdites de florins de la seca de València»; XV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel ; TRILLA PARDO, Emili «Assaig d'identificació d'una matriu de segell inèdita al·lusiva a un pariatge»; XVI. FABRIZI, Davide «Un inedito cavallo a nome di Ferdinando II d'Aragona»; XVII. SANAHUJA I ANGUERA, Xavier «Els terços de croat de Lleida de la guerra contra Joan II (1462-1465)»; XVIII. JUNYENT I MOLINS, Pol «Fraus monetaris a la Catalunya del segle XV, segons els comptes del receptor dels emoluments de la Governació General de Catalunya»; XIX. LLOBET I PORTELLA, J. M. «Documents del segle XVI sobre la recollida i el contramarcatge dels diners de Barcelona»; XX. BOADA SALOM, Jaume ; TRILLA PARDO, Emilio «Una moneda inèdita del tipus de l'escut encunyada a Barcelona sota Felip III (IV). Anotacions sobre anomalies»; XXI. VALL-LLOSERA I TARRÉS, Jordi «Els menuts de Vic de la Guerra dels Segadors. Prova d'un tipus inèdit. Seriació i catàleg»; XXII. ROMA VALDÉS, Antonio «Restes de riell de sisens de Bellpuig del 1642»; XXIII. JORBA I SERRA, Xavier «Pellofes inèdites (1a part)»; XXIV. CASANOVA, Rosend «Les medalles miniatura. Una aproximació»; XXV. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Medalles escolars de premi dels jesuïtes»; XXVI. OLANO, Jesús «Dues medalles sobre la "Nova Cançó" (En el cinquè aniversari de Raimon com a cantant)»; XXVII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Troballa de la Cerdanya»; XXVIII. CRUSAFONT I SABATER, Miquel «Troballa del castell d'Orcau»; XXIX. «Revisions bibliogràfiques»; XXX. «Publicacions de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics»

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics.

Volum 24. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2013. – 684 p.
I. DALMAU I RIBALTA, Antoni «L'anarquisme en el tombant dels segles XIX i XX: l'acció de Tarrida del Marmol»; II. SANMARTÍ I GREGO, Joan «Josep de C. Serra-Ràfols i l'estudi de la cultura ibèrica»; III. NOLLA I BRUFAU, Josep Maria «El problema histo-

riogràfic dels orígens de Girona. El paper de J. de C. Serra-Ràfols»; IV. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «*Forma conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda*. La primera carta arqueològica de la Península Ibèrica»; V. BARRAL I ALTET, Xavier «Josep de C. Serra i Ràfols o la voluntat de continuïtat ideològica de l'arqueologia, des de la Mancomunitat i malgrat el Franquisme»; VI. SERRA I PUIG, Eva ; SERRA I PUIG, Blanca «Repressió, represàlies i represa en l'arqueologia catalana (de 1939 a finals de la dècada de 1940): notes sobre Josep de Calassanç Serra i Ràfols»; VII. GUITART I DURAN, Josep «Josep de C. Serra i Ràfols: una vida de fidelitat i dedicació al patrimoni arqueològic de Catalunya. L'exemple de la *Baetulo* romana»; VIII. RIU BARRERA, Eduard «La muralla de Barcelona i altres fortificacions urbanes de l'antiguitat en l'obra de Josep de C. Serra i Ràfols, entre els anys trenta i seixanta»; IX. BUENACASA PÉREZ, Carles «La crisi del segle III, preludi de la fi del món antic»; X. JÁRREGA DOMÍNGUEZ, Ramón «Crisi i canvis estructurals a la Hispània oriental entre l'Alt Imperi Romà i l'antiguitat tardana»; XI. BELENGUER, Ernest «Una aproximació a la crisi de la baixa edat mitjana a Catalunya»; XII. SERRA I PUIG, Eva «La crisi del segle XVII a Catalunya»; XIII. PASCUAL I DOMÈNECH, Pere «La crisi de 1866 i després: antecedents i conseqüències»; XIV. BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «La crisi econòmica dels anys trenta del segle XX»; XV. CATALAN, Jordi «La depressió del darrer Franquisme i la transició democràtica (1973-1986)»; XVI. GUIXÉ I COROMINES, Jordi «Exili i repressió a la França de Vichy. El cas de Lluís Nicolau d'Olwer»; XVII. MORALES MONTOYA, Mercè «Antoni Rovira i Virgili. Historiografia de l'exili (1939-1949)»; XVIII. GRACIA ALONSO, Francisco «Pere Bosch Gimpera. L'Exili britànic (1939-1940)»; XIX. PUJOL I CASADEMONT, Enric «Ferran Soldevila: exili i repressió»; XX. SOCIAS BATET, Imma «Més notícies a l'entorn del període americà de Josep Pijoan Soteras (1881-1963)»; XXI. LLANAS, Manuel «Gaziel periodista vist per ell mateix. Vuit escolis a un article de 1934»; XXII. SOLER NOGUERA, Valentí «Just Cabot: el periodisme espapçat, la Catalunya impossible»; XXIII. GAROLERA I CARBONELL, Narcís «Josep Maria de Sagarra, articulista»; XXIV. CANOSA FARRAN, Francesc «Domènec de Bellmunt: el primer reporter de Catalunya»; XXV. MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep «Orígens de l'Ajuntament de les Corts (1814-1836)»; XXVI. LÓPEZ ESTEVE, Manel «Els fets d'octubre de 1934 a Catalunya: entre l'acció de govern i la mobilització social»; XXVII. PREVOSTI I MONCLÚS, Marta «Casal Valls, Laura (2012). Del treball anònim a l'etiqueta. Modistes i context social a la Catalunya del segle XIX. Amb un pròleg de Mireia Freixa. Barcelona: Duxelm»; XXVIII. SOBREQÚÉS I CALLICÓ, Jaume «Gestes dels comtes de

Barcelona i reis d'Aragó. Gesta comitum Barchinone et regum Aragonie. Text llatí i traducció. Edició i introducció de Stefano M. Cingolani. Traducció i notes de Robert Álvarez Masalias (2012). Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum i Publicacions de la URV»; *XXIX*. BARTOLOMÉ ROVIRAS, Laura «Barral i Altet, Xavier (2013), Història de l'art a Catalunya. Creació artística, paisatge i societat. Barcelona: Base, 248 p.»; *XXX*. BALCELLS I GONZÁLEZ, Albert «Miret i Sants, Joaquim (2010). Sempre han tingut bec les oques. Introducció d'Enric Pujol. Edició a cura d'Alba Dedeu. Barcelona: Adesiara. 380 p.»

Lambard. Estudis d'art medieval. Volum 23. Institut d'Estudis Catalans. Amics de l'Art Romànic, Barcelona 2013. – 174 p. : il.

I. RIERA I SANS, Jaume, «Els jueus dins el context català dels segles XIV i XV»; *II*. BRAMON I PLANAS, Dolors «Moros, jueus i cristians: la visió de l'altre a la Corona Catalanoaragonesa»; *III*. ESPAÑOL BERTRAN, Francesca de la «Iconografia antisemita»; *IV*. ESCANDELL I PROUST, Isabel «La *Hagadà d'Or*, revisada. Aproximació al seu context historicoartístic i noves propostes»; *V*. SÁNCHEZ SAULEDA, Sebastià «El Santuari del Tallat: les vicissituds d'un edifici del tardogòtic català»; *VI*. «Memòria del curs 2011-2012»

Miscel·lània litúrgica catalana. Volum 21. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Barcelona 2013. – 306 p. : il.

I. «Membres de la Societat Catalana d'Estudis Litúrgics»; *II*. ARAGONÈS I REBOLLAR, Josep «*In memoriam* del mestre Joan M. Aragonès i Rebollar»; *III*. SMYTH, Matthieu «La prière eucharistique hispanogallicane et l'antique liturgie de l'Afrique romaine»; *IV*. ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier «Reconstitució parcial d'un homiliari catalanarbonès del segle IX-X transmissor de sermons de Cromaci d'Aquileia»; *V*. PAGÈS I PARETAS, Montserrat «Les pintures murals romàniques de Sant Martí Sescorts»; *VI*. MASNOU I PRATDESABA, Josep M. «Els necrològics de Serrateix»; *VII*. SUREDA I JUBANY, Marc «Un recull d'estatuts del capítol de la Seu d'Urgell»; *VIII*. GROS I PUJOL, Miquel dels Sants «El Processoner del Monestir de Santa Maria de l'Estany»; *IX*. ZAUGNER ESPINOSA, Sergi «La recepció del Concili de Trento a Barcelona. Efectes primers sobre la música»

Revista catalana de musicologia. Volum 5. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Musicologia, Barcelona 2012. – 198 p. : il.

I. BALLESTER I GIBERT, Jordi «La iconografia musical a la Mediterrània i el seu impacte sobre la cultura europea al llarg de la història: Congrés Interna-

cional (Barcelona, octubre de 2010)»; *II*. MENZEL SANSÓ, Cristina «El portal del mirador de la Catedral de Mallorca: noves perspectives iconogràfiques»; *III*. ROBLEDO ESTAIRE, Luis «La música, intermediaria entre el saber humano y la piedad: la Alegoría de las artes liberales de Miguel March (ca. 1633-1670)»; *IV*. ESTEVE MARULL, Vanessa «Les alegories musicals en l'edició impresa de la *Màscara reial*: nous models iconogràfics en els gravats catalans de la segona meitat del segle XVIII»; *V*. DAUFÍ, Xavier «*L'Acadèmia del teatre a la Quaresma. Concert de veus i instruments*, de M. Tramulles (atribuït): una visió de la vida musical barcelonina del segle XVIII»; *VI*. PÉREZ BERNÁ, Juan «Naturalismo y metáfora en la "música" pintada de Santo Domingo de Orihuela, San Pedro de Agost i la Immaculada de Onil (1695- ca. 1730)»; *VII*. PINYOL VIDAL, Josep «La iconografia del músic i de la música als dibuixos de la premsa barcelonina (1865-1936)»; *VIII*. PIQUER SANCLEMENTE, Ruth «Ritmo clásico, danza y música en el Noucentisme catalán»; *IX*. ALMACELLAS I DíEZ, Josep Maria «Una visita musical a la col·lecció permanent del MNAC»

Revista catalana de musicologia. Volum 6. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Musicologia, Barcelona 2012. – 133 p. : il.

I. CUSCÓ I CLARASÓ, Joan «Ministrers i joglars a la Catalunya nova (segles XIV-XVII)»; *II*. CODINA I GIOL, Daniel «Gènesi i publicació del volum de les misses tonals del pare Joan Cererols (1618-1680)»; *III*. MENDES SANTOS, Nuno «Obres per al violí en un llibre d'orgue del segle XVII: el manuscrit 387 de la Biblioteca de Catalunya»; *IV*. ALBEROLA VERDÚ, Josep Antoni «El sistema modal/tonal de la música vocal hispànica en temps de Cabanilles»; *V*. BALLÚS I CASÓLIVA, Glòria; EZQUERRO ESTEBAN, Antonio «La primera edició conocida de gozos polifònics a la manera de las hojas volantes (Barcelona, 1702)»; *VI*. LAHERA AINETO, Celestino «La recepció de la zarzuela en la Barcelona de 1898»

Tamid. Volum 8 (2012). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Hebraics, Barcelona 2013. – 212 p. : il.

I. «Homenatge a Eduard Feliu i Mabres (1938-2009)»; *II*. FELIU I SAMUEL-LAJEUNESSE, Joel «Eduard Feliu i l'estudi del judaisme medieval: persona, família, país»; *III*. CASANOVAS I MIRÓ, Jordi «Eduard Feliu i la cultura jueva medieval»; *IV*. CASANELLAS, Pere «Eduard Feliu, les associacions per a l'estudi del judaisme català (ADEJUC, SCHEB) i les revistes *Calls* i *Tamid*»; *V*. IANCU-AGOU, Danièle «L'artisan du renouveau des études juives en Catalogne : Eduard Feliu (1938-2009), *in memoriam*»; *VI*. LLOBET I PORTELLA, Josep Maria

«Recordant Eduard Feliu»; VII. CLARÀ, Jaume «El fons Eduard Feliu de la Biblioteca de Catalunya»; VIII. «Bibliografia d'Eduard Feliu i Mabres»; IX. FERRER, Joan ; FELIU, Francesc «La traducció del Càntic dels Càntics de Carles Riba»; X. LLOP JORDANA, Irene «Els subsidis extraordinaris demanats a les aljames de jueus de la Corona d'Aragó al final del segle XIII (1293-1297)»; XI. MUNTANÉ I SANTIVERI, Josep-Xavier «Aproximació a les causes de l'avalot de Tàrraga de 1348»; XII. IANCU-AGOU, Danièle «Notes sur quelques travaux récents effectués dans le champ catalano-occitan médiéval (1994-2011)»; XIII. MISHOR, Mordechay «La puntuació hebrea en una cruïlla decisiva»; XIV. ELWOLDE, J. F. «Joshua Blau. *Phonology and morphology of Biblical Hebrew. An introduction*. Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns, 2010. XIV, 369 p. ; 23,5 cm. ISBN: 978-1-5506-129-0 (hardback). (Linguistic Studies in Ancient West Semitic; 2)»; XV. BERTRAN, Prim «Sílvia Planas; Manuel Forcano. *Història de la Catalunya jueva: Vida i mort de les comunitats jueves de la Catalunya medieval*. Fotografies de Josep M. Oliveras. Girona: Ajuntament de Girona; Barcelona: Àmbit Serveis Editorials, 2009. 233 p.; 26 cm. ISBN 978-84-96645-04-2»; XVI. FERRER, Joan «André Gagné; Jean François Racine (ed). *En marge du canon: Études sur les écrits apocryphes juifs et chrétiens*. París: Cerf, 2012. 289 p.; 23,5 cm. ISBN 978-2-204-09609-6. (L'Écriture de la Bible; 2)»; XVII. LLOP JORDANA, Irene «Jorge Maíz Chacón. *Los judíos de Baleares en la Baja Edad Media: Economía y política*. [Madrid]: UNED; Oleiros; la Corunya: Netbiblo, 2010. XV, 198 p.; 25 cm. ISBN 978-84-362-5922-3; 978-84-9745-446-9»; XVIII. MAÍZ CHACÓN, Jorge «Paul Salmona; Laurence Sigal (dir.). *L'archéologie du judaïsme en France et en Europe*. Prefacis de Frédéric Mitterrand i de Jena-Paul Jacob. París: La Découverte, 2011. 358 p.; 22 cm. ISBN 978-2-7071-6694-4»

Historical publications of the other Sections of the Institut d'Estudis Catalans

Publicacions de la resta de l'Institut de temàtica històrica

Books

Llibres

Actes de la IX Jornada sobre la Història de la Ciència i l'Ensenyament "Antoni Quintana Mari" [recurs electrònic]. Barcelona, 18 i 19 de novembre de 2011 / coordinació: Pere Grapí Vilumara i Maria Rosa Massa Esteve. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Barcelona 2012. – 138 p. – il.
I. GRAPÍ I VILUMARA, Pere ; MASSA I ESTEVE, Maria Rosa «Presentació»; II. BALLTONDRE PLA, Mònica ; MÜLBERGER, Annette «L'avaluació de la

moral a les escoles catalanes abans de la Guerra Civil»; III. CABELLO I OCHOA, Sara «Per la immersió coeducativa de la història de la ciència a l'aula: experiències en un institut de secundària»; IV. CHIFRÉ I PETIT, Eduard-Josep «Els grans científics i tècnics de la història de la ciència i la tècnica a través del cinema i la televisió»; V. DACHS CADEFAU, Ferran ; CADEFAU SURROCA, Trinidad «Algunes definicions d'Apol·loni amb el GeoGebra»; VI. FERNÁNDEZ-NOVELL, Josep M. ; FUSTÉ, Roser ; PARAIRA, Miquel «Introducció de la història de la química a classe»; VII. GRAPÍ I VILUMARA, Pere «Trets de la naturalesa de la ciència accessibles als estudiants de secundària. El cas de la teoria atòmica de Dalton»; VIII. GRAUS, Andrea ; MÜLBERGER, Annette ; MORENO, Vanessa ; ROVIRA, Laia ; PALACÍN, Rosanna «El debat sobre la formació del mestre en psicologia experimental»; IX. GUEVARA-CASANOVA, Iolanda ; PUIG-PLA, Carles «L'ús de la geometria dinàmica en la deconstrucció de les figures fonamentals de la matemàtica xinesa antiga»; X. NAVARRO, Maite ; PUIG, Luis «Aspectes de la representació gràfica de funcions en el *Tractat elemental de trigonometria* de Lacroix»; XI. NÚÑEZ ESPALLARGAS, Josep M. ; SERVAT I SUSAGNE, Jordi «La resolució d'igualacions algebraïques i l'arbre analític en el Compendio matemático de Tomàs Vicent Tosca (1651-1723)»; XIII. ROMERO VALLHONESTA, M. Fàtima ; MASSA ESTEVE, M. Rosa «Anàlisi de materials d'història de la matemàtica per a l'aula»; XIV. SAVALL ALEMANY, Francisco ; DOMÈNECH, Josep Lluís ; MARTÍNEZ-TORREGROSA, Joaquín «La introducció del concepte de fotó en el batxillerat»; XV. SENDRA MOCHOLÍ, Cristina ; BARBERÀ MARCO, Óscar ; SANCHIS BORRÀS, José María «Fonts històriques per a l'aprenentatge de la ciència: l'*autobiografia* de Charles R. Darwin»; XVI. SOLSONA I PAIRÓ, Montserrat «L'ús de "petites històries" en el currículum de química»; XVII. SUAY MATALLANA, Ignacio «Ciència, política i diplomàtica: José Casares Gil (1866-1961)»; XVIII. TUSET I SERRA, Lluís «El paper de la història a l'aula universitària»

CASASSAS I YMBERT, Jordi. *1914, centenari de la Mancomunitat de Catalunya i la significació del bicentenari de 1714 en la seva perspectiva històrica. Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 2013-2014*. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, Barcelona 2013.– 46 p.

QUER, Pere. *Les Publicacions de l'Institut d'Estudis Catalans de 1907 a 1939 / l'edició d'aquesta obra ha estat a cura de Francesc Vallverdú*. Institut d'Estudis Catalans. Publicacions generals, Barcelona 2013. – 97 p.

Journals Revistes

Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica. Volum 5 (2012) Nova època. Editors en Cap: Jordi Ferran Boleda i Pere Grapí Vilumara ; editor del present volum: Néstor Herran ; Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, Barcelona 2013. – 116 p. : il.

I. HERRAN CORBACHO, Néstor ; ROQUÉ RODRÍGUEZ, Xavier «Historia de la física en España en el siglo XX: balance y perspectivas»; II. LÓPEZ MARTÍNEZ, José Damián «La enseñanza de la física en la educación secundaria en España: algunas propuestas desde una perspectiva histórica»; III. FERRAN BOLEDA, Jordi «La Asociación Española de Luminotécnica (1929-1935): la utilización racional de la electricidad para la iluminación»; IV. FORNÉS DE JUAN, Jordi «Los físicos en la Facultad de Informática de Barcelona, 1976-1992»; V. BARCA I SALOM, Francesc Xavier «Noves tècniques de calefacció a la Barcelona de la segona meitat del segle XIX»; **Resenyes** VI. BERTOMEU SÁNCHEZ, José «Pellón González, Inés (ed.) (2012). *El atomismo en química. Un Nuevo Sistema de Filosofía Química de John Dalton. Acompañado de un ensayo de Alan J. Roche*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant ; Grapí, Pere (ed.) (2012). *La representación de lo invisible. Tabla de los diferentes "rapports" observados entre diferentes sustancias de Etienne-François Geoffroy. Acompañado de un ensayo de Ursula Klein*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant»; VII. VALENTINES ÁLVAREZ, Jaume «Barca-Salom, Francesc X.; Bernat, Pasqual; Pont i Estradera, Maria; Puig-Pla, Carles (coord.) (2009). *Fàbrica, taller i laboratori. La Junta de Comerç de Barcelona: ciència i tècnica per a la indústria i el comerç (1769-1851)*. Barcelona: Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona»; VIII. BLANCO, Mònica «*Innovative methods for science education: History of science, ICT and inquiry based science teaching*. Editat per Olivier Bruneau, Pere Grapí, Peter Heering, Sylvain Laubé, Maria-Rosa Massa-Esteve, Vittori, Thomas de. Frank & Timme, Berlin, 2012»; IX. CARRETERO I VERDAGUER, Gemma «Bernat, Pasqual (2013). *L'empremta dels científics. Sis estudis biogràfics de científics de Torelló*. Palma de Mallorca-Torelló: Edicions Talaiots/Ajuntament de Torelló»; X. ROMERO VALLHONESTA, M. Fàtima «Rommevaux, Sabine; Spiesser, Maryvonne i Esteve, M. Rosa (Editores) (2012). *Pluralité de l'algèbre à la renaissance*. Paris: Éditions Champion»; XI. GALECH AMILLANO, Jesús Maria «Nieto-Galan, Agustí (2011). *Los públicos de la ciencia. Expertos y profanos a través de la historia*. Madrid: Marcial Pons, Ediciones de Historia»; XII. BERENGUER CLARIÀ, Joaquim «Guicciardini, Nic-

colò (2009). *Isaac Newton on Mathematical Certainty and Method*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press»; **Necrològiques XIII.** LÓPEZ ARNAL, Salvador ; GRAPÍ I VILUMARA, Pere «Pere de la Fuente i Collell (1946-2012)»; XIV. PELAYO, Francisco «Jaume Josa Llorca (1945-2012), biòleg e historiador de la obra de Darwin en España»; XV. MARTÍNEZ VIDAL, Àlvar ; ROCA ROSSELL, Antoni «Josep Miquel Vidal Hernández (1939-2013), historiador de la ciència»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 20 (juliol-desembre 2012). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2012. – 170 p.
I. PLANELLA I RIBERA, Jordi «Introducció: models europeus d'acollida a les infàncies i adolescències durant el segle XX»; II. MOYANO MANGAS, Segundo «Siegfried Bernfeld i August Aichhorn: el treball educatiu en la protecció i atenció a les infàncies i adolescències»; III. COQUOZ, Joseph «Le home "Chez Nous" comme modèle d'attention à l'enfance»; IV. CENARRO LAGUNAS, Àngela «Entre la regeneración y la punición: el modelo educativo en el Auxilio Social falangista»; V. SIMÓ GIL, Núria «Barnbyn Skå (Skå, la vila dels infants) 1947-1972: l'experiència terapèutica de Gustav Jonsson amb infants "irrecuperables"»; VI. PLANELLA I RIBERA, Jordi «Fernand Deligny: pedagogia y nomadismo en la educación de las "otras infancias"»; VII. LLINARES CISCAR, Maria Jesús «El joc i els joguets: importància educativa en l'obra pedagògica de Maria Carbonell»; VIII. GELABERT GUAL, Llorenç «Dues iniciatives en l'àmbit no formal de l'ensenyament musical a Mallorca (1977-1995)»; IX. «Informació sobre els autors dels articles»

Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació.

Volum 21 (gener-juny 2013). Institut d'Estudis Catalans. Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, Barcelona 2013. – 194 p.
I. LAUDO CASTILLO, Xavier «Introducció: Pensament pedagògic, filosofia i història de l'educació»; II. IGELMO ZALDÍVAR, Jon «Paulo Freire y John Holt: de la educación liberadora a la libertad más allá de la educación»; III. HEREDERO GASCUEÑA, Victorio «"El Escudo de la República": Origen, desarrollo y retos del derecho social a la educación en España»; IV. LAUDO CASTILLO, Xavier «Educación y emancipación: de la *experiencia* de Jacotot a la *expectativa* de Rancière»; V. PRIETO EGIDO, Miriam «El tratamiento de las emociones en la teoría de la educación de Richard Stanley Peters y la tradición anglosajona del siglo XX»; VI. PIÉ BALAGUER, Asun «L'epistemologia feminista d'Audre Lorde (1934-1992) i la teoria *Queer* en la pedagogia social del segle XXI»; VII. VÁZQUEZ VERDERA, Victoria «Mar-

tin Buber y sus aportaciones a la manera actual de entender la educación para el cuidado»; VIII. ESTERUELAS I TEIXIDÓ, Albert «Darwin, els camps d'extermini i el pensament pedagògic del neoliberalisme»; IX. «Informació sobre els autors dels articles»

Journal of Catalan Intellectual History = Revista d'història de la filosofia catalana. Volum 3. Issue 5/6 (2013). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Filosofia ; Huygens, Barcelona 2013. – 178 p.

I. GUIBERNAU I BERDÚN, M. Montserrat «Nationalism versus Cosmopolitanism: a comparative approach»; II. VILANOVA I VILA-ABADAL, Francesc «The Position of Barcelona's *Destino* group and other regime sympathizers with regard to the Second World War: the example of Britain»; III. MATEU, Noèlia «Philosophy in Valencia during the early decades of Franco's rule»; IV. FERRATER MORA, Josep «Reflections on Philosophy in Catalonia»; V. ROVIRÓ ALEMANY, Ignasi «Life-writing of Manuel Casamada i Comella»; VI. POBLET BALCELL, Marta ; CASANOVAS, Pompeu «Liz Castro, *What's up with Catalonia?: The causes which impel them to the separation.* Catalonia Press, 2013, 228 p. Escrits de Xavier Serra, A peu de foto. Writings by Xavier Serra. At the foot of the picture. Photographs by Francesc Vera. Ed. Afers, Catarroja, 2013, 140 p.»; VII. JAUME RODRÍGUEZ, Andrés L. «Alexandre Jaume i Rosselló, *Complete Works of Alexandre Jaume Roselló.* Palma: Lleonard Muntaner, 2011.»; IX. CUSCÓ I CLARASÓ, Joan «Eugeni d'Ors. Philosophy and Humanism in the Twentieth Century»; X. LAUDO CASTILLO, Xavier ; VILANOVA I TORRANO, Conrad «The Philosophy of education in Catalonia in the 20th century: dialectics, synthetics and vitalists»; XI. REQUESENS I PIQUER, Joan «*Opera Omnia Raimon Panikkar.* Toward an understanding»; XIII. PLA, Josep «Reports from lectures given by Joan Crexells at the University of Salamanca in 1921»; XIV. JAUME RODRÍGUEZ, Andrés L. «Sebastià Trias Mercant (1933-2008)»; XV.

PORTA FABREGAT, Josep M. «Eugeni d'Ors, *The science of culture.* Edited by Antonio Lastra and Jaime Nubiola, Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2011. 541 p.»; XVI. CASANOVAS I ROMEU, Pompeu «Montserrat Guibernau, *Belonging, Solidarity and Division in Modern Societies.* Cambridge: Polity Press, 2013. 240 p.»

Revista de dret històric català. Volum 12 (2013). Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana d'Estudis Jurídics, Barcelona 2013. – 147 p.

I. FERRO I POMÀ, Víctor «El dret català durant els segles XVI i XVII»; II. VÁZQUEZ OSUNA, Federico «La llibertat religiosa en el constitucionalisme espanyol. Les creences dissidents»; III. SERRANO DAURA, Josep «*Vida i pensament de Ramon Martí d'Eixalà,* de Josep Maria Vilajosana Rubio»; IV. SERRANO DAURA, Josep «*El monestir de Santa Maria d'Amer a l'època moderna: religió, cultura i poder. De la reforma benedictina a la vigília de les desamortitzacions (1592-1835),* de Xavier Solà i Colomer ; V. GERGEN, Thomas «*Llibre dels reis. Llibre de franquesses i privilegis del Regne de Mallorca (còdex número 1 de l'Arxiu del Regne de Mallorca),* de Ricard Urgell Hernández (dir.)»; VI. CERRO I NARGÁNEZ, Rafael «*Los ministros de la Real Audiencia de Aragón (1711-1808),* de Juan Francisco Baltasar Rodríguez»; VII. SERRANO DAURA, Josep «*La lluita contra la moneda falsa a la Barcelona de Felip II (1598-1621),* d'Albert Estrada-Rius»; VIII. OBARRIO MORENO, JUAN Alfredo «*Acotaciones histórico-jurídicas al siglo de las luces,* de Luis Rodríguez Ennes»; IX. SERRANO DAURA, Josep «*Itinéraire(s) d'un historien du droit, Jacques Pooumarède; regards croisés sur la naissance de nos institutions,* de Jean Pierre Allinne (ed.)»; X. SERRANO DAURA, Josep «*La Loi du lucre. L'usure en procès dans la couronne d'Aragon à la fin su Moyen Âge,* de Claude Denjean»; XI. ESTRADA-RIUS, Albert «Jornada d'Estudi "La falsificació de moneda a la Catalunya del segle XIX", Barcelona, Palau Nacional de Montjuïc, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 14 de desembre de 2011»

Catalan **Historical** Review

Number 7 / 2014

Catalan Version

Institut
d'Estudis
Catalans · Barcelona · Catalonia

Albert Balcells	107	Introducció
Maite Miró i Marta Santos	109	La presència grega al litoral oriental de la península Ibèrica: els establiments colonials i els ritmes del comerç amb les societats ibèriques
Joan Bosch	127	Les arts plàstiques de l'època del Barroc al Principat de Catalunya i als comtats de Rosselló i Cerdanya
Antoni Simon	141	Catalunya en el procés de construcció de l'Estat modern espanyol (segles XVI-XVIII). Una aproximació interpretativa
Carles Santacana	159	Esport, societat i identitat col·lectiva a la Catalunya contemporània
Ignasi Moreta	169	Joan Maragall: poeta, intel·lectual i pensador
	179	In memoriam
	183	Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Introducció

En aquest setè número de la nostra revista continuem oferint balanços de grans temes de la història dels països de parla catalana en tots els aspectes. La influència de les colònies gregues de l'antiguitat en l'evolució de la cultura de la població autòctona ha estat un dels temes que han interessat més els investigadors i el públic. Les ruïnes d'Empòrion (Empúries) atreuen la curiositat dels visitants forasters en el magnífic paisatge del golf de Roses. No fou per casualitat que Empúries fou el punt per on començà la conquesta romana d'Hispania en el context de la Segona Guerra Púnica. A aquesta temàtica es dedica el primer article d'aquest número de *Catalan Historical Review*. L'estàtua grega clàssica més important trobada a la part més occidental de la Mediterrània és l'Esculapi (Asclepios) d'Empúries, el déu de la medicina. Fou descoberta a les excavacions de 1909 sota la direcció de l'Institut d'Estudis Catalans, que s'havia fundat només dos anys abans. L'alçada de l'estàtua supera els dos metres. Va ser esculpida probablement a Delfos amb marbre del Pentèlic i de l'illa de Paros, a la segona meitat del segle II aC. Avui molts investigadors consideren que l'obra representa Zeus Serapis i no Asclepios, però se la continua denominant l'Esculapi d'Empúries. L'any 2008, l'estàtua va ser traslladada a Empúries i se'n deixà una rèplica fidelíssima al Museu d'Arqueologia de Catalunya a Barcelona. Al mateix temps, se li han restituït els braços. Aquesta és la imatge de la portada d'aquest número.

El classicisme filohel·lènic formava part dels corrents europeus del tombant del segle XIX al XX i era considerat un element de modernització de la cultura catalana. En aquella mateixa època, Aristides Maillol, a la Catalunya Nord, començava la seva obra mediterrànica, molt valorada a la Catalunya del sud dels Pirineus. Si un greguista com Antoni Rubió i Lluch, el primer president de l'Institut d'Estudis Catalans el 1907, dedicava la seva vida a l'estudi de la presència catalana a la Grècia del segle XIV, les excavacions d'Empúries desenterraven els presumptes fonaments clàssics de Catalunya. A la història de la Grècia catalana, s'hi sumava el mite de la Catalunya grega.

Un altre article es dedica a oferir un balanç dels coneixements sobre les arts plàstiques a la Catalunya dels segle XVII i la primera meitat del XVIII, distingint les obres més creatives de les repetitives, que es troben a banda i banda del Pirineu abans i després de la frontera que dividí el Principat el 1659. L'art barroc a Catalunya havia estat devaluat per prejudicis adversos persistents fins fa poc, però ja s'ha començat a rescatar de l'oblit. El Manierisme tardà domina la major part del segle XVII i el Barroc pròpiament dit s'allarga fins a la primera meitat del segle XVIII abans de veure's desplaçat per l'academicisme, la superació

de la condició gremial de l'artista i el gust burgès per la mitologia i les al·legories. Es tractava d'un art dedicat majoritàriament a incentivar la devoció catòlica. Són cada vegada més nombrosos els artistes coneguts i ja no és solament Antoni Viladomat (1678-1755) l'únic pintor el renom del qual era ja un fet en el segle XIX. La personalitat d'escultors com Agustí Pujol i Lluís Bonifàs, juntament amb altres artistes, ha ampliat el panorama considerablement, malgrat les destruccions de la Revolució Francesa al nord dels Pirineus o de la desamortització conventual de 1836 al sud de la serralada, menors totes dues que la de l'estiu de 1936 en una Catalunya sacsejada per la guerra civil.

Un altre tema abordat en aquest número és el de l'encaix forçat de Catalunya a Espanya fins que la primera va veure destruïdes les seves institucions de govern pròpies el 1714. Cal estudiar aquest procés sense els prejudicis deterministes amb què l'han vist historiadors de la més diversa procedència ideològica i geogràfica. S'ha volgut, en molts casos, ignorar la viabilitat coetània a Europa de monarquies compostes i limitades, com si l'absolutisme borbònic fos l'única solució progressiva dins la formació de l'Estat modern. La revolució anglesa de 1688 havia consolidat el model de monarquia limitada preparlamentària amb la col·laboració de l'*statuder* de les Províncies Unides dels Països Baixos, un altre model similar. El constitucionalisme preparlamentari català havia sobreviscut molt afeblit a la Guerra de Separació de 1640 enfront de la monarquia hispànica. L'objectiu de recuperar la plenitud de l'autogovern influí poderosament en la decisió majoritària de catalans, valencians i aragonesos de passar-se al bàndol dels aliats durant la Guerra de Successió espanyola, veritable guerra europea. Sobre aquesta guerra, ja se'n va parlar al número 3 de *Catalan Historical Review* l'any 2010. Les institucions catalanes no eren democràtiques, en el sentit que avui es concep la democràcia, igual que a les altres monarquies limitades europees de l'època, però resultaven més representatives que les que s'imposaren a partir de 1714 per la força de les armes hispanofranceses. L'arrencada econòmica de la Catalunya moderna no fou producte de l'absolutisme borbònic, que, al contrari, interrompé un creixement que provenia del darrer terç del segle XVII. Atribuir al despotisme centralista espanyol del segle XVIII el creixement econòmic català resulta una tesi similar a la d'atribuir el dels anys seixanta a la dictadura franquista, que simplement vingué a endarrerir-lo gairebé vint anys en relació amb l'expansió europea.

En la literatura catalana contemporània, l'obra de Joan Maragall ha estat probablement la més llegida per generacions successives de catalans juntament amb la de Jacint Verdaguer. La commemoració, l'any 2011, del centenari

de la mort de Joan Maragall ha servit per a remarcar la renovació i l'ampliació incessants del coneixement d'una figura que no sols fou un poeta, sinó també un pensador. Sense ser ni filòsof ni teòleg, dotà la seva obra poètica i assagística d'una metafísica, d'una estètica i d'una ètica que feren que prenguéss, sobretot en els seus darrers temps, un significat profètic i crític independent, com a intel·lectual compromès amb la conflictiva societat que li tocà viure. Maragall va voler incidir en l'opinió pública sense por de l'escàndol i posant en joc el seu prestigi com a literat. El seu patriotisme català transversal i independent dels partits ha continuat resultant suggestiu. L'article que es dedica al tema en aquest número posa en relleu la dimensió fins i tot mística d'una obra i d'una personalitat que continuen desvetllant interès i que han donat lloc a una extensa bibliografia.

Al tema del paper de l'esport en la Catalunya del segle xx es dedica el darrer balanç d'estudis d'aquest número. La societat de masses del segle xx té en l'esport, com a pràctica i sobretot com a espectacle, un dels signes definidors de modernitat. Genera identitat col·lectiva, canalitza i sublima conflictes i la seva popularitat n'ha estimulat la

instrumentalització política per part de l'Estat. Al mateix temps, se'l considera un factor de regeneració d'una població activa cada vegada més sedentària. La història i la sociologia de l'esport constitueixen avui una veritable especialitat que atreu cada vegada més estudiosos amb el rigor d'una disciplina científica. A la darrereria del segle XIX, l'esport, que encara era una pràctica d'elits benestants, era sinònim a Catalunya d'aproximació a les societats europees més desenvolupades i es va desenrotllar a la vegada que el catalanisme polític. L'aspiració a tenir uns Jocs Olímpics va créixer fins al 1936, però no es va materialitzar fins als Jocs de 1992, un esdeveniment que projectà la identitat catalana internacionalment. A partir de la dictadura franquista, que negava els signes de catalanitat, el F. C. Barcelona esdevingué «més que un club» i avui identifica la nacionalitat catalana al món. A partir de la democratització política, el denominat esport per a tothom ha pres carta de naturalesa, més enllà de la dimensió competitiva i d'espectacle.

ALBERT BALCELLS
Editor

La presència grega al litoral oriental de la península Ibèrica: els establiments colonials i els ritmes del comerç amb les societats ibèriques

Maite Miró*

Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya

Marta Santos**

Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries

Rebut 22 maig 2013 · Acceptat 20 juliol 2013

RESUM

La presència grega al litoral mediterrani de la península Ibèrica és un fenomen que podem resseguir des d'època arcaica fins al començament de l'època romana. Tot i que els primers contactes comercials grecs amb l'occident podrien datar ja del segle VIII aC, no és fins al segle VI aC, amb les fundacions de Massàlia i d'Empòrion, quan les navegacions focees comencen a intensificar-se al nord-est i al llevant peninsular. Al llarg del segle V aC, els contactes comercials grecs amb el món ibèric i el paper d'Empòrion es van consolidant, fins a arribar a tenir un moment àlgid durant el segle IV, quan els productes grecs s'estenen massivament pel litoral en coincidència amb un auge del comerç púnic i una major implantació grega en el territori amb les fundacions massalotes d'Alonis i Hemeroskopeion (conegudes només per les fonts) i de Rhode, que durant el segle III exportarà les seves pròpies produccions ceràmiques.

PARAULES CLAU: presència grega, comerç marítim, Empòrion, Rhode, litoral mediterrani, península Ibèrica

L'expansió colonial grega pel Mediterrani no va ser un fenomen homogeni, sinó que donà lloc a realitats ben diverses, tant pel que fa al nombre o a la rellevància dels establiments colonials com pel que fa a les conseqüències per a les poblacions autòctones amb les quals s'establiren els contactes. Algunes zones del litoral mediterrani, com el sud d'Itàlia i Sicília, o bé la mar Negra, van conèixer una acció colonial intensa i diversificada, sovint basada en el control per part dels centres colonials o *apoikiai* dels seus territoris respectius com a base del seu poder i de les seves activitats econòmiques. La presència grega a la península Ibèrica, per la seva banda, va estar determinada, fonamentalment, pel comerç marítim. Els nuclis colonials que es van crear foren escassos i només en el cas d'Empòrion (Empúries) i de Rhode (Roses) les restes arqueològiques posades al descobert per les excavacions fan possible un coneixement que permet aprofundir i ampliar la limitada informació que, en general, transmeten les fonts escrites.

L'existència d'altres enclavaments grecs a les costes orientals de la Península, com Hemeroskopeion o Alonis, apareix esmentada breument també en els textos antics, per bé que la seva identificació i la seva localització són encara objecte de debat donada l'escassetat o l'ambigüitat de les evidències arqueològiques que les puguin atestar. En tot cas, aquesta presència colonial grega a l'extrem occidental de la Mediterrània es va materialitzar en nuclis portuaris amb una funció essencialment comercial i de suport a les rutes de navegació i a la intervenció dels mercaders grecs a les principals zones d'intercanvi.

ELS INICIS DE LA PRESENCIA GREGA A L'OCCIDENT DEL MEDITERRANI

S'ha de dir, però, que el coneixement grec de l'extrem occidental mediterrani es remunta a un període bastant més antic, concebut en el seu propi imaginari com els confins del món conegut, escenari de mites i també de llegendes prou esteses, com la del gegant Gerió o el jardí de les Hespèrides, dins del cicle dels treballs d'Hèracles, l'heroi viatger i civilitzador.¹

A redós de l'activitat comercial i colonial impulsada pels fenicis, que havia propiciat la reactivació dels contac-

* **Adreça de contacte:** Maite Miró. Servei d'Arqueologia i Paleontologia, Generalitat de Catalunya. Carrer Major, 14. 43003 Tarragona. E-mail: mtmiro@gencat.cat

** **Adreça de contacte:** Marta Santos. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Apartat de correus, 21. 17130 L'Escal. E-mail: msantosr@gencat.cat

tes entre els dos extrems de la conca mediterrània durant els segles inicials del primer mil·lenni abans de la nostra era, els navegants grecs degueren explorar aviat les rutes fins a l'occident, afavorits pels coneixements transmesos arran d'aquells contactes i atrets també, sens dubte, per les riqueses llegendàries del sud peninsular. Així, determinades troballes recents en jaciments del litoral meridional de la península Ibèrica han fet revifar la qüestió de les primeres navegacions gregues en direcció a Tartessos, incentivades pels abundants recursos metal·lífers d'aquella zona i per la possibilitat d'accedir a les xarxes autòctones d'intercanvi.²

En aquest sentit, destaca la recuperació a Huelva d'un conjunt significatiu de fragments de ceràmiques pintades d'origen eubeu i de vasos àtics que es poden adscriure al Geomètric Mitjà II, en un solar de la part baixa de la ciutat que podria haver funcionat des de molt aviat com un espai de santuari de l'antic empori portuari tartèssic, en el qual podien haver intervingut mercaders d'origens diversos.³ Recentment s'hi han afegit també altres exemples de troballes similars de ceràmiques geomètriques àtiques a la zona gaditana, als voltants de Màlaga i, fins i tot, en indrets més apartats del litoral.⁴

Certament, aquests materials, igual que altres ceràmiques xipriotes i vasos originaris de Sardenya que s'han trobat en aquella zona, podien haver estat aportats com a mercaderies de prestigi pels mateixos navegants fenicis, ja des de la primera meitat del segle VIII aC o, fins i tot, una mica abans, destinades als seus propis nuclis colonials i també als àmbits de comerç més actius amb les elits tartèssiques. Altres arguments, però —sobretot la pròpia activitat de comerç desplegada des d'aquell mateix període pels navegants grecs eubeus en altres entorns mediterranis—, fan que no es pugui descartar tampoc la possibilitat d'una intervenció primerenca de mercaders d'origen grec, atrets per les oportunitats d'aquells importants àmbits de comerç, de manera independent o, més probablement, imbricats en la pròpia dinàmica del comerç fenici. Un altre dels arguments tradicionals per a defensar l'existència d'aquestes primeres navegacions gregues ha estat també la sèrie de topònims d'arrel grega, probablement eubea, sovint amb la terminació en *-oussa*, que apareixen esmentats en els antics periples o descripcions de la costa i en altres textos antics.⁵

Dins aquesta mateixa hipòtesi, la prova de la persistència d'aquests primers contactes del comerç grec amb el sud i el sud-est peninsular fins a la darreria del segle VIII i l'inici del segle VII aC, la trobaríem novament en l'arribada continuada de ceràmiques gregues, i també d'àmfores de transport del mateix origen, que les excavacions han permès recuperar en diversos jaciments meridionals, així com en el nucli colonial fenici de la Fonteta (Guardamar, Alacant).⁶ En tot cas, i en contrast amb la intensa activitat colonial que des d'aquesta mateixa etapa es va desenvolupar a la Magna Grècia i a Sicília, les navegacions gregues que es pogueren dirigir cap a l'occident extrem, amb finalitats sobretot exploratòries i de comerç, no van tenir per objectiu

crear nuclis colonials estables, en un litoral jalonat aleshores pels establiments creats sota la iniciativa fenícia.

Amb posterioritat a aquella primera etapa de possibles contactes, la presència comercial grega al sud peninsular es defineix millor i s'intensifica només a partir de la darreria del segle VII i començament del segle VI aC. Per a aquesta nova etapa, tant la informació transmesa per Heròdot com les evidències arqueològiques reforcen la idea d'una intervenció directa dels mercaders grecs a les principals zones d'intercanvi, a banda i banda de l'estret de Gibraltar, les antigues Columnes d'Hèracles de l'imaginari grec. En aquesta ocasió, el paper protagonista, el tingueren els navegants de l'antiga Jònia, especialment els originaris de la ciutat de Focea, al litoral oest de l'actual Turquia. Els focuus, poble abocat a les activitats lligades al mar i a la navegació, havien reprès les velles rutes cap a occident a la recerca dels metalls de la mítica Tartessos. El text d'Heròdot (I.163) ens transmet una presència efectiva de comerciants focuus a Tartessos i les seves excel·lents relacions amb el llegendari rei Argantoni, que els va oferir d'instal·lar-s'hi per refermar el seu comerç i, fins i tot, recursos per reforçar les muralles de Focea. Al marge de la qüestió de la veracitat d'aquest relat, els navegants focuus, probablement al costat de comerciants grecs d'altres orígens —com sembla reflectir el viatge mític de Coleu de Samos relatat també per Heròdot (IV.152)—, semblen haver tingut un paper decisiu en les activitats de comerç empòric que, des de finals del segle VII i al llarg de la primera meitat del segle VI aC, van tenir per escenari el nucli portuari tartèssic de Huelva i altres zones del litoral meridional en les quals el comerç colonial havia estat impulsat fins aleshores, de manera gairebé exclusiva, per la iniciativa fenícia.

A més de Huelva,⁷ un altre punt de concentració de troballes de materials grecs d'aquesta cronologia és la zona malaguena,⁸ i en relació amb aquest fet s'ha d'esmentar la debatuda qüestió de l'existència i localització de Mainake, topònim que alguns textos antics atribueixen a un suposat nucli focuu, el situat més a l'occident.⁹

Tanmateix cal dir que l'activitat del comerç grec al litoral meridional al llarg de la primera meitat del segle VI aC coincideix en el temps amb un afebliment progressiu de l'activitat comercial fenícia. En aquesta mateixa etapa, i de forma paral·lela, la incidència del comerç grec comença a deixar-se notar igualment a l'altre extrem del litoral peninsular. En aquest cas, ens trobem en el marge d'un altre circuit de comerç impulsat també pels focuus, que s'emmarca en una dinàmica i en unes rutes de navegació diferents.

Efectivament, un altre focus important d'interès que el Mediterrani occidental oferia per als vaixells focuus i també per als comerciants grecs d'altres procedències era representat per la possibilitat d'intervenir activament en els nuclis portuaris etruscs del Tirrè, com és el cas dels emporis de Pirgi i Gravisca. En la prolongació d'aquest circuit de comerç en aigües de l'extrem nord-oest del Mediterrani es va produir la creació de l'establiment de Massàlia

(Marsella), que esdevindria el principal centre colonial focu a l'occident. Paral·lelament a l'activitat desenvolupada al Tirrè —reforçada a més amb l'establiment d'Alàlia, a Còrsega—, a partir dels decennis inicials del segle VI aC els vaixells focus desplegaren, des del port massaliota, noves rutes de comerç al llarg del litoral del golf de Lleó. Aquestes rutes vers l'oest, afavorides pels rumbos de la navegació que caracteritzen aquell entorn marítim, els permeten establir contacte amb els enclavaments litorals i les xarxes d'intercanvi indígenes preexistents. És precisament en el límit occidental d'aquest nou context de comerç marítim on hem de situar la primera instal·lació de mercaders focus a Empòrion, a l'extrem meridional de la badia de Roses.¹⁰

EL DESENVOLUPAMENT DE L'ENCLAVAMENT FOCEU D'EMPÒRION

El nucli focu d'Empòrion constitueix, sens dubte, el principal enclavament colonial grec creat en el litoral mediterrani de la península Ibèrica i, també, el que podem conèixer millor a través de les restes arqueològiques posades al descobert per les excavacions. La singularitat d'aquest jaciment i la seva importància per al coneixement de la presència grega a les nostres costes va determinar que l'interès dels treballs arqueològics endegats a Empúries per la Junta de Museus de Barcelona l'any 1908¹¹ es concentrés especialment en el descobriment del que fou el sector principal de l'antiga ciutat grega. Com a resultat de les successives campanyes d'excavació portades a terme fins al 1936, juntament amb altres intervencions arqueològiques posteriors, avui tenim a la vista gairebé tota l'extensió del nucli que coneixem com la Neàpolis d'Empòrion. Tot i això, una gran part de les restes exhumades pertanyen a la seva darrera etapa històrica, a partir de les grans reformes urbanes fetes al segle II aC i fins al seu abandonament en època imperial romana.¹² El coneixement de les etapes més antigues de la ciutat ha estat, però, fins no fa gaire temps, bastant més limitat.

Les notícies que podem extreure de les fonts escrites sobre els inicis de l'establiment no són, de fet, gaire prolises.¹³ Les primeres referències a Empòrion, les trobem en antics periples que simplement esmenten el nom de la ciutat en descriure aquest sector de la costa, només afegint-hi un breu esment als seus orígens com a fundació massaliota.¹⁴ El conegut passatge d'Estrabó referit a Empòrion (*Geographiká* III.4,8) és l'únic que proporciona dades una mica més significatives relatives a l'assentament grec amb anterioritat a la presència romana. Estrabó, a partir de la informació transmesa per altres autors anteriors, esmenta un establiment originari en una petita illa propera al litoral, anomenat pels mateixos emporitans la *Palaià Polis* o Ciutat Vella, que va precedir la instal·lació posterior del nucli urbà a la costa.¹⁵

L'activitat arqueològica portada a terme a Empúries en els darrers decennis ha aportat coneixements importants

en relació amb aquests orígens de l'enclavament grec.¹⁶ Destaquen, en aquest sentit, les excavacions fetes a la vila actual de Sant Martí d'Empúries, que s'assenta sobre l'antic turonet on se situava la *Palaià Polis* esmentada per Estrabó. Aquest promontori avui forma part de la costa, però cal imaginar la seva situació durant l'antiguitat entre una desembocadura fluvial al nord, la del riu Fluvià, i una petita fondalada litoral utilitzable com a port.¹⁷ La seva ubicació estratègica era així del tot favorable per a la instal·lació d'un enclavament de comerç i també explica perfectament el fet que l'ocupació d'aquest lloc per part de la població autòctona es remunti a una etapa bastant més reculada. Efectivament, les darreres excavacions efectuades al nucli de Sant Martí d'Empúries han provat l'ocupació del promontori ja durant els períodes del bronze final i la primera edat del ferro.¹⁸ Aquest primer vilatge costaner es relacionaria, a més, amb altres llocs d'hàbitat propers i amb espais de necròpolis, com els documentats recentment al turó de Vilanera,¹⁹ tot demostrant una ocupació consistent i estable d'aquella zona per part de la població autòctona amb anterioritat a la instal·lació grega. Les possibilitats de comunicació amb l'interior del territori i la ubicació favorable per als contactes amb la navegació i el comerç marítim havien facilitat, així, la creació d'un entorn propici per als intercanvis, com ho demostra l'arribada, ja des del segle VII aC, de mercaderies d'origen fenici.²⁰

Aquest context indígena anterior explica també l'interès dels mercaders focus per intervenir en aquesta zona, ja des de l'inici del desplegament de comerç marítim impulsat des de Massàlia en direcció a l'oest del golf de Lleó.²¹ La intensificació d'aquests contactes va tenir finalment com a resultat la creació, durant el segon quart del segle VI aC, d'un enclavament permanent de comerciants grecs amb l'objectiu d'assegurar l'estabilitat i la continuïtat dels intercanvis amb la població local. Naixia així el nucli primerenc de l'establiment colonial d'Empòrion, que en els segles successius mantindrà el record d'aquest origen en el propi nom de la ciutat i de la comarca: l'Empordà.

A partir d'aquell moment, les restes posades al descobert per les excavacions a Sant Martí d'Empúries mostren canvis ben evidents en el nucli que podem atribuir ja a la presència grega, tant pel que fa a l'organització de l'assentament, les tècniques constructives o les activitats artesanals que hi tenien lloc com pel que fa als materials aportats a través del comerç.²² Es va poder documentar, d'altra banda, la seva continuïtat amb posterioritat a l'època arcaica, així com també diverses restes pertanyents a l'ocupació posterior del promontori durant l'etapa romana i l'antiguitat tardana, enllaçant així amb el nucli medieval i modern de Sant Martí.

Durant la primera etapa de l'existència d'aquest empori focu, la seva influència es concentrà sobretot a l'entorn geogràfic més proper, sense gaire projecció més enllà. A partir de la segona meitat del segle VI aC, però, la intensificació de l'activitat comercial degué anar acompanyada d'una presència més nombrosa de població grega instal·

lada a l'empori, un fenomen que segurament cal posar en relació amb els desplaçaments de població i el creixement significatiu que experimenten els centres colonials focuus a l'occident després de la presa de la metròpoli, Focea, a mans de l'exèrcit persa vers el 540 aC.²³

Dins aquest marc més general, altres factors incideixen també en la redefinició de l'estratègia del comerç marítim focueu, com ara les conseqüències de l'enfrontament naval produït poc temps més tard al Tirrè amb etruscs i cartaginesos, que es coneix com la batalla d'Alalia o del Mar Sard. A partir d'aquell moment, la consolidació de Massàlia com a principal port redistribuïdor i impulsor de l'activitat de comerç grega a la part occidental del Mediterrani es reflecteix també, tot i que a escala més petita, en la consolidació de l'empori creat alguns decennis abans a l'extrem sud del golf de Roses. L'enclavament portuari d'Empòrion va esdevenir, així, un actiu port d'escala per a les navegacions comercials gregues que, a partir d'aleshores, van tenir com a objectiu intervenir en les zones d'intercanvi més actives amb les comunitats ibèriques del litoral de la Península. El creixement del nucli es fa palès sobretot amb el desenvolupament a partir de la segona meitat del segle VI aC d'un nou assentament a la costa, a la banda sud de la petita fondalada portuària, la instal·lació en «terra ferma» a què al·ludeix també el text d'Estrabó. Va sorgir així el principal sector urbà de l'antiga Empòrion grega, que la investigació moderna ha batejat com la Neàpolis, per oposició al terme antic *Palaià Polis* transmès per Estrabó.

Tot i la intensa activitat arqueològica realitzada en aquest sector de la ciutat grega arran de l'inici de les excavacions d'Empúries l'any 1908, fins fa pocs anys la informació disponible sobre les fases inicials del nou nucli era més aviat escassa, donada la gran superposició de restes originada durant la seva llarga evolució urbana, que es prolonga fins als inicis de l'època imperial romana. Algunes intervencions recents han aportat, però, informacions significatives sobre l'etapa tardoarcaica del nucli, com ara la definició del seu extrem nord-occidental i la connexió amb l'antiga platja portuària o l'existència en aquella zona d'una probable àrea de culte i d'activitats rituals, potser directament relacionades amb l'activitat comercial i marítima. Altres treballs recents a la part central de la Neàpolis, per sota del nivell de la posterior estoa hel·lenística, han permès recuperar també traces de carrers, de construccions domèstiques i d'àmbits artesanals que pertanyen als primers moments de la implantació d'aquest nou assentament colonial. Les restes posades al descobert per aquestes excavacions, juntament amb les dades aportades per antics sondeigs, confirmen el creixement del nucli a partir dels darrers decennis del segle VI i durant el segle V aC. Tot i així, i malgrat el desplaçament posterior del límit meridional de la ciutat durant els segles IV i III aC, Empòrion va continuar mantenint al llarg de la seva història el caràcter d'un nucli portuari d'escassa extensió, a penes de tres o quatre hectàrees, amb una funció essencialment comercial.

En la seva evolució com a nucli urbà, l'empori originari esdevindria, així, una petita *polis* colonial amb un paper clau en les xarxes del comerç focueu a l'occident mediterrani. Una de les proves de l'afermament progressiu de la ciutat és l'emissió de moneda pròpia a partir del segle V aC, seguint la pauta de les encunyacions de tradició focuea de la pròpia Massàlia. Aquestes primeres monedes emporitanes de plata, de mòdul petit i valor fraccionari, aviat incorporen un esment al topònim de la ciutat, encara que de forma abreujada: EM, EMPOR.²⁴ Igualment trobem una referència explícita als seus habitants —*emporitai*— en algunes inscripcions gregues sobre làmina de plom, concretament les trobades a l'hàbitat protohistòric de Pech Maho (Llenguadoc) i a la mateixa Empúries. La coneguda carta de plom recuperada en les excavacions de la Neàpolis, redactada en dialecte grec de tradició jònia en una data que es pot situar entre finals del segle VI i començament del V aC, descriu una complexa operació mercantil de comerç naval que un comerciant d'origen focueu encarrega al seu representant o consignatari a Empòrion i que en part havia de tenir lloc en un altre indret d'intercanvi a la costa, Saiganthe, el qual s'ha volgut relacionar amb l'entorn del nucli ibèric de Sagunt.²⁵ D'aquests importants documents epigràfics es desprèn també una participació activa en el comerç d'individus d'arrel indígena, que apareixen anomenats amb el seu antropònim ibèric.

L'evolució arquitectònica i urbanística posterior del nucli grec, entre els segles V i III aC, la coneixem només parcialment, però sobretot en el que fa referència al seu extrem meridional. Aquest sector, on se situaven les principals edificacions religioses i on es troben les restes de les muralles que conformaven l'accés al recinte urbà des del sud, ha estat un dels principals focus d'interès de la recerca arqueològica d'ençà de l'inici de les excavacions.²⁶ En una primera etapa, es tracta d'una zona que sembla quedar fora dels límits del nucli grec, on des del segle V aC s'ubicà un espai d'ús cultural, una mena de santuari periurbà del qual coneixem un recinte sobreelevat al damunt d'un gran podi folrat amb carreus calcaris. Sobre aquesta plataforma s'assenten les restes d'un altar de doble ara, potser més recent, però que mantindria el record d'un altar sacrificial originari. Altres restes trobades en aquesta zona immediatament al sud de l'anomenada Torre Talaia —l'aflorament calcarí que formava el punt més elevat de la topografia de la ciutat— ens parlen també de la situació d'altres destacades construccions religioses. És el cas de les antefixes i altres elements de decoració arquitectònica recuperats en les excavacions, que pertanyen a la teulada pètria d'un temple, ara per ara, d'invocació i també d'ubicació incerta.²⁷

Als peus del podi esmentat abans, i en direcció a llevant, es van localitzar les restes de diverses construccions domèstiques que s'han atribuït a un sector d'hàbitat situat fora del límit urbà en el segle V aC. La seva interpretació s'ha fonamentat en la referència continguda en el text d'Estrabó a una primera instal·lació de població ibèrica immediatament a redós del nucli grec. Aquest mateix au-

tor, recollint la informació de fonts més antigues, esmenta la integració posterior d'aquests elements de població indigeta dins un mateix recinte defensiu compartit amb els grecs, encara que separats per un mur interior, tenint també un marc jurídic comú «format per lleis bàrbares i gregues». Cal dir que la presència a Empòrion de població d'arrel autòctona va continuar essent, ja des de l'inici del nucli grec i al llarg de la seva evolució posterior, un factor persistent, tot marcant la seva pròpia identitat cultural. Així, aquesta presència indígena resulta perceptible a través de determinats elements de cultura material o també d'inscripcions esgrafiades en alfabet ibèric sobre ceràmiques d'ús quotidià o bé sobre làmines de plom.²⁸

El procés de sinecisme que descriu el text d'Estrabó sembla materialitzar-se, també, en les importants reformes urbanes fetes durant el primer quart del segle IV aC i que han resultat ben documentades en les excavacions efectuades al sud del nucli de la Neàpolis. Aquestes reformes comportaren la construcció d'un nou i potent recinte defensiu, reforçat amb grans torres quadrangulars, que va marcar el nou límit de la ciutat, desplaçat vers el sud, tot implicant l'arrasament de les restes de l'hàbitat anterior situat fora dels límits del nucli grec.²⁹ Paral·lelament, es va definir la nova entrada a la ciutat i també l'àrea religiosa, que quedà integrada dins l'espai urbà, amb la incorporació de nous altars i d'edificis culturals.

La voluntat de reforçar les defenses de la ciutat podria haver estat motivada, d'altra banda, per la reacció davant un cert context d'inseguretat provocat pel fort desenvolupament del poblament indiget del rerepaís més proper, articulat al voltant del gran *oppidum* fortificat d'Ullastret.³⁰ Malgrat tot, la relació privilegiada d'Empòrion amb les comunitats ibèriques de l'entorn va continuar essent sempre un factor clau, donada la funció del vell nucli colonial com a canalitzador dels recursos del territori vers el comerç mediterrani. Així, l'activitat de comerç marítim desplegada des del port emporità degué incentivar, de retruc, la intensificació de l'explotació agrícola, sobretot pel que fa als cultius cerealístics, tal com ho prova la multiplicació dels camps de sitges vinculats als nuclis d'hàbitat estables, com ara Ullastret, Mas Castellar de Pontós o Peralada, o també a petites instal·lacions rurals.³¹

Per la seva banda, al llarg del segle V i fins a la primera meitat del IV aC, Empòrion es consolida com a port d'escala i de redistribució cap al món ibèric peninsular de tota una varietat de mercaderies aportades a través de les navegacions mercants gregues. Una de les evidències arqueològiques que fan palès d'una manera més clara aquest fenomen és l'àmplia distribució de determinats materials com les ceràmiques d'origen àtic, a la qual farem al·lusió més endavant. Paral·lelament, i com a prova de la intensitat d'aquests contactes d'intercanvi, els materials arqueològics recuperats a les excavacions d'Empúries demostren l'arribada al seu port d'un volum molt important d'àmfores utilitzades per al transport dels productes excedentaris de les economies ibèriques, com ara vi, oli, salaons o altres aliments en conserva, a més dels cereals i de les dis-

ponibilitats en recursos minerals que animaven aquest comerç.

Però els vaixells grecs que salpaven dels ports focuus de Massàlia o Empòrion no eren, en absolut, els únics protagonistes en aquests contactes de comerç marítim a l'occident mediterrani. Així, l'arribada al port d'Empòrion d'un nombre important d'àmfores i altres productes d'origen ebusità (Eivissa), sud-peninsular o cartaginès constitueix també la prova d'una relació necessària, i cada cop més intensa, amb les xarxes del comerç púnic. En el decurs del segle IV i sobretot en el segle III aC, l'increment progressiu de les activitats d'intercanvi promogudes des dels centres púnics d'occident a la façana mediterrània peninsular degueren motivar un retrocés paral·lel de la incidència del comerç grec en aquell mateix entorn. És una etapa també relativament menys coneguda pel que fa a l'evolució urbanística del nucli d'Empòrion. No obstant això, la vitalitat i la persistència de la important funció econòmica d'aquest nucli com a principal enclavament comercial grec a l'occident resta evident en altres aspectes, com ara les encunyacions per part de la seca emporitàna, durant aquest mateix període, de les conegudes dracmes de plata amb la llegenda EMPORITON 'dels emporitans', tot adoptant una nova metrologia respecte a les emissions fraccionàries precedents. Aquestes monedes aviat incorporaren la figura del Pegàs alat en el revers com a tipus identificador i simbòlic de la ciutat,³² i persistiren en les encunyacions posteriors de moneda emporitàna de bronze amb llegenda ibèrica i llatina.

RHODE, EL SEGON ESTABLIMENT COLONIAL A LA BADIA DE ROSES

Els primers decennis del segle IV aC havien representat, prèviament, una etapa encara de forta empenta del comerç focuomassaliota a l'occident. A Empòrion aquesta conjuntura es reflecteix en importants reformes urbanes en el nucli de la Neàpolis, que abans s'han esmentat. Igualment és en aquest moment que la presència comercial grega en el llevant i en el sud-est peninsular sembla refermar-se amb l'establiment d'altres petits enclavaments de comerç mencionats a les fonts escrites —entre ells Hemeroskopeion, situat a l'entorn de l'actual Dènia— i als quals ens referirem més endavant.

En aquest mateix context es va produir també la creació d'un segon nucli portuari a l'extrem septentrional de la badia de Roses, gairebé dos segles posterior, doncs, respecte al primer establiment emporità. Tot i que diversos textos antics es refereixen a un suposat inici de l'enclavament de Rhode vinculat a una presència de navegants rodís ja en el segle VIII aC,³³ les dades de l'arqueologia permeten descartar la veracitat d'aquest origen i abonon la idea que aquesta atribució no és sinó una recreació d'un passat llegendari del nucli, fonamentada només en la similitud de l'antic topònim respecte al nom de l'illa grega de Rodos. Efectivament, les dades obtingudes en les exca-

vacions fetes fins avui en el subsòl de la Ciutadella de Roses porten a situar l'origen de l'establiment en el primer quart del segle IV aC i demostren la seva clara vinculació amb l'activitat colonial i comercial focea. Estrabó mateix, en la seva descripció, havia rebutjat l'origen rodi de la ciutat i l'atribuïa més concretament a la iniciativa d'Empòrion, que d'aquesta manera hauria refermat el seu domini sobre el litoral més immediat. No obstant això, la investigació més recent³⁴ prefereix contextualitzar l'origen del nucli de Rhode en la dinàmica colonial i de comerç impulsada des de la pròpia Massàlia, que ja des del segle V i especialment en l'inici del segle IV aC havia reforçat el control sobre la seva àrea d'influència a les costes del golf de Lleó mitjançant la creació de nous establiments.³⁵

Les restes de l'antiga Rhode posades al descobert per les excavacions, tot i la seva menor entitat respecte al que coneixem de l'Empúries grega, permeten reconstruir alguns trets importants de la seva antiga topografia i la seva evolució urbana. Així, sabem que l'establiment originari va sorgir en un petit turó costaner, vorejat per dues rieres, damunt del qual segles més tard es va bastir el monestir romànic de Santa Maria, tal com ho demostren els estrats arqueològics i les restes de construccions documentades en aquella zona. Des d'allà, el nucli grec va estendre la seva pròpia zona d'influència econòmica i cultural sobre l'entorn més proper al nord de la plana empordanesa, on el poblament autòcton s'articulava al voltant de l'*oppidum* ibèric de Peralada.

El creixement posterior del nucli grec durant el segle III aC, afavorit per una intensificació del comerç basat en una important activitat artesanal de fabricació de vaixel·la ceràmica, es fa palès en la implantació d'un nou sector urbà proper a l'antiga zona portuària, l'anomenat «barri hel·lenístic». Les seves construccions hi deixen veure un urbanisme regular i inclouen diverses restes dels forns dedicats a la producció dels vasos ceràmics de vernís negre atribuïts als tallers de Rhode, que varen ser redistribuïts a través del comerç marítim en una àmplia franja del litoral peninsular, així com d'altres varietats de vaixel·la ceràmica de tradició grega.³⁶

Al llarg del segle III aC, la consolidació del paper jugat pel nucli foceu de Rhode es veu refermada també amb l'emissió de moneda pròpia, les conegudes dracmes de plata amb la representació d'una rosa en el revers com a símbol al·lusiu al nom de la ciutat, acompanyades d'encunyacions de divisors i, més tard, d'emissions de bronze.

EL COMERÇ GREC A L'EST DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

Com hem dit a l'inici d'aquest treball, el comerç grec a l'est de la península Ibèrica s'inicia efectivament arran dels primers contactes dels mercaders de Focea i de la Grècia de l'est vers l'oest mediterrani a partir de finals del segle VII aC, amb una forta presència a la zona de Huelva, on els darrers anys cada vegada s'estan fent més troballes

que parlen d'una activitat comercial potent, amb una contínua arribada de materials de procedència grega.

En aquestes mateixes dates, però, els navegants fenicis eren encara els principals responsables del comerç marítim al llarg del litoral mediterrani de la Península. Pel que fa al nord-est, la incidència del comerç fenici està testimoniada en dues grans àrees: la zona de l'Ebre i les costes de l'Alt Empordà, el Llenguadoc, el Rosselló i el Narbonès, indrets des d'on sorgien rutes que facilitaven l'accés vers l'interior a la recerca dels metalls de la zona atlàntica, especialment l'estany. Fins a la fundació de Massàlia, i sobretot fins a la d'Empòrion, la presència de materials grecs en aquesta zona és força escadussera, tot i que se'n coneixen evidències a partir de les primeres freqüentacions dels vaixells foceus a la zona ja des del començament del segle VI.³⁷

En una primera etapa, la distribució de les ceràmiques gregues a l'occident mediterrani es concentra, per tant, en dues grans zones que responen a dues estratègies comercials diferenciades, a partir de dues rutes comercials en gran part independents: una zona correspon al sud i al sud-est peninsular i s'ha de posar en relació amb l'activitat dels comerciants de la Grècia de l'est, especialment foceus, els quals ja l'havien freqüentat amb anterioritat a la fundació de Massàlia a la recerca de rutes per a l'obtenció de metalls, aprofitant una estructura d'intercanvis preexistent desenvolupada pels fenicis; la segona zona correspon al litoral nord-occidental del Mediterrani, on desemboca una ruta provinent del Tirrè, en la qual s'emmarquen les fundacions focees de Massàlia, Alalia i Empòrion. Entre aquestes dues zones, fins a mitjan segle VI aC, la documentació de materials grecs a les costes del llevant peninsular és pràcticament inexistent.³⁸

A partir d'aquell moment, però, diversos factors contribueixen a alterar les dinàmiques del comerç grec en aquest entorn geogràfic. D'una banda, la davallada de l'activitat comercial dels centres fenicis occidentals al llarg de la primera meitat del segle VI aC, sovint vinculada, entre d'altres factors, amb la caiguda de Tir, la metròpoli fenícia, en mans de l'exèrcit babilònic de Nabucodonosor cap a l'any 576 aC. D'altra banda, com s'ha dit abans, aquest fet s'afegeix al paper preponderant que assumiran les fundacions de Massàlia i Empòrion, especialment en el nou context del comerç foceu arran dels esdeveniments històrics de mitjan segle VI aC, com ara la presa de Focea o l'enfrontament en el Tirrè amb les naus etrusques i cartagineses.

Per a l'etapa tardoarcaica, es coneixen alguns derelictes (restes de vaixells naufragats) i el seu carregament que permeten oferir una visió del tipus de comerç en el qual participaven els vaixells foceus i la diversificació dels materials i les rutes, tot i que d'una manera parcial. Entre aquests, el vaixell de la Pointe Lequin 1A a Porquerolles o el vaixell de Cala Sant Vicenç a Mallorca. En el carregament del primer trobem ceràmiques àtiques, àmfores del Mediterrani oriental, copes jònies i àmfores d'origen sud-itàlic, és a dir, materials procedents tant de l'Egeu com del

centre del Mediterrani destinats segurament a la seva redistribució des del port massaliota. El carregament del vaixell de Cala Sant Vicenç, enfonsat igualment a la darrella del segle VI aC en el context del primer gran desplegament del comerç focu des d'Empòrion en aigües del Mediterrani occidental, mostra també una forta heterogeneïtat de productes: àmfores magnogregues, gregues orientals i ibèriques que probablement transportaven vi, estris de ferro destinats al treball del camp, un lingot d'estany, vaixel·la ceràmica i elements petris com ara molins de vaivé. Són exemples d'un comerç de redistribució de tipus empòric amb una forta diversificació tant del tipus de producte com del seu origen.³⁹

Les troballes de diferents tipus de ceràmiques gregues en jaciments de la costa catalana mostren la diversificació de la procedència dels materials importats, ja sigui en un primer moment encara en el context dels intercanvis amb el món fenici com, ja en un moment més avançat del segle VI, dins el marc del comerç massaliota i emporità.⁴⁰ Durant el segle VI arriben materials grecs corintis preferentment a la zona del Baix Ebre⁴¹ i a l'Empordà,⁴² tot i que també se n'han trobat en un jaciment de l'interior, la necròpolis de Milmanda a Vimodí,⁴³ i en un de costaner, la Peña del Moro de Sant Just Desvern.⁴⁴ Altres importacions que apareixen regularment al llarg de la costa corresponen a ceràmica de la Grècia de l'est o, sobretot, del Mediterrani central, com les copes jònies B2 de Vallet⁴⁵ o les àmfores anomenades de tipus joni, però originàries també dels centres colonials sud-itàlics o bé dels propis tallers massaliotes;⁴⁶ l'àmfora grega de procedència indeterminada a la fase fundacional del jaciment d'Alorda Park; la ceràmica grega de l'extrem occidental, amb produccions de diversos tallers, entre les quals destaca la copa tipus B2 representada en alguns jaciments,⁴⁷ tot i que hi ha una considerable diversitat de formes que, de moment, s'han documentat exclusivament als jaciments d'Ullastret: lècits, lecànides, àmfores, bols, pàteres i gerres; les ceràmiques grises monocromes⁴⁸ de producció tant massaliota com d'altres tallers, entre els quals els d'Empúries, i amb totes les formes documentades que corresponen a elements de vaixel·la: el plat à *marli*, copes forma III i variants de gerra.

Quantitativament, però, el material importat més abundant són les ceràmiques àtiques en les seves diferents varietats. Les importacions de ceràmica àtica de vernís negre en els assentaments indígenes, les trobem ja al començament del VI aC a Puig Cardener a Manresa, cosa que marca una ruta de penetració vers l'interior ja en un moment molt primerenc, tot i que la seva presència no esdevé realment significativa fins al darrer quart del segle VI aC, quan es documenta un nombre important de copes del tipus Bloesch C en diferents jaciments.⁴⁹ Les importacions de ceràmica àtica de figures negres s'inicien també a la segona meitat i, sobretot, al darrer terç del segle VI aC. En aquest període, la forma més representada és la copa: copes de banda,⁵⁰ copes Cassel⁵¹ i, sobretot, les copes d'ulls.⁵²

Tot i la presència d'Empòrion i el seu paper en la introducció dels materials grecs a l'est peninsular, sobretot pel

que fa a les importacions de la ceràmica àtica, segons alguns autors a partir de mitjan segle V aC, un dels agents dominadors del comerç en aquesta zona del Mediterrani seria la colònia púnica d'Ibosim, a Eivissa, la posterior Ebusus romana, afirmació que es fa a partir de la presència majoritària d'àmfores ebusitanes als jaciments ibèrics d'aquest període i de l'anàlisi de la importació de ceràmiques comunes, entre les quals predominen les púniques per sobre de les massaliotes. Les distribucions del material amfòric van intrínsecament lligades a la comercialització de les mercaderies agrícoles o d'altres productes alimentaris, atès que es tracta de contenidors de productes com ara vi, oli o salaons. En aquest sentit, cal remarcar que les tres colònies de la zona de l'oest mediterrani encaminades a la potenciació agrícola d'un territori són Massàlia, Eivissa o Gadir (dins el Cercle de l'Estret de Gibraltar). En el període anterior, pel que fa al comerç amfòric al nord-est peninsular, hi havia un clar domini de les importacions d'àmfores gregues de diferents procedències, per sobre de les ebusitanes, ja que s'han identificat àmfores massaliotes, corínties, gregues occidentals o magnogregues, i això fa pensar en un tipus de comerç de caire més empòric dirigit des de les colònies focues de l'oest mediterrani, aprofitant el període de reorganització de les rutes comercials feniciopúniques entre la caiguda de Tir i la potenciació d'Eivissa.⁵³

Al segle V es constata, respecte al període anterior, un increment de les importacions de ceràmica grega, sobretot pel que fa a la vaixel·la àtica. En aquest moment s'inicia la presència constant de materials grecs en les poblacions indígenes de l'interior, i no tan sols a les poblacions costaneres.

Pel que fa a la ceràmica àtica de vernís negre, a la primera meitat del segle V aC es documenten copes amb tija dels tipus Vicup i Acrocup⁵⁴ i un escif a l'Illa d'en Reixac, mentre que a la segona meitat ja comencen a arribar les copes tipus Cástulo.

Del tipus de figures negres, en el segle V aC predominen encara les copes,⁵⁵ però també es documenta una copa-escif al Mas Castellar de Pontós, una enòcoa als Castellans, una àmfora a Tarragona i lècits i un important nombre de cílixs escif del tercer quart del segle V aC al Puig de Sant Andreu.

La presència de ceràmica àtica de figures roges durant el segle V és pràcticament testimonial. Hi ha molt pocs jaciments ibèrics on se n'hagi localitzat i la major part es troben directament dins l'àrea d'influència emporitana, amb una quantitat d'exemplars en cadascun dels jaciments certament molt petita. A la primera meitat del segle V aC, la presència de material àtic de figures roges és força escadussera,⁵⁶ fins i tot en un jaciment com Ullastret, on el volum de ceràmica àtica recuperat és considerable, cosa que contrasta amb el que passa a la mateixa època al sud de França, on durant el segle V aC hi ha material àtic de figures roges amb profusió, reexportat des de Massàlia i Empòrion, amb un ampli espectre de formes amb copes, lècanes o craters en una cadena d'assentaments nadius al

llarg de la costa mediterrània.⁵⁷ La major part del material recuperat de la primera meitat del segle v aC correspon al grup dels vasos per a beure i més concretament a cílixs de peu alt. En aquest sentit, destaca la presència dels dos cràters de columnes i l'enòcoa recuperats al Turó de Ca n'Oliver, i d'una làtic clàssica de Tarragona, com a formes que se surten de la tònica general.

Pel que fa a la localització geogràfica dels jaciments, durant els tres primers quarts del segle v aC tan sols es constata la presència de ceràmica de figures roges en jaciments de l'àrea emporitana: Ullastret, Mas Castellar, Mas Gusó-Puig Moragues i potser Peralada, així com en alguns jaciments de la costa. La proximitat a Empòrion i, en conseqüència, les relacions comercials que se'n deriven són factors clau en l'existència d'importacions àtiques en aquests indrets ja en un moment inicial, com a continuació dels contactes començats al segle vi aC. A la costa central de Catalunya en trobem en dos jaciments, Burriac i el Turó de Ca n'Oliver, que estan situats en uns punts de control del territori; en el cas del Turó de Ca n'Oliver, els seus investigadors infereixen, a partir de les importacions documentades, que es tracta d'un indret amb una classe dirigent que es devia dedicar al control de la producció i la concentració i vehiculació de l'excedent.⁵⁸ A Tarragona, cal valorar l'associació d'importacions de ceràmica àtica de figures roges i de produccions massaliotes en una quantitat superior a la de les púniques, la qual cosa dóna indicis d'un possible comerç directe entre les colònies focées i el gran assentament ibèric de l'àrea cossetana.⁵⁹

A la segona meitat del segle v aC augmenten lleugerament les importacions àtiques, sobretot al darrer quart, en què ja es comença a iniciar la tendència a l'alça que es constata durant el segle iv.⁶⁰ Les formes documentades queden pràcticament reduïdes al grup dels vasos per a beure: escifs, càntars sèssils o cílixs, amb excepció de la Penya del Moro, on s'han localitzat crater, enòcoa i làcana, la Torre Roja amb un crater i Sant Sebastià de la Guarda i el Tossal del Mor amb un crater de columnes, i, sobretot, l'excepció d'Ullastret, on gairebé hi ha representades totes les formes que es troben a Empúries (cílix, cílix-escif, escif, càntar sèssil, crater, pèlica, coa, làcana i làtic panxuda).

Les altres importacions gregues ben representades durant el segle v aC corresponen a produccions massaliotes, especialment àmfores. Les produccions amfòriques de Massàlia ho són per exemplars dels tipus Py 2 i Py 4, tots dos amb una cronologia de producció anterior a l'any 450 aC. Les peces provenen del Puig de Sant Andreu, d'Alorda Park, de Tarragona i del Castellot de la Roca Roja.⁶¹ També s'han documentat ceràmiques comunes, bàsicament morters.

Si al segle v aC hi ha un augment en les importacions gregues, al segle iv aC creixen considerablement i s'asseixeix una forta difusió de materials en una àmplia zona al llarg de tot l'est peninsular, des del golf de Lleó fins a l'estret de Gibraltar, tant en els sectors costaners com a l'interior. Aquest fort creixement es pot entendre per la pre-

sència de diferents agents distribuïdors dels vasos grecs. A més del comerç procedent d'Empúries i de les altres colònies focées, especialment Massàlia, cal considerar que bona part d'aquestes importacions arribaven mitjançant els comerciants púnics, a través d'Eivissa, com s'ha constatat en reiterades ocasions,⁶² vist el domini dels productes ebusitans en comparació amb altres produccions.

Tot i la presència cada vegada més constant dels comerciants púnics a l'oest del Mediterrani a partir de mitjan segle v aC, cal no menystenir el paper d'Empòrion, que, segurament a través de ports principals com ara Massàlia, actua d'intermediària entre les ciutats mediterrànies amb demanda de productes miners, agrícoles o pesquers i les àrees on es troben. Cabrera⁶³ ja apuntava també unes estretes relacions entre Empúries i Cadis a partir de mitjan segle v aC, i això pot explicar la presència de material àtic amb un clar horitzó emporità (copes del cercle del Pintor de Marlay, classe de Sant Valentí, escifs amb decoració reservada i sobrepintada, glauchs) al sud de la península Ibèrica i a altres zones de l'interior. Durant el segle iv aC, el paper d'Empúries com a redistribuïdor de material àtic en les seves zones d'influència segueix sent important, tot i el paper determinant dels comerciants púnics. En aquest aspecte, cal insistir en la importància de la troballa del derelict del Sec, a Calvià (Mallorca), en l'estudi de la distribució dels carregaments comercials al segle iv aC, amb material grec de diverses procedències, i en la identitat feniciopúnica dels intermediaris.⁶⁴

Tot i que sembla que els púnics i els emporitans s'hagueren pogut repartir algunes àrees per a la distribució de productes grecs a la península Ibèrica, no és tan clar que hi hagués un únic intermediari que fes arribar les seves mercaderies a un indret concret. Aquest repartiment de rutes es podria veure per la diferent tipologia dels vasos localitzats en aquestes àrees. Per exemple, a Catalunya hi ha una major presència d'escifs que de cílixs, al contrari del que passa a Andalusia, on són molt abundants les cílixs de peu baix, part molt important del carregament del vaixell del Sec, que està dins l'esfera púnica; però, d'altra banda, la presència de material púnic a Catalunya, ja sigui amfòric o no, és altament significativa, tant als assentaments ibèrics com a Empòrion, cosa que assenyala que en aquesta zona el comerç púnic era aleshores tan o més consistent que l'emporità. Si agafem el cas de les làtics panxudes, només es troben en grans quantitats a Empòrion i a Eivissa i en ambdós casos en contextos funeraris, grecs en el cas d'Empòrion i púnics en el d'Eivissa, fet que pot indicar unes relacions entre ambdues ciutats pel que fa al comerç dels vasos àtics.⁶⁵ De fet, la quantitat de material àtic localitzat a la península Ibèrica durant el segle iv aC és molt gran en relació amb el del segle precedent, i no ha d'estranyar la coexistència d'un comerç emporità i púnic que si bé segurament tenia unes àrees preferents de distribució, en determinats moments aquestes se sobreposarien.

Pel que fa als productes que es comercialitzaven des de l'oest mediterrani, a més dels recursos minerals cal tenir en compte les produccions agrícoles i el fet que Empòrion

es troba en una zona on abunda la producció de gra, testimoniada per la gran quantitat de camps de sitges a l'Empordà, amb el cas de Mas Castellar de Pontós com a exemple paradigmàtic, a més de Creixell, Ermedàs, o Peralada, i també al Lenguadoc,⁶⁶ i que degué furnir de blat i altre tipus de gra destinat als mercats mediterranis, com ara la ciutat d'Atenes, força necessitada d'aquest producte després que s'estronqués el flux de provisió de gra des de Sicília i la Magna Grècia, quan aquestes colònies es van posar de part dels espartans en la guerra del Peloponès. En aquest sentit, també cal remarcar que Empòrion té accés directe a una gran àrea que es podria incloure en aquest comerç i on també s'han localitzat nombrosos centres d'acumulació d'excedents agrícoles com els testimoniat al Vallès i al Penedès. A més del gran camp de sitges de Montjuïc, que podria tenir finalitats més comercials que agrícoles, en aquestes zones s'han documentat nombrosos camps de sitges com, entre d'altres, Can Xercavins a Cerdanyola del Vallès, Bellaterra, Can Fatjó de Rubí, Can Miano de Sant Feliu, Sitges, Mas Castellar i Vinya del Pau a Vilafranca, Turó de la Canya d'Avinyonet i l'Albornar a Santa Oliva, on part dels excedents podrien destinar-se al comerç.

En el món de les complexes relacions comercials al Mediterrani i el paper que hi juguen els diferents agents, cal tenir present també el paper que pogueren jugar els ibers en la redistribució del material grec entre els assentaments ibèrics, a partir de les seves relacions amb Empòrion. La presència de comerciants ibers, la testimonien les cartes de plom localitzades a Empúries⁶⁷ i a Pech Maho,⁶⁸ i, a partir d'aquests textos, podem deduir una participació activa d'elements indígenes en el comerç fet pels emporitans, tot i que de vegades aquesta interpretació s'ha posat en qüestió. Així mateix, és probable que alguns assentaments litorals com ara Montjuïc, la Illeta dels Banyets o La Picola actuessin de redistribuidors dels materials àtics que rebien d'Empòrion o de Massàlia, entre les poblacions de l'interior.

El cas de Montjuïc ens mostra un nucli que es pot interpretar com un cas hipotètic d'híbrid entre els nuclis especialitzats en l'acumulació d'excedents tipus Mas Castellar de Pontós, relativament nombrosos a l'àrea catalana, i una instal·lació portuària aïllada o autònoma tipus Illeta dels Banyets. A l'avinguda dels Ferrocarrils Catalans (l'Hospitalet de Llobregat) s'ha excavat un important conjunt de sitges directament relacionat amb el comerç i l'intercanvi, ja que la localització del jaciment, propera al mar Mediterrani i a la desembocadura del Llobregat, fa pensar en un port natural, nucli de concentració i distribució de mercaderies que poden ser fàcilment menades vers l'interior pels eixos Llobregat-Cardener i Llobregat-Anoia, rius navegables a l'antiguitat. Es documenten nivells des del començament del segle v aC, amb presència de ceràmica àtica de figures negres, tot i que la major part de les sitges són del segle IV aC. Des d'un punt de vista qualitatiu, la varietat de procedències i de formes és un tret definitori del lot de ceràmiques importades de Mont-

juïc, igual que el quantitatiu, ja que les importacions representen un percentatge molt alt. Hi ha un conjunt de ceràmica àtica de volum considerable tant pel que fa a les figures roges com al vernís negre, i també s'ha documentat ceràmica de vernís negre ebusitana, apúlia, massaliota, grega d'occident i comuna púnica, tant ebusitana com centremediterrània. Pel que fa a les àmfores importades, entre el material s'han documentat àmfores púniques (d'Eivissa i del Cercle de l'Estret de Gibraltar), massaliotes, corínties, sàmies i ròdies, amb exemplars que només tenen paral·lels propers a Empúries.⁶⁹

Hem insistit aquí especialment en la distribució de materials grecs a la zona del nord-est peninsular, coincident amb l'actual Catalunya, però aquesta visió caldria estendre-la a bastament també al llarg del litoral llevantí. En aquesta expansió de les ceràmiques gregues al segle IV aC per tot l'est peninsular, s'ha d'incidir en el tema de les possibles fundacions de Massàlia citades en les fonts antigues com Hemeroskopeion o Alonis. Carmen Aranegui troba una explicació per als petits establiments de l'entorn del cap de la Nau relacionats amb Massàlia atès que tenen un marc cronològic comparable al de Roses i es poden relacionar amb un projecte foceu-massaliota per instal·lar-se en aquest sector i poder explotar els recursos de la zona amb participació de la població local. En una gran àrea entre el grau Vell (Sagunt) i el Cigarralejo (Mula), a més de les ceràmiques àtiques, es localitzen àmfores i morters massaliotes i altres materials com les ceràmiques grises del nord de Catalunya. També, al llarg dels anys s'han anat fent a la zona del Montgó troballes esporàdiques de dipòsits de joies, entre els quals hi ha la diadema de Xàbia, fragments escultòrics i tresors monetaris amb peces de Massàlia, Empòrion i diverses ciutats gregues, de Sicília i del sud d'Itàlia, que es poden relacionar amb l'establiment d'una àrea sacra en un cap de gran importància per a la navegació.⁷⁰

Fins al moment actual no s'ha pogut confirmar la relació de la ciutat romana de Dianium (Dénia) amb l'Hemeroskopeion citada per Estrabó, on hi hauria l'Artemision, un temple dedicat a Àrtemis, el nom grec de la romana Diana, malgrat la coincidència dels noms, ja que no s'ha localitzat cap evidència arqueològica que doni indicis de l'existència d'un nucli grec. Tanmateix en aquesta zona als darrers anys s'han excavat dos jaciments que es poden posar en relació directa amb l'expansió del comerç massaliota i que ofereixen unes característiques diferents de les dels altres assentaments indígenes, més similars a les de centres de distribució de mercaderies que a llocs d'habitació: la Illeta dels Banyets al Campello i La Picola a Santa Pola.

La Illeta dels Banyets del Campello (Alacant) és considerada un *port of trade*, on s'intercanviaven productes sota la protecció d'un santuari, amb absència de muralla i presència de diversos edificis públics, i amb una important activitat comercial i marítima associada al port. Els comerciants, a través de la vall del riu Sec, arribarien a les comarques de l'Alcoià i el Comtat, que reben un reper-

tori de formes similar i presenten un comportament idèntic de fases comercials.⁷¹

La Picola, a Santa Pola (Baix Vinalopó), és un assentament amb muralles i un traçat regular de tradició grega, amb una planta que recorda la de la ciutat massaliota d'Olbia, a la Provença, i és considerat un empori per part dels seus excavadors,⁷² amb una clara orientació comercial. Aquest establiment té una vida curta (uns vuitanta anys) i, tot i que s'ha volgut relacionar amb Alonis, el seu abandó sembla una dada en contra d'aquest fet. Darrerament es treballa també amb la hipòtesi que Alonis se situés a la Vila Joiosa.⁷³

En l'activitat de comerç desenvolupada en aquests encavaments litorals del sud-est peninsular haurien intervingut directament els mercaders grecs, i, fins i tot, la seva presència s'hauria pogut materialitzar en instal·lacions estables de tipus empòric, capaces de generar en l'àmbit ibèric del voltant fenòmens d'interacció cultural tan significatius com l'ús de l'alfabet grecoibèric, l'adopció de formes de representació iconogràfica o de determinades manifestacions culturals i de pràctiques rituals d'arrel grega, així com també la implantació regular de l'assentament segons els models d'altres nuclis colonials massaliotes, com en el cas de La Picola.

Durant el segle IV aC, les produccions de ceràmiques gregues corresponen principalment a ceràmica àtica, que és sense cap dubte la importació més present a tots els jaciments i amb una àrea de distribució que agafa tot l'est peninsular i que, ja sigui en la variant de figures roges com, sobretot, en la de vernís negre, es pot trobar a gairebé tots els jaciments excavats amb nivells del segle IV aC. Aquest fenomen s'ha de posar en relació tant amb el tipus de producció que està sortint en aquest moment dels tallers atenencs, estandarditzada, barata i de fàcil transport i distribució, com amb un increment dels contactes comercials entre un poblament ibèric cada cop més nombrós.

El material àtic localitzat en els establiments indígenes correspon principalment a formes relacionades amb el consum del vi (copes, escifs, escudelles, craters i, en menor mesura, hídries, pèliques i enòcoes), tot i que no està provat que les elits ibèriques duguessin a terme el mateix ritual del banquet que es feia al món grec. Com a vaixel·la de taula, l'altra forma representada és el plat de peix i els plats de vernís negre; els vasos de tocador es limiten a les lècanes, les quals possiblement es destinaven a un ús diferent del que tenien en el món grec i són relativament abundants, i els vasos de perfum a les lècits panxudes. En alguns dels jaciments que han estat més àmpliament excavats s'ha pogut establir un conjunt de vasos àtics format per un crater i dos o més vasos per a beure, principalment escifs, i tres o quatre copes/escudelles, tot i que en aquest cas no han de ser necessàriament de figures roges, sinó que poden ser de vernís negre a l'àmbit del nord-est. Aquest conjunt està documentat a Alorda Park, el Turó del Vent, Montjuïc i Sant Sebastià de la Guarda; en altres casos, com a la Penya del Moro, el Turó de Ca n'Oliver i Burriac i el Molí de l'Espígol, al conjunt s'hi afegeix una enòcoa.

A més de la ceràmica àtica, també s'han documentat altres produccions que arriben en menor quantitat: ceràmiques de figures roges sud-itàliques (sobretot apúlies), àmfores i ceràmica comuna massaliota, ceràmica grega d'occident, àmfores magnogregues i d'altres tallers occidentals, corínties, sàmies i ròdies.

LA DARRERA ETAPA DELS ESTABLIMENTS GRECS D'EMPÒRION I RHODE

La progressió cada vegada més decidida del comerç púnic i ebusità al llarg del segle IV aC i sobretot al segle III aC hauria tingut conseqüències innegables en la incidència de les navegacions mercants gregues en el litoral peninsular. Tot i això, l'acció comercial grega des dels nuclis portuaris focuus d'Empòrion i Rhode va tenir sens dubte una continuïtat, aleshores ja no perceptible a través de la difusió dels vasos àtics, sinó en la redistribució creixent d'altres tipus de mercaderies, entre les quals el vi i les ceràmiques de procedència itàlica o els mateixos productes elaborats en els centres colonials focuus, com és el cas de la vaixel·la de vernís negre produïda als tallers locals de Roses.

El veritable punt d'inflexió en l'evolució d'aquests centres colonials, però, va venir determinat per l'inici efectiu de la presència romana en el seu territori, amb conseqüències ben diverses per a cada un dels dos nuclis. En el cas d'Empòrion, a través de la informació transmesa per les fonts antigues és ben conegut el seu paper com a lloc de desembarcament de les tropes romanes l'any 218 aC, en el context inicial de la Segona Guerra Púnica,⁷⁴ un fet possibilitat a més per la posició favorable a Roma per part del vell nucli grec, davant l'avanç del domini cartaginès sobre la façana mediterrània de la Península. Poc temps més tard, l'any 195 aC, el valor estratègic d'Empòrion com a punt de suport per al control efectiu dels territoris del nord-est quedà novament palès amb l'arribada de les legions comandades pel cònsol M. Porci Cató i destinades a sufocar la revolta indigeta, aixecada contra les mesures impositives de Roma. Aquest episodi històric acabarà, entre d'altres fets, per comportar la desaparició del nucli de Rhode, que, per circumstàncies que no acaben d'aclarir les dades de les fonts escrites, havia quedat sota el control dels revoltats; la repressió infligida per les tropes de Cató causà, així, l'abandonament total del segon nucli focuu de la badia, el qual no va ser reocupat fins a un moment bastant més recent, durant l'època imperial romana.

Ben al contrari, en el cas d'Empòrion, la presència militar romana sembla haver conegut una continuïtat al llarg del segle II aC, fins al punt que determinà una instal·lació campamental estable a tocar del nucli urbà, i va coincidir amb un període especialment dinàmic i de prosperitat per a la ciutat grega, tot mantenint la certa autonomia que li conferia la seva condició de ciutat federada i aliada de Roma. L'activitat portuària i comercial va conèixer aleshores un període de forta reactivació, ara dins el marc de les rutes de navegació des de la península Itàlica cap als

nous territoris provincials, les quals aportaven les mercaderies necessàries per a abastir la demanda de les tropes desplaçades a la península Ibèrica i també per a nodrir els circuits regionals de redistribució de productes com ara el vi o els elements de vaixella. Així, la presència abundant en els nivells arqueològics d'aquest moment de les àmfores vineres o els vasos de vernís negre d'origen itàlic constitueix un dels indicadors més clars d'aquesta nova dinàmica de comerç marítim.

A Empòrion, aquest context econòmic especialment favorable va possibilitar la transformació gairebé completa del nucli de la Neàpolis i va assentar les bases de l'estructura urbana que encara avui deixen veure la majoria de les restes posades al descobert per les excavacions.⁷⁵ Aquest procés de renovació urbana es va materialitzar sobretot amb les grans obres constructives empreses cap a mitjan segle II aC. És en aquell moment quan es va decidir bastir un nou recinte de muralles, tot desplaçant lleugerament el límit de la ciutat vers el sud i definint-ne un nou accés protegit amb torres de planta quadrangular.⁷⁶ Igualment, es va procedir a ampliar i monumentalitzar l'espai públic de la ciutat, amb la creació de la nova plaça de l'àgora, dominada al nord per l'edifici porticat de l'estoa.⁷⁷ Les reformes arquitectòniques afectaren també els espais d'ús religiós i cultural, especialment a l'àrea de santuaris situada al sud del nucli, que va ser llavors completament reorganitzada i destinada a acollir-hi nous cultes, evidenciats a través de determinades restes recuperades a les excavacions.⁷⁸ És el cas de la troballa de la coneguda estàtua tradicionalment atribuïda al déu de la medicina Asclepi, tot i que altres investigadors han defensat darrerament la seva identificació amb la imatge del déu alexandri Zeus Serapis, documentat a Empúries a través de l'epigrafia.⁷⁹ Malgrat que aquesta important transformació del nucli va tenir lloc en un context històric de ple control del territori per part de Roma, Empòrion, a través de la seva imatge urbana renovada i dels models arquitectònics emprats, va voler mantenir la seva identitat com a enclavament grec, d'acord amb els seus orígens.

Paral·lelament, la intensificació de l'activitat de comerç marítim va exigir la creació o el desenvolupament de noves infraestructures portuàries davant la façana marítima de la ciutat que permetessin suplir les limitacions de l'antic port natural per a l'arribada dels vaixells⁸⁰ i, fins i tot, la utilització d'altres indrets adients del litoral proper com a llocs d'ancoratge i desembarcament.

Un dels problemes als quals la recerca arqueològica no ha pogut donar de moment una resposta fonamentada és el de l'existència i la localització del suposat assentament indígena que hauria crescut durant aquesta etapa al costat del nucli d'Empòrion, si tenim en compte el que descriuen les fonts antigues per als moments de la primera presència militar romana a la zona.⁸¹ Aquest assentament s'ha volgut relacionar amb el topònim Undika o Untika transmès ja en un moment bastant més tardà (segle VI aC) per Esteve de Bizanci, o bé amb el gentilici *Untikeskesken* que figura a les emissions de monedes emporitanes de

bronze encunyades al segle II aC. En tot cas, sembla que almenys una part d'aquesta població indígena instal·lada a tocar del centre grec degué quedar integrada, juntament amb nous pobladors d'origen itàlic, en la nova ciutat regular creada per iniciativa romana a la part alta del turó d'Empúries al començament del segle I aC. Finalment, la creació, alguns decennis més tard, del *Municipium Emporiae* va comportar un marc jurídic comú de ciutadania romana al qual es va incorporar també la població local d'arrel grega. Per bé que la coexistència dels dos nuclis va persistir durant un temps, el vell sector de la Neàpolis va acabar perdent les seves funcions a favor del nou centre urbà creat a la part alta del turó, tot esdevenint un simple barri portuari fins al seu abandonament durant l'època imperial romana, a la vegada que es dissolia progressivament el record del seu passat focu en una realitat cultural plenament romana.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] L. GARCÍA IGLESIAS. «La Península Ibèrica y las tradiciones griegas de tipo mítico». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 139-140 (1979), p. 131-140; D. PLÁCIDO. «Los viajes fenicios y los mitos griegos sobre el lejano occidente». A: *Contactos en el extremo de la Oikouméné. Los griegos en Occidente y sus relaciones con los fenicios. XVII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica* (Eivissa, 2002). Eivissa 2003, p. 7-18; F. LÓPEZ PARDO. «Crono y Briareo en el umbral del Océano. Un recorrido por la historia mítica de los viajes al confín del Occidente hasta los albores de la colonización». A: *La navegación fenicia. Tecnología naval y derroteros*. Madrid 2004, p. 1-42; E. GANGUTIA, *La Península Ibérica en los autores griegos: de Homero a Platón*. A: J. MANGAS i D. PLÁCIDO (ed.), *Testimonia Hispaniae Antiqua IIA*, Madrid 1998; L. ANTONELLI. *I Greci oltre Gibilterra. Rappresentazioni mitiche dell'estremo occidente e navigazioni commerciali nello spazio atlantico fra VIII e IV secolo a.C.* Roma 1990.
- [2] A. DOMÍNGUEZ MONEDERO. «Fenicios y griegos en el sur de la Península Ibérica en época arcaica: de Onoba a Mainake». *Mainake*, núm. 28 (2006), p. 49-78; L. ANTONELLI. «Da Taršiš a Tartesso. Riflessioni sulla presenza greca oltre Gibilterra durante l'età arcaica». *Gerión*, núm. 24.1 (2006), p. 7-26; L. ANTONELLI. *Traffici focei di età arcaica*. «Hesperia» no. 23. Roma, 2008, pp. 63-72.
- [3] Materials publicats a F. GONZÁLEZ DE CANALES *et al.* *El emporio fenicio precolonial de Huelva (ca. 900-770 a. C.)*. Madrid 2004. Aquestes noves troballes ampliaren significativament el repertori de materials grecs d'aquest període coneguts fins aleshores a Huelva.
- [4] Sobre aquestes troballes i la seva interpretació: P. CABREIRA. «Cerámicas griegas y comercio fenicio en el Mediterráneo occidental». A: *Contactos en el extremo...*, *op. cit.*, p. 61-86; A. DOMÍNGUEZ MONEDERO. «Fenicios y griegos...», *op. cit.* Pertanyen a aquest mateix horitzó cronològic els fragments d'escifis àtics del Geomètric Mitjà II

- recentment trobats, juntament amb peces xipriotes, en el jaciment de La Rebanadilla (Málaga): V. M. SÁNCHEZ *et al.* «El asentamiento fenicio de La Rebanadilla a finales del siglo IX a. C.». A: E. GARCÍA ALFONSO (ed.), *Diez años de arqueología fenicia en la provincia de Málaga (2001-2010)*. Sevilla 2012, p. 67-85 (p. 75).
- [5] A. GARCÍA Y BELLIDO. *Hispania Graeca*. Volum I. Barcelona 1948, p. 70-78; J. L. GARCÍA ALONSO. «Nombres griegos en -oussa en el Mediterráneo Occidental. Análisis lingüístico e histórico». *Complutum*, núm. 7 (1996), p. 105-124. En contra de l'origen precolonial d'aquests topònims: P. MORET. «La formation d'une toponymie et d'une ethnonymie grecques de l'Ibérie: étapes et acteurs». A: G. ANDREOTTI *et al.* (ed.). *La invención de una geografía de la Península Ibérica. I. La época republicana*. Madrid 2006, p. 39-76.
- [6] P. ROUILLARD. *Les grecs et la Péninsule Ibérique du VIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*. Publications du Centre Pierre Paris 21, Paris 1991, p. 21-33; A. DOMÍNGUEZ MONEDERO i C. SÁNCHEZ. *Greek Pottery from the Iberian Peninsula*. Leiden 2001; P. CABRERA. «Cerámicas griegas y comercio fenicio...», *op. cit.*; P. CABRERA. «Importaciones griegas arcaicas del Cerro del Villar (Guadalhorce, Málaga)». A: *Iberos y griegos: lecturas desde la diversidad*. Actes del simposi internacional celebrat a Empúries del 3 al 5 de abril de 1991. *Huelva Arqueológica*, núm. XIII.2 (1994), p. 97-121. Sobre els materials grecs més antics recuperats a la Fonteta (Guardamar), amb fragments de copes del tipus Thapsos i còtils protocorínties: J. M. GARCÍA MARTÍN. «El comercio de cerámicas griegas en el sur del País Valenciano en época arcaica». A: P. CABRERA i M. SANTOS (coord.). *Cerámiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*. Actes de la taula rodona celebrada a Empúries del 26 al 28 de maig de 1998. Girona 2000, col·l. «Monografies Emporitanes», núm. 11, p. 207-223.
- [7] Sobre els abundants materials grecs documentats a Huelva amb una cronologia situable des de la darrerria del segle VII aC i durant el segle VI aC: B. B. SHEFTON. «Greeks and Greek imports in the south of the Iberian Peninsula. The archaeological evidence». A: H. G. NIEMEYER (ed.). *Phönizer im Westen*. Madrid 1982, col·l. «Madrider Beiträge», núm. 8, p. 337-370; R. OLMOS. «Los griegos en Tartessos: una nueva contrastación entre las fuentes arqueológicas y literarias». A: M. E. AUBET (ed.). *Tartessos. Arqueología Protohistórica del Bajo Guadalquivir*. Sabadell 1989, p. 495-52; P. CABRERA. «El comercio foceo en Huelva: cronología y fisionomía». *Huelva Arqueológica*, núm. X-XI.3 (1988-1989), p. 43-100; J. FERNÁNDEZ JURADO *et al.* «Cerámicas griegas del solar n.º 5 de la c/ Méndez Núñez de Huelva». A: *Iberos y griegos...*, *op. cit.*, p. 67-96; A. DOMÍNGUEZ MONEDERO i C. SÁNCHEZ. *Greek Potter...*, *op. cit.*, p. 5-17.
- [8] P. CABRERA. «Importaciones griegas arcaicas...», *op. cit.*; P. CABRERA. «La presencia griega en Andalucía (siglos VI al IV a. C.)». A: *La Andalucía Ibero-turdetana (siglos VI-IV a. C.)*. *Huelva Arqueológica*, núm. XIV (1997), p. 367-390; A. RECIO. *La cerámica fenicio-púnica, griega y etrusca del sondeo de San Agustín (Málaga)*. Málaga 1990; M. I. CISNEROS *et al.* «Cerámicas griegas arcaicas en la bahía de Málaga». A: P. CABRERA i M. SANTOS (coord.). *Cerámiques jònies...*, *op. cit.*, p. 189-205; M. I. CISNEROS. «Las cerámicas griegas del Museo Picasso Málaga». A: *Memoria arqueológica del Museo Picasso Málaga: desde los orígenes hasta el siglo V d. C.* Málaga 2006, p. 79-92; D. D. FLORIDO *et al.* «Varar y comerciar en la marisma. Guadalmar y el entorno del Cerro del Villar en época tardoarcaica». A: E. GARCÍA ALFONSO (ed.). *Diez años de arqueología fenicia en la provincia de Málaga (2001-2010)*. Sevilla 2012, p. 137-170 (p. 162-165).
- [9] Sobre la qüestió de Mainake, una síntesi recent a: A. DOMÍNGUEZ MONEDERO. «Fenicios y griegos...», *op. cit.*, p. 65-72.
- [10] Una visió general sobre les xarxes de comerç i les primeres fundacions focees al nord-oest del Mediterrani a: J.-P. MOREL. «Problématiques de la colonisation grecque en Méditerranée occidentale: l'exemple des réseaux». A: C. ANTONETTI (ed.). *Il dinamismo della colonizzazione greca*. Nàpols 1997, p. 31-44; J.-P. MOREL. «Phocæan colonization». A: G. R. TSETSKHLADZE (ed.). *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Vol. 1. Leiden 2006, p. 358-428; M. BATS. «Les Phocéens, Marseille et la Gaule (VIIe-IIIe s. av. J.-C.)». A: *Les diasporas grecques du VIIIe à la fin du IIIe siècle av. J.-C.* Pallas (Tolosa de Llenguadoc), núm. 89 (2012), p. 145-156.
- [11] X. AQUILUÉ i J. MONTURIOL (coord.). *1908-2008. 100 anys d'excavacions arqueològiques a Empúries*. Girona 2008.
- [12] X. AQUILUÉ *et al.* *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Empúries*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Tarragona 1999; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana. Historia, Arquitectura y Arqueología*. Sabadell 1993; M. SANTOS. «L'arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció». Figueres 2008, col·l. «Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos», núm. 39, p. 49-79.
- [13] Recollides a M. ALMAGRO. *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*. Barcelona 1951, col·l. «Monografías Ampuritanas», núm. 1.
- [14] Es tracta de dos periples d'autor desconegut, atribuïts erròniament a Escílax de Carianda i a Escimne de Quios, respectivament datats al segle IV aC i a la darrerria del II aC, que recullen dades de textos grecs anteriors: F. J. GÓMEZ ESPELOSÍN. *El descubrimiento del mundo. Geografía y viajeros en la Grecia antigua*. Madrid 2000, p. 124 i següents; P. COUNILLON (ed.). *Pseudo-Skylax, Le Périple du Pont-Euxin*. Bordeus 2004; D. MARCOTTE (ed.). *Les Géographes grecs. Tom I. Introduction générale. Pseudo-Scymnos, Circuit de la terre*. París 2000.
- [15] M. ALMAGRO. *Las fuentes escritas...*, *op. cit.*, p. 76 i següents; J. MANGAS i D. PLÁCIDO (ed.). *La Península Ibérica prerromana: de Éforo a Eustacio*. Madrid, 1999, col·l. «Testimonia Hispaniae Antiqua», núm. II B, p. 668.
- [16] El coneixement de les fases més antigues d'ocupació de l'establiment grec d'Empòrion s'ha basat, fins no fa gaire

- temps, en la informació, sempre molt parcial, obtinguda en diversos sondeigs fets en el sector de la Neàpolis: M. ALMAGRO. *Ampurias: historia de la ciudad y guía de las excavaciones*. Barcelona 1951, p. 104-124; J. RUIZ DE ARBULO. «Situación de sondeos estratigráficos en la Neàpolis de Ampurias (1908-1983)». A: *Iberos y griegos...*, op. cit., p. 59-72. Pel que fa a la *Palaià Polis*, es disposava només d'alguns escassos materials de cronologia arcaica recuperats en les primeres excavacions a Sant Martí d'Empúries: M. ALMAGRO. *Excavaciones en la Palaiapolis de Ampurias*. Madrid 1964, col·l. «Excavaciones Arqueológicas en España», núm. 27.
- [17] La situació de l'antiga desembocadura del riu Fluvià, juntament amb un dels braços del curs inferior del riu Ter que, fins a l'època medieval, desaguava prop d'Empúries, contribuïren a la formació d'un entorn proper dominat per maresmes i llacunes litorals. Sobre l'antic paisatge d'aquesta zona: M. BLECH i D. MARZOLI. «Cambios en el paisaje costero del Empordà. Las investigaciones interdisciplinarias llevadas a cabo por el Instituto Arqueológico Alemán, Madrid». *Empúries*, núm. 54 (2005), p. 45-58; D. MARZOLI. *Die Besiedlungs- und Landschaftsgeschichte im Empordà von der Endbronzezeit bis zum Beginn des Romanisierung*. Mainz-am-Rhein 2005, col·l. «Iberia Archaeologica», núm. 5; F. RAMBAUD. «Reconstrucción de la línea de costa en el territorio de Ampurias». *Empúries*, núm. 54 (2005), p. 54-70. Sobre els treballs de prospecció geofísica efectuats amb l'objectiu de conèixer l'antiga línia de costa i la topografia del port: X. NIETO *et al.*, «La fachada marítima de Ampurias: estudios geofísicos y datos arqueológicos». *Empúries*, núm. 54 (2005), p. 71-100; G. BONY *et al.* «Géochronologie du port grec d'Empúries. Un port ouvert ou fermé?». *Archéomed Paléomed. Géochronologie en Méditerranée, Méditerranée*, núm. 117 (2011), p. 81-87.
- [18] X. AQUILUÉ (dir.). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Girona 1999, col·l. «Monografies Emporitanes», núm. 9; X. AQUILUÉ *et al.* «Nuevos datos acerca del hábitat arcaico de la Palaiapolis de Emporion». A: *Habitat et urbanisme dans le monde grec de la fin des palais mycéniens à la prise de Milet (494 av. J.-C.)*. Pallas (Tolosa de Llenguadoc), núm. 58 (2002), p. 301-327; M. SANTOS. «Fenicios y griegos en el extremo N. E. peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave foceo de Emporion». A: *Contactos en el extremo...*, op. cit., p. 87-132; M. SANTOS. «Un depósito metálico en el poblado del Bronce Final de Sant Martí d'Empúries». A: *El hallazgo leonés de Valdevimbre y los depósitos del Bronce Final atlántico en la Península Ibérica*. Lleó 2007, p. 298-312.
- [19] B. AGUSTÍ *et al.* «Excavacions arqueològiques a Vilanera (l'Escala, Alt Empordà)». A: *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*. Barcelona 2004, p. 99-114; X. AQUILUÉ *et al.* «El paisatge funerari en el territori d'Empúries, entre el bronze final i la primera edat del ferro». A: M. C. ROVIRA (dir.) *et al.* *Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tiber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona 2012, col·l. «Monografies», núm. 14, p. 75-90.
- [20] Sobre els materials de procedència fenícia trobats en els contextos de la primera edat del ferro de Sant Martí d'Empúries i a la necròpolis de Vilanera: M. SANTOS. «Fenicios y griegos...», op. cit.; X. AQUILUÉ *et al.* «Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries». A: *Contactos. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI aC*. Alcanar 2008, p. 171-190.
- [21] La prova arqueològica d'aquests primers contactes són els materials d'origen grec o etrusc que apareixen en els nivells de l'hàbitat indígena de Sant Martí d'Empúries a partir de l'inici del segle VI aC. X. AQUILUÉ (dir.). *Intervencions arqueològiques...*, op. cit., p. 183-186; X. AQUILUÉ *et al.* «El comercio etrusco en Emporion: evidencias sobre la presencia de materiales etruscos en la Palaiapolis de Empúries». A: *Gli Etruschi da Genova ad Ampurias I*. Pisa i Roma 2006, p. 175-192.
- [22] X. AQUILUÉ *et al.* «Nuevos datos...», op. cit.; X. AQUILUÉ *et al.* «Grecs et indigènes aux origines de l'enclave phocéenne d'Emporion». A: H. TRÉZINY (ed.). *Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire*. Ais de Provença i París 2010, col·l. «Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine», núm. 3, p. 65-78.
- [23] D'acord amb el testimoni d'Heròdot (I.165-167), arran de la presa de Focea per l'exèrcit persa una part de la seva població es va traslladar als nuclis colonials d'occident, com ara Alalia, a l'illa de Còrsega, o més tard a Hyele/Elea, la nova colònia creada a la Magna Grècia. Igualment es relaciona amb aquest fenomen el creixement que a partir d'aquell moment coneix la ciutat de Massàlia: M. BATS. «Les silences d'Hérodote ou Marseille, Alalia et les Phocéens en Occident jusqu'à la fondation de Velia». A: *Apoikia. Scritti in onore di G. Buchner*. AION, n. s. 1 (1994), p. 133-148; M. BATS. «Marseille archaïque. Étrusques et Phocéens en Méditerranée nord-occidentale». *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité*, núm. 110.2 (1998), p. 609-633; M. GRAS. «L'arrivée d'émigrés a Marseille au milieu du VIe s. av. J.-C.». A: *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels*. París i Latas 1995, col·l. «Études Massaliètes», núm. 4, p. 363-366; J.-P. MOREL. «Les Phocéens et la mer Tyrrhénienne au VIe siècle». A: P. BERNARDINI (ed.) *et al.* *La battaglia del mare Sardonio. Studi e Ricerche*. Càller i Oristany 2000, p. 19-36.
- [24] Sobre aquestes primeres emissions de monedes fraccionàries de plata a Empòrion: L. VILLARONGA. *Monedes de plata emporitanes dels segles V-IV aC*. Barcelona 1997; P. P. RIPOLLÉS. «Fraccionarias ampuritanas. Estado de la investigación». *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. 19 (1989), p. 303-317; M. CAMPO. «Las emisiones de Emporion y su difusión en el entorno ibérico». A: *La monetazione dei Focei in Occidente*. Roma 2002, p. 139-165; M. CAMPO. «Les primeres imatges gregues. L'inici de les fraccionàries d'Empòrion». A: *Les imatges monetàries:*

llenguatge i significat. VII Curs d'Història monetària d'Hispania. Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona 2003, p. 25-45.

- [25] E. SANMARTÍ i R. A. SANTIAGO. «Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion». *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, núm. 68 (1987), p. 119-127; E. SANMARTÍ i R. A. SANTIAGO. «La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, núm. 21 (1988), p. 3-17; H. RODRÍGUEZ SOMOLINOS. «Inscriptiones Graecae Antiquissimae Iberiae». A: J. MANGAS i D. PLÀCIDO (ed.). *La Península Ibérica...*, op. cit., p. 336-339. Sobre el plom inscrit de Pech Maho: M. LEJEUNE et al. «Étrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude)». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, núm. 21 (1988), p. 19-59.
- [26] Les estructures arqueològiques que formen el sector meridional de la ciutat grega, amb restes de muralles, temples i altres construccions religioses, van ser posades al descobert per les excavacions endegades per part de la Junta de Museus de Barcelona d'ençà de 1908: J. PUIG I CADAFALCH. «Els temples d'Empúries». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. IV (1911-1912), Barcelona 1913, p. 303-322; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, op. cit., p. 171 i següents. Sobre les excavacions més recents en aquest sector: E. SANMARTÍ et al. «La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion». *Madridrer Mitteilungen* (Madrid) núm. 29 (1988), p. 191-200; E. SANMARTÍ et al. «Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana. Los santuarios helenísticos del sector meridional». A: *Stadbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*. Munic 1990, p. 117-144; E. SANMARTÍ et al. «Nuevos datos sobre la historia y la topografía de las murallas de Emporion». *Madridrer Mitteilungen* (Madrid) núm. 33 (1992), p. 102-112.
- [27] Es tracta de fragments d'un acroteri i diverses antefixes de pedra que formaven part d'un *anthémion* amb palmetes i flors de lotus, pertanyent a un temple bastit probablement durant la segona meitat del segle v aC: E. SANMARTÍ. «Emporion, port grec à vocation ibérique». A: *La Magna Grecia e il lontano Occidente. XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia* (Nàpols, 1990), Tàrent 1990, p. 389-410 (fig. 2-5); E. SANMARTÍ et al. «Nuevos datos...», op. cit., p. 104-107; X. DUPRÉ. «Terracotas arquitectónicas prerromanas en Emporion». *Empúries*, núm. 54 (2005), p. 103-123 (p. 114-118).
- [28] M. ALMAGRO. *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*. Barcelona 1952, col·l. «Monografías Ampuritanas», núm. 2, p. 71-83; E. SANMARTÍ. «Una carta en lengua ibérica, escrita sobre plomo, procedente de Emporion». *Revue Archéologique de Narbonnaise*, núm. 21 (1988), p. 95-113; E. SANMARTÍ et al. «Testimonios epigráficos de la presencia indígena en Emporion». A: *Iberos y griegos...*, op. cit., p. 204-214.
- [29] E. SANMARTÍ et al. «Las estructuras griegas de los siglos v y iv a. de J. C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (campana de excavaciones del año 1986)». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, núm. 12 (1986), p. 141-184; E. SANMARTÍ. «Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a. de J. C.». *Revue des Études Anciennes*, núm. XC, 1-2 (1988), p. 99-137; E. SANMARTÍ et al. «Nuevos datos...», op. cit.
- [30] Sobre el fort creixement del nucli d'Ullastret a partir del segle IV aC: A. MARTÍN i R. PLANA. «El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'*oppidum* d'Ullastret». A: *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental*. Girona 2001, col·l. «Monografies d'Ullastret», núm. 2, p. 39-52; R. PLANA i A. MARTÍN. «El paisatge periurbà de l'*oppidum* d'Ullastret: una nova imatge de la morfologia i del funcionament d'una ciutat ibèrica». A: M. C. BELARTE i R. PLANA (ed.). *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2012, col·l. «Documenta», núm. 26, p. 123-148.
- [31] En el territori més proper a Empúries, cal destacar l'important paper de nuclis com ara Pontós com a concentradors de la producció cerealística de la plana, a més d'altres jaciments dispersos amb presència de sitges per a l'emmatzematge: E. PONS (dir.). *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2002, col·l. «Sèrie Monogràfica», núm. 21; R. BUXÓ, E. PONS i A. VARGAS. *El Graner de l'Empordà: Mas Castellar de Pontós a l'edat del ferro*. Girona 1998; J. CASAS i V. SOLER. *El asentamiento rural ibérico de Saus (Girona). Un ejemplo de explotación agrícola en el territorio de Emporion*. BAR Int. Series S2390, Oxford 2012.
- [32] Si bé els tipus de les primeres emissions de dracmes d'Empòrion s'inspiren en les monedes púniques d'aquell moment, aviat es van distingir per l'adopció dels tipus del Pegàs al revers i d'un cap femení a l'anvers segons el model d'Aretusa de les monedes de Siracusa. J. AMORÓS. *Les dracmes empuritanes*. Barcelona 1933; A. M. GUADÁN. «Las monedas de plata de Emporion y Rhode», I-II. *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, núm. XII i XIII (1968-1970); M. CAMPO. «Dracmas e imitaciones de Emporion en tesoros del Gabinet Numismàtic de Catalunya». *Glax, Collana di Studi e Recherche di Numismatica*, núm. 7 (1991), p. 165-184; M. CAMPO. «La moneda griega y su influencia en el contexto indígena». A: *Historia monetaria de Hispania Antigua*. Madrid 1997, p. 19-49; M. CAMPO. «Las emisiones de Emporion...», op. cit.; L. VILLARONGA. *Las monedas de plata d'Empòrion, Rhode i les seves imitacions, de principi del segle III aC fins a l'arribada dels romans, el 218 aC*. Barcelona 2000, col·l. «Complements d'Acta Numismàtica», núm. 5; L. VILLARONGA. *Las dracmes empuritanes de principi del segle II aC*. Barcelona 2002, col·l. «Complements d'Acta Numismàtica», núm. 7; L. VILLARONGA.

- La plata emporitana de la Segona Guerra Púnica, final del segle III aC*. Barcelona 2003, col·l. «Complements d'Acta Numismàtica», núm. 8.
- [33] PSEUDO-ESCIMNE, *Periegesis*, 202-9 (M); ESTRABÓ, *Geographika*, III,4,8 i XIV,2,10. M. J. PENA. «Fuentes literarias sobre la colonia griega de Rhode (Iberia)». A: A. M. PUIG i A. MARTÍN (coord.). *La colònia grega de Rhode (Roses, Alt Empordà)*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona 2006, col·l. «Sèrie Monogràfica», núm. 23, p. 41-52.
- [34] A. M. PUIG i A. MARTÍN (coord.). *La colònia grega de Rhode...*, op. cit., p. 612-614.
- [35] Entre aquests nuclis creats per Massàlia: Agathé (Agde), Olbia (Ieras), Nikaia (Niça), Antipolis (Antíbol). M. BATS. «Marseille, ses colonies et les relais indigènes du commerce massaliète en Gaule méridionale». A: *Marseille grecque et la Gaule*. Ais de Provença 1992, col·l. «Études massaliètes», núm. 3, p. 263-278; M. BATS. «Le colonie di Massalia». A: M. LOMBARDO i F. FRISONE (ed.). *Colonie di colonie. Le fundazioni subcoloniali greche tra colonizzazione e colonialismo*. Lecce 2008, p. 203-208.
- [36] A. M. PUIG. «El taller ceràmic de Roses i les seves produccions». A: A. M. PUIG i A. MARTÍN (coord.). *La colònia grega de Rhode...*, op. cit., p. 295-544.
- [37] X. AQUILUÉ et al. «Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries». A: *Contactes. Indígenes i fenicis...*, op. cit., p. 171-190.
- [38] M. SANTOS. «El vaixell en el context del comerç grec a l'oest del Mediterrani». A: X. NIETO i M. SANTOS, *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*. Girona 2008, col·l. «Monografies del CASC», núm. 7, p. 301-303; M. SANTOS. «Emporion, la nave de Cala Sant Vicenç y el comercio foceo en occidente a finales del siglo VI a. C.». A: *Traffici, commerci e vie di distribuzione nel Mediterraneo tra Protostoria e V secolo a. C.* Gela 2009, p. 243-254.
- [39] L. LONG et al. «Les épaves archaïques de la Pointe Lequin (Porquerolles, Hyères, Var). Les données nouvelles sur le commerce à Marseille à la fin du VIe et dans la première moitié du Ve s.». A: *Marseille grecque...*, op. cit., p. 199-234; X. NIETO i M. SANTOS. *El vaixell grec arcaic...*, op. cit.
- [40] Dades extretes majoritàriament de J. SANMARTÍ, D. ASENSIO i A. MARTÍN. «Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sud-pirinenca durant el període tardoarcaic (ca. 575-450 aC)». *Cypsela*, núm. 14 (2002), p. 69-106, i de M. T. MIRÓ. *La ceràmica àtica de figures roges de la ciutat grega d'Emporion*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Barcelona 2006, col·l. «Monografies Emporitanes», núm. 14.
- [41] Com l'aribal i el pixis de la Palma o l'àmfora coríntia al Toll de Benifalset: P. ROUILLARD. *Les Grecs et la Peninsule Ibérique...*, op. cit.
- [42] Aríbals de Mas Gusó a Belcaire d'Empordà i a Ullastret: J. CASAS. «Mas Gusó-Puig Moragues (Belcaire d'Empordà). Materials indígenes del període de transició bronze-ferro, importacions gregues i les seves imitacions occidentals». *Cypsela*, núm. 13 (2001), p. 167-200; A. MARTÍN et al., *Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)*. Girona 1999, col·l. «Monografies d'Ullastret», núm. 1.
- [43] E. RAMON. «Un arybalos procedent de la necròpolis de Milmanda (Vimbodí)». *Aplec de Treballs* (Tarragona), núm. 9 (1989), p. 32-35.
- [44] J. BARBERÀ i E. SANMARTÍ. *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro. Sant Just Desvern. 1974-1975-1977-1981*. Barcelona 1982.
- [45] Illa d'en Reixac i Puig de Sant Andreu a Ullastret, Boades, Burriac, Penya del Moro, necròpoli de La Palma i Castellot de la Roca Roja de Benifalset.
- [46] Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, Puig de Sant Andreu, Cadira del Bisbe de Premià de Dalt i Alorda Park-les Toixoneres a Calafell.
- [47] Ullastret, Turó de ca n'Oliver de Cerdanyola del Vallès, Masies de Sant Miquel a Banyeres del Penedès i Alorda Park.
- [48] Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac, Montbarbat a Lloret de Mar, Puig Castell de Vallgorguina, Turó de la Font de la Canya a Avinyonet del Penedès i, ja molt a l'interior, potser al poblat dels Vilars d'Arbeca.
- [49] Illa d'en Reixac, necròpoli de Serra de Daró, Mas Castellar de Pontós, Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, Penya del Moro, Alorda Park, Coll del Moro de la Serra d'Almos, Castellot de la Roca Roja de Benifalset i Els Castellans de Flix.
- [50] Puig de Sant Andreu, Penya del Moro i Burriac.
- [51] Ullastret i Penya del Moro.
- [52] Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Penya del Moro i Ciutadilla.
- [53] D. ASENSIO. «Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa catalana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 11 (2001), p. 67-86.
- [54] Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Turó de Ca n'Oliver de Cerdanyola del Vallès, Can Xercavins a Cerdanyola del Vallès, Masies de Sant Miquel, Alorda Park, Ciutadilla (Ivorra) i Castellot de la Roca Roja.
- [55] Puig de Sant Andreu, Illa d'en Reixac, Alorda Park, Coll del Moro de Gandesa, Les Ombries i Sant Antoni de Calceit. Al Turó de Montgròs (el Brull), a Darró (Vilanova i la Geltrú) i a Montjuïc (Barcelona) s'han trobat fragments de formes no identificades.
- [56] Ullastret, Mas Castellar de Pontós, Peralada, Mas Gusó, Turó de Ca n'Oliver de Cerdanyola del Vallès, Burriac, Vinya del Pau a Vilafranca del Penedès i Tarragona.
- [57] Ensérune, Montlaurès, la Monedièrre, Pech Maho, Bessiers, la Cayla de Mailhac, Latas, Arle, Ruscino.
- [58] D. ASENSIO et al. «La ceràmica àtica del Turó de Ca n'Olivé (Cerdanyola del Vallès, Barcelona). Comerç i distribució de vaixel·la fina importada a la Catalunya central (segles V i IV aC)». A: *III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric, Saguntum Papeles del Laboratorio de Arqueologia de Valencia*. Extra 3, València 2000, p. 369-380.
- [59] M. T. MIRÓ. *La ceràmica àtica de figures roges...*, op. cit.

- [60] Sant Sebastià de la Guarda a Palafrugell, Porqueres a Banyoles, Puig d'en Rovira de la Creueta a Quart, La Penya del Moro a Sant Just Desvern, Can Xercavins a Cerdanyola del Vallès, sitges del Carrer Elisenda de Sant Cugat del Vallès, Cadira del Bisbe a Premià de Dalt, Torre Roja a Caldes de Montbui, Can Calvet a Santa Coloma de Gramenet, Olèrdola, Alorda Park o les Toixoneres a Calafell, Timba del Castellot de Riudoms, Castellet de Banyoles a Tivissa, les Planetes de Bitem a Tortosa, la Moleta del Remei a Alcanar, Tossal del Mor a Tàrrega, Guissona, el Cogulló de Sallent i Sant Miquel de Sorba a Cardona.
- [61] J. SANMARTÍ. «La diffusion des amphores massaliètes sur la côte centrale de Catalogne». A: *Les amphores de Marseille grecque*. Marsella 1990, col·l. «Études Massaliètes», núm. 2, p. 171-178.
- [62] J. SANMARTÍ. «Algunas observaciones sobre la distribución de cerámicas áticas en la costa central de Cataluña durante el siglo V a.C.». A: *Iberos y griegos...*, op. cit., p. 33-57.
- [63] P. CABRERA. «Cádiz y el comercio de productos griegos en Andalucía Occidental durante los siglos V y IV a.C.». *Trabajos de Prehistoria* (Madrid), núm. 51-2 (1994), p. 89-102.
- [64] A. ARRIBAS et al. *El Barco de El Sec (Costa de Calvià, Mallorca)*. Estudio de los materiales. Palma 1987; G. TRIAS. «El Sec: la cerámica ática de figuras rojas». A: *Grecs et ibères au IVe siècle avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie* (Bordeus, 1986). *Revue des Études Anciennes*, núm. LXXXIX 3-4 (1989), p. 21-49.
- [65] C. SÁNCHEZ. «La cerámica ática de Ibiza en el Museo Arqueológico Nacional». *Trabajos de Prehistoria*, núm. 38 (1981), p. 281-316.
- [66] D. ASENSIO, J. FRANCÉS i E. PONS. «Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica». *Cypsela*, núm. 14 (2002), p. 125-140.
- [67] E. SANMARTÍ i R. SANTIAGO. «Une lettre grecque sur plomb...», op. cit.; E. SANMARTÍ i R. SANTIAGO. «La lettre grecque d'Emporion...», op. cit.
- [68] M. LEJEUNE et al. «Étrusque et ionien archaïques...», op. cit.
- [69] D. ASENSIO et al. «El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de Port. Barcelona». *Quarhis. Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona*, núm. 5 (2009), p. 14-85.
- [70] C. ARANEGUI. «De nuevo Estrabón III, 4, 6-8». A: *Home naje a M. Bendala. Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid (CuPA-UAM)*, núm. 37-38 (2011-2012), p. 419-429; C. ARANEGUI. «Ocupación económica, ritual y estratégica del litoral valenciano». *Mainake*, núm. XXXII (II) (2010), p. 689-704.
- [71] J. M. GARCÍA MARTÍN. *La distribución de cerámica griega en la Contestania ibérica: el puerto comercial de La Illeta dels Banyets*. Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant 2003; M. H. OLCINA et al. *La Illeta dels Banyets (El Campello, Alicante)*. Épocas ibérica y romana. Museu Arqueològic d'Alacant, Alacant 2009, col·l. «Serie Mayor», núm. 4.
- [72] A. BADIE et al. *Le site antique de La Picola à Santa Pola (Alicante, Espagne)*. Casa de Velázquez, París i Madrid 2002.
- [73] L. ABAD. «Contestania, griegos e iberos». A: M. OLCINA i J. J. RAMÓN (ed.). *Huellas griegas en la Contestania Ibérica*. Museu Arqueològic d'Alacant, Alacant 2009, p. 20-29.
- [74] POLIBI, III.76.1-4; TIT LIVI, XXI.60, 1-3 i XXVI.19, 11-14. M. ALMAGRO. *Las fuentes escritas...*, op. cit., p. 40-46; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, op. cit., p. 464-470.
- [75] X. AQUILUÉ et al. *Guies del Museu...*; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana...*, op. cit.
- [76] E. SANMARTÍ i J.M. NOLLA. «La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)». *Documents d'Archéologie Méridionale*, núm. 9 (1986), p. 81-110; E. SANMARTÍ et al. «La secuencia histórico-topográfica...», op. cit.; E. SANMARTÍ et al. «Nuevos datos sobre la historia y la topografía...», op. cit.
- [77] R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. «Sobre el ágora de Emporion». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 61 (1988), p. 39-60. Sobre les recents excavacions al sector d'estoa de la Neàpolis: X. AQUILUÉ et al. «Resultats de les darres intervencions arqueològiques a la Neàpolis de la ciutat grega d'Empòrion (Empúries, l'Escala, Alt Empordà)». A: *Tribuna d'Arqueologia 2009*. Barcelona 2011, p. 121-147.
- [78] E. SANMARTÍ et al. «Emporion: un ejemplo de monumentalización...», op. cit.; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, op. cit., p. 171 i següents; J. RUIZ DE ARBULO. «El santuario de Asklepios y las divinidades alejandrinas en la Neápolis de Ampurias (s. II-I a. C.). Nuevas hipótesis». *Verdolay* (Múrcia), núm. 7 (1995), p. 327-338; J. RUIZ DE ARBULO. «Santuarios y fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, núm. 28-29 (2002-2003), p. 161-202.
- [79] *L'Esculapi. El retorn del déu*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona 2007; J. RUIZ DE ARBULO i D. VIVÓ. «Serapis, Isis y los dioses acompañantes en Emporion: una nueva interpretación para el conjunto de esculturas aparecido en el supuesto Asklepieion emporitano». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 18 (2008), p. 71-140.
- [80] X. NIETO i X. RAURICH. «La infraestructura portuaria ampuritana». A: *III Jornadas de Arqueología Subacuática* (València, 1997). València, 1998, p. 57-76; X. NIETO et al. «La fachada marítima de Ampurias...», op. cit.
- [81] TIT LIVI, XXXIV,9. Sobre el relat de Livi i les seves fonts: J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ. *La Campaña de Catón en Hispania*. Barcelona 1992 (2a ed). Sobre la qüestió de l'establiment indígena al costat d'Empòrion: M. J. PENA. «Le problème de la supposée ville indigène à côté d'Emporion. Nouvelles hypothèses». *Dialogues d'Histoire Ancienne* (Besançon), núm. 11 (1985), p. 69-83; M. J. PENA.

«Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries». *Fonaments* (Barcelona), núm. 7 (1988), p. 11-45; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO. *Ampurias romana...*, *op. cit.*, p. 192-194; P. MORET. «Tite-Live et la topographie d'Emporion». *Mélanges de la Casa de Velázquez. Antiquité-Moyen Âge* (Madrid), núm. xxxi

(1995), p. 55-75; P. CASTANYER *et al.* «El paisatge periurbà d'Empòrion». A: C. BELARTE i R. PLANA (ed.). *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona 2012, col.l. «Documenta», núm. 26, p. 99-121 (p. 106-107).

NOTES BIOGRÀFIQUES

M. Teresa Miró i Alaix (Barcelona, 1960) és arqueòloga territorial del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya a Tarragona. Ha desenvolupat els seus treballs d'investigació arqueològica sobre les importacions de ceràmiques gregues al nord-est peninsular, especialment a la ciutat grega d'Empòrion (Empúries) i ha participat en diversos projectes d'excavació arqueològica als poblats ibèrics de la Peña del Moro (Sant Just Desvern), del Castellet de Banyoles (Tivissa), del Coll del Moro (Gandesa) i de Tarragona. És autora de diversos articles científics sobre els seus temes de recerca i també sobre gestió de l'arqueologia, especialment urbana.

Marta Santos Retolaza (1959) és arqueòloga i conservadora del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. La seva tasca investigadora s'ha desenvolupat sobretot en els diversos projectes de recerca portats a terme a Empúries, tant a la ciutat grega com a la ciutat romana. Ha participat també en les intervencions i l'estudi arqueològic d'altres jaciments com el conjunt balneari romà del turó de Sant Grau (Caldes de Malavella) o el derelicte grec arcaic de Cala Sant Vicenç (Mallorca). És autora de nombrosos articles científics i ha participat en la publicació de diverses monografies, amb un interès especial en els temes relacionats amb la presència i el comerç grec a l'occident mediterrani, especialment a Empòrion.

Les arts plàstiques de l'època del Barroc al Principat de Catalunya i als comtats de Rosselló i Cerdanya

Joan Bosch*

Universitat de Girona
Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural

RESUM

Un cop superats els prejudicis que impedièren de comprendre'n l'autèntica naturalesa, la història de l'art català va rehabilitant la memòria de l'època barroca i en va redescobrint una imatge més fidedigna, tot i haver d'acceptar que una part fonamental ha quedat greument alterada per les destruccions provocades per la desamortització del segle XIX i la Guerra Civil del XX: la d'una època fonamental i decisiva per a la configuració del patrimoni històric i artístic, rica d'autors i d'episodis capaços de propiciar relats tan interessants, intensos i suggerents com els de qualsevol altre moment de la nostra història artística.

Paraules clau: pintura, escultura, Barroc, Catalunya, Rosselló

PRIMERA PART: LA HISTORIOGRAFIA I EL SISTEMA DE LES ARTS

Cap a la reconciliació amb el patrimoni «barroc» i la seva història

Crec que a dia d'avui percebem els fets artístics esdevinguts als antics bisbats catalans durant els segles XVII i XVIII (tant als del Principat com al d'Elna-Perpinyà de la Catalunya Nord) completament alliberats de les prevençions, les suspicàcies i els prejudicis estètics o intel·lectuals que fins no fa tant emboiraven la historiografia de l'art i l'opinió cultural. I si ho podem fer és gràcies a l'esforç i a les conquestes crítiques que durant les darreres dècades han anat atresorant els estudis i les accions investigadores, docents i divulgatives de la història de l'art, i gràcies a la tasca de catalogació, conservació i restauració patrimonial que les administracions catalana i francesa han anat estenent pel territori, particularment gràcies als centres de restauració i conservació de Vallldoreix i Perpinyà.¹

No han ajudat tant, però, ni els mitjans de comunicació, tan embadalits, en general, per qualsevol banalitat actual com sords i cecs cap a aquest sector del patrimoni cultural, la seva historiografia o els avatars de la seva conservació, ni tampoc el buc insígnia dels museus catalans, el Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), que en aquest capítol continua essent un agent tristament inactiu. Des de la seva refundació postolímpica, no s'ha interessat per remeiar, ni a través d'una política d'exposicions, d'adquisicions o de préstecs temporals, la notòria mancança d'una col·lecció veritablement significativa del

millor de la producció artística de l'època del Barroc a Catalunya. Al contrari: des del seu interior, de vegades s'ha volgut justificar aquest forat negre com una evidència de la irrellevància del període modern al Principat, quan si de cas ho seria de la incapacitat del projecte cultural del nostre país per crear una col·lecció representativa en aquest apartat.

Això és molt estrident si es té en compte que completar el fons artístic dels segles XVII i XVIII formava part dels ideals fundacionals de la institució, manifestats en el ben conegut discurs inaugural de Pere Coromines la tardor del 1934: «Resta un període en blanc: el de tres segles que veieren les esplendideses de l'art barroco entès amb l'amplitud que li donen els arqueòlegs alemanys. [...] Es tracta de tres segles de la nostra decadència que cal estudiar, perquè les poques figures d'aquell temps que emergeixen d'un injust oblit ens permeten d'esperar que hi hagi belles descobertes a fer, i que el Museu d'Art de Catalunya haurà d'enriquir-se amb noves i avui insospitades valors quan els nostres barrocs vinguin a ocupar el lloc en aquest Panteó de la nostra cultura.»²

Però reconec que m'estic referint a una anomalia ben puntual del nostre sistema cultural que, essent destacable, no atenua gens la percepció actual que la suma d'activitats docents, publicacions, recerques, projectes de restauració i operacions museogràfiques va impulsant cap a la normalització la nostra relació amb l'art de l'època del Barroc.³ Estic segur que a aquestes altures ja queden pocs dubtes a propòsit de si els fets artístics de l'època poden propiciar relats tan interessants i suggerents com els de qualsevol altre moment de la nostra història i sobre el fet que l'època, com qualsevol altra, oferí treballs suggerents i sofisticats —al costat, és clar, de feines mediocres i de productes feixucs i elementals.

* **Adreça de contacte:** Joan Bosch, Facultat de Lletres, Universitat de Girona. Sant Domènec, plaça Ferrater Mora, 1 17071 Girona. Tel.: +34 972 418 213. E-mail: joan.boschb@udg.edu

Gràcies a tots els agents ja indicats, comencem a ser conscients d'allò que l'època produí i del que n'ha quedat; s'han identificat els centres d'activitat; tenim notícia dels autors més actius i, entre ells, som capaços de distingir els més adotzenats d'aquells més destres, creatius i agosarats; podem reflexionar sobre els usos i les funcions de les imatges i s'han identificat els grans temes i tendències temàtiques; hem il·luminat un sector molt influent de la cultura gràfica posseïda pels obradors pictòrics i escultòrics; intuïm ja els mecanismes i l'escala de valors de «l'ull de l'època»; comencem a descobrir la naturalesa del mercat artístic, i ens ha sorprès l'existència d'incipients moments de col·leccionisme.⁴

D'altra banda, s'han caracteritzat alguns dels més interessants fenòmens de clientela i patrocini, s'han identificat alguns dels animadors de la demanda pictòrica i escultòrica i es comencen a desxifrar els lligams entre els fenòmens de producció de representacions artístiques i el context cultural contemporani... És cert que també cal admetre que la tasca pendent és ingent i que els coneixements dels investigadors presenten moltes i tèrboles llacunes tant respecte d'autors fonamentals que esperen una recerca monogràfica (però de vegades difícil d'encarar), com ara Joaquim Juncosa o Lluís Pasqual, com en relació amb estudis globals sobre el món de l'orfebreria, en el qual la quantitat d'obres conservades i de documentació coneguda contrasta amb l'escassa força de recerca que s'hi ha esmerçat, normalment concentrada en remarcables estudis catalogràfics.⁵

En qualsevol cas, estudi a estudi i una iniciativa d'abast patrimonial rere l'altra han anat arraconant en el capítol de l'asèptica reflexió historiogràfica tot el reguitzell d'arrelades manies ideològiques i estètiques que van afavorir l'acolliment tan tardà i reticent dels productes artístics de l'època entre els moments suggerents de la història de la creativitat o entre les etapes decisives per a la definició del nostre patrimoni cultural i la nostra cultura visual. Primer van ser les objeccions del gust acadèmic tardosetcentista contra el recarregament, l'excés, el ringo-rango, la supersticiosa religiositat popular que s'expressava a través de les arts figuratives de l'època del Barroc; després va arribar el menyspreu del Romanticisme vuitcentista que, a l'hora que entronitzava l'art medieval com a estil nacional, estigmatitzava el dels segles XVII i XVIII pel sol fet d'haver estat produït en una etapa considerada «decadent» perquè, un prejudici més, es considerava que a un país amb una sobirania política tan erosionada li havia de correspondre, per força, un sistema cultural afeblit.

Pocs autors o moments culturals s'apartaren de la tendència majoritària al menysteniment. Eugeni d'Ors fou dels primers i el seguiren els arquitectes del Noucentisme tardà, entre els quals s'ha de destacar el Ricard Giralt de «L'art barroc i la seva rehabilitació» (1920), el Josep Francesc Ràfols d'*Entorn del nostre barroc* (1936), el Jeroni Martorell que promovia criteris de restauració respectuosos amb els testimonis artístics barrocs⁶ i el Cèsar Martinell i Brunet que abans de la Guerra Civil havia completat

les recerques sobre l'escultura i l'arquitectura barroques a Catalunya, encara que la publicació dels tres volums imprescindibles de *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya* hauria d'esperar als anys 1959-1963, quan, fatalment, la majoria de les obres d'escultura analitzades havien quedat reduïdes a munts de cendra.

Quan Jeroni Martorell, el 1920, afirmà que «per això els homes cultes, aquells per als qui hi ha coses que interessin una mica més que la comoditat moderna, els qui estimen l'arqueologia, senten un gran respecte per les obres d'art barroc», i quan Cèsar Martinell culminà l'obra magna, es pot dir que hi havia sectors intel·lectuals influents de la nostra cultura que estaven en disposició de reconciliar-se amb aquella porció tan espectacular del patrimoni. Però la Guerra Civil ho impedí. Encara més: les esgarrifoses destruccions esdevingudes l'estiu de 1936 (i després la negror intel·lectual del franquisme) van ajornar la «normalització» durant dècades. Malgrat els esforços noucentistes ponderats, després de 1939, la imatge de buidor de les esglésies del Principat —per exemple, la de la basílica de Santa Maria del Mar de Barcelona, que abans del juliol de 1936 estava revestida de retaules dels segles XVII i XVIII, incloent-hi el formidable retaule major— encara acumulà un nou i dur malentès a la llarga llista de greuges antibarrocs: el de la presumpta irrellevància de l'època moderna a efectes patrimonials, que insuflava energia nova al vell estigma d'un art propi d'una etapa creativament anèmica i històricament decadent.

Per sort, les evidències patrimonials proporcionades per les esglésies dels territoris del Rosselló, el Vallespir, el Conflent i la Cerdanya francesa, i l'aprofundiment en la seva rica memòria documental, han contribuït decisivament a conjurar moltes d'aquestes pressuposicions i a revelar-ne la inconsistència. Es tracta d'un espai que va continuar essent l'escenari professional dels obradors catalans durant el segle XVII i bona part del XVIII malgrat els avatars polítics culminats amb el Tractat dels Pirineus i la cessió al Regne de França dels territoris catalans al nord del Pirineu (1659). Com ara notarà qualsevol visitant, els temples de la Catalunya Nord, que suportaren sense grans pèrdues la Revolució Francesa i que, lògicament, es varen estalviar la maltempada espanyola de 1936, són rics de retaules, trones, orgues, quadres, grups escultòrics, elements d'argenteria, frontals d'altar, que proclamen, en primer lloc, la vitalitat de l'encàrrec d'art devot durant els segles XVI al XVIII, especialment perquè algunes peces són ben espectaculars, i que indiquen, després, la transcendència que la producció artística i suntuària de l'època va arribar a tenir en la caracterització del nostre patrimoni cultural —l'abbé Eugène Cortade, avançat dels estudis sobre la retaulística rossellonesa de l'època amb Bruno Tollon i Yvette Carbonell-Lamothe, parlava d'aquesta regió com «le pays du retable baroque».⁷

La historiografia actual ha acreditat l'evidència clamorosa que la realitat patrimonial del sud dels vuit bisbats del Principat no era diferent de la septentrional abans de l'estiu de 1936. Centenars de proves documentals, centenars

de fotografies captades abans de les destruccions del fatídic juliol de 1936, centenars de peces reservades i exhibides en museus i temples resulten una evidència massa clamorosa. Escoltar-la i difondre-la ha esdevingut un bon pas cap a la rehabilitació de la memòria de l'art de l'edat moderna.

D'altra banda, aquesta constatació contribueix a fonamentar d'altres valoracions que considero ben objectives, com ara que durant els segles XVII i XVIII el país invertí grans recursos en una producció artística que fou moderadament ambiciosa i que es distribuïu prou uniformement per tot el territori, o com que la presència d'objectes artístics elaborats durant els segles del Renaixement i del Barroc era predominant en els espais religiosos, en els quals abundaven retaules de gran escala, de format monumental. Cal tenir present que els de l'etapa medieval havien estat substituïts per conjunts «moderns», per simples raons de conservació i de canvi de gust, i que bona part del patrimoni medieval sobreviscut en els indrets originals es reubicà en els museus diocesans creats a la darreria del segle XIX i durant el primer quart del XX, amb la qual cosa, afortunadament, se'l deslliurà de les destruccions massives de la Guerra Civil. Abans d'aquestes destruccions, doncs, ningú no hauria d'haver posat en dubte el paper tan rellevant de l'art de l'època moderna en la configuració de la nostra herència patrimonial, tret que la mirada no estigués enterbolida de prejudicis.

Com acabo d'indicar, aquesta percepció més verídica de com era la realitat patrimonial del nostre país abans de la gran desfeta dels anys 1936-1939 es basa en la imatge que darrerament n'ha rehabilitat la història de l'art, gràcies a centenars de documents, coneguts des de, posem per cas, les descobertes de Josep M. Madurell o exhumats en aquestes darreres dècades pels investigadors en els esplèndids fons arxivístics catalans; però també en els importants vestigis que van escapar-se de les gravíssimes destrosses derivades de la desamortització o la Guerra Civil —alguns perquè ja havien trobat refugi als museus diocesans— o en l'impressionant tresor d'imatges fotogràfiques guardades als nostres arxius i biblioteques (Arxiu Mas, Fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya, Fons Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya, Arxiu Fotogràfic del Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, etc.). Aquestes fotografies, en mostrar la naturalesa concreta d'allò que va sucumbir amb les destruccions, certifiquen l'evidència d'un territori, al nord i al sud del Pirineu, involucrat en una viva activitat artística caracteritzada per la capacitat de mantenir una promoció sostinguda de retaules de formats variats, de pintures, d'imatgeria, d'argenteria religiosa, i també, és clar, d'arquitectura per edificar esglésies parroquials, catedrals, capelles, convents i monestirs, o bé edificis civils, casals urbans, masos monumentals i cases consistorials.

Aquesta vitalitat s'aguantarà al llarg dels tres segles moderns (del XVI al XVIII), malgrat inevitables etapes d'aturada o d'alentiment provocades pels sovintejats episodis bèl·lics de les guerres dels Segadors i de Successió, les crisis demogràfiques causades pels contagis o les dures ca-

resties dels anys de males collites. I va ser una vitalitat coherent amb la de la societat catalana i l'economia del període, posada ben de manifest pels historiadors.⁸ En aquest sentit, pot ser útil afegir que no van ser poques les esglésies parroquials, és a dir, les obreries i les universitats locals, capaces d'encadenar des del segle XVI fins a la darreria del XVIII, primer, l'edificació d'un nou temple parroquial, de vegades de proporcions tan monumentals, posem per cas, com Sant Joan de Valls o Sant Pere de Reus; després, el seu equipament amb tota l'argenteria i la indumentària necessària per a cadascun dels seus altars; més enllà, la construcció d'un nou i espectacular retaule major revestit d'imatgeria i amb grans plafons narratius en relleu, i, finalment (o de manera simultània), la fabricació de nous retaules per a ornar les capelles laterals badades a la nau central. I no era inhabitual trobar obreries i confraries (ara veurem que aquestes institucions van ser part de la clientela més activa del país) canviant els retaules d'època medieval per conjunts cinc-centistes i, dècades més endavant, renovar-ne alguns amb estructures encara més monumentals elaborades segons la moda barroca a finals del segle XVII o a mitjan XVIII, dos moments particularment engrescats en la demanda artística del país.

És clar que per posar de manifest els fonaments d'aquella vitalitat artística, fins no fa gaire insospitada, a més d'evocar l'emmarcament de la represa econòmica, com a mínim cal al·ludir a un altre factor determinant i lògic tenint en compte que el *mainstream* de l'encàrrec artístic tenia relació amb la producció de retaules i d'art devot. Em refereixo a l'impacte de la Contrareforma catòlica. Es pot dir que la renovació de l'Església derivada de la lenta i ferma aplicació de les directrius emanades del Concili de Trento va ser un poderós motor de la demanda d'art religiós, i que l'espiritualitat repensada i revifada a partir del cos decretal tridentí va animar canvis substancials en el terreny de les arts.

N'hi va haver de vinculats als canvis en el ritual, cada vegada més ric d'expressions exterioritzadores de la fe; d'altres impulsats per la confiança reafirmada en la doctrina catòlica tradicional sobre el poder persuasiu i catequètic de les imatges; i molts, també, derivats de l'aparició de nous temes (un santoral ampliat amb incorporacions noves i emblemàtiques) o de la nova accentuació dels vells temes de les representacions, en relació, posem per cas, amb l'èmfasi posat a sublimar determinats personatges, idees o moments com ara la Verge Maria, el sagrament eucarístic o la Passió de Crist. Sense negligir, en absolut, les conseqüències que sobre el saludable mercat de les comandes d'art devot va tenir el renovament institucional en relació, en concret, amb la millora de les finances d'obrerries i confraries, o amb l'impuls a l'adhesió dels fidels vers el temple parroquial, ja que l'Església, a través de la supervisió episcopal, de l'activitat quotidiana dels rectors, de la predicació, la catequesi i les misses i altres celebracions, havia aconseguit interioritzar en la congregació la convicció que la cura i l'ornamentació dels espais sagrats era una forma poderosa de manifestar la fe i una obra pietosa de gran eficàcia.⁹

El mercat, la clientela i els gèneres

És natural que els moviments en el si de l'Església catòlica posttridentina i la naturalesa de la seva doctrina repercutissin en el mercat local de les arts: una part importantíssima de les representacions i de les imatges eixides dels obradors de pintura, escultura i argenteria era de temàtica devota —i no únicament de tema religiós—, era concebuda per equipar els temples i integrar-se en el complex ecosistema de la religiositat dictada per l'Església i apresada, viscuda, exhibida i proclamada a l'interior dels espais del culte o de la vida religiosa.

Per això té sentit que el retaule esdevingués el gènere per excel·lència del panorama artístic català de l'època moderna. Se'n varen construir centenars, adaptats a les capçaleres dels temples i al fons de les capelles, i molts de ben monumentals i tan costosos per a les exigües finances de les corporacions que els encarregaven que els pagaments s'allargaven més d'una dècada i exigien una variada i enginyosa enginyeria financera (que diríem ara). La majoria van sorgir de les comandes col·lectives d'universitats, obrieres parroquials i confraries. Entre aquestes, comptem-hi tant les vinculades a la promoció de les grans devocions contrareformistes (Roser, Minerva, Dolors, Puríssima Sang, etc.) com les que exhibien la religiositat dels gremis i oficis, posades sota la tutela del santoral més o menys tradicional, fos Isidre, Abdó i Senén o Galdric per als pagesos i hortolans, Elm per als mariners, Cosme i Damià per als metges i cirurgians, Marc per als sabaters, Eloi per als ferrers i argenters, etc. Tanmateix les iniciatives de promoció individual van ser destacables: bisbes, canonges, burgesos acomodats, menestrals i pagesos benestants i, en menor mesura, membres de la noblesa menuda també sufragaren retaules per als espais de la seva titularitat, posats sota la protecció del santoral predilecte de les famílies, que durant el segle XVII amplià el ventall tradicional amb la inclusió dels nous canonitzats (Teresa de Jesús, Francesc Xavier, Ignasi, Ramon Nonat, etc.).

Hi ha molts exemples d'aquesta modalitat privada d'encàrrec, però, com sempre en aquest article, hauré de ser molt restrictiu en el repertori de mencions, i només puc referir-me a les protagonitzades a finals del segle XVII i durant el primer terç del segle XVIII per diversos canonges de les catedrals de Barcelona (Vicenç Massanet, Pere Roig, Francesc Valeri) i de Girona (Miquel Català, Narcís Font, Ignasi Bofill, Jaume Codolar, Cristòfol Rich), que van dotar de magnífics retaules bon nombre de capelles laterals;¹⁰ i, ara impulsat per la força impressionant del projecte, a la gran iniciativa del canonge Diego Girón de Rebolledo de construcció de la capella de la Immaculada de la catedral de Tarragona, que des de 1678 involucrà les destreses del tracista fra Josep de la Concepció, del pintor Josep Juncosa, del daurador Josep Cabanyes i dels escultors Francesc Grau i Domènec Rovira II, responsables de l'equipament escultòric amb un retaule i dos sepulcres d'alabastre d'iconografia innovadora.¹¹

En comparació, el protagonisme dels altres agents de l'encàrrec fou proporcionalment menor. El de la monar-

quia s'ha de considerar poc rellevant i cap artista català va ser cridat a lloar les glòries de l'absolutisme, encara que un pintor amb arrels catalanes, Hyacinthe Rigaud (1659-1743), descendent dels mestres perpinyanesos Jacint i Honorat Rigau però francès a tots els efectes historicoartístics, acabaria esdevenint el portaveu pictòric de l'absolutisme més emblemàtic, el del rei solar Lluís XIV.¹² Només la ciutat de Barcelona sentí què podia significar esdevenir una cort des del punt de vista de les arts, però tan sols durant el breu parèntesi de l'efímera estada de l'arxiduc Carles, gràcies a l'establiment a la ciutat de figures de la categoria del pintor Andrea Vaccaro; del pintor i escenògraf Ferdinando Galli *Bibiena*, que s'hi estigué entre 1708 i 1711 acompanyat dels seus fills i ajudants, Giuseppe i Alessandro, i de l'escultor Conrad Rudolph, que hi residí entre 1707 i 1713, ocupat a erigir la columna de la Immaculada davant de la basílica de Santa Maria del Mar un cop enllestida la nova façana de la catedral de València.¹³

Pel que fa a la noblesa més poderosa, a les dinasties nobiliàries que orbitaven entorn de la cort dels Àustria durant el segle XVII i de la dels Borbons al llarg del XVIII, i que podia optar a càrrecs importants en l'escaquer dels dominis hispànics, la seva influència en la producció local va ser destacable en allò relatiu a l'ambició dels pocs projectes promoguts i a la seva singularitat material, tipològica i temàtica, però fou puntual i molt limitada des del punt de vista quantitatiu i dels pressupostos invertits. És veritat que de tot aquest món, tan decisiu en altres territoris, en sabríem més coses si, per remetre'm a un exemple molt evocador (en ser ple d'al·lusions a l'arribada d'obres importades), s'haguessin preservat les col·leccions artístiques de monestirs com ara Santa Maria de Montserrat, l'església del qual va ser cremada durant la Guerra del Francès. Si es repassa l'elenc de donacions anotades a la monografia de Francesc X. Altés, resulta frustrant no saber res de l'aspecte que tingueren la decoració pictòrica de la nau, patrocinada per Joan Josep d'Àustria (1669-1672), o les obres d'art i els paraments litúrgics d'argenteria regalats, entre d'altres, pel general dels jesuïtes Muzio Vitelleschi, per l'exabat Lorenzo Nieto (1601 i 1626), per la comtessa de Savallà (1676), pels ducs de Cardona (1669), pel duc de Monteleón (1683), o pel marquès d'Aitona (1716).¹⁴

Jo diria que de totes la iniciatives nobiliàries conegudes als nou bisbats catalans, la més espectacular tingué lloc entre 1659 i 1674 al monestir de Santa Maria de Poblet i comptà amb els Cardona-Sogorb com a animadors, primer Lluís Ramon Folc de Cardona i després Pere Antoni d'Aragó. Consistí en la transformació del presbiteri de l'església en una capella sepulcral de la nissaga mitjançant la construcció per part dels escultors Joan, Francesc i Josep Grau de dues grans «cambres sepulcrales» d'alabastre muntades a sota dels arcs de les sepultures reials, a més de la pavimentació del presbiteri en marbre, de l'elaboració de nous sepulcres per a les restes de Ramon Folc de Cardona, Alfons el Magnànim i l'infant Enric d'Aragó, i de

dos retaules reliquiariis instal·lats als arcs col·laterals del retaule major per a rebre la donació de relíquies que Pere Antoni envià des de Nàpols quan era virrei. L'espectacularitat del projecte (greument destrossat després de la desamortització fins a fer-lo irrecognoscible) servia a una operació rica d'oportunitat política, ja que, a més de visualitzar el vincle entre els Cardona-Sogorb i Poblet, pretenia exaltar els seus lligams amb el país a través del record dels que unien la família amb l'antiga dinastia reial catalanoaragonesa. Era un joc simbòlic prou sofisticat, a banda de necessari, per superar el distanciament que la participació de Pere Antoni al costat dels interessos castellans en la recent Guerra dels Segadors havia significat respecte del territori bressol de la nissaga dels Cardona.¹⁵

Així, a efectes dels gèneres i les tipologies artístiques, es pot concloure que, com passava amb els seus col·legues tardomedievals i cinc-centistes, els més destacats obradors d'escultura, pintura i orfebreria actius durant l'època del Barroc van dedicar una part substancial de la seva activitat a representar, mitjançant imatges, pintures o relleus, històries i personatges de temàtica religiosa que enriquirien els carrers i les fornícules dels retaules, que penjarien o revestirien els murs dels temples i dels espais conventuals i monacals o que lluirien en els tresors de les sagristies i parats en els altars en les festivitats més solemnes. La major i la millor part dels nostres artistes figuratius creaven narracions de la doctrina catòlica poant protagonistes i escenes en l'hagiografia, els evangelis i els altres llibres bíblics. En servien sempre interpretacions ajustades a l'ortodòxia, al guiatge del catecisme catòlic predicat des de troncs i altars, explicat pels rectors i assimilat per la població. En aquest sentit, aquell va ser un art iconogràficament canònic, sense discursos alternatius, sense transgressió. El santoral, la vida i la transcendència teològica de la Mare de Déu, la vida i la significació de Crist i la confiança en el poder benefactor de la seva Passió, la fe en l'eucaristia, la por del purgatori i de la condemnaió de l'infern foren les idees relatades més sovint, combinades amb al·lusions a la moral, amb records als pilars de la doctrina cristiana, bàsicament evangelistes i Pares de l'Església, o amb genealogies il·lustres dels ordes religiosos.

És clar, però, que el record de l'enorme pes que els retaules i la pintura narrativa de tema religiós van tenir en la caracterització de la producció artística i en la definició de la cultura visual no ens ha de fer perdre de vista que altres gèneres i tipologies tingueren una demanda considerable i que van enriquir el patrimoni cultural amb tot de treballs preciosos. Per exemple, encara dins de l'univers de la devoció individual o col·lectiva, cal ponderar la potència de l'art de l'orfebreria sagrada, tan esplendorós com a hores d'ara poc conegut perquè, amb alguna remarcable excepció, tot i l'admiració que sentim davant d'alguns dels seus rutilants episodis, és terra força incògnita des del punt de vista de la investigació (un factor que deixa seqüeles en el coneixement que en pot tenir el públic cultural). En percebem, tot just, la fulguració que emeten les personalitats només esbossades dels argenters Felip Ros,

Eloi Camanyes, Agustí Roda, Antic Lloreda, Joan Perutxena, els dos Francesc Via, Bonaventura Fornaguera, Pere Llopart, Joan Matons o Francesc i Josep Tremulles; i les obres llurs com ara el reliquiari de Sant Jordi del Palau de la Generalitat de Barcelona (1626), la custòdia del Corpus de la catedral de Tortosa (1626-1638), les arques dels Cosos Sants de Santa Maria de l'Alba de Manresa (1613 i 1656), la *Santa Eulàlia* de la catedral de Barcelona (1644), l'arca del Monument del Dijous Sant de la Seu de Barcelona (1688), el bust reliquiari de Sant Pere de l'església prioral de Reus (1696), l'urna de Sant Bernat Calvó de la Seu de Vic (1701-1728), els canelobres monumentals de la catedral de Palma (1703-1721), l'urna de Sant Ermengol de la catedral de la Seu d'Urgell (1755) o el bust reliquiari de Santa Úrsula de Santa Coloma de Queralt, aquest ja del darrer terç del segle XVIII.¹⁶

Però també s'ha de destacar la presència d'altres operacions de promoció artística lligades al gènere de la pintura (o del revestiment pictòric) de voltes i cúpules o a l'elaboració de pintures i cicles pictòrics destinats a ornar ambients de la vida conventual i monàstica. Un cop subratllada una vegada més la magnitud de les pèrdues, ara més aviat provocades per les conseqüències que la desamortització de Mendizábal va tenir per als espais del monacat, despullant o delmant el patrimoni de centres com Poblet, Santes Creus, Escaladei, Montalegre, Sant Domènec de Girona, o dels grandiosos convents barcelonins de Santa Caterina, el Carme o Sant Francesc, em limitaré a recordar alguns exemples dels més interessants d'allò conservat: les pintures de la capella de la Casa de la Convalescència de Barcelona de Josep Bal (c. 1680), les de Pau Priu a la sala capitular de la catedral de Barcelona (1705), l'actuació de Dionís Vidal a la capella de la Verge de la Cinta de la Seu de Tortosa (1719), la de Joan Gallart i Antoni Viladomat al sostre de la Sala de Juntes de la confraria dels Dolors de Santa Maria de Mataró, la sèrie pictòrica del convent de Sant Francesc de Barcelona, obra cimera d'Antoni Viladomat (1725, aproximadament, ara al MNAC), i, finalment, les darreres decoracions del llarg cicle barroc dels casals senyorials barcelonins de Francesc Pla, del Palau Bofarull de Reus de Pere Pau Muntanya, o del Palau Castellarnau de Tarragona, atribuïble a Josep Flaugier, ja rics de temàtiques profanes.

SEGONA PART: ELS LLENGUATGES DE LA PLÀSTICA DE L'ÈPOCA DEL BARROC

Un tardorenaiement al segle XVII

Durant bona part del segle XVII, l'aspecte que els artistes plàstics van donar a l'univers d'històries, personatges i símbols que se'ls convocava a representar no diferí de l'exhibit durant les darreres dècades del segle XVI. Es tractava d'una particular versió de les consolidades fórmules del tardomanierisme internacional, l'última modalitat dels llenguatges renaixentistes que, depurada de la radicalitat experimental i del sensualisme paganitzant, de l'her-

metisme i de la complicació narrativa de la fase estrictament «manierista», esdevenia un llenguatge perfectament satisfactori per a les exigències del catolicisme més observant i conservador en matèria d'il·lustracions de temàtica religiosa i finalitat devota gràcies a l'enfocament idealitzador dels temes, a la clara narrativitat i a la fidelitat a la doctrina oficial.¹⁷

Aquesta valoració crítica m'obliga a dedicar unes poques línies a una qüestió menor, però complicada: la del nom o la categoria historiogràfica idònia per a denominar aquesta etapa, ja que som davant l'evidència de la indiscutible continuïtat del cicle renaixentista fins a les dècades posteriors a la Guerra dels Segadors, tocant al darrer quart del segle XVII. Té poc sentit, per tant, pensar en el nostre segle XVII artístic com en un segle barroc, quan només comença a manifestar-se com a tal a les acaballes i d'una manera prou peculiar, com de seguida veurem. Per això, si, com és el cas, ens trobem en l'avinentsa d'haver de presentar-ne una visió panoràmica (i didàctica), tenim dues opcions. La primera, més conciliadora amb la periodització tradicional de la història de l'art, és la que postula la fidelitat a la denominació «paraigua» d'art de l'època del Barroc (l'equivalent a la tan útil d'art de l'època del Renaixement emprada per Joaquim Garriga),¹⁸ que ens permet ser conscients de la singularitat de la plàstica dels primers dos terços de segle, allunyada dels nous llenguatges plàstics apareguts i desenvolupats en altres territoris europeus durant el sis-cents (de les diverses branques i interpretacions del Naturalisme, de la retòrica barroca, de l'equidistant Classicisme barroc...) i, alhora, de la seva contemporaneïtat amb aquests. La segona opció és més agosarada: consistiria a encadenar els primers dos terços del segle XVII al desenvolupament del cicle artístic renaixentista, considerant la seva dilatació en una llarga etapa dominada per les fórmules del tardomanierisme internacional que duraria fins a 1660, aproximadament. Així, el relat dels esdeveniments relatius a les estètiques barroques hauria d'esperar al darrer terç del sis-cents. En tot cas, la tria d'una opció o de l'altra només quedarà justificada si hem estat capaços de descriure amb precisió tant les fórmules expressives dominants com les alternatives minoritàries.

Pel que fa a aquesta primera etapa del segle XVII, ja hem indicat que podem considerar-la tenyida de tardomanierisme, ja que el món de personatges i d'històries de la plàstica brotava d'aquest ample filó expressiu present a molts territoris europeus durant la segona meitat del segle XVI i arribat als territoris catalans més per vies indirectes, com ara la circulació europea de les estampes sorgides dels tòrculs d'Anvers, Munic o Roma, que pels contactes directes que podia procurar l'estada dels autors en algun centre promotor de les avantguardes del moment. En realitat, contrastant clamorosament amb el fet que, durant el segle XVI i les primeres dècades del XVII, el mercat artístic català va ser molt porós a l'arribada de mestres forasters (castellans, italians, francesos, portuguesos), van ser comptadíssims els autors locals que van trobar els mitjans

i les motivacions per saltar les fronteres del Principat i que van desenvolupar uns anys de la seva trajectòria en algun gran centre europeu, tal com havia fet a finals del XVI el solsoní Francesc Ribalta, actiu durant el primer terç del sis-cents a València. Ho va fer l'escultor arenyenc Antoni Joan Riera, capaç de consolidar una intensa trajectòria professional a la cort hispànica, primer a Valladolid i després a Madrid; i, contemporàniament, el misteriós pintor cartoixà Lluís Pasqual, el gran enigma del XVII català, ja que, malgrat la seva fama, cap obra no li ha estat reconeguda, amb estades a Sevilla i a Roma, on sembla que conegué Guido Reni i on, amb un resultat desfavorable, es postulà a participar en la pintura de la capella Paolina de Santa Maria Maggiore.¹⁹

Com dic, en línies generals, la plàstica dels obradors catalans depenia d'idees importades, captades dels dibuixos que es movien pels tallers —i que a hores d'ara no s'han pogut identificar— i dels centenars de missatges gràfics aportats per les fidels rèpliques, tret del color, que gravadors flamencs i italians de l'altura tècnica de Cornelis Cort, Gijsbert van Veen, Gilles Sadeler, Hendrick Goltzius, Agostino Carracci, Raffaello Guidi o Raffaello Schiavonini extreïen d'obres insignes de Taddeo i Federico Zuccari, Orazio Sammachini, Jacopo Bassano, Federico Barocci o Marten de Vos, entre d'altres.²⁰ La dependència de les idees alienes en la fase «inventiva» és un fet coherent en aquell dinàmic mercat d'art religiós en el qual, per citar només tres factors molt transcendents, l'encàrrec dominant era col·lectiu, fet per les corporacions parroquials, municipals, gremials o pietoses; en què la funció de les obres era devota, i en el qual els autors, amb comptades excepcions que ja remarcaré, treballaven segons una mentalitat i uns sistemes de remuneració dels encàrrecs absolutament artesanals, ja que el valor d'un treball es calculava en funció del cost material de l'objecte i del temps dedicat a elaborar-lo, sense aplicar-hi un complement que recompensés (i incentivés) l'excel·lència tècnica o la major o menor originalitat de les invencions proposades. Així, la creativitat entesa en el seu sentit més genuí només podia brotar del compromís íntim amb la pròpia obra per part dels autors més exigents.

Per tant, van ser majoria els escultors i els pintors que van prendre impuls inventiu en aquell valuós instrument gràfic, tan decisiu per a la difusió de la cultura artística i les iconografies a l'Europa moderna. Pintors de bona qualitat tècnica i escultors destres amb les gúbies es basaren en les estampes de la vida de Maria, de Crist o dels personatges del santoral, i miraren de transcriure'n, en part o completament, els suggeriments compositius, les figures i els escenaris proposats per alguns dels grans pintors, escultors o dibuixants del panorama internacional. Penso en autors tan influents en la configuració del nostre paisatge artístic com ara els escultors Francesc i Jaume Rubió, autors del retaule major de Sant Pere de Rubí (1607); Onofre Fuster, mestre dels relleus del bancal del retaule major de Sant Joan de Valls (1617); Claudi Perret, escultor de l'alabastrí retaule major de Sant Joan de Perpinyà

(1618-1621); Joan Grau, creador del retaule del Roser de Sant Pere Màrtir de Manresa; Rafael Rocafort, mestre del retaule del Sant Nom de Jesús de la prioral de Sant Pere de Reus (1623, ara parcialment conservat al Museu Municipal); Pau Sunyer, patriarca d'una nissaga que continuà elaborant retaules fins a mitjan segle XVII i autor del retaule del Roser de Santa Maria de Moià (actualment al Museu de Moià, 1656-1658), o en l'anònim mestre dels retaules del Roser de les esglésies parroquials de Ponts i d'Agramunt.

Els pintors es varen comportar idènticament: Honorat Rigau i els seus fills Honorat i Jacint, a les pintures dels retaules de Sant Jacint del convent de dominicans de Perpinyà (ara a l'església de Jóc) i de Sant Ferriol del convent dels mínims de Perpinyà (1623, ara a l'església de Sant Jaume de Perpinyà); Francisco López, a les taules del major de Sant Vicenç de Montalt; Antoni Rovira i Pau Torrents, a les del desaparegut retaule de Sant Miquel d'Esparreguera i al retaule del Roser del Bruc; la pintora Angelica Giustiniano a les sarges de l'orgue de Sant Jaume d'Ulldemolins (1638);²¹ Pere Cuquet, als retaules majors de Sant Feliu de Codines i del Carme de Manresa (1654, ara al Museu Comarcal de Manresa), etc. És així com van actuar, finalment, un parell de remarcables anònims: el batejat com a Mestre d'Ansalonga (potser identificable amb Jeroni d'Heredia), actiu a Andorra i al Rosselló, pintor dels retaules del Roser i de Sant Isidre d'Argelers, i l'encara desconegut autor del retaule de Sant Genís les Fonts (1635).

La rica trajectòria dels mestres que acabo de citar serveix d'indicador de llur capacitat de satisfer els requeriments del mercat de l'art devot al nord i al sud dels Pirineus, i llur obra conservada d'evidència a propòsit de la rica cultura gràfica que tots ells eren capaços de gestionar. Però per damunt i per sota d'aquesta qualitat estàndard trobem artesans que sovint es comporten com a artistes i d'altres que ho fan com a artesans més adotzenats. Només parlaré dels primers, els que superaven el nivell mitjà general, per dir que la producció artística catalana presentà un bon reguitzell d'autors de tècnica més sofisticada i amb més ambició inventiva: els pintors italians Baptista Palma, Lluís Gaudín i Bartolomé Gassan i el milanès Giovanni Battista Toscano, un tardomanierista molt genuí i força atrevit dins el marc del conservador mercat català que pintà els retaules major i del Roser de Sant Andreu de Llavaneres (1604-1611);²² els escultors Domènec Rovira I, gairebé tota l'obra del qual, especialment la realitzada als altars de Santa Maria del Mar de Barcelona, ha de ser evocada amb fotografies anteriors a les destrosses de 1936; i Josep i Llätzer Tremulles, mestres del retaule del Roser de Tiana, i dels majors de la Geltrú i de Sant Joan de Valls, aquest darrer desaparegut. I per damunt d'aquests, encara podríem situar Agustí Pujol († 1628), un dels grans escultors hispànics del moment. Mai en tota l'època moderna no es va veure al nostre país un autor com ell, capaç de desplegar una obra tan exigent, tan inventiva i basada en una cultura artística tan actualitzada. Es comportà sem-

pre, sense excepció, com un escultor original i exigent, com un mestre dotat d'una tècnica impecable i un instint inventiu que li van permetre transformar les creences que havia de servir en un món figuratiu personalíssim, artísticament modern i d'un gran efecte persuasiu.²³

Finalment, ja que m'he endinsat un instant en conceptes tan delicats com el de l'originalitat, he d'advertir que, a l'hora de valorar-la (i de ponderar-la, quan cal), no podem quedar-nos en l'anàlisi aïllat d'una pintura, una imatge o un plafó en relleu, tantes vegades resolts mitjançant procediments compositius de caràcter artesanal i fortament mimètics. Cal pensar que aquelles representacions no funcionaven com a «quadres» o elements autònoms i autosuficients, sinó que tenien sentit en tant que «compartiments» i parts d'una obra, d'un conjunt, inserits en l'escenografia dels retaules, on complien la funció narrativa i didàctica. La singularitat del treball dels nostres mestres s'ha de valorar, també, segons la capacitat d'aquests objectes monumentals de creixement reticular per a evocar una fulgurant ficció sobrenatural badada a l'absis de temples i capelles i per a intermediar entre el fidel i el més enllà mitjançant la combinació de taules pintades o relleus amb ornaments classicistes i amb els elements de l'arquitectura renaixentista italiana, que durant els primers dos terços del segle XVII encara es prendran del repertori extret del tractat arquitectònic de Vignola reinterpretat fantasiosament.

D'altra banda, no oblidem que l'efecte final del conjunt depenia d'una manera decisiva de la tasca dels dauradors i els policromadors, el tercer ofici relacionat amb la retaulística: bona part del poder comunicatiu i persuasiu dels retaules descansava en l'aspecte refulgent d'or i en l'acolorit de les carnacions de les figures i dels detalls ornamentals de la indumentària i dels escenaris, obtinguts combinant el daurat amb el pa d'or, l'estofat a pinzell i variades estratègies artesanals de gratat o punxonat de la capa de color superposada a l'or que revestia relleus i imatgeria. La grandiosa producció de retaules de l'època del Barroc possibilità l'eclosió d'una impressionant tradició en l'art de la dauradura, plena de moments d'altíssima qualitat protagonitzats per pacients policromadors que transformaven la feina dels imatgers en un objecte opulent, una joia de fusta, una brasa d'or.

Entre els més interessants, convé evocar la tasca subtil de Joan Basi, el favorit d'Agustí Pujol, les escultures del qual banyà d'un or espès interpretant-les amb gran sensibilitat; la de Gregori Ferrer, policromador de la Immaculada de Verdú, també de Pujol, o, ja a mitjan segle, la de Gabriel Adrià i Magí Torrabruna, que dauraren i acoloriren el retaule del Roser de Sant Pere Màrtir de Manresa de Joan Grau (1642-1649, ara al Museu Comarcal de Manresa). També s'han de retenir els noms dels grans dauradors d'etapes posteriors com Josep Cabanyes, daurador del retaule de la Immaculada Concepció de la catedral de Tarragona (1680); Joan Escribà, autor del revestiment cromàtic del retaule de Santa Eulàlia de la catedral de Perpinyà (1682); Joan Moixí, el sofisticat policromador dels precio-

sos treballs dels Joan Roig, pare i fill, a les acaballes del segle XVII; Francesc Cervera II, daurador del retaule de Sant Elm de Sitges (1691); Erasme i Fèlix Vinyals, mestres del retaule major de Santa Maria d'Arenys (1712), o dels Colobran (i dels Soler i Colobran), també molt lligats als retaules de Pau Costa en terres gironines.²⁴ Tots ells certifiquen la vitalitat esplendorosa d'aquest ofici, extingit només a finals del XVIII, quan arribaren els decrets de Carles III i Carles IV prohibint la fabricació de retaules de fusta i permetent que els escultors policromessin les pròpies creacions. Poc abans d'això, però, Antoni Bordonos havia fet el cant del cigne de l'art del daurat a Catalunya al retaule major del santuari del Miracle de Riner (1760-1774), afegint als motius de ramejats i a les garlandes florals tradicionals uns deliciosos i eteris paisatges de rocalla.²⁵

L'etapa del Barroc, per fi

Com avançava fa unes quantes línies, només un cop ben endinsats a la segona meitat del segle XVII comencem a notar els efectes de la penetració dels recursos expressius i ornamentals de signe barroc en els repertoris dels tallers. Els primers senyals plenament barrocs a aparèixer en la nostra plàstica a partir de 1660 seran els elements arquitectònics i l'aparell ornamental propis de l'anomenat ordre salomònic, cridat a ensenyorir-se en pocs anys de les estructures dels retaules —encara de progrés reticular fins cap a 1730— i a enriquir-ne el simbolisme amb específiques al·lusions eucarístiques i triomfals —al triomf del catolicisme esdevingut una religió global— mitjançant els pàmpols, els minyons o els pelicans arrapats a l'espiral gruixuda dels fusts. El salomonisme, a cavall dels segles XVII i XVIII, assenyalarà l'etapa daurada de la retaulística, saturada de conjunts espectaculars, d'estructures tan retòriques i amb tanta capacitat persuasiva com el retaule major de Sant Martí de Palafrugell que Josep Pla, al seu *Quadern Gris*, trobava «xurrigueresc, arravatat i sonor» i «un prodigi» banyat per un «suc d'or, espès i lluent, com un formigueig lumínic».

En els retaules, la suma dels valors ornamentals i escenogràfics de l'estètica del Barroc triomfal i autosatisfet que es promovia des dels centres del poder catòlic i de l'efectisme de les dinàmiques i abrandades figures que n'ocupaven fornícules i relleus creava conjunts d'un efecte ambiental poderós i suggerent. Dominant la nau, presidint els avatars religiosos de la vida d'aquelles congregacions de creients tan determinades per les conviccions catòliques, tan afectades per la temença respecte de la sort de les ànimes en el més enllà, retaules com el major de l'Assumpta d'Alcover, de Francesc Grau i Domènec Rovira II (1679-1693); els de Sant Martí de Palafrugell (1708) o Santa Maria d'Arenys (1706-1709), de Pau Costa, o els de Sant Pere de Prada (1695-1699) o Santa Maria d'Igualada (1718-1747), de Josep Sunyer i Raurell, esdevenien sumptuoses escenografies en alba daurada i policromada saturades de simbolisme, farcides d'un dens ornament, enriquides amb relleus impressionants i escultures monumentals de fina elaboració.

A partir de la setena dècada del sis-cents, escultors com els acabats de citar i els pintors coetanis van començar a incloure en llurs repertoris models gràfics inspirats en creacions dels grans autors europeus del segle XVII generalment collits del món de l'estampa mitjançant gravats d'àmplia divulgació, elaborats per expertíssims gravadors de la categoria de Jean Dughet, Cornelis Bloemaert, Robert van Audenaert, Pietro Testa, Teresa del Po, Lucas Vorsterman, Schelte Adams Bolswert, Jean Audran, etc. Encara que cal donar per descomptat que els dibuixos també jugaven el seu paper en aquesta actualització de les fonts figuratives i compositives, ara mateix el seu rol roman per aclarir. És clar, però, que com que els tallers les descobreixen tan tardanament (a partir dels anys setanta del sis-cents), quan les novetats barroques compareguin en els repertoris locals aportaran tant indicacions gràfiques dels inventors de la retòrica classicista i barroca que tan bé servia a la causa de l'absolutisme i del catolicisme romà (Annibale Carracci, Pieter Paul Rubens, Anton van Dyck, Guido Reni, Josep Ribera, Pietro da Cortona, François Du Quesnoy, Gian Lorenzo Bernini, Alessandro Algardi) com ulteriors notícies visuals dels grans creadors de l'altobarroc internacional (Ciro Ferri, Carlo Maratti, Giovan Francesco Romanelli, Antoine Dieux, etc.).²⁶

D'aquesta manera, a partir de les darreres dècades del segle, i hibridant-se sense tensió amb arrelades fórmules tardorenaixentistes, compareixen en l'art dels territoris catalans les expressions commogudes i intensament emotives de la plàstica barroca romana, les seves figures abrandades, ampulloses i declamatives, en trànsit entre allò real i allò sobrenatural o entre la vida i la mort, abocades a la visió del més enllà o privilegiades per la visió d'allò sagrat o misteriós. I en la pintura apareixien les artificioses decoracions il·lusionistes de voltes i cúpules concebudes com grandioses i convincents irrupcions de glòries celestials vistes de *sotto in su*, bigarrades i plenes d'energia, poblades de sants en estat d'ingravedesa i d'un animat estol d'àngels ben ocupat a sostenir els atributs del santoral circumdant o a sonar instruments musicals.

De la característica figuració barroca, berninesca, en trobarem interpretacions sofisticades i colpidores en mans dels grans escultors del moment: en els sants jacents i agonitzants d'Andreu Sala, per exemple el *Sant Francesc Xavier* de la catedral de Barcelona o el *Sant Aleix* de la basílica de Santa Maria del Mar (1685, desaparegut); en les vigoroses i concentrades imatges de Pau Costa dels retaules de Santa Maria d'Arenys de Mar o del Roser de Sant Esteve d'Olot; en els ascètics personatges dels retaules dels Joan Roig a la catedral de Barcelona i de l'anònim autor dels dos apòstols i el sant Josep del retaule d'aquesta devoció a la catedral de Tortosa, o, finalment, en les agitades escultures dels retaules majors de Santa Maria d'Igualada, de Sant Pere de Prada (1695-1699) o de Nostra Senyora dels Àngels de Cotlliure, de l'escultor manresà Josep Sunyer i Raurell.

Pel que fa a les pictòriques ficcions sobrenaturals, els exemples han d'incloure, forçosament, a banda de les ja

recordades actuacions del flamenc Josep Bal (un dels pocs forasters que triomfà en el mercat local del sis-cents avançat, en contrast amb la ja al·ludida àmplia presència d'estrangers als territoris catalans durant el llarg cicle renaixentista) i de Pau Priu, els exercicis madurs i efectistes de la *quadratura* d'Antoni Viladomat a la capella dels Dolors de Mataró, els *quadri riportati* de Joan Gallart al sostre de la Sala de Juntes de la confraria dels Dolors de Mataró,²⁷ i, més enllà en el temps, la *Glòria* d'ímpetu ascendent de la cúpula de la basílica de Santa Maria d'Igualada de Francesc Tremulles, tan *giordanesca* segons Francesc Miralpeix, o les pintures de Manuel Tremulles a les cúpules de la capella de Sant Narcís de Sant Fèlix de Girona i de Josep Bernat Flaugier a l'església dels Paüls de Barcelona, completada per una altra bella mostra de *quadratura* al presbiteri.

Presenciem unes dècades esplèndides des del punt de vista de la creativitat: les comandes ambicioses brotaven arreu del territori i escultors, pintors i argenters les resolien amb expertesa i amb una creativitat notable. D'altra banda, fets com ara que el sistema i la mentalitat gremial s'esquerdessin a poc a poc, que trontollessin els paràmetres merament artesans de valoració de la qualitat dels objectes artístics, i que en els ambients dels artistes més exigents s'hi noti la intensa ànsia de la liberalitat, van contribuir a l'aparició de moltes obres que, a més de l'excel·lència tècnica habitual, aportaven valors singulars des del punt de vista de la inventiva i de la capacitat de conjugar un llenguatge innovador i cada vegada més lliure i menys mimètic respecte de la forta influència de l'estampa internacional —tanmateix viva i omnipresent als obradors catalans, com a tot arreu.

Gairebé tots els escultors citats ho acrediten, treball a treball, així com també les obres de Lluís Bonifàs el Vell i de Lluís Bonifàs i Sastre o les singulars composicions de retaules de Jean Jaques Melair († 1698), un agosarat però feixuc escultor carcassonès actiu a la diòcesi de Perpinyà durant més de vint-i-cinc anys i un hàbil i fantasiós dissenyador de retaules d'un salomonisme dens i sumptuós com el de la Transfiguració del temple parroquial de Vinçà (1697) o el dedicat a les santes Eulàlia i Júlia de la catedral de Perpinyà (1675-1686), decorat amb teles importades de Roma adquirides a un autor de l'entorn de Pietro da Cortona.²⁸

Però em sembla que encara ho posen més de manifest les trajectòries dels tres pintors més interessants de l'etapa: fra Joaquim Juncosa (1631-1708), Antoni Guerra el Jove (1666-1711) i Antoni Viladomat (1678-1755). Pel que fa al primer, el pintor cartoixà, la qualitat i l'actualitat estilística dels seus treballs conservats a la cartoixa de Valldemossa, sumades a l'aura de les seves estades a Roma, ben excepcionals i tan sols equiparables a les que visqué el vallenc Jaume Pons, i a l'eco de la seva fama crítica, que remunta a Antonio A. Palomino (1724), el doten d'una presència impressionant que tanmateix esdevé ben enigmàtica a Catalunya, ja que encara no se li ha identificat cap obra segura de les moltes que realitzà a les cartoi-

xes d'Escaladei i de Montalegre, especialment.²⁹ El segon, fill i germà, respectivament, dels també ben interessants Antoni Guerra el Vell i Francesc Guerra, va ser un autor de prou competència i desimboltura per resoldre obres com *L'apoteosi de sant Francesc de Paula* (1695) o el *Sant Mateu escrivint l'Evangelí* (1706), seguint l'idioma pictòric de l'alt barroc francès més efectista i retòric, basat en una rica cultura artística internacional potser construïda, s'ha dit a tall de primera hipòtesi, a partir del seu privilegiat període formatiu a prop de Jean Ranc a Montpeller; o, en una segona interpretació, igual d'incerta, del contacte amb el gran Hyacinthe Rigaud.³⁰ El darrer dels mestres, Antoni Viladomat, mereix la preeminent situació històrica que sempre li ha concedit la crítica d'art des de les valoracions setcentistes d'Anton R. Mengs, gràcies a la seva capacitat per gestionar gèneres pictòrics molt variats i, en particular, a l'originalitat del genuí discurs pictòric que va destil·lar, un llenguatge culte i actualitzat però equilibrat, amb notes desafectades i espontànies, que brillà enmig de l'univers artístic tardobarroc dominat per una afectada retòrica.³¹

Les grans transformacions de la segona meitat del segle XVIII

A mitjan segle XVIII, moltes coses semblen començar a canviar al món artístic del Principat. Són tantes i tan importants que l'historiador té la sensació de ser davant d'un canvi d'època, d'un gran salt evolutiu respecte del sistema de les arts heretat dels segles XVI i XVII. Per començar, hi va haver una novetat formidable en el món de la retaulística, ja manifest en els retaules que elaborà Pere Costa (1693-1761) a partir de 1720: els majors de l'església del convent de Jonqueres a Barcelona (1721-1723) i de Sant Martí de l'Aleixar (1733-1737).³² Consistí en la irrupció d'un nou concepte de retaule que, a més d'abandonar el salomonisme, va anar substituint lentament les tradicionals traces reticulars embellides amb compartiments narratius —que, però, en la seva resistència a perdre protagonisme ens deixaren solucions híbrides tan atractives com els retaules majors de Santa Maria de Cadaqués, de Pau Costa (1723-1727), o de Sant Feliu de Constantí, de l'escultor almassorenc Antoni Ochando (1747).

Fos per influència de les il·lustracions del tractat de perspectiva i arquitectura d'Andrea Pozzo o per les idees que brotarien dels contactes de Pere Costa amb Ferdinando Galli mentre aquest residia a Barcelona, fos per l'estudi de les invencions d'altars i escenografies de l'italià, o perquè el coneixement dels ornaments dels altars romans de la segona meitat del segle XVII es va fer més ric al Principat, els tallers d'escultura catalans van passar a concebre els retaules com uns grans escenaris arquitectònics emmarcats per un ampul·lós arc triomfal coronat amb edicles i capriciosos frontons i cupulins i revestit de decoració manllevada dels repertoris de la *rocaille*. Ara, com veiem meravellats en el retaule major del santuari del Miracle, de Carles Moretó (1747), el discurs simbòlic i temàtic depèn d'unes quantes imatges monumentals de perso-

natges sagrats i de variades al·legories que reclamen l'atenció de l'espectador (del fidel) ubicat a la nau: «En una escenografia com aquella els personatges semblen actors d'un drama sacre, declamant, interpel·lant-se, invocant la divinitat damunt un maquinal escenari classicitzant que el revestiment d'or allunyava del món real.»³³

Significativament, a la Catalunya Nord, les coses van evolucionar cap a una direcció diversa, almenys des de 1721, arran de la substitució del sistema ornamental de l'altar major de la catedral d'Elna, d'època romànica i gòtica, que va ser venut i que acabaria sent fos a la Casa de la Moneda de Perpinyà per aprofitar-ne el material preciós. Se n'ocupà l'escultor Pere Navarre, que hi va construir un baldaquí de marbre flanquejat per grans escultures inspirat, tal com volien els canonges, en els de les esglésies parisenses de Sant-Germain-des-Prés i de Val de Grâce. Aquesta invocació tan explícita de dos models francesos anuncia que el fins aleshores coincident camí de l'escultura al nord i al sud del Pirineu està a punt de dividir-se i que els tallers més moderns del bisbat perpinyanès començaven a sentir-se més atrets pels referents del classicisme de la cort parisense que per la posada en escena altobarroca de la retaulística meridional. Significativament, vuit anys més tard d'aquests fets, el 1729, el consell de la vila d'Illa, en l'avinentsa de renovar l'altar major, decidirà de construir-lo en marbre de Caunas de Menerbés (Aude), «en escoulture à la nouvelle mode», encetant una tendència que s'endinsarà en el segle XIX.³⁴

Al Principat, tota la formidable cultura artística del Barroc continuarà donant fruits malgrat que, com veurem per tancar, la nova mentalitat acadèmica li havia declarat una guerra que n'amenaçava l'existència. Entre aquests fruits madurs n'hi hagué alguns, com la decoració de la capella dels Colls de Sant Llorenç de Morunys (1773-1784) o el retaule major de Sant Pere de Matamargó (1792), de Josep Pujol, que han de ser interpretats com a darreres mostres del potent món de les nissagues d'escultors de la fusta. N'hi ha d'altres que hem de situar en coordenades pròximes a les conquestes plàstiques del tardobarroc romà, com els conjunts integrats en l'espectacular empresa de decoració escultòrica de la Seu Vella de Lleida, desgraciadament cremada el 1936, especialment el cor de Lluís Bonifàs i Massó (1774-1779) i els retaules que hi van aixecar Juan Adán o Salvador Gurri entre 1775 i 1790.³⁵ En canvi, ja caldria invocar fórmules rococós i novetats cromàtiques copsades a Madrid o a París per explicar-nos el registre expressiu de les teles de Francesc Tremulles (1717-1773) a les capelles de Sant Marc i Sant Esteve de la catedral de Barcelona.³⁶

Les més grans transformacions de les al·ludides al títol d'aquest apartat van arribar durant el darrer quart del segle, i van ser tan importants que el seu efecte conjunt va significar una autèntica mutació en les arts de la fi de segle. Per començar, hi va haver la violenta sacsejada provocada per la circular de Carles III dirigida a tots els bisbes dels seus regnes exigint-los la prohibició dels retaules en fusta.³⁷ Tot i que l'agonia fou llarga —en un primer mo-

ment, només els retaules de la Universitat de Cervera elaborats amb pedres nobles per Jaume Padró (1777-1781) s'hi van ajustar—, el decret reblat amb una segona circular de Carles IV de l'any 1792 va estroncar la vivíssima i secular tradició de la retaulística en fusta policromada. Un altre efecte trasbalsador (i de llarga durada) per a l'evolució de les arts barroques a Catalunya va ser la fundació de l'Academia de las Tres Nobles Artes de San Fernando de Madrid (1752), ja que suposà l'inici d'un duríssim combat contra les tipologies i el llenguatge barroc. I contra els seus agents tradicionals, ja que s'acarnissà contra el règim artesanal que governava el sistema de les arts i que quedaria tocat de mort arran de les circulars de 1782 i 1785 admetent que els artistes, estrangers inclosos, poguessin escapar del control i la tutela dels gremis i els col·legis i treballar lliurement a tot el territori del regne.

És veritat que a Catalunya, però, els primers tremolors del règim gremial ja havien començat un segle abans, quan el mercat artístic escoltà les primeres reivindicacions en defensa de la liberalitat i dels valors intel·lectuals del treball artístic en el context dels plets dels escultors de Barcelona contra el gremi de fusters, per separar-se'n, o quan l'argenter Joan Matons defensava en seu judicial els valors creatius i inventius dels seus canelobres monumentals contra el capítol de la catedral de Palma i la seva insistència a pagar-los a cost artesanal;³⁸ o quan, com si fos un sapador solitari de la causa de la liberalitat, Antoni Viladomat s'enfrontà al Col·legi de Pintors en una dura lluita contra les inèrcies gremials en la qual després van perseverar els seus deixebles Manuel i Francesc Tremulles.³⁹

La causa acadèmica, que era la causa del rei i de la cultura i el gust cortesans, va anar guanyant terreny ràpidament als grans centres urbans de Catalunya. De seguida hi hagué un reguitzell d'artistes catalans capdavanters que van rebre la nòmina d'acadèmics (Pere Costa, Carles Salas, Lluís i Francesc Bonifàs, Pau Serra, Salvador Gurri, Ramon Amadeu, Joan Enrich, Jaume i Josep Folch, Pere Pau Muntanya, Marià Illa, Pasqual Pere Moles), i amb ella van assolir no sols el privilegi de treballar lliurement, sinó també el de la noblesa personal i l'exempció de contribucions. A més, l'any 1775, per part de la Junta de Comerç, es creà a Barcelona l'Escola Gratuïta de Dibuix, que preveia la concessió de pensions per a la formació a l'estranger, com la que rebé Pere Pasqual Moles el 1766 per anar a París, o la que gaudí Antoni Solà per desplaçar-se a Roma el 1803, i en la qual es desenvolupà un pla d'estudis, també per a pintors, escultors i arquitectes, basat en el dibuix que ja proposava l'estudi de temes relatius al coneixement dels models de l'Antiguitat clàssica.⁴⁰

Finalment, i contemporàniament, a Barcelona i en els altres centres urbans destacats del Principat, el desenvolupament científic, tècnic i industrial progressava al marge de l'organització gremial, i en el panorama socioeconòmic es consolidava una nova burgesia mercantil amb algunes idees quasi il·lustrades i amb ànsies d'innovació també en l'art, els seus gèneres i les seves temàtiques. Fou aquesta nova, acomodada i inquieta burgesia la que va

animar comandes força insòlites per a l'antic règim de les arts, ja que s'obrien a una major diversitat temàtica (escultures i cicles pictòrics de temàtica mitològica o al·legòrica, o representacions d'escenes galants contemporànies, per exemple), i la que va fer costat a un llenguatge interessat per les fonts del classicisme antic i modern. Són les bases que van afavorir l'art contingut i depurat de Salvador Gurri, Nicolau Travé o Pere Pau Muntanya i, més endavant, l'eclosió de la magnífica generació dels ja neoclàssics Antoni Solà i Damià Campeny. I són els inicis del tema amb què jo engegava aquest article, el del descrèdit de l'època del Barroc, nascut quan l'academicisme entronitzà el gust «bo» destinat a anorrear l'injuriat «mal» gust de les expressions barroques.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] El reconeixement de les conquestes ha de començar recordant la tasca pionera de Cèsar Martinell i Brunet en els tres volums d'*Arquitectura i escultura barroques a Catalunya*. Alpha, Barcelona 1959-1963, col·l. «Monumenta Cataloniae», vol. 10-12; després, la importància dels estudis del mateix Martinell, amb Joan Ainaud de Lasarte i Rafael Benet, a Joaquim FOLCH I TORRES (ed.). *L'art català*. Vol. II. Aymà, Barcelona 1958; la magnífica tesi doctoral de Santiago ALCOLEA GIL. *La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII*. Barcelona 1959-1962, 2 v., o l'interès de publicacions més recents com les de Joan AINAUD DE LASARTE. «Arte. El Renacimiento, el Barroco y el Neoclasicismo». A: *Cataluña*. Vol. II. Fundació Juan March, Barcelona 1978, p. 73-132; i Joan-Ramon TRIADÓ. *L'època del Barroc, s. XVII-XVIII*. Edicions 62, Barcelona 1984, col·l. «Història de l'art català», núm. 5.
- [2] Aquest fragment del discurs ha estat citat i analitzat per Joaquim GARRIGA. «Entorn de l'escultura barroca i el seu context». A: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada. L'art del retaule a Catalunya: 1600-1792 circa*. Museu d'Art de Girona, Barcelona 2006, p. 18-19.
- [3] La posen de manifest iniciatives com, per exemple, l'organització l'any 2006 de les exposicions «Alba Daurada» al Museu d'Art de Girona, «Lluís Bonifàs i Massó» del Museu de Valls, o «Guerra. La peinture baroque en pays catalan aux XVII et XVIII siècles», a Perpinyà; la política de restauracions dels centres de restauració de la Generalitat i del Departament dels Pirineus Orientals, o la pacient tasca de conservació i museografia que gairebé sense recursos procura fer des de fa anys el Museu Comarcal de Manresa. Aquesta normalitat comença a ser quelcom tan evident que, com passa en qualsevol tradició historiogràfica, també ens llega ensopegades crítiques i editorials com ara els estudis sobre pintura i escultura d'època moderna de Joan-Ramon TRIADÓ i Rosa M. SUBIRANA. «Pintura moderna». A: *Pintura moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 2001, p. 12-161, col·l. «Art de Catalunya. Ars Cataloniae», núm. 9, i Joan-Ramon TRIADÓ i Rosa M. SUBIRANA. «Escultura moderna». A: *Escultura moderna i contemporània*. L'Isard, Barcelona 1998, p. 12-127, col·l. «Art de Catalunya. Ars Cataloniae», núm. 7, pel que fa a l'art dels segles XVII i XVIII, un text empipadorament ple de pedaços i retalls que reproduceix al peu de la lletra materials de l'important llibre precedent de Joan-Ramon Triadó a la col·lecció «L'art català» d'Edicions 62 de 1984.
- [4] Una de les novetats bibliogràfiques més innovadores dels darrers anys és l'original llibre de Santi TORRAS TILLÓ. *Pintura catalana del Barroc. L'auge col·leccionista i l'ofici de pintor al segle XVII*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2012, que significa la descoberta, justament, del fins ara «informe» món del mercat pictòric «menut» a la ciutat de Barcelona, amb la seva producció de gèneres i de temàtiques menys habituals i que ens passaven desapercebuts, amb els seus col·leccionistes (ja començats a identificar en el fonamental estudi de Marià CARBONELL. «Pintura religiosa i pintura profana en inventaris barcelonins». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, vol. XIII (1995), p. 137-190), els seus botiguers de pintura, els petits marxants o els clients més dinàmics, les seves adquisicions de pintura local o importada (i els preus i els valors), amb un port que feia de fugaç escala d'objectes artístics destinats a grans col·leccions àuliques i nobiliàries, etc. D'una línia semblant, ara a propòsit del Rosselló, és el destacat estudi de Julien LUGAND. *Peintres et doreurs en Roussillon aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Trabucaire, Perpinyà 2006.
- [5] Sobre això darrer, assenyalo la reflexió de Jaume BAR-RACHINA. «Les arts decoratives catalanes a l'època del Barroc». A: Bonaventura BASSEGODA, Joaquim GARRIGA i Jordi PARÍS (ed.). *L'època del Barroc i els Bonifàs*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2007, p. 109-132.
- [6] Vegeu Joaquim M. PUIGVERT I SOLÀ. «El Barroc revalorat pel Noucentisme: la contribució dels arquitectes». A: *Miscel·lània en honor de Josep Maria Marquès*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2010, p. 639-646.
- [7] Eugène CORTADE. *Retables baroques du Roussillon*. Perpinyà 1973, p. 13. Yvette CARBONELL. *Les retables sculptés du diocèse d'Elne (1643-1697)*. Tesi doctoral inèdita. Université Toulouse-Le Mirail, París 1971; Bruno TOLLON. *Les retables sculptés en Roussillon et en Cerdagne française au XVIII siècle*. Tesi doctoral inèdita. Université Toulouse-Le Mirail, París 1972. Pel que fa a la pintura, durant dècades ha calgut remuntar-se fonamentalment al pioner Marcel DURLIAT. *Arts anciens du Roussillon*. Conseil Général des Pyrénées-Orientales, Perpinyà 1954.
- [8] És quelcom que demostra a bastament la historiografia dedicada al set-cents i fàcil de comprovar també per al sis-cents, per exemple als textos d'Albert GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*. Alianza, Madrid 1998, i de Xavier TORRES i Eva SERRA. «El pactisme català davant l'absolutisme dels Habsburg». A: *Crisi institucional i canvi social: segles XVI i XVII*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, col·l.

- «Història, política, societat i cultura dels Països Catalans», núm. 4, p. 15-68.
- [9] Per a la història i la naturalesa de les parròquies catalanes durant l'Antic Règim, com veiem les institucions religioses que van esdevenir un dels motors més actius de l'encàrrec artístic, és fonamental la lectura de l'innovador estudi de Joaquim M. PUIGVERT. *Església, territori i sociabilitat (s. XVII-XIX)*. Eumo, Vic 2000.
- [10] Pels uns i pels altres s'ha interessat Aurora PÉREZ SANTA-MARIA. *Escultura barroca a Catalunya*. Virgili i Pagès, Barcelona 1988. Monogràficament, per a alguns casos barcelonins, s'han de consultar Santi MERCADER i Silvia CANALDA. «La tímida irrupció de los santos contrareformistas en la catedral de Barcelona». A: Germán RAMALLO (ed.). *La catedral: guía mental y espiritual de la Europa barroca católica*. Universidad de Murcia, Murcia 2010, p. 441-476; i les aportacions documentals de Carles DORICO. «El llegat del canonge Francesc Valeri i el retaule de la capella de les Ànimes de la catedral de Barcelona». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, vol. xv (1997), p. 221-256. Per a la catedral de Girona, vegeu Joan BOSCH BALLBONA. «Pintura del segle XVIII a la seu de Girona». *Estudi General*, núm. 10 (1990), p. 141-166.
- [11] En tenim un estudi monogràfic de Josep M. MADURELL I MARIMON. *La capilla de la Inmaculada Concepció de la Seo de Tarragona*. Diputació de Tarragona. Tarragona 1958.
- [12] El cas Rigaud recorda el del tarragoní Miquel Serra, un altre magnífic pintor català que de fet forma part de la història de l'art gal, ja que després dels exordis a prop de Joaquim Juncosa i d'una estada a Itàlia, la seva trajectòria es desenvolupà a Marsella: Marie-Claude HOMET. *Michel Serre et la peinture baroque en Provence (1658-1733)*. Edisud, Ais de Provença 1987.
- [13] Una síntesi actualitzada d'aquest moment «àulic» (que malgrat semblar tan prometedor no s'acaba de convertir en un tema ben explicat per la nostra historiografia) es llegirà aviat a Francesc MIRALPEIX VILAMALA. «Les manifestacions artístiques». A: Joaquim ALBAREDA (dir.). *1714-1814. Desfeta i represa: a les portes de la Revolució Industrial*. Edicions 62, Barcelona [en premsa]. Quant a la columna de la Inmaculada, llegiu Conxita MOLLFULEDA. «In futuri operi signum. La piràmide de la Inmaculada i el setge de Barcelona de 1706». A: *Congrés internacional L'aposta catalana a la Guerra de Successió (1705-1707)*. Barcelona 2007, III-Addenda, p. 5-36.
- [14] Francesc X. ALTÉS. *L'església nova de Montserrat (1560-1592-1992)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1992, especialment p. 100-161. L'episodi montserratí crida l'atenció en el mateix sentit de Santi TORRAS TILLÓ. *Pintura catalana del Barroc...*, op. cit., p. 181-186.
- [15] Joan BOSCH BALLBONA. *Els tallers d'escultura al Bages del segle XVII*. Caixa d'Estalvis de Manresa, Manresa 1990, p. 203-204.
- [16] Pocs d'aquests autors i d'aquestes peces gaudeixen de cos historiogràfic: Eloi Camanyes i Agustí Roda a Joan-Hilari MUÑOZ. «La custòdia del Corpus de la catedral de Tortosa. Dades documentals». *Nous Col·loquis*, núm. v (2001), p. 129-148; Joan Matons, pels seus canelobres de la Seu de Palma i per l'urna de Sant Bernat Calvó, és el que més interès ha despertat: Joan DOMENGE. «Una obra excepcional però controvertida: els canelobres de l'argenter Joan Matons». A: Aina PASCUAL (coord.). *La Seu de Mallorca*. José J. de Olañeta, Palma 1995, p. 272-283; Josep M. MADURELL I MARIMON. «L'urna d'argent de Sant Bernat Calvó de la Seu de Vich». *Ausa*, núm. 58-59 (1968), p. 25-33; Alba ERRA ZUBIRI. «L'urna de Sant Bernat Calvó (1700-1728)». *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, núm. 2 (1994), p. 63-71. També en provocà l'urna de Sant Ermengol: Pere PUJOL I TUBAU. «L'urna d'argent de Sant Ermengol, bisbe d'Urgell». *Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. 1, fasc. 1 (1927), p. 1-29. Darrerament ha estat molt revelador l'estudi de Carles DORICO. «Col·laboració entre escultors i argenters en l'orfebreria catalana de l'època del Barroc». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. xxv (2007), p. 311-349.
- [17] Per moure's en l'intricat món de la tardomaniera cap guia és millor que l'esplèndida d'Antonio PINELLI. *La Bella Maniera. Artisti del Cinquecento tra regola e licenza*. Einaudi, Torí 1993, especialment p. 166-200.
- [18] S'utilitza per primer cop a Joan-Ramon TRIADÓ. *L'època del Barroc...*, op. cit., tot i que sense la justificació argumentada que sí que se'ns dóna, per al Renaixement, al volum de Joaquim GARRIGA RIERA. *L'època del Renaixement, s. XVI*. Edicions 62, Barcelona 1986, col·l. «Història de l'art català», núm. IV, i amb més intensitat a Joaquim GARRIGA RIERA. «L'art cincentista català i l'època del Renaixement: una reflexió» *Revista de Catalunya*, núm. 13 (1987), p. 117-144.
- [19] L'estada de Riera, la va documentar Josep Maria PONS I GURI. *Notícia de artistes areñenses*, Arenys de Mar 1945, p. 5-12. Les notícies sobre fra Pasqual a Roma i Sevilla són als tractats de Francisco PACHECO. *El arte de la pintura*. Edició a càrrec de Bonaventura Bassegoda. Cátedra, Madrid 1990, p. 434, i de Jusepe MARTÍNEZ. *Discursos practicables del nobilísimo arte de la pintura*, manuscrit inèdit i editat el 1854, p. 241-243 de l'edició de Julián Gállego, Madrid 1988.
- [20] Sobre el fenomen de la relació entre la plàstica catalana i les estampes durant l'etapa moderna, m'atreveixo a proposar la lectura de Joan BOSCH BALLBONA. «L'art del retaule: els recursos inventius». A: Bonaventura BASSEGODA, Joaquim GARRIGA i Jordi PARÍS (ed.). *L'època del Barroc...*, op. cit., p. 189-205; Joan BOSCH BALLBONA. «La culture artistique au service de l'art de dévotion: exemples en Catalogne à l'époque moderne». A: Sophie DUHEM (dir.). *L'art au village. La production artistique des paroisses rurales (XVI-XVIIIe siècles)*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009, p. 167-189.
- [21] Sobre aquesta insòlita pintora: Teresa AVELLÍ CASADEMONT. «Angelica Giustiniano: Sant Pere i sant Jaume (exterior de les portes) de l'orgue de l'església parroquial

- d'Ulldemolins (1638)». A: *Llums del Barroc*, Fundació Caixa de Girona, Girona 2004 p. 74-77.
- [22] De Toscano, en tenim un llarg estudi monogràfic: Joan BOSCH BALLBONA. «El periple pictòric d'un pintor milanès a Catalunya: Joan Baptista Toscano, actiu entre 1599 i 1617». *Locus Amoenus*, núm. 11 (2012), p. 97-127.
- [23] Joan BOSCH BALLBONA. *Agustí Pujol: La culminació de l'escultura renaixentista a Catalunya*. Universitat de Barcelona, Barcelona 2009, col·l. «Memoria Artium», núm. 7.
- [24] La nissaga Soler i Colobran ha estat il·luminada per Carles DORICO. «La dauradura del retaule del Roser, de l'església parroquial de Sant Esteve d'Olot». A: *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i comarca*. Patronat d'Estudis Històric d'Olot i comarca, Olot 1994, p. 103-132.
- [25] Una excepcional reflexió sobre el món de la dauradura, la devem a Carles ESPINALT I CASTEL. «La tècnica de l'escultura policromada: de l'arbre a l'altar». A: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada...*, *op. cit.*, p. 90-107.
- [26] Una reflexió sobre la cultura artística d'aquesta etapa es trobarà a dues publicacions simultànies: Joan BOSCH BALLBONA. «L'art del retaule: retaulers i escultors a Catalunya (1600-1777 ca.)». A: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada...*, *op. cit.*, p. 46-57; Joan BOSCH BALLBONA. «L'art del retaule: els recursos inventius». A: Bonaventura BASSEGODA, Joaquim GARRIGA i Jordi PARÍS (ed.). *L'època del Barroc...*, *op. cit.*, p. 189-205. Sobre el fenomen als tallers de la Catalunya Nord, cal consultar Teresa AVELLÍ. «Els tallers d'escultura dels segles XVII-XVIII a la Catalunya Nord». A: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada...*, *op. cit.*, p. 58-73.
- [27] La distinció entre la mà d'Antoni Viladomat i la de Joan Gallart a la Sala de Juntes de la capella dels Dolors és una conquesta recent que devem a Francesc MIRALPEIX. «Joan Gallart (c. 1670-1714) en el context de la pintura catalana de la fi del segle XVII i dels primers anys del segle XVIII. Noves atribucions». A: Bonaventura BASSEGODA, Joaquim GARRIGA i Jordi PARÍS (ed.). *L'època del Barroc...*, *op. cit.*, p. 209-232.
- [28] Vegeu Eugène CORTADE. *Retables baroques...*, *op. cit.*, p. 126-132; Julien LUGAND. «Les échanges artistiques entre le Roussillon et Rome aux XVIIe et XVIIIe siècles». A: *L'Art du Sud, de la création à l'identité*. CTHS, Paris 2003, p. 155-180.
- [29] Una interessant caracterització estilística, la trobarem a Francesc MIRALPEIX. «Fra Joaquim Juncosa i Donadeu, Pentecosta (ca. 1678-84)». a *Llums del Barroc*, *op. cit.*, p. 120-123.
- [30] Julien LUGAND. *Guerra: La peinture baroque en pays catalan aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Trabucaire, Perpinyà 2006.
- [31] Tenint en compte el seu prestigi historiogràfic, a propòsit d'Antoni Viladomat és forçós recordar l'interès que la seva obra despertà en Antoni Fontanals del Castillo; en el col·leccionista, literat i crític Raimon Casellas; en Santiago Alcolea Gil i, actualment, en Francesc Miralpeix, que hi dedicà la seva tesi doctoral: Francesc MIRALPEIX. *El pintor Antoni Viladomat i Manalt (1678-1755): Biografia i catàleg crític*. Universitat de Girona, Girona 2005, i que n'ha il·luminat capítols tan espectaculars com ara els recollits en Francesc MIRALPEIX. «Quatre teles de la vida de sant Bru del pintor Antoni Viladomat i Manalt (1678-1755) a París». *Butlletí del MNAC*, núm. 5 (2001), p. 77-91.
- [32] Carles DORICO. «El retaule major de Sant Sever i la darre- ra estada de Pere Costa a Barcelona (1754-1757)». *Locus Amoenus*, núm. 3 (1997), p. 123-145.
- [33] Per una vegada, faig recurs d'una autocitació: Joan BOSCH BALLBONA. «L'art del retaule: retaulers...», *op. cit.*, p. 43.
- [34] Eugène CORTADE. *Retables baroques...*, *op. cit.*, p. 163-168.
- [35] Sobre els Pujol, vegeu Manuel SEGRET i RIU, M.ª A. ROIG i TORRENTÓ *Altar dels Colls*, Sant Llorenç de Morunys, 1984; i Joan VILAMAR i TERRICABRAS: *L'obra de Pujol, Farell, Sant Vicenç de Castellet*, 2001. El cor de Lleida tanmateix és molt ben conegut gràcies a les fotografies anteriors a la desfeta i gràcies a la investigació de Cèsar MARTINELL. *El escultor Luis Bonifás y Massó*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1948.
- [36] Sobre aquest canvi de referents, vegeu Francesc MIRALPEIX. «Pintores franceses en Cataluña y catalanes en Francia en los siglos XVII y XVIII. Sobre modelos e influencias». A: Julien LUGAND (ed.). *Les échanges artistiques entre la France et l'Espagne (XVe-fin XIXe siècles)*, Trabucaire, Perpinyà 2012, col·l. «Histoire de l'Art», núm. 1, p. 247-262.
- [37] Tenint en compte la importància del document, cal retre homenatge al primer autor que el publicà: Santiago ALCOLEA GIL. «Unes fites en el camí vers el predomini de l'academicisme a l'art català del segle XVIII». *D'Art*, núm. 10 (1984), p. 187-195.
- [38] Joan DOMENGE. «Una obra excepcional...», *op. cit.*, p. 272-283.
- [39] Vegeu-ne el relat de Francesc MIRALPEIX. *El pintor Antoni Viladomat...*, *op. cit.*, p. 112-116 i 140-146.
- [40] Sobre una qüestió tan transcendental, cal prendre consciència de les aportacions de Joan-Ramon TRIADÓ. *L'època del Barroc...*, *op. cit.*, p. 211-219 i 226-241; Rosa Maria SUBIRANA REBULL. *Pasqual Pere Moles i Coronas*. Biblioteca de Catalunya, Barcelona 1990; Lluïsa RODRÍGUEZ. *El gremi d'escultors de Barcelona a l'últim quart del segle XVIII*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1993; Anna RIERA. *La formació dels escultors catalans: l'ensenyament a l'Escola Gratuïta de Dibuix i els pensionats a Madrid i Roma*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1994; Rosa M. SUBIRANA REBULL. «Academicisme versus Neoclassicisme a l'Escola Gratuïta de Dibuix de Barcelona». *Pedralbes*, núm. 23 (2003), p. 651-666; Mariona FERNÁNDEZ. «L'ocàs de la retaulística a Catalunya (c. 1777-1808): el nou gust i la imposició de la norma acadèmica». A: Joan BOSCH BALLBONA (ed.). *Alba Daurada...*, *op. cit.*, p. 74-89.

NOTA BIOGRÀFICA

L'autor és docent d'història de l'art a la Universitat de Girona i ha estat professor visitant de les universitats italianes de Sàsser i Càller. Fa recerca sobre l'art dels segles XVI i XVII produït a Catalunya, posant l'accent en l'estudi crític i la redescoberta d'alguns dels autors més significatius d'aquell panorama històric i en el fenomen de la recepció a Catalunya de la cultura artística internacional. Ha publicat llibres sobre Agustí Pujol, la retaulística del Bages durant el segle XVII, els retaules majors de Santa Maria d'Arenys de Mar i de la prioral de Sant Pere de Reus (amb Joaquim Garriga), i articles sobre Pere Nunyes, Joan Baptista Toscano, Antoni Rovira, etc. Ha estat comissari de les exposicions «De Flandes a Itàlia» (amb Joaquim Garriga), «Llums del Barroc» i «Alba Daurada. L'art del retaule a Catalunya». Actualment prepara publicacions sobre la cultura artística dels obradors del Principat i sobre el col·leccionisme de la casa dels Toledo, marquesos de Villafranca en temps dels reis Felip II i Felip III, sobre el qual ja n'ha avançat alguns arguments als articles «Paul Bril, Wenzel Cobergher, Jacob Frankaert I, Willem I van Nieulandt y los ermitaños de Pedro de Toledo, V marqués de Villafranca» i «Retazos del sueño tardorenacentista de don Pedro de Toledo».

Catalunya en el procés de construcció de l'Estat modern espanyol (segles XVI-XVIII). Una aproximació interpretativa

Antoni Simon*

Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Aquest article ofereix una visió sintètica i interpretativa del difícil i al capdavant forçat encaix de Catalunya en l'Estat modern espanyol sorgit dels temps moderns. Més concretament, s'ocupa dels aproximadament cent cinquanta anys que van des de mitjan segle XVI fins a la fi de la Guerra de Successió espanyola al començament del segle XVIII. La lectura que ofereix aquest article del procés d'unió política de l'espai estatal espanyol constitueix un contrapunt interpretatiu a la visió determinista tan dominant en la historiografia nacionalista espanyola.

PARAULES CLAU: Catalunya, monarquia hispànica, estat, nació, procés d'unió política

INTRODUCCIÓ

El procés de construcció de l'Estat modern espanyol i l'articulació que hi ha fet la formació històrica catalana han estat, i continuen sent, uns temes cabdals del debat historiogràfic català i espanyol.

En aquest article ens limitarem a abordar d'una manera sintètica una fase d'aquest llarg desenvolupament, la qual correspon al període que marca la transició d'una monarquia agregativa i institucionalment plural a una altra forma territorial que, després del triomf borbònic a la Guerra de Successió, consolida un espai central —Espanya— molt més unificat i caracteritzat per unes formes de govern de tall absolutista i centralitzador d'arrels castellanques.¹

Cal dir ràpidament que aquest tipus de procés d'«unió» política a partir d'una «monarquia composta», «estat segmentat» o «aglomeració dinàstica» no va ser exclusiu de l'àmbit hispànic, sinó prou comú a l'Europa dels temps moderns.² Però, a més, cal afegir que aquests processos van tenir vies i resultats força diferents, això tant pel que fa al model constitutiu de l'Estat com a la seva organització territorial. Unes vies que es fan encara més variades i matisades si tenim en compte l'evolució en aspectes socials, culturals i identitaris tan cabdals com ho són la religió, el dret privat o la llengua.³

Respecte al procés d'«unió» del cas hispànic en concret, cal dir que durant molt temps ha predominat un discurs historiogràfic nacionalista espanyol geopolític de caràcter

determinista. Segons aquesta visió, la construcció d'una entitat estatal vinculada a una «nació» espanyola seria l'única opció possible per a la trajectòria de les diferents formacions històriques hispàniques, tot argumentant que la senda modernitzadora passava per la conformació d'un estat centralitzat i unificat. En la lògica d'aquesta interpretació, el pluralisme institucional de la monarquia dels Àustries seria una forma d'estat medievalitzant, causa de la crisi hispànica del segle XVII durant la qual s'hauria «perdut» Portugal. Aquesta construcció teòrica, dotada, òbviament, d'una forta càrrega politicoideològica, ja va ser primigèniament elaborada per la *intelligentsia* castellanocortesana dels segles XVI i XVII, i més modernament ha estat defensada per historiadors de signe ideològic ben distint: falangistes, monàrquics, historiadors vinculats a una història marxista o marxitzant, etc., i han participat d'aquesta interpretació no pocs historiadors bascos i catalans, i també alguns hispanistes.⁴

Atès que, en els segles de la primera modernitat, el model unificador castellanocortès va coexistir amb el propi de la Corona d'Aragó, un dels objectius fonamentals d'aquest discurs determinista espanyol ha estat la desqualificació o desvirtuació de la forma estatal «confederal» i «constitucional» de la Corona catalanoaragonesa, cosa que s'ha intentat fer tant a nivell general com a partir de cadascun dels territoris vinculats a aquest model.

Pel que fa al cas concret de Catalunya, els afanys desqualificadors del discurs nacionalista espanyol s'han articulats a partir de tres eixos argumentals bàsics. El primer seria la contraposició entre les qualitats modernitzadores, racionalitzadores i d'eficàcia econòmica de la via unitarista i centralitzadora, amb el caràcter retardat i «medievalitzant» del model constitucionalista i confederal. El segon seria la crítica d'aquest model per ser un sistema feudal,

* **Adreça de contacte:** Antoni Simon i Tarrés, Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona, Edifici B, Campus de la UAB, 08193 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès), Barcelona. Tel.: 34 935811285. E-mail: antoni.simon@uab.cat

oligarquic i corrupte. Finalment, aquest discurs historiogràfic nacionalista espanyol s'ha esforçat a minimitzar o ocultar la seva imposició forçosa i les resistències històriques que ha generat.

Moltes de les premisses en què se sustenta aquest discurs determinista espanyol poden ser simplement qüestionades a partir d'un exercici d'història comparada a nivell europeu. Els casos d'Anglaterra, Suècia, Holanda o la Confederació Helvètica demostren que el «constitucionalisme antic», en expressió coneguda de Charles H. MacIlwain,⁵ va evolucionar des de formes de sobirania compartida cap a models republicans o de monarquia parlamentària i, finalment, a règims liberals democràtics a través de transicions més o menys llargues.⁶ En l'àmbit econòmic, tal com per exemple s'ha demostrat en comparar la trajectòria francesa i anglesa durant el segle XVIII, els sistemes representatius i parlamentaris, en atorgar una major fiabilitat als contractes polítics, permetien unes relacions econòmiques de signe molt més modern i uns tipus d'interès bancari més baix, la qual cosa oferia unes millors condicions per al creixement econòmic.⁷ La historiografia europea de les darreres dècades també ha revalorat el paper polític de les assemblees parlamentàries dels segles medievals i moderns, remarcant els seus valors de representativitat i de defensa d'uns interessos molt més horitzontals que els que podien tenir les monarquies de tendències absolutistes, que adoptarien unes formes de govern molt més piramidals i oligàrquiques.⁸

A més, els resultats de l'activitat investigadora de la historiografia catalana que, en els darrers anys, ha abordat aquest període històric han qüestionat directament i severament els pressupòsits del determinisme nacionalista espanyol. Així, diverses recerques han evidenciat la capacitat evolutiva de les institucions del sistema pactista català tant en la teoria com en la pràctica polítiques.⁹ Semblantment, ha quedat demostrada la forta aristocratització dels governs municipals després del Decret de Nova Planta, tot marginant les mesocràcies urbanes que tradicionalment hi havien tingut representació.¹⁰ En el terreny de la història econòmica, avui dia sabem d'una manera ben concloent que l'arrencada econòmica de la baixa edat moderna no va ser originada per les reformes administratives borbòniques, sinó per l'especialització i intensificació de l'agricultura i la manufactura, així com pels lligams que el comerç català establí amb els grans circuits del comerç mundial; uns processos, tots aquests, iniciats anteriorment a l'arribada dels Borbons.¹¹ Així mateix, diversos treballs han demostrat les altes dosis de violència i repressió en la imposició *manu militari* del model unificador espanyol.¹² Unes recerques que, en la majoria dels casos, simplement han estat ignorades per la historiografia nacionalista espanyola, cosa per la qual creiem que no resultarà baldera la síntesi interpretativa que vol oferir aquest article a partir de l'anàlisi d'algunes qüestions clau en el procés de construcció de l'Estat modern espanyol d'aquest període.

DOS MODELS D'ESTAT DIVERGENTS: ABSOLUTISME I CONSTITUCIONALISME

Absolutisme i constitucionalisme s'han convertit en dos conceptes historiogràfics «forts» en la definició de les tendències del pensament polític occidental de l'alta edat moderna. Tanmateix convé tenir present que aquests conceptes són neologismes encunyats en el segle XVIII i que són lluny de constituir —en la teoria i en la pràctica del govern— uns sistemes contraposats o incompatibles, com sembla per la simplificació i la utilització posterior que, a vegades, se n'ha fet. Absolutisme i constitucionalisme eren dues branques d'un tronc comú —el regiment de la *res publica*— que, a més, tenia moltes altres ramificacions i «accents» intermedis.

Concretament, pel que fa al pensament polític hispànic de l'època dels Àustries, la clàssica dicotomia entre constitucionalisme catalanoaragonès i absolutisme castellà ha estat prou matisada i enriquida. Així, des dels anys vuitanta del segle XX, un conjunt d'historiadors ha remarcat l'existència d'un corrent constitucionalista lligat als canvis en el sistema fiscal que s'introdueixen a la Corona de Castella en els anys finals del regnat de Felip II; pensament constitucionalista castellà sorgit entre les oligarquies urbanes i que connectaria amb un esperit de reforma i de regeneració d'una societat i d'una economia que havien entrat en una crisi greu.¹³ Això no és incompatible, però, amb el fet que entre la classe governant castellana vinculada a l'Administració central de la monarquia —especialment, entre la *intelligentsia* cortesana— s'afermessin uns ideals de tendències absolutistes i uniformitzadores que entroncarien amb els principis autoritaris del poder monàrquic ja desenvolupats a la Castella Trastàmara, però que ara es veurien renovats i enfortits per les influències modernes de Maquiavel, Lips i Bodin, especialment.¹⁴

Les tesis sobre la sobirania de Jean Bodin i altres teòrics de la monarquia absoluta no van fer sinó donar arguments per reforçar la legitimació d'un poder reial de tendències absolutistes que a Castella tenia una llarga tradició doctrinal que cal remuntar a l'època del regnat d'Alfons X. Perquè, tot i l'existència d'un pensament polític crític —o relativament crític— amb la idea que el monarca estava deslligat del dret positiu i, per tant, podia legislar i privilegiar a la seva voluntat sense traves d'institucions intermèdies, la *communis opinio* de la doctrina política castellana de l'alta edat moderna era que el sobirà només estava limitat pel dret diví, natural i de gents.¹⁵

En definitiva, a Castella i, més precisament, a les esferes del poder central de la monarquia, les tendències autoritàries i absolutistes acabaran imposant-se tant en la teoria com en la pràctica polítiques. Això repercutirà, també, en el conjunt de la monarquia, puix que, en interpretar-se la diversitat institucional com a font de feblesa, es qüestionarà el respecte a les formes de govern pròpies de cada regne o província,¹⁶ tot intentant introduir-hi els fonaments polítics del dret castellà.¹⁷

Però el joc d'equilibris i desequilibris entre rei i regne seguirà en els temps moderns evolucions prou diferenciades en els diversos regnes i províncies que integraven les monarquies compostes. Així, els principis politicoideològics del pactisme catalanoaragonès van evolucionar en una direcció prou diferent de les teoritzacions castellanocortesanes. A Aragó i a Catalunya, especialment d'ençà de les dècades finals del segle XVI, les formulacions legalistes dels juriconsults trobaran en el discurs històric nous elements per vigoritzar els plantejaments contractualistes: el mite dels furs de Sobrarb i un nou relat sobre els orígens carolingis de Catalunya van permetre de bastir elaboracions ideologicojurídiques que donaran arguments i força política als moviments de 1591 i 1640.¹⁸

A Catalunya, com és sabut, la tesi d'una sobirania corporativa havia estat perfectament assimilada ja en el segle XIII, i en el període baixmedieval juristes com Jaume Callís difongueren la idea d'una *res publica* com un «cos místic» en què es trobaven incorporats el príncep com a cap i els vassalls com a membres.¹⁹ Aquest discurs corporativista, però, portava immanent una tensió entre els dos pols de legitimitat (el rei i la comunitat), tensió que es reflectia en àrdues polèmiques sobre la concepció i la naturalesa de l'assemblea representativa de la comunitat: les Corts.

Aquesta concepció pactista o contractualista del poder, que es pot resumir en la fórmula «rei i Parlament», experimentarà una alternativa teòrica important d'ençà del final del segle XVI. D'acord amb la percepció cada vegada més evident de la força de les assemblees parlamentàries que s'experimentarà en diversos indrets d'Europa, especialment a Anglaterra,²⁰ s'introduirà també a Catalunya una nova concepció de sobirania corporativa que es pot resumir en la fórmula «*rex in curiae*», equivalent a l'encunyació anglesa «King in Parliament». Segons aquesta teorització, el rei estava englobat en un cos polític del qual no es podia diferenciar i en el qual restava subsumit el seu poder. Aquesta fórmula, que, al seu torn, possibilitava distintes interpretacions (més o menys restrictives amb el poder reial), resta apuntada a Catalunya en les obres d'Antoni Oliba, d'Andreu Bosch i, sobretot, de Joan Pere Fontanella, que, inspirant-se bàsicament en el jurista aragonès Pedro Luis Martínez i també en Francisco Suárez, afirmava que el poder suprem no el tenia el rei, sinó el rei conjuntament amb els braços o estaments.²¹

Però la qüestió de la localització de la sobirania tindrà en el llinar de la Revolució de 1640 una proposta encara més rupturista: la tesi d'una sobirania popular originària, que situava la comunitat catalana —i no el príncep, ni tampoc el binomi comunitat-príncep— en el nucli legitimador de la sobirania.

La teoria populista de l'origen del poder, si bé tenia antecedents en el pensament polític medieval amb autors com Francesc Eiximenis, arribà principalment a la Catalunya del segle XVII a través del populisme *ius naturalista* de teòrics de l'escolàstica castellana del segle XVI, com el jesuïta Francisco Suárez, els quals concebien l'Estat com

una comunitat natural sorgida de l'impuls social d'una col·lectivitat, la qual faria una transferència del poder per acomplir les necessitats de defensa i protecció, però reservant-se la llibertat i la sobirania.²²

El principi que la sobirania pertanyia d'una manera *natural* a la comunitat i que aquesta mai no en podia abdicar fou utilitzat per autors com Joan Pere Fontanella, Francesc Martí Viladamor i Acaci Ripoll en els tractats jurídicopolítics dels anys trenta i quaranta del segle XVII. A la vetlla de 1640, els principis polítics de caràcter representatiu i parlamentari (com el concepte de sobirania popular, la idea d'una monarquia electiva o el dret de resistència) estaven prou arrelats en el cos polític català i duïen latents l'opció d'una monarquia parlamentària o, fins i tot, una opció plenament republicana.²³

Al costat del tema de la ubicació de la sobirania, l'altra qüestió axial del pensament polític català de l'època altomoderna serà la de la definició de la comunitat política o del tipus d'estat territorial; una temàtica, recordo, particularment complexa atès el caràcter «compost» o «segmentat» de la majoria de formacions polítiques de l'Occident europeu medieval i renaixentista.

En general, la línia de pensament constitucionalista va advocar per un model d'estat territorial que reconegués la diversitat institucional de les formacions històriques que l'integraven, mentre que, en la major part dels casos, les tendències absolutistes i les uniformitzadores van anar compassades, ja que, tal com hem apuntat anteriorment, la diversitat institucional va ser interpretada com un obstacle per a l'exercici del poder monàrquic.

Cal dir que no manquen excepcions a aquesta regla. Així, un partidari de posar límits al poder monàrquic com era Juan de Mariana, que fins i tot defensava el tiranici di, era, en canvi, un defensor de la unitat institucional espanyola.²⁴ Així mateix, podem trobar diversos teòrics de la Corona d'Aragó defensors d'un regalisme moderat (com els valencians Cristòfor Crespí de Valldaura o Llorenç Mateu i Sanz) que alhora també fossin defensors dels furs, els privilegis i les institucions pròpies de cada regne.²⁵

El pensament polític català altomodern va advocar, gairebé sense excepcions, per aquest model institucionalment plural de l'Estat, fins i tot els autors de caire més regalista.²⁶ Tanmateix cal fer notar que la barreja del model constitucional de l'exercici del poder (que establia un control del poder executiu segons les assemblees representatives) amb el model «confederal» de la definició de l'Estat creava ambigüitats i problemes que no sempre van ser prou abordats o solucionats en les teoritzacions constitucionalistes.

Aquests problemes eren essencialment dos: *a*) com definir —sobretot en vista de la política internacional— un poder executiu compartit per formacions històriques quasi independents i a vegades amb interessos geopolítics, econòmics, etc. ben diferenciats, i *b*) com adaptar aquest model d'estat a un creixement per noves adquisicions territorials, fos per via d'enllaços matrimonials, fos per via de conquesta. El cas de la monarquia hispànica, que unia les

corones d'Aragó i de Castella, l'Imperi portuguès i altres territoris, pot ser paradigmàtic d'aquesta problemàtica. La resposta que tingueren aquestes qüestions pel que fa a la teoria política fou el desenvolupament d'organismes federals de caràcter representatiu (unes Corts de la monarquia i una mena de «consell de consells»), cosa que Diego Saavedra i Fajardo va apuntar a mitjan segle XVII i que teoritzà d'una manera més elaborada, al segle XVIII, l'exiliat austriacista aragonès Juan Amor de Soria.²⁷

CENTRE I PERIFÈRIA. L'ESCALADA DE TENSIONS CONSTITUCIONALS

La inclusió de la formació històrica catalana d'arrels medievals en una gran «monarquia composta», com ho va ser la monarquia hispànica dels Àustries, planteja una dialèctica històrica entre «centre» i «perifèria» política, la qual, lluny de tenir un caràcter particular o excepcional, va ser prou comuna en l'Europa dels segles de la primera modernitat.²⁸

Cal dir ràpidament que aquesta relació no pot ser concebuda únicament en termes de confrontació o de subordinació política, ni tampoc a partir de l'existència d'una dicotomia entre dos pols compactes de poder: cort i país. Així mateix, tampoc cal oblidar el caràcter dinàmic i no estàtic de la dialèctica entre el centre castellanocortesà de la monarquia hispànica i Catalunya, ja que aquesta relació va travessar circumstàncies prou diverses pel que fa a les evolucions de les forces humanes i materials, a les elaboracions ideològiques, als equilibris i desequilibris socials i als contextos de la política internacional. Finalment, cal advertir que la dialèctica política dels regnes i províncies de la perifèria no solament es va donar amb el govern central de la monarquia, sinó que també existiren interrelacions entre ells i, sobretot, en províncies de frontera, com ho era Catalunya, amb potències veïnes, França en aquest cas.

Aquestes consideracions no desmenteixen, però, la idea que entre centre i perifèria es va entaular una quasi permanent tensió constitucional, car les divergents conceptualitzacions existents sobre el model d'estat, abans exposades, xocarien a la pràctica política tant a l'hora de fixar els àmbits i els límits de la jurisdicció del poder monàrquic com a l'hora de definir i executar les directrius adreçades a construir un estat territorial capaç de consolidar-se i conservar-se en la convulsa i dividida Europa dels segles d'aquella primera modernitat.

Les darreres recerques sobre el cinc-cents català fan cada vegada més evident que l'edifici politicoconstitucional erigit des de final del segle XV per Ferran el Catòlic es va mostrar ben aviat prou fràgil i precari per assegurar una correspondència o col·laboració entre els catalans i la Corona. Ja durant el regnat de Carles I i els primers anys del de Felip II, les tensions constitucionals van aflorar en àmbits diversos. Als conflictes institucionals motivats per les contrafaccions dels oficials reials i la inoperància de la

constitució de l'Observança aprovada a les Corts de Barcelona de 1480-1481, s'hi afegiren els xocs jurisdiccionals amb el Tribunal de la Inquisició i les violències derivades de la presència de soldats hispànics al Principat. Altrament, i ja des dels anys vint de la centúria, la política imperial a la Mediterrània va perjudicar seriosament els interessos mercantils catalans.²⁹

Aquesta conflictivitat constitucional tingué continuïtat a la segona meitat del segle XVI amb dues fites remarcables: l'acarament entre la Generalitat i la Corona dels anys 1568-1569, que comportà l'empresonament dels diputats per haver-se negat a contribuir al pagament de l'excusat,³⁰ i, sobretot, les torbacions del període 1587-1593, que han estat interpretades per la historiografia catalana més recent com un moment clau de «fractura política» entre Catalunya i la dinastia dels Àustries, la qual situaria les relacions entre rei i regne en el pendent de la Revolució de 1640.³¹

Els episodis de les torbacions dels anys 1587-1593 van tenir una transcendència politicojurídica important, car van suposar el qüestionament de la preeminència de la jurisdicció reial a Catalunya, i van ser l'esca d'altres polèmiques constitucionals sobre la *potestas iuriscendi* del rei que se succeïren fins a la Revolució de 1640. A partir dels capítols 7 i 34 del nou redreç de la Diputació aprovat a les Corts de 1585, es feia la interpretació que a les divuitenes no solament els corresponia la declaració de les contrafaccions, sinó també la facultat de fer-ne la glossa jurídica i la corresponent sanció, passant per damunt del poder de l'Audiència (tribunal superior de Catalunya). Per al Consell d'Aragó, per als virreis i per a l'Audiència, els procediments de contrafacció endegats per les divuitenes posaven en discussió l'autoritat règia al Principat i fins i tot constituïen un crim de lesa majestat. En canvi, per als defensors de les lleis i les institucions de la terra, eren el mecanisme constitucional que, atesa la inoperància de la constitució de l'Observança, havia d'assegurar el compliment del règim de constitucions en què es fonamentava la comunitat política catalana. Les divuitenes eren comissions fiscalitzadores permanents de temes concrets compostes, a partir de 1585, per divuit persones, sis per cada braç o estament (clerical, noblesa, burgesia), i que reforçaven la Diputació del General, formada per un membre de cada un dels tres braços.

La diputació catalana, formada tradicionalment per tres diputats, un de cada braç (eclesiàstic, militar, és a dir, nobiliari, i reial, és a dir, urbà), i socialment enfortida per les juntes de braços i les divuitenes creades en virtut del «nou redreç» de les Corts de 1585, entrà en aquell període en una espiral de confrontacions amb les institucions representatives del poder reial a Catalunya, especialment amb la tercera sala de l'Audiència. Unes topades que tingueren el punt culminant quan, el maig de 1591, la guàrdia virregnal va intentar capturar el diputat militar (noble) Joan Granollacs, intent que va fracassar per la resistència del diputat i pel suport popular que rebé. Granollacs i els partidaris de plantar cara als abusos de la ju-

risdicció reial es tancaren al Palau de la Generalitat durant quasi onze mesos. Finalment, però, el temor que els esdeveniments de Catalunya acabessin amb el mateix rigor militar que Felip II havia aplicat a les alteracions aragoneses —les quals comportaren l'execució, entre altres, del justícia d'Aragó Juan de Lanuza— va desintegrar el partit resistent de les institucions catalanes. El 22 de febrer de 1593 fou notificada a les institucions catalanes la suspensió dels capítols 7, 13 i 34 del «nou redreç» de les Corts de 1585. Una legislació feta pel rei i els braços era unilateralment suspesa per una pragmàtica reial. Així mateix, hi hagué una repressió en forma de processos judicials contra les persones afins a la Diputació i a les divuitenes, algunes de les quals, com el diputat militar Joan Granollacs, agafaren el camí de l'exili per evitar els arrestos.

Així, almenys d'ençà de les Corts de 1585, s'havia enaulat d'una manera força explícita una pugna jurisdiccional en què, per part del rei, es considerava que les actuacions de les institucions catalanes usurpaven distintes facetes de la jurisdicció reial, mentre que els dirigents de les institucions del Principat interpretaven que les actuacions de la Corona contravenien les constitucions i les lleis pactades entre el rei i el regne, les quals constituïen el fonament superior de la *res publica* catalana, cosa que restava explicitada en el jurament reial.³² Lluny d'interpretar-se mútuament com unes forces complementàries amb interessos comuns i correspondències recíproques, cadascuna veié l'altra part com un destorb o un obstacle per als seus ideals i interessos.

L'atansament de les Corts de 1599, en què la pluja de nomenaments nobiliaris per part reial fou corresposta amb la concessió d'un donatiu d'1.100.000 lliures, fou un miratge efímer. La intenció del ministeri del duc de Lerma que en el corpus legislatiu que s'havia d'imprimir de les sessions de les Corts hi figuressin cinc constitucions, que eren qüestionades per la Generalitat i el braç militar, va desfermar una altra agra disputa institucional i jurídica que va portar a l'empresonament del diputat i de l'oïdor militars.³³

Per a John H. Elliott, una de les claus fonamentals per explicar l'enfrontament entre les institucions catalanes i el govern central de la monarquia hispànica en les dècades anteriors a la Revolució de 1640 fou la dificultat de compaginar el respecte de la «legalitat» de les constitucions amb les «necessitats» derivades de la pràctica política. En les primeres dècades del segle XVII, aquesta contradicció tenia la seva expressió més evident en la qüestió de la repressió del bandolerisme. Seguint Elliott, el període dels virregnats dels ducs d'Alburquerque i Alcalá (1615-1621) fou un temps de «restauració del govern», car els mètodes contundents i anticonstitucionals d'aquests virreis castellans —entre els quals l'arrasament de cases i castells a gran escala— havien estat un factor fonamental, juntament amb la urbanització de la noblesa, per a la «domesticació» de l'aristocràcia catalana, allunyant-la de les guerres privades de tipus feudal.³⁴

Fins a quin punt la situació de desordre i violència que vivia Catalunya pels volts de 1615 era el resultat d'un sistema de lleis i constitucions al «servei» d'una oligarquia feudal? La resposta de l'historiador anglès és força conclouent sobre aquest tema: «Les llibertats tan vantades del Principat, lluny de constituir una garantia de llibertat política i ordre social, havien esdevingut una invitació a la llicència.»³⁵

Indubtablement, en la mesura que determinats drets o privilegis, com ara el dret de portar armes o el recurs a la violència per exercir determinades prerrogatives senyoriales, conformaven part de les lleis i les constitucions de Catalunya, podia haver-hi una mixtura o superposició entre l'exercici d'uns privilegis estamentals aristocràtics i un abús de les llibertats de la «terra». Tanmateix em sembla arriscat atribuir tot el desordre polític i social —en el qual indubtablement estaven involucrats determinats senyors bandolers— a una classe social específica, i encara més relacionar-lo amb el sistema de lleis i constitucions del país, el qual, no ho oblidem, era participat per un arc social força més ampli que el de la classe nobiliària.

Perquè, si bé és cert que les constitucions de Catalunya podien ser un instrument de salvaguarda de determinats interessos particulars o estamentals, també ho és que defensaven molts interessos de tipus general o comunitari, els quals sovint eren trepitjats pels mateixos oficials reials que combatien els senyors bandolers. Els atacs a les comunitats que desestabilitzaven l'ordre social tant podien venir de la violència exercida pels senyors bandolers com per l'exercida per les tropes i els oficials del rei, i cal afegir que les tensions provocades per les actuacions dels virreis no solament derivaven de la repressió del bandolerisme o dels mecanismes d'exacció de l'Estat hispànic castellà, sinó també de determinats intents de desnaturalitzar políticament i nacionalment la comunitat catalana.³⁶

Altrament, tal com ha apreciat Eva Serra, la conflictivitat de la petita aristocràcia catalana amb la Corona no solament venia motivada per la criminalització dels poders banals de l'estament nobiliari, sinó també pel desplaçament o el menysteniment del seu paper dirigent en la vida política. Les repetides contrafaccions (violació de les lleis constitucionals) dels virreis eren, entre altres coses, un atemptat a l'ordre polític de la comunitat catalana, de la qual els militars (nobles) s'atribuïen una funció pública directora.³⁷

En la polèmica constitucional de 1621-1622 sobre el jurament de Felip IV, brotà el despit acumulat durant anys per la petita aristocràcia catalana, la qual, especialment durant els virregnats d'Alburquerque i Alcalá, havia quedat ferida en llur orgull de classe dirigent. L'ofensiva de les institucions del país, que al·legaven que els lloctinents Alcalá i Sentís no podien actuar en el càrrec fins que el nou monarca no jurés observar els privilegis i les constitucions del Principat, desfermà fortes tensions institucionals que anaren acompanyades d'un debat constitucional de gran envergadura que hom ha comparat amb el que es produí al regne de Bohèmia el 1619, quan els seus estats

van depositar Ferran d'Estúria per designar en el seu lloc l'elector palatí Frederic.³⁸

Fou segurament la barreja de la defensa d'uns interessos particulars de classe i d'uns ideals generals en la voluntat d'avançar cap a un model d'estat pactista el que explica tant la irritació de 1621-1622 com el ferm resistencialisme de la classe dirigent catalana al reformisme absolutista propugnat pel ministeri d'Olivares, cosa que quedà palesa en el fracàs de les Corts de 1626-1632.³⁹

Convé remarcar que les diferències econòmiques que poguessin existir entre el rei i els braços catalans en la qüestió del donatiu eren només un reflex d'una divergència politicoconstitucional de molt més calat. En les sessions de les Corts de 1626-1632, va quedar en evidència el gran solc que separava el reformisme absolutista del ministeri del comte duc d'Olivares del renovat constitucionalisme català; això en assumptes com la reforma de la constitució de l'Observança, els intents de reduir la jurisdicció del Tribunal de la Inquisició, el control del quint dels impostos municipals o l'articulació de la monarquia a través del projecte de la Unió d'Armes (contingent de tropes que havien de mantenir Catalunya, València i Aragó).

El fracàs de les Corts de 1626-1632 féu arrelar en els cercles governamentals de la monarquia dues idees respecte a la dinàmica política del Principat. La primera era que la deriva constitucionalista de les institucions catalanes, així com les aspiracions d'autogovern de la seva classe dirigent, s'oposaven als principis fonamentals que havien de regir el bon govern de la monarquia. La segona era que els mecanismes polítics eren ja incapaços de corregir o reconduir aquesta situació i que, per tant, per evitar mals majors, s'imposava l'ús combinat de la força i de la política.

L'estratègia de fer una convocatòria de Corts acompanyada de la presència d'un exèrcit va ser àmpliament discutida en les juntes i consells de la monarquia des del 1632.⁴⁰ Per a alguns ministres governamentals era necessari primer «conquerir» Catalunya i després convocar Corts tal com havia fet Felip II amb els aragonesos; per a d'altres, la intimidació de la presència d'un exèrcit seria suficient per assegurar la submissió dels braços catalans a la voluntat reial. Però l'examen detallat d'aquestes deliberacions demostra que entre els ministres cortesans existia un ampli consens sobre la necessitat de l'ús combinat de la força i la política per tal de modificar l'equilibri constitucional heretat de la unió dinàstica dels Reis Catòlics. Les discrepàncies només radicaven en l'oportunitat, o no, de fer-ho en un moment en què aquesta problemàtica constitucional interna podia mesclar-se amb la gran pugna per l'hegemonia europea que enfrontava les potències espanyola i francesa. I com és sabut, aquesta fou l'estratègia finalment escollida pel ministeri del comte duc d'Olivares per acabar amb el que, a l'estiu de 1640, ja es considerava una rebel·lió dels catalans.

En definitiva, les teoritzacions polítiques de tendències unitaristes i absolutistes dominants en el centre castella-

nocortesà van anar acompanyades d'iniciatives que, en el terreny de la pràctica política, propugnaven l'ús combinat de la força i la política. Això, al nostre entendre, qüestiona d'una manera radical la línia interpretativa que, recentment, ha defensat l'existència d'una ideologia imperial espanyola, bastida especialment d'ençà del regnat de Felip II a l'entorn del concepte d'una «monarquia de Espanya», que tindria la virtut de garantir les llibertats i els privilegis dels territoris que la integren.⁴¹

UNA CLASSE DIRIGENT ALLUNYADA DE LA CORONA

Un dels trets decisius en la dialèctica política entre Catalunya i la monarquia hispànica dels Àustries és la feblesa de les adherències que tenia el poder reial entre la classe dirigent catalana. I convé recordar que la historiografia més recent sobre la formació de l'Estat modern ha subratllat que no solament era difícil governar contra les classes dirigents provincials, sinó que també ho era fer-ho sense comptar-hi.⁴²

En la història de la Catalunya altomoderna, va ser d'una gran transcendència que les dues institucions que capitanejaven la vida política del Principat —el Consell de Cent i la Generalitat— tinguessin una base social del poder comuna: la nova classe dirigent barcelonina que s'havia format d'ençà del final del segle xv. La petita noblesa urbanitzada, els ciutadans honrats, els mercaders, els canonges de la Ciutat Comtal i també algunes professions liberals en ascens, especialment metges i juristes, constituïen una classe dirigent molt cohesionada, que dominava alhora ambdues institucions i dirigia els destins de Barcelona i Catalunya.⁴³ Tot i que en determinats moments la Corona jugà intencionadament a trencar aquesta aliança institucional i que tampoc no faltaren friccions o competències jurisdiccionals entre ambdues institucions, en les qüestions que afectaven els fonaments del règim pactista català hi hagué, en general, un arrencament comú.

Aquesta classe dirigent barcelonina era una elit «composta». Tenia el nucli fonamental en el patriciat urbà, els anomenats ciutadans honrats, és a dir, els ciutadans distingits pel seu estatus polític i econòmic, els quals, per un privilegi de Ferran II de l'any 1510, havien estat equiparats al rang de nobles. Però aquesta classe dirigent barcelonina fou engruixida per l'agregació tant de components superiors com inferiors del cos social. D'una banda, incorporà membres de la noblesa tradicional catalana —nobles i cavallers— que des del final del segle xv havien iniciat un procés intens d'urbanització. James Amelang ha parlat d'un «gran compromís» en virtut del qual, entre el segle xvi i començament del xvii, es produí un intercanvi d'estatus social (la noblesa facilità l'aristocratització del patriciat urbà) per poder (els ciutadans honrats admeteren els nobles en la política i en els càrrecs del govern local).⁴⁴

Però la classe dirigent barcelonina tenia també mecanismes institucionals que possibilitaven la incorporació

d'individus procedents de les classes mitjanes: mercaders, juristes i metges, especialment. L'estatus de la ciutadania honrada podia adquirir-se bé pel sistema de cooptació, que ampliava la matrícula dels ciutadans honorats a partir de les assemblees que anualment celebrava aquest patriat, o per mitjà de les patents de ciutadania concedides pel monarca. En definitiva, a diferència d'altres oligarquies urbanes europees, l'elit barcelonina era oberta o, almenys, relativament oberta.⁴⁵

Tot i que no hi mancaven partidismes faccionals, la classe dirigent barcelonina estava altament cohesionada per una dinàmica constant d'enllaços matrimonials entre els seus membres, i també per un ferm control social —encara que no exclusiu— de les principals institucions catalanes i per uns models compartits d'educació i cultura polítiques. La incorporació de nombroses nissagues de juristes, així com la promoció dels estudis de dret en les files de la noblesa, va contribuir a afermar i difondre en aquesta elit els valors del model polític pactista que tenia un arrelament secular en la producció del dret català.⁴⁶

Aquesta classe dirigent era òrfena de «servei» i «recompensa» per part del poder reial, car la feblesa del patronatge reial a Catalunya sembla indiscutible. J. H. Elliott ja va remarcar l'extraordinària precarietat de càrrecs que l'Administració virregnal podia posar a disposició d'una classe dirigent que, pels volts de 1626, era integrada per unes 780 persones; segons l'historiador anglès: «És dubtós si l'administració central contenia més enllà de dotze càrrecs per a membres de l'aristocràcia», els quals, a més, estaven molt mal dotats econòmicament.⁴⁷ La situació de feblesa de les estructures de l'Administració reial a Catalunya guardava una relació estreta amb els minsos recursos fiscals i patrimonials que el rei hi tenia. Al començament del segle XVII, les rendes anuals de l'Administració virregnal se situaven a l'entorn de les 37.000 lliures, a les quals calia afegir-ne deu mil més que aportava la Diputació per al pagament dels jutges i els funcionaris de la Reial Audiència; xifres tanmateix insuficients, car la Corona havia de subministrar des de l'exterior dinou mil lliures més per satisfer el salari dels virreis (unes sis mil lliures) i per equilibrar el pressupost.⁴⁸

Fora de Catalunya, les perspectives de la classe dirigent catalana de gaudir del patronatge reial no eren gaire millors. Ni la carrera militar ni l'Administració civil del govern central de la monarquia foren un camí ample i generós per a l'ascens d'aquesta classe dirigent catalana. Altrament, les *encomiendas* dels grans ordes militars, teòricament oberts a tots els súbdits del rei d'Espanya, tampoc no constituïren una via d'integració i recompensa per als membres de la classe dirigent catalana. Al començament del segle XVII, només setze dels 1.452 integrants dels ordes d'Alcántara, Calatrava i Santiago eren naturals catalans, és a dir, ho era menys de l'u per cent. Tal com va apuntar J. H. Elliott, «si existia una aristocràcia "espanyola", els catalans no en formaven part».⁴⁹

Però la qüestió del patronatge era només el reflex d'un problema polític de molt més calat: la incapacitat del Go-

vern central de la monarquia hispana per a establir uns nivells acceptables d'integració, comunicació i consens polític amb la classe dirigent catalana. El cas de la França de Richelieu, Mazzarino i Colbert ha estat posat com a exemple de l'eficàcia d'un patronatge reial —de tipus centralitzat en aquest cas— que va triomfar en els objectius d'assolir el control de les províncies del regne i, també, de crear uns lligams consolidats entre el monarca i les nombroses elits territorials, tot reforçant les tendències absolutistes i centralitzadores de la monarquia borbònica.⁵⁰

A Catalunya, la monarquia dels Àustries no va arribar a teixir mai uns lligams mínimament sòlids i socialment estesos de patronatge, comunicació i influència política. Els intents de bastir-los a partir de personatges cortesans com Pere de Franquesa i Salvador Fontanet no arribaren a tenir grossor ni continuïtat. Així mateix, també fracassaren els intents d'articular un nucli proreialista recolzant-se en clans familiars ubicats al Principat, com fou el cas dels Marimon, o d'utilitzar els serveis de l'alta aristocràcia, el duc de Cardona, per portar a bon port els interessos i els dissenys de la Corona.⁵¹

Marginalització política de la classe dirigent catalana i pèrdua de suports de la Corona al Principat eren dues cares de la mateixa moneda. Contràriament, en aquest mateix període es produí un enfortiment de les institucions de la terra, bàsicament controlades per la classe dirigent. Sobretot des de la segona meitat del segle XVI, la Diputació del General i el Consell de Cent esdevindran institucions cada vegada més representatives de la comunitat política catalana i menys del poder reial. L'enfortiment d'aquestes institucions —en els àmbits administratiu, polític, simbòlic, etc.—, així com la potenciació del sistema fiscofinancer de la Generalitat, permetrà articular al seu entorn un teixit d'interessos i complicitats que s'estendrà a àmplies capes de la societat catalana.⁵² Aquest procés reforçarà el sentit de responsabilitat pública de la classe dirigent catalana, fent-la conscient del seu paper director de la comunitat dels «catalans» i creant, alhora, una jerarquia de lleialtats en què la deguda a les lleis i institucions del país serà cada vegada més preeminent.

Si ens fixem en els integrants del nucli dirigent de la Revolució de 1640, podem constatar una forta vinculació d'aquests personatges amb les institucions de la terra. Molts formaven part del braç militar i, alhora, ocupaven càrrecs a la Diputació i al Consell de Cent, d'una forma continuada i/o intergeneracional. Aquest fet contrasta amb el caràcter volàtil i espasmòdic dels vincles establerts amb la Corona. De fet, el «trencament» amb el poder reial és una característica comuna de molts membres d'aquest nucli dirigent de la Revolució de 1640, car si bé els seus avis o progenitors havien format part de la Reial Audiència o del Consell d'Aragó, ara ells encapçalarien el procés de ruptura amb la monarquia espanyola.⁵³ De la mateixa manera que passava amb el conjunt de la classe dirigent barcelonina, i catalana en general, els elements d'adherència política que havia tingut aquest nucli dirigent amb la Corona eren inconsistents i mancats de continuïtat.

LA RUPTURA DE 1640

El factor militar posà finalment la metxa i la guspira que feren explosionar les tensions institucionals i jurisdiccionals arrossegades. La lluita francoespanyola per l'hegemonia d'Europa convertí Catalunya, d'ençà de 1635, en front de guerra i plaça d'armes de la monarquia catòlica. Això, en lloc d'atansar els catalans als projectes imperials d'Olivares i Felip IV, tal com desitjaven molts ministres cortesans, encengué noves tensions constitucionals que derivaven dels irregulars allotjaments de les tropes, de les mobilitzacions il·legals de la gent del país i de les càrregues fiscals imposades fora del marc constitucional. D'ençà del trienni de l'any 1638, una Diputació liderada pel canonge d'Urgell Pau Claris assumí com una funció pública la denúncia dels tropells i excessos que comportava la massiva presència militar en les viles i universitats del Principat i els comtats, que si bé no era desconeguda en períodes anteriors ara tenia un impacte i una magnitud extraordinaris.⁵⁴

La ceguesa política del ministeri d'Olivares, que també pressionà la ciutat de Barcelona amb unes demandes fiscals desmesurades i anticonstitucionals, acabà per atansar les dues principals institucions catalanes en un front comú contra la política reial. Aquesta concòrdia, ben perceptible des del gener-febrer de 1639, ja no es desferia durant aquell trienni i culminaria amb el procés revolucionari de 1640-1641, avinença institucional sobre la qual Pau Claris s'assentà com a líder polític de la classe dirigent catalana.⁵⁵

La invasió francesa del Rosselló iniciada el juny de 1639 va provocar, primer, la caiguda de Salses i, després, una llarga i costosa campanya de recuperació d'aquesta fortalesa ubicada a la ratlla de la frontera.⁵⁶ En els aproximadament set mesos que durà aquell episodi militar, les relacions entre les institucions i el poder reial es deterioraren extraordinàriament i el gener de 1640 el ministeri d'Olivares semblava haver oblidat, pel que fa a Catalunya, totes les normes de la prudència política. Durant els mesos següents pressionà els sectors pagesos i populars amb uns allotjaments de tropes que, a més de ser notòriament inconstitucionals, eren punyents per a unes poblacions ja molt castigades; i, simultàniament, practicant diverses detencions, intentà decapitar, si més no políticament, els dirigents catalans que s'havien oposat més decididament a les directrius del Govern central.

La reacció que produí aquesta estratègia fou, primer, una forta explosió social, inicialment antimilitar i antifiscal, però que ben aviat agafà una dimensió de conflicte de classes,⁵⁷ i el to religiós que ràpidament adquirí la protesta li féu guanyar volum social.⁵⁸

Però les directrius del ministeri d'Olivares tingueren també una resposta política per la qual els dirigents catalans, utilitzant la força de la sublevació popular, alliberaren el diputat militar Francesc Tamarit i altres presos en la jornada del 22 de maig de 1640. Aquest episodi constitueix una fita clau en el procés de ruptura entre el Govern

de Madrid i la classe dirigent catalana, procés que finalment es mostraria irreversible.⁵⁹ En primer lloc, Olivares i els ministres cortesans van interpretar aquells fets com un símptoma inequívoc de rebel·lia política i, des d'aquell moment, valoraren la intervenció militar com la via més adequada per redreçar la situació catalana. També, i això demostra que ambdós bàndols eren conscients de la significació política de l'episodi, Pau Claris i Olivares endegaren immediatament negociacions secretes amb França; per part catalana amb l'objectiu d'explorar l'obtenció d'un ajut militar francès en cas que es desfermés un acarament armat amb la cort de Madrid, i per part espanyola, que contactà amb Richelieu tot i la situació de guerra, per tal de neutralitzar aquest previsible escenari.⁶⁰

Els esdeveniments del dia del Corpus de Sang (7 de juny), amb la mort del virrei comte de Santa Coloma i la persecució dels jutges de l'Audiència, i els ocorreguts a Perpinyà entre el 13 i el 15 d'aquell mateix mes, amb el bombardeig, crema i saqueig de la ciutat per part de les tropes espanyoles, engrandiren l'abisme obert a finals de maig. Amb l'afany de guanyar temps per preparar unes mesures d'intervenció militar contra Catalunya, la cort de Madrid posà en pràctica una política de dissimulació de les seves intencions repressives, la qual, però, no enganà els dirigents catalans.⁶¹

Aquest doble joc del govern central de la monarquia dificultà encara més una via d'atansament polític entre ambdues parts, car, en ser conegut pels dirigents del Principat, els reforçà en el convenciment que les intencions del ministeri d'Olivares eren implacablement repressives. Des de llavors, si per a Madrid el control militar de la província era un requisit imprescindible per a restaurar la justícia i l'autoritat reials, per a la classe dirigent catalana veure's lliure del jou militar constituïa l'única garantia fiable tant per salvaguardar les poblacions dels tropells dels soldats com per garantir el règim polític de llibertats i constitucions pròpies, així com també per evitar una repressió personal i institucional que, segons el seu convenciment, ja havia estat decidida en els cercles governamentals.

A mitjan agost de 1640, quan els preparatius de l'exèrcit que havia d'envair Catalunya estaven ja molt avançats, Felip IV i Olivares feren pública aquesta decisió, la qual anà acompanyada de la intenció del monarca de traslladar-se al Principat per celebrar Corts i «restaurar la justícia violentada». La resposta política de Pau Claris fou doble i contundent: d'una banda, reactivà les negociacions amb França amb la finalitat d'obtenir un ajut militar i, d'altra banda, utilitzant el mateix argument de restaurar la «justícia violentada», convocà una junta general de braços per tal de legitimar i organitzar la resistència armada a la invasió públicament anunciada per la cort de Madrid.

Convé remarcar, però, que la primera i més desitjable opció de la majoria dels dirigents catalans no era «separatista» i, de fet, van bastir una estratègia que passava per intentar convèncer Felip IV que desistís de la invasió militar de Catalunya (procurant mostrar una inflada fortalesa militar que seria reforçada per un ajut militar francès); la

millor opció per als dirigents catalans era continuar com a vassalls del rei catòlic, però estalviant al país els tropells dels soldats i garantint el seu règim polític de llibertats i constitucions. Una vegada convençuts que això seria impossible mentre Olivares i Jerónimo Villanueva continuessin guiant els assumptes cortesans, van intentar-ne la destitució a través d'una intensa campanya epistolar i memorialística que culminà amb la publicació i la difusió de la *Proclamación Católica* encarregada a l'hàbil polemista fra Gaspar Sala, que demanava explícitament el relleu d'Olivares.⁶² Tanmateix les arrels de les directrius polítiques i ideològiques dels cercles governamentals (bàsicament reforçar l'autoritat reial i eliminar les traves de qual-sevol poder intermedi en la governació de la monarquia) eren força més fondes que les que podien derivar del capteniment d'alguns ministres, cosa per la qual aquesta estratègia fracassà.

Amb la convocatòria, per part de Pau Claris, de la Junta General de Braços el 10 de setembre de 1640, s'inicià pròpiament el procés revolucionari català que, si bé en la teoria política no agafà una forma explícitament republicana —ja que simplement deixà en vagància la sobirania reial—, sí que en la pràctica política actuà com un poder plenament sobirà. Entre el 10 de setembre de 1640 i el 30 de desembre de 1641 —data en què Lluís XIII jurà, a través del mariscal Brézé, les lleis i constitucions del Principat—, els representants estamentals dels braços catalans designaren oficials per impartir la justícia i administrar el territori, reclutaren i organitzaren una milícia catalana, implantaren i recaptaren nous impostos, encunyaren moneda i es lliuraren a la sobirania de Lluís XIII de França després d'haver trencat els lligams de fidelitat que els vinculaven a Felip IV.

En l'impuls inicial d'aquest «moment republicà», Pau Claris apostà per involucrar amplis segments del cos polític català, eixamplant notablement en la Junta General de Braços la representació de les mesocràcies urbanes i vilatanes del braç popular. Per als dirigents que es posaren al capdavant del moviment revolucionari, això era tant una via per representar fortalesa política davant la cort de Madrid com una forma de legitimar i vincular el gruix de les poblacions a la resistència contra els exèrcits reials.

Tot i els esforços esmerçats per les institucions catalanes per tal d'organitzar una força militar capaç d'afrontar l'exèrcit de més de trenta mil homes que, comandat pel marquès de Los Vélez, amenaçava d'envair Catalunya des de la ratlla d'Aragó i València, aquest fou un objectiu impossible d'assolir. Bastir unes estructures administrativo-militars i financeres suficients per a sostenir unes funcions bèl·liques a gran escala requeria temps i, també, uns nivells d'experiència i d'acumulació de capital llavors no disponibles. La violenta entrada de l'Exèrcit espanyol per les terres de l'Ebre posà ràpidament en evidència tant la feblesa militar catalana com la voluntat agressora i repressiva que guiava la intervenció espanyola.⁶³

L'aliança amb França i la victòria alliberadora de Montjuïc (26 de gener de 1641) esfondraren tots els càlculs po-

lítics i militars del ministeri d'Olivares, ja que, ara, era evident que la rebel·lió dels catalans no seria sufocada ràpidament, i també es feia patent que tampoc no es podria acudir a l'oest peninsular per acabar amb la rebel·lió que a Portugal havia esclatat l'1 de desembre de 1640.

DEL 1640 AL 1714: GUERRES I XOC «NACIONAL». EL PLET CONSTITUCIONAL CATALÀ EN EL JOC DE LA POLÍTICA INTERNACIONAL EUROPEA

L'actitud resistencialista de la classe dirigent catalana davant el reformisme absolutista del ministeri del comte duc d'Olivares i l'entrada de Catalunya en el gran joc de la política internacional europea arran de la ruptura de 1640-1641 amb la monarquia espanyola van tenir repercussions importants tant en el procés de construcció de l'Estat modern espanyol com en la balança de les relacions internacionals de l'Europa del segle XVII.

A nivell intern espanyol, la rebel·lió dels catalans va enyorar els projectes elaborats des de final del cinc-cents per la *intelligentsia* castellanocortesana i que la política reformista d'Olivares de construir una base d'Estat hispànic a l'antiga Ibèria que fos compactat institucionalment i, més a llarg termini, identitàriament va intentar posar a la pràctica, almenys parcialment. La llarga i sagnant guerra de «recuperació» de Catalunya de 1640-1652 va posar una càrrega de profunditat en el projecte de construcció de l'Estat espanyol modern, car va trencar el vincles de confiança política entre el centre castellà i la formació històrica catalana. Les percepcions sobre les causes i el desenvolupament del procés de ruptura eren diferents, però conduïen igualment a un sentiment de distància i mal·fiança. Per part castellana, i especialment castellanocortesana, la rebel·lió dels catalans i també la dels portuguesos havia impossibilitat bastir aquell estat compacte, ben tratat i cohesionat, pensat i dirigit des de Castella. Per part catalana, el projecte unificador espanyol elaborat per la *intelligentsia* cortesana i assajat per Olivares s'havia mostrat agressiu i unilateral, car atemptava contra la identitat política i nacional catalana. Allò que Olivares, en el *Gran memorial* de 1624, havia propugnat com un ideal o un horitzó a aconseguir entre els súbdits espanyols del rei: l'atansament de les seves voluntats i sentiments perquè Espanya es constituís com a comunitat política i nacional, era més que mai lluny d'assolir-se.

El factor identitari (amb el joc de referents fonamentals de Catalunya-Castella-Espanya), tot i que impregnava el debat polític i intel·lectual de l'època, no constituï l'element desencadenant de la Guerra de Separació de 1640-1652. Tanmateix, una vegada iniciades les hostilitats, el factor «nacional» va agafar una força i un volum extraordinaris. L'experiència viscuda de confrontació entre «naturals» i «invasors»; l'espiral de violència i repressió, així com l'estímul dels sentiments d'odi i separació a través de la publicística de la guerra i de les sancions morals i religioses dictades per la institució eclesiàstica contra els opres-

sors forans van alimentar en àmplies capes del cos social català unes fortes contraidentitats catalans-castellans i també catalans-francesos.⁶⁴

De fet, s'havia posat en marxa un tipus de concatenació o reacció en cadena que trobarem fins a l'acabament de la Guerra de Successió. La conceptualització política d'Espanya i les tendències absolutistes del Govern central animaven polítiques unificadores que trobaven enèrgiques resistències en la comunitat política catalana, la qual ja havia madurat en aquella època uns referents institucionals, simbolicoidentitaris i culturals propis. La presència militar hispana en el territori per tal d'aconseguir els objectius i els ideals d'una dinastia allunyada i d'un centre polític castellanitzat, el que va fomentar fou, precisament, un xoc «nacional» que féu més inviable qualsevol projecte d'unificació identitària.

D'altra banda, a nivell de la política internacional, la ruptura revolucionària dels catalans els anys 1640-1641 va debilitar les posicions hispanes en altres àmbits de conflicte. Que la guerra de «recuperació» de Catalunya fos considerada una prioritat per la cort de Madrid facilità el triomf del cop secessionista portuguès i, alhora, féu disminuir els recursos humans i econòmics destinats per la potència hispana als Països Baixos i a Itàlia, tot contribuint així a l'ascens definitiu de França a l'hegemonia d'Europa consagrat en el Tractat dels Pirineus de 1659, el qual també suposà la segregació del territori català.

El «retorn» de Barcelona i la major part de Catalunya a la monarquia espanyola l'octubre de 1652 va comportar la pèrdua de l'autogovern de les institucions catalanes. Tot i que la cort de Madrid va tenir en compte opcions represives més contundents, la continuació de l'amenaça francesa va fer que els òrgans del govern central de la monarquia s'inclinessin per intentar controlar la vida política del Principat a través de la reserva reial de les insaculacions de la Generalitat i del Consell de Cent, mesura institucional que es combinaria amb una major presència militar hispana a les terres del Principat.⁶⁵ Els càrrecs dirigits eren periòdicament escollits sobre un cens que es deia Llibre de l'Ànima. El rei s'atorgà el dret d'excloure'n els considerats desafectes.

Amb la reserva reial sobre les insaculacions es tractava de posar en funcionament uns mecanismes polítics que, a través de la mixtura del «premi» amb el «càstig», fornissin a les institucions clau del Principat un personal dòcil a les directrius emanades del poder reial.⁶⁶ Aquesta, però, es demostraria una via fracassada per a la subjecció política del Principat. I, de fet, la reserva reial sobre les insaculacions es convertí en un cavall de batalla que, en lloc d'atansar la classe dirigent catalana a la voluntat política de la cort de Madrid, suscità una espiral de reivindicacions insatisfetes i d'enfrontaments institucionals. Les aspiracions a recobrar l'autogovern perdut després de la Guerra dels Segadors mai no foren abandonades per uns dirigents institucionals teòricament «seleccionats» o «filtrats» pel poder reial i es convertiren en el nucli de la reivindicació política que enllaça 1652 amb 1705.⁶⁷

Encara que la classe dirigent barcelonina, i catalana en general, hagués patit les divisions i els estralls dels anys de la Guerra de Separació de la monarquia espanyola, i aquesta experiència negativa condicionés la seva actitud política posterior, aquests grups dirigits mai no abandonaren una cultura pactista que tenia l'autogovern de la Generalitat i del Consell de Cent com a part fonamental de la seva pràctica política. Altrament, en ser aquesta una classe dirigent prou oberta socialment i tenir capacitat per integrar els sectors més dinàmics del cos social català, la reivindicació de l'autogovern aconseguí grans suports i no fou aliena als grups que capitanejaren les transformacions econòmiques al Principat de la segona meitat del segle XVII.⁶⁸

I aquesta voluntat de les institucions de recuperar l'autogovern resulta clau per entendre l'aposta austriacista catalana en la Guerra de Successió. Si el 1640 la incardinació de Catalunya en el joc de la política internacional europea s'havia produït per intentar frenar les escomeses del reformisme absolutista d'Olivares, el 1705 ho seria per procurar recuperar el terreny perdut en l'autogovern d'ençà de 1652. En aquest sentit, l'aposta catalana de 1705 no tindria un horitzó «espanyol», tal com hauria sostingut des de Ferran Soldevila el gruix de la historiografia catalana (Vicens Vives, Pierre Vilar, Joaquim Albareda, Josep M. Torras i Ribé o Josep Fontana, entre d'altres), sinó «sobiranista» català. L'objectiu de l'aposta catalana de 1705 era afermar les llibertats del sistema pactista, retallades des de 1652 i maltractades contínuament per la pràctica política del govern central de la monarquia; i, a partir d'aquí, i no pas d'un programa «espanyol», bastir un marc polític i institucional propi que, una vegada recuperat l'autogovern perdut el 1652, fos capaç de donar sortida a les energies i al dinamisme d'una economia en expansió, com ho era l'economia catalana de finals del segle XVII i començament del XVIII.⁶⁹

Altres cops, d'ençà de 1705, les violències de la guerra ataren extraordinàriament les tensions de tipus «nacional». La continuïtat de les accions bèl·liques durant gairebé nou anys i la pràctica d'un «terrorisme militar» borbònic com a estratègia per a sotmetre les poblacions van exacerbar novament les contraidentitats.⁷⁰ L'etapa final de la guerra fou especialment ferotge, i també els tallers publicístics tornaren a fomentar i esventar els sentiments d'odi i separació entre naturals i agressors forasters.⁷¹

Però, si en el període 1705-1706 dominava l'antifrancesisme, en els anys 1712-1714 la guerra agafà sobretot un caràcter anticastellà. A l'abisme emocional i identitari provocat per les violències de la guerra s'hi afegia un sentiment «nacional» conscient —i prou estès socialment— basat en la resistència a veure anorreades les institucions i «llibertats» pròpies, les quals serien substituïdes per unes formes de govern alienes i dirigides pels ministres castellanocortesans.⁷² La suma i l'entrelligament d'aquests dos factors són segurament clau per a entendre l'ample i decidit suport popular a la lluita heroica de 1713-1714.

La derrota de l'Onze de Setembre de 1714 instaurà a Catalunya un model polític de marca absolutista, contra-

posat al de naturalesa pactista propi de la seva tradició històrica. Aquest model reflectia el segell polític de la dinastia borbònica, però també era el precipitat d'uns ideals que aspiraven a construir políticament i jurídica una «unió» o nació espanyola de tall castellà on no tenien cabuda uns poders i unes lleialtats alternatives.

Tanmateix, fins i tot després de la repressió de la Guerra de Successió i de la continuada subjecció militar del territori, hom pot detectar, al llarg del segle XVIII i començament del XIX, símptomes inequívocs de la persistència d'una identitat nacional catalana.⁷³ En resum, l'anàlisi del cas català en relació amb la construcció de l'Estat modern espanyol demostraria que, al costat dels factors culturals, simbòlics i economicofiscals, les mateixes accions destinades a bastir uns estats més unificats, que perseguien projectes hegemònics com el castellà espanyol, van generar sovint fortes reaccions identitàries per a d'altres comunitats incloses dins del mateix domini polític, sobretot a causa dels conflictes armats que desfermaren. Tot plegat consolidà la conformació d'una identitat nacional per part d'alguna d'aquestes comunitats, com seria el cas de la catalana, la qual va perdurar fins i tot després de ser desposseïda per la força de les seves estructures institucionals i legislatives d'origen medieval.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] He desenvolupat aquest tema amb amplitud en treballs anteriors, fonamentalment a Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'Estat modern espanyol*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2005.
- [2] Per a la noció de monarquia composta, vegeu: John H. ELLIOTT. «A Europe of Composite Monarchies». *Past and Present*, núm. 187 (1992), p. 48-71; Pablo FERNÁNDEZ ALBADALEJO. «*Lex Regia Aragonensium*: Monarquía compuesta e identidad de los Reinos en el reinado de Felipe III». A: Enrique MARTÍNEZ RUIZ i Magdalena de Pazzis PI CORRALES (dir.). *España y Suecia en la época del Barroco (1600-1660)*. Comunidad Autónoma de Madrid, Madrid 1998, p. 51-72. També el conjunt de treballs recollits per Conrad RUSSELL i José Andrés GALLEGÓ (ed.). *Las monarquías del Antiguo Régimen ¿Monarquías compuestas?* Editorial Complutense, Madrid 1996. Especialment per al cas català: Núria SALES. «Podem parlar de la Catalunya dels Àustries com d'un estat? I on rau l'estatalitat, en les monarquies compostes?». *Manuscripts. Revista d'Història Moderna*, núm. 15 (1997), p. 23-31. Per a la noció d'estat segmentat, vegeu Charles TILLY. *Las revoluciones europeas 1452-1992*. Crítica, Barcelona 1994, especialment el capítol 2, p. 41-75. També és interessant a nivell conceptual: John ROBERTSON. «Empire and Union: Two Concepts of the Early Modern European Political Order». A: John ROBERTSON (ed.). *Union for Empire. Political Thought and the British Union of 1707*. Cambridge University Press, Cambridge 1995, p. 3-36.
- [3] Una comparació dels casos britànic i hispànic a Jon ARIETA i John H. ELLIOTT (ed.). *Forms of Union: the British and Spanish Monarchies in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Cuadernos de la Revista Internacional de Estudios Vascos, Donostia 2009.
- [4] Aquesta concepció històrica es troba present en historiadors tan distints com Carmelo Viñas Mey, Jaume Vicens Vives, Antonio Domínguez Ortiz, Carlos Seco Serrano, Juan Luis Castellano, Luis González Antón, Carlos Martínez Shaw, Juan Pablo Fusi, Fernando García de Cortázar i un llarg etcètera. Una denúncia sobre el caràcter unilateral i manipulador d'aquest discurs historiogràfic nacionalista espanyol es pot trobar a Juan Sisinio PÉREZ GARZÓN. «La creación de la Historia de España». A: Juan Sisinio PÉREZ GARZÓN et al. *La gestión de la memoria. La Historia de España al servicio del poder*. Crítica, Barcelona 2000, p. 63-110; Juan Sisinio PÉREZ GARZÓN. «Los mitos fundacionales y el tiempo de la unidad imaginada del nacionalismo español». *Historia Social*, núm. 40 (2001), p. 7-27; Antoni SIMON TARRÉS, «Mitos historiográficos sobre la relación Cataluña España en la construcción del estado moderno. Una lectura crítica de la historiografía nacionalista española». A: José Antonio MUNIÑA (ed.). *Mitificadores del pasado, falsarios de la Historia*. Universidad del País Vasco, Bilbao 2011, p. 91-108.
- [5] Charles H. MACILWAIN. *Constitucionalismo antiguo y moderno*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid 1991. En aquest llibre, que recull sis conferències pronunciades durant el curs 1938-1939 a la Universitat de Cornell, Charles H. MacIlwain defensa la tesi que hi ha un eix fonamental de continuïtat entre el constitucionalisme antic i el modern, essent aquest eix «la limitación del gobierno por el derecho», p. 37.
- [6] Helmut G. KOENIGSBERGER. «Republicanism. Monarchism and Liberty». A: R. ORESKO, C. G. GIBBS i H. M. SCOTT. *Royal and Republican Sovereignty in early modern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge 1997, p. 43-74; Quentin SKINNER. *Liberty before liberalism*. Cambridge University Press, Cambridge 1998; Wim P. BLOCKMANS. «The Parliamentary History of the Nether lands and Belgium compared to that Sweden». A: Nils STJERNQUIST (ed.). *The Swedish Riksdag in an International Perspective*. Bank of Sweden tercentenary Foundation, Estocolm 1989, p. 33-45. Per al cas català, vegeu Hèctor LÓPEZ BOFILL. *Constitucionalisme a Catalunya. Preludi de modernitat*. Tria, Barcelona 2009.
- [7] Hilton L. ROOT. *The Fountain of Privilege. Political Foundations of Markets in Old regime France and England*. University of California Press, Berkeley 1994.
- [8] Bàsicament: Peter BLICKLE (dir.). *Résistance, représentation et communauté*. PUF, París 1998; Angela DE BENE-DICTIS. *Politica, governo e istituzioni nell'Europa moderna*. Il Mulino, Bolonya 2001; Martin VAN GELDEREN i Quentin SKINNER (ed.). *Republicanism. A shared European heritage*. Cambridge University Press, Cambridge 2002, 2 v. Per al cas català, la representativitat de les Corts ha estat remarcada per autors com Víctor FERRO. *El dret*

públic català. *Les Institucions de Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Eumo, Vic 2005, especialment p. 185-242; o Eva SERRA. *Les Corts catalanes. Una bona font d'informació històrica*. IEC, Barcelona 2003, p. 5-6, que ha afirmat que «en una societat, com la dels segles XVI-XVII, on els estaments no eren homogenis ni les classes socials plenament desenvolupades, aquelles institucions eren la representació d'uns interessos més horitzontals que la monarquia de base clarament aristocràtica i també la garantia de la defensa de la identitat política secular d'una formació social concreta, amb les seves necessitats, cohesions i tensions socioestamentals enfront d'uns interessos generalment més dinàstics que públics». Una visió global del parlamentarisme a la Corona d'Aragó, a Xavier GIL PUJOL. «Parliamentary life in the Crown of Aragon: Cortes, Juntas de Brazos, and other Corporate Bodies». *Journal of Early Modern History*, núm. 6 (2002), p. 362-395. Una actualització del tema de les Corts, a l'aplec de treballs recollits per Remedios FERRERO MICÓ i Lluís GUIA MARÍN (ed.). *Corts i Parlaments de la Corona d'Aragó. Unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*. PUV, València 2008.

- [9] Sobre els principis teòrics de la Junta General de Braços de 1640, basats en la idea de la sobirania popular i l'increment de la participació social en aquesta junta, especialment per part de les mesocràcies urbanes, vegeu: BASILI DE RUBÍ. *Les Corts generals de Pau Claris*. Fundació Vives Casajuana, Barcelona 1976, p. 82 i següents; Aquilino IGLESIA. «Pau Claris y la soberanía nacional catalana. Notas». A: *Actas del IV Symposium de Historia de la Administración*. Ministerio de Administraciones Públicas, Madrid 1983, p. 401-450; Víctor FERRO. *El dret públic català...*, op. cit., p. 287; Eva SERRA. «1640. Una revolució política. La implicació de les institucions». A: Eva SERRA (dir.). *La revolució catalana de 1640*, Crítica, Barcelona 1991, p. 3-65, especialment p. 43-57; Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2008, p. 311-325; Jesús VILLANUEVA. *El concepto de soberanía en las polémicas previas a la revuelta de 1640*. Tesi doctoral. UAB, 2002, p. 144 i següents. També a les Corts de 1701-1702 el braç reial va reclamar augmentar-hi la seva representativitat (el nombre de ciutats i viles amb dret d'assistència), demanda que ja es va fer efectiva a les Corts de 1705-1706, en les quals el braç reial també va reclamar el vot individual i no el vot estamental unitari, tal com van fer vuitanta anys després els representants del tercer estat en els Estats Generals francesos de l'any 1789. Vegeu: Eva SERRA. «Les Corts de 1701-1702: la represa política a les vigílies de la Guerra de Successió». *L'Avenç*, núm. 206 (1996), p. 22-29, especialment p. 25-26; Mònica GONZÁLEZ. «Les Corts catalanes de 1705-1706». *L'Avenç*, núm. 206 (1996), p. 30-33.
- [10] Josep M. TORRAS I RIBÉ. *Los mecanismos del poder. Los ayuntamientos catalanes durante el siglo XVIII*. Crítica, Barcelona 2003, especialment p. 55-99. Una comparació dels models municipals anteriors a la Nova Planta borbònica a José Ignacio FORTEA. «Corona de Castilla-Corona de Aragón. Convergencias y divergencias de dos modelos de organización municipal en los siglos XVI y XVII». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 34-II (2004), p. 17-57.
- [11] Per a l'especialització territorial de l'economia catalana, vegeu: Albert GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña. 1550-1640*. Alianza, Madrid 1998; Albert GARCIA ESPUCHE. *Barcelona entre dues guerres. Economia i vida quotidiana (1652-1714)*. Eumo, Vic 2005, especialment p. 261-365; Jaume DANTÍ (ed.). *Ciutats, viles i pobles a la xarxa urbana de la Catalunya Moderna*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005. Sobre la integració del comerç català en els circuits mundials, vegeu: Jaume TORRAS ELÍAS. «Productes vitícoles i integració mercantil a Europa, ss. XVI-XVII». A: *Jornades sobre la viticultura a la conca mediterrània*. Diputació de Tarragona, Tarragona 1995, p. 527-533; Josep FONTANA. «En els inicis de la Catalunya contemporània: l'economia a la segona meitat del segle XVII». *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 7 (2002), p. 13-21; Francesc VALLS JUNYENT. *La Catalunya atlàntica: aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Eumo, Vic 2001; Josep M. TORRAS I RIBÉ. «Els corresponsals del comerç català amb Europa al començament del segle XVIII». *Recerques*, núm. 23 (1990), p. 115-139. Per a les transformacions del sector agrari i manufacturer: Jordi ANDREU SUGRANYES. *El Camp de Tarragona i el Priorat durant els segles XVIII i XIX*. Tesi doctoral. UAB, Barcelona 1994; Joan GIMÉNEZ BLASCO. *Mataró en la Catalunya del segle XVII*. Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró 2001; Alexandra CAPDEVILA MUNTADAS. *Pagesos, mariners i comerciants a la Catalunya litoral. El Maresme a l'època moderna*. Tesi doctoral. UB, Barcelona 2004.
- [12] Sobre la repressió borbònica durant i després de la Guerra de Successió en forma d'execucions sumàries, empresonaments i exilis, així com sobre l'abast de la repressió institucional, cultural, lingüística i simbòlica, vegeu fonamentalment: Joaquim ALBAREDA. *Felipe V y el triunfo del absolutismo*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2002, p. 181-219; Agustí ALCOBERRÓ. *L'exili austriacista (1713-1747)*. Fundació Noguera, Barcelona 2002, 2 v.; Josep M. TORRAS I RIBÉ. *Felip V contra Catalunya*, Rafael Dalmau, Barcelona 2005; Antoni MUÑOZ i Josep M. CATÀ. *Repressió borbònica i resistència catalana (1714-1747)*. Muñoz/Catà, Barcelona 2005; Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ. «“Contener con más autoridad y fuerza”. La repressió de l'austriacisme als territoris de la Corona d'Aragó». A: *Del patriotisme al catalanisme*. Eumo, Vic 2001, p. 221-238; Lluís ROURA. *Subjecció i revolta en el segle de la Nova Planta*. Eumo, Vic 2005.
- [13] Fonamentalment: Charles JAGO. «Habsburg and the Cortes of Castile». *The American Historical Review*, núm. 86 (1981), p. 307-326; I. A. A. THOMPSON. «Crow and Cortes in Castile, 1590-1665». *Parliaments, Estates*

- and Representation*, núm. II (1982), p. 29-45; Pablo FERNÁNDEZ ALBADALEJO. «Monarquía, Cortes y “cuestión constitucional” en Castilla durante la Edad Moderna». *Revista de las Cortes Generales*, núm. 1 (1984), p. 11-34; José Ignacio FORTEA. *Monarquía y cortes en la Corona de Castilla: las ciudades ante la política fiscal de Felipe II*. Cortes de Castilla y León, Salamanca 1990; José Ignacio FORTEA. *Las cortes de Castilla y León bajo los Austrias. Una interpretación*. Junta de Castilla y León, Valladolid 2008.
- [14] He desenvolupat aquest tema a Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics...*, op. cit., p. 45-60; i a Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, op. cit., p. 53-133 i 269-286.
- [15] Ho ha demostrat categòricament Salustiano de DIOS. «El absolutismo regio en Castilla durante el siglo XVI». *Ius Fugit*, núm. 5-6 (1996-1997), p. 53-236.
- [16] Tal com ha destacat Joan Pau RUBIÉS. «La idea del gobierno mixto y su significado en la crisis de la Monarquía Hispánica». *Historia Social*, núm. 24 (1996), p. 57-81: «Desde un punto de vista comparativo, el aspecto trágico de la articulación de una comunidad política hispánica fue que las tradiciones constitucionales fueron fuertes en la periferia y débiles en el centro —exactamente lo contrario de lo que sucedió en el Reino Unido.» La citació és a la pàgina 81.
- [17] Sobre els projectes de castellanització politicojurídica dels territoris peninsulars, vegeu José GARCÍA MARÍN. *Teoría política y gobierno de la Monarquía Hispánica*. Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 1998, p. 252, on afirma contundentment: «Los fundamentos de lo que luego se llamará centralización, absolutismo e incluso soberanía, están pues ahí, en la legislación regia bajomedieval, especialmente castellana. Será esta tradición legislativa la que durante los siglos XVI y XVII iniciará, con infructuoso resultado, el asalto a la constitución pactista y federal, propia de una monarquía limitada, de los territorios de la Corona de Aragón. Se trataba, en definitiva, de imponer en ellos un sistema político absolutista y uniformizador que uniformase todos los territorios peninsulares bajo la impronta del derecho de Castilla.»
- [18] Sobre aquestes elaboracions historicomítiques, per al cas aragonès, vegeu bàsicament: Ralph G. GIESEY. *If not, not. The oath of the Aragonese and legendary laws of Sobrarbe*. Princeton University Press, Princeton 1968; Jesús GASCÓN. «Los fundamentos del constitucionalismo aragonés. Una aproximación». *Manuscrits*, núm. 17 (1999), p. 253-276; Xavier GIL PUJOL. «Constitucionalismo aragonés y gobierno habsburgo: los cambiantes significados de Libertad». A: Richard L. KAGAN i Geoffrey PARKER. *España, Europa y el mundo Atlántico. Homenaje a John H. Elliott*. Marcial Pons i Junta de Castilla y León, Madrid 2001, p. 217-250. Per a les elaboracions historicomítiques catalanes: Jesús VILLANUEVA. «Francisco Calça y el mito de la libertad originaria de Cataluña». *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 69-70 (1994), p. 75-87; Jesús VILLANUEVA. *Política y discurso histórico en la España del siglo XVII*. Universitat d'Alacant, Alacant 2004; Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics...*, op. cit., p. 29 i següents.
- [19] Aquilino IGLESIA. «Cos mistic». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 25 (1995), p. 683-697.
- [20] Cf. Geoffrey R. ELTON. *The Parliament of England 1559-1581*. Cambridge University Press, Cambridge 1986; Corinne C. WESTON i Janelle R. GRENNBERG. *Subjects and sovereigns: the grand controversy over legal sovereignty in Stuart England*. Cambridge University Press, Cambridge 1981. Per a la vigoria dels plantejaments constitucionalistes a la Corona d'Aragó, vegeu Joan Pau RUBIÉS. «Reason of state and Constitutional Thought in the Crown of Aragon 1580-1640». *The Historical Journal*, núm. 38-I (1995), p. 1-28.
- [21] Cf. Jesús VILLANUEVA. *El concepto de soberanía...*, op. cit., p. 161.
- [22] Cf. Jesús VILLANUEVA. *El concepto de soberanía...*, op. cit., p. 156 i següents. Amb tot, cal no menystenir l'eco de les obres d'Eximenis en el pensament històric i polític català del segle XVII. Vegeu Daniel GENÍS I MAS. «Francesc Eiximenis al segle XVII: la presència del Crèstia en els Discursos històrics de Rafael Cervera». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. LI (2009), p. 91-127.
- [23] Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics...*, op. cit., especialment p. 181-198. També: Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., p. 311 i següents; Jesús VILLANUEVA. *El concepto de soberanía...*, op. cit., p. 149-196; Jon ARRIETA. «La “Lex regia” en la obra de Francisco Martí Viladamor: recepción y evolución del concepto». *Pedralbes*, núm. 28-I (2008), p. 103-140; Xavier GIL PUJOL. «Concepto y práctica de república en la España Moderna. Las tradiciones castellana y catalana-aragonesa». *Estudis*, núm. 34 (2008), p. 111-148.
- [24] Guender LEWY. *Constitutionalism and statecraft during the goleen age of Spain: a study on the political philosophy of Juan de Mariana*. UMI, Michigan 1960; Joan Pau RUBIÉS. «La idea del gobierno mixto...», op. cit., especialment p. 69-72; Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, op. cit., p. 98-103.
- [25] James CASEY. «“Una libertad bien entendida”: los valencianos y el estado de los Austrias». *Manuscrits*, núm. 17 (1999), p. 237-252.
- [26] Xavier GIL PUJOL. «El discurs reialista a la Catalunya dels Àustries fins el 1662, en el seu context europeu». *Pedralbes*, núm. 18-II (1998), p. 475-487.
- [27] José Antonio MARAVALL. «Las tendencias de reforma política en el siglo XVIII español». *Revista de Occidente*, núm. 52 (1967), p. 53-82; Virginia LEÓN. «Una concepción austracista del Estado a mediados del siglo XVIII». A: *Coloquio Internacional Carlos III y su siglo*. Vol. II. Universidad Complutense de Madrid, Madrid 1990, p. 213-224; Ernest LLUCH. *L'alternativa catalana (1700-1714-1740)*. Ramon de Vilana Perlas i Juan Amor de Soria: teoria i acció austracistes. Eumo, Vic 2000, p. 9-114.

- [28] Sobre el concepte polític de «centre» i «perifèria», vegeu Edward SHILS. «Centre and periphery». A: Edward SHILS (ed.). *The logic of personal knowledge. Essays presented to Michael Polanyi*. Routledge, Londres 1961, p. 117-130. Sobre la utilització i divulgació d'aquest concepte per al cas hispànic a través dels treballs de John H. Elliott: Richard L. KAGAN i Geoffrey PARKER. «Introducción. El centro y la periferia». A: Richard L. KAGAN i Geoffrey PARKER. *España, Europa..., op. cit.* p. 33-36. Vegeu també Jon ARRIETA. «Las formas de vinculación a la Monarquía y de relación entre sus reinos en la España de los Austrias. Perspectivas de análisis». A: Antonio ÁLVAREZ OSORIO i Bernardo GARCÍA GARCÍA. *La monarquía de las naciones*. Fundación Carlos de Amberes, Madrid 2004, p. 303-326. Un balanç bibliogràfic útil per a aquest tema, a Xavier GIL PUJOL. *Tiempo de política. Perspectivas historiográficas sobre la Europa moderna*. Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 2006, especialment els capítols 3, «¿Centralismo y localismo? Sobre las relaciones políticas y culturales entre capital y territorios en las monarquías europeas del Barroco», p. 113-150, i 4, «Culturas políticas y clases dirigentes regionales en la formación del estado moderno: un punto de inflexión», p. 151-181.
- [29] Bàsicament: Àngel CASALS. *L'emperador i els catalans. Catalunya a l'imperi de Carles V (1516-1543)*. Ed. Granollers, Granollers 2000; Jordi BUYREU. *Institucions i conflictes a la Catalunya Moderna*. Rafael Dalmau, Barcelona 2005; Miquel PÉREZ LATRE. *Entre el rei i la terra. El poder polític a Catalunya al segle XVI*. Eumo, Vic 2003; Miquel PÉREZ LATRE. *La Generalitat de Catalunya en temps de Felip II*. Afers, Catarroja i Barcelona, 2004; Oriol JUNQUERAS. *Guerra, economia i política a la Catalunya de l'Alta Edat Moderna*. Farell, Sant Vicenç de Castellet 2005.
- [30] Sobre aquest episodi, vegeu Doris MORENO. *Representación y realidad de la Inquisición en Cataluña: el conflicto de 1568*. Tesi doctoral. UAB, Barcelona 2002, 2 v. L'excusat era la concessió papal al rei del delme de la millor casa de cada parròquia.
- [31] Les aportacions fonamentals de Miquel Pérez Latre sobre el tema tenen aquestes referències bàsiques: Miquel PÉREZ LATRE. «Juntas de Braços i Diputació del General (1587-1593): "Un presidi de cavallers conspirant contra sa Magestat?"», *Pedralbes*, núm. 13-I (1993), p. 281-198; Miquel PÉREZ LATRE. «Les torbacions de Catalunya (1585-1593). De les Corts a la suspensió del nou redreç del General». *Afers*, núm. 23-24 (1996), p. 59-98; Miquel PÉREZ LATRE. *Entre el rei i la terra..., op. cit.* Vegeu també Ernest BELENGUER. «La Generalitat en la cruïlla dels conflictes jurisdiccionals (1578-1611)», pròleg al volum III dels DG, p. IX-XLVI, Generalitat de Catalunya, Barcelona 1996.
- [32] Per a un plantejament general sobre aquesta pugna jurisdiccional, vegeu Jon ARRIETA. «La disputa en torno a la jurisdicción real en Cataluña (1585-1640): de la acumulación de la tensión a la explosión bélica». *Pedralbes*, núm. 15 (1995), p. 33-93.
- [33] Sobre les Corts de Barcelona de 1599, vegeu bàsicament: Ernest BELENGUER. «La legislació político-judicial de les corts de 1599 a Catalunya». *Pedralbes*, núm. 7 (1987), p. 9-28; Ernest BELENGUER. «Un balance de las relaciones entre la Corte y el País: los "greuges" de 1599 en Cataluña». *Estudis*, núm. 13 (1988), p. 99-130; Josep CAPDEFERRO. «La participació de Girona a la Cort General de Catalunya el 1599». A: *Actes del XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. III. Barcelona 2003, p. 109-132; Josep CAPDEFERRO. «Attès los diputats no eran sinó procuradors... Relacions entre els Braços i la Diputació del General durant la celebració de les Corts catalanes de 1599». *Ius Fugit*, núm. 10-11, p. 849-870. I també l'atenció que hi atorguen Jon ARRIETA. «El Consejo de Aragón y las Cortes catalanas». A: *Les Corts de Catalunya. Actes del Congrés d'Història Institucional*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1991, p. 245-255; Miquel PÉREZ LATRE. *Entre el rei i la terra..., op. cit.*, p. 246-258, i Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris..., op. cit.*, p. 40-48.
- [34] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana 1598-1640: un estudi sobre la decadència d'Espanya*. Vicens Vives, Barcelona 1966, p. 108 i següents.
- [35] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana..., op. cit.*, p. 113.
- [36] Alguns exemples a Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris..., op. cit.*, p. 59 i següents.
- [37] Cf. Eva SERRA. «Els Guimerà, una noblesa de la terra». *Recerques*, núm. 23 (1990), p. 9-36, especialment p. 10-13.
- [38] La comparació amb Bohèmia, l'ha feta John H. ELLIOTT. «Catalunya dins d'una Europa de monarquies compostes». *Pedralbes*, núm. 13-I (1993), p. 11-23, vegeu la p. 18. Sobre aquest debat constitucional, vegeu Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics..., op. cit.*, p. 121-129.
- [39] Sobre les sessions de 1626, vegeu: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana..., op. cit.*, p. 205-233; Eulogio ZUDAIRE. *El conde duque y Cataluña*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1964, p. 44-59; Jesús VILLANUEVA. «El debat sobre la constitució de l'Observança a les Corts catalanes de 1626-1632». *Manuscrits*, núm. 13 (1995), p. 247-272; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris..., op. cit.*, p. 61-64. Sobre les sessions de 1632: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana..., op. cit.*, p. 261-272; Eulogio ZUDAIRE. «El cardenal infante virrey de Cataluña», *Hispania*, núm. XXI-84 (1961), p. 580-633; Jesús VILLANUEVA. «El debat sobre la constitució...», *op. cit.*; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris..., op. cit.*, p. 64-68.
- [40] He desenvolupat aquest tema a Antoni SIMON TARRÉS. «Cortes y ejército. Catalunya en la estrategia política del ministerio del conde duque de Olivares» (en premsa).
- [41] Per a aquesta línia interpretativa, vegeu: Pablo FERNÁNDEZ ALBALADEJO. «Imperio e identidad: consideraciones historiográficas sobre el momento imperial español». *Semata*, núm. 3 (2011), p. 131-150; Eva BOTELLA-ORDINAS. «Exempt from time and from its fatal change: Spanish imperial ideology, 1450-1700». *Renaissance Studies*, núm. 26-4 (2012), p. 580-604.
- [42] Vegeu els treballs recollits per Wolfgang REINHARD (coord.). *Las élites del poder y la construcción del estado*.

- Fondo de Cultura Económica, Madrid 1997; especialment Gerald E. AYLMEER. «Centro y localidad: La naturaleza de las élites del poder», p. 83-105.
- [43] Sobre aquesta classe dirigent de la Barcelona de l'alta edat moderna, vegeu bàsicament: John H. ELLIOTT. «A provincial Aristocracy: the catalan ruling class in the sixteenth and seventeenth centuries». *Homenaje a Jaume Vicens Vives*. Vol. II. Universitat de Barcelona, Barcelona 1967, p. 125-141, traduït al català a *L'Avenç*, núm. 40 (1981), p. 26-35; James S. AMELANG. *La formación de una clase dirigente: Barcelona 1490-1714*. Ariel, Barcelona 1986; James S. AMELANG. «Distribució social i formes de vida». A: Jaume SOBREQUÉS (dir.). *Història de Barcelona*. Vol. IV. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1992, p. 165-211; M. Adela FARGAS PEÑARROCHA. *Família i poder a Catalunya 1516-1626*. Fundació Noguera, Barcelona 1997. Vegeu també la informació sobre determinades famílies que proporcionen els treballs següents: Pere MOLAS RIBALTA. *Catalunya i la Casa d'Àustria*. Curial, Barcelona 1996; Pere MOLAS RIBALTA. *L'alta noblesa catalana a l'edat moderna*. Eumo, Vic 2004.
- [44] James S. AMELANG. *La formación de una clase...*, op. cit., p. 94. Sobre el privilegi del 31 d'agost de 1510, vegeu Jaume VICENS VIVES. *Ferran II i la ciutat de Barcelona*. Vol. II. Universitat de Barcelona, Barcelona 1937, p. 394 i següents.
- [45] James S. AMELANG. «L'oligarquia urbana a la Barcelona moderna: una aproximació comparativa». *Recerques*, núm. 13 (1983), p. 7-25.
- [46] Cf. Joan Lluís PALOS i Ramon RAGUÉS. «Les institucions catalanes a l'època moderna i l'ascens dels juristes». *Pedralbes*, núm. 13-I (1993), p. 53-66; Joan Lluís PALOS. *Els juristes i la defensa de les constitucions. Joan Pere Fontanella (1575-1649)*. Eumo, Vic 1997; James S. AMELANG. «Barristers and Judges in Early Modern Barcelona: The Rise of a Legal Elite». *The American Historical Review*, núm. 89 (1984), p. 1264-1284; James S. AMELANG. *La formación de una clase...*, op. cit., p. 76 i següents; Josep CAPDEFERRO. «Promoció, edició i difusió d'obres jurídiques a Catalunya a cavall del segle XVI i XVII». *Ius Fugit*, núm. 17 (2008), p. 537-559; Josep CAPDEFERRO. *Ciència i experiència. El jurista Fontanella (1575-1649) i les seves cartes*. Fundació Noguera, Barcelona 2012.
- [47] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 60.
- [48] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 89.
- [49] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 66.
- [50] Bàsicament: Orest A. RANUM. *Richelieu and the councillors of Louis XIII: A Study of the Secretaries of State and Superintendents of Finance in the Ministry of Richelieu 1635-1642*. Clarendon Press, Oxford 1963; Robert R. HARDING. *Anatomy of a Power Elite: The Provincial Governors of Early-Modern France*. Yale University Press, New Haven i Londres 1979; Yves DURAND (ed.). *Hommage à Roland Mousnier: Clientèles et fidélités en Europe à l'époque moderne*. PUF, París 1981; William BEIK. *Absolutism and Society in Seventeenth-Century France: State Power and Provincial Aristocracy in Languedoc*. Cambridge University Press, Cambridge 1985; Sharon KETTERING. *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*. Oxford University Press, Nova York i Oxford 1986.
- [51] Josep M. TORRAS I RIBÉ. *Poders i relacions clientelars a la Catalunya dels Àustria. Pere Franquesa 1547-1614*. Eumo, Vic 1998; Antoni SIMON TARRÉS. «Salvador Fontanet i Savila (1560?-1633). Un jurista gironí a la cort dels Àustria». *Quaderns de la Selva*, núm. 12 (2000), p. 79-89. Sobre els Marimon, vegeu: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 159, 161 i 166; Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ. *La mitjana noblesa catalana a la darrer etapa foral*. Fundació Noguera, Barcelona 2010, p. 136 i següents. Sobre Enric Folch de Cardona, tres vegades virrei de Catalunya, vegeu Pere MOLAS RIBALTA. *L'alta noblesa catalana...*, op. cit., p. 38 i següents.
- [52] Bàsicament: Miquel PÉREZ LATRE. *La Generalitat de Catalunya...*, op. cit.; Miquel PÉREZ LATRE. «L'arrelament de la Diputació del General. Pàtria i vertebració política a finals del Cinc-cents». A: *Del patriotisme...*, op. cit., p. 31-50; Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, op. cit., p. 154 i següents. També: Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., p. 25 i següents; Josep CAPDEFERRO. «El vigor de les institucions de la terra a la vigília dels Segadors». A: *Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya Moderna*. Base, Barcelona 2007, p. 47-83. Específicament sobre l'entrelligament d'interessos entre la Diputació i una base social del país a partir del deute emès per la Generalitat, vegeu: Bernat HERNÁNDEZ. *Fiscalismo y finanzas en la Cataluña moderna: la real Hacienda y el erario de la Diputación catalana en la época de Felipe II*. Tesi doctoral. UAB, Barcelona 2001, p. 353-367; Eva SERRA. «Diputats locals i participació social en les bolles de la Diputació del General (1570-1638). Una mostra i una reflexió». *Pedralbes*, núm. 13-I (1993), p. 259-279. Els gràfics i mapes d'aquest article van ser publicats a *Pedralbes*, núm. 14 (1994), p. 199-206.
- [53] Cf. Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., p. 80-171; Antoni SIMON TARRÉS. «El Braç Militar de Barcelona segons un cens del juny de l'any 1641. Composició i actituds polítiques». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. XXVI (2008), p. 231-253.
- [54] John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 314-340; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., p. 175-189 i següents.
- [55] Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., p. 189-198.
- [56] Sobre la dimensió militar, política i econòmica de la campanya de Salses: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit., p. 345-367; Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, op. cit., p. 198-222; Eva SERRA. «Notes sobre l'esforç català a la campanya de Salses. Juliol 1639, gener 1640». A: *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*. Vol. II. Generalitat de València, València 1988, p. 7-28; Manuel GÜELL. *Camí a la revolta (1625-1640)*. Universitat de Lleida, Lleida 2008, p. 135-176.
- [57] Sobre els inicis de la revolta social del maig de 1640, bàsicament: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana...*, op. cit.,

- p. 401; Josep SANABRE. *La acció de França en Catalunya en la pugna per la hegemonia de Europa 1640-1659*. Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona 1956, p. 59 i següents; Eulogio ZUDAIRE. *El conde duque...*, *op. cit.*, p. 251; Xavier TORRES. *La Guerra dels Segadors*. Eumo i Pagès, Lleida 2006, p. 68 i següents; Eva SERRA. «Segadors, revolta social i revolució política». A: *Revoltes populars contra el poder de l'estat*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1992, p. 45-57; Antoni SIMON TARRÉS. «Cataluña en el siglo XVII. La revuelta campesina y popular de 1640». *Estudi General*, núm. 1-I (1981), p. 137-147; Antoni SIMON TARRÉS. «Catalunya el 1640. Algunes reflexions sobre els encadenaments entre la revolta social i la revolució política». A: Carlos MARTÍNEZ SHAW (ed.). *Historia moderna. Historia en construcció*. Vol. II. Milenio, Lleida 1999, p. 549-560.
- [58] Sobre la importància del factor religiós en la revolució de 1640, vegeu: Antoni SIMON TARRÉS. «Un "alboroto catòlico": el factor religiós en la revolució catalana de 1640». *Pedralbes*, núm. 23-II (2003), p. 123-146; Xavier TORRES. *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*. Publicacions de la Universitat de València, València 2008, especialment p. 212-224; Xavier TORRES. «El paradigma ambrosià. Devoció i patriotisme a la Guerra dels Segadors». A: Òscar JANÉS CHECA (ed.). *Del Tractat dels Pirineus (1659) a l'Europa del segle XXI: un model en construcció?* Generalitat de Catalunya i Museu d'Història de Catalunya, Barcelona 2010, p. 153-160; Andrew Joseph MITCHELL. «Una nueva perspectiva sobre la Guerra dels Segadors: en búsqueda de la "limpieza de sangre"». *Pedralbes*, núm. 23-II (2003), p. 367-374; i la tesi doctoral inèdita Andrew Joseph MITCHELL. *Religion, revolt and the formation of regional identity in Catalonia 1640-1643*. Ohio State University History, 2005.
- [59] He fet una lectura diferent de la significació d'aquest episodi (especialment de la reacció que causà a la cort de Madrid) respecte a la interpretació de John H. Elliott. Cf. Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, *op. cit.*, p. 252-264.
- [60] Cf. Josep SANABRE. *La acció de França...*, *op. cit.*, p. 87 i següents; August LEMAN. *Richelieu et Olivares. Leurs négociations secrètes de 1636 à 1642*. Facultés Catholiques, Lilla 1638; MARQUÉS DE MULHACÉN. «Una fase de la política secreta del conde-duque de Olivares. Sus negociaciones con Francia des de 1636 hasta 1642». *Anales de la Asociación Española del Progreso de las Ciencias*, núm. 15, p. 339-382.
- [61] La reconstrucció del procés de ruptura entre la cort de Madrid i les institucions catalanes segueix el que ja he exposat a Antoni SIMON TARRÉS. *Pau Claris...*, *op. cit.*, p. 261 i següents.
- [62] Vegeu l'estudi introductori d'Antoni SIMON TARRÉS i Karsten NEUMANN. *Proclamación Católica*. Base, Barcelona 2003, edició facsímil. També, sobre la divulgació i el sentit propagandístic de l'obra, vegeu Karsten NEUMANN. «La justificación "ante el mundo". Difusión y recepción de la propaganda catalana en Europa en 1640». *Pedralbes*, núm. 18-II (1998), p. 373-382.
- [63] Sobre l'entrada de l'Exèrcit espanyol a Catalunya, vegeu Miquel GÜELL i Núria FLORENSA. «Pro Deo, Pro Regi et Pro Patria». *La revolució catalana i la campanya militar de 1640 a les terres de Tarragona*. Fundació Vives Casajuana, Barcelona 2005.
- [64] Encara que amb diferències interpretatives, bàsicament vegeu: Antoni SIMON TARRÉS. «"Catalans" i "francesos" a l'edat moderna. Guerres, identitats i contraidentitats. Algunes consideracions». *Pedralbes*, núm. 18-II (1998), p. 391-401. Antoni SIMON TARRÉS. *Els orígens ideològics...*, *op. cit.*, p. 219-230. També: Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, *op. cit.*, p. 264-268; Xavier TORRES. «Pactisme i patriotisme a la Catalunya de la Guerra dels Segadors». *Recerques*, núm. 32 (1995), p. 45-62; Xavier TORRES. *Naciones sin nacionalismo...*, *op. cit.*, especialment p. 265-326; Òscar JANÉS CHECA. *Catalunya i França al segle XVII. Identitats, contraidentitats i ideologies a l'època moderna (1640-1700)*. Afers, Catarroja i Barcelona, 2006.
- [65] La consulta del Consell d'Aragó del 14 de novembre de 1652 que establí les grans directrius polítiques i militars sobre el «retorn» de Catalunya a la monarquia hispànica ha estat estudiada i publicada per Josep M. TORRAS I RIBÉ. «El projecte de repressió dels catalans de 1652». A: Eva SERRA (dir.). *La revolució catalana...*, *op. cit.*, p. 241-290. Una valoració global sobre la repressió que s'encadenà a la fi de la Guerra dels Segadors a Antoni SIMON TARRÉS. «Entre la clemència i el càstig. Teoria i pràctica d'una repressió». A: *Segon Congrés Recerques. Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions*. Vol. III. Pagès, Lleida 2005, p. 27-44. També: Eva SERRA. «Catalunya després del 1652: recompenses, censura i repressió». *Pedralbes*, núm. 17 (1997), p. 191-216. Sobre el nou context politococonstitucional que s'obre a Catalunya després de 1652, vegeu bàsicament: Fernando SÁNCHEZ MARCOS. *Cataluña y el gobierno central tras la Guerra de los Segadores (1652-1679)*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1983, p. 96-134; Eva SERRA. «El pas de rosca en el camí de l'austriacisme». A: *Del patriotisme...*, *op. cit.*, p. 71-103; Josep M. TORRAS I RIBÉ. «L'aparença de normalitat després de la derrota: la Generalitat de Catalunya fins al Decret de Nova Planta», introducció al volum VII dels *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona 2002, p. IX-XXIX; Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, *op. cit.*, p. 319-397. També el més recent Antoni SIMON TARRÉS. *Del 1640 al 1705. L'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea*. Publicacions de la Universitat de València, València 2011, p. 61-97. Sobre la presència militar hispana en els anys immediatament posteriors a 1652, vegeu Àngel CASALS. «"Que toda ella se tiene por un cabello". La Guerra de Catalunya entre la caiguda de Barcelona i el Tractat dels Pirineus (1652-1659)». A: Òscar JANÉS CHECA (ed.). *Del Tractat dels Pirineus...*, *op. cit.*, p. 139-151. Sobre el període que segueix: Antonio ESPINO. «La configuració d'una nova frontera militar a Catalunya 1659-

- 1667». A: Òscar JANÉS CHECA (ed.). *Del Tractat dels Pirineus...*, op. cit., p. 199-211; Antonio ESPINO. *Catalunya durante el reinado de Carlos II*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1999. Sobre els projectes de domini militar a partir de la construcció d'una ciutadella a Barcelona: Antoni SIMON TARRÉS. «L'estatus de Barcelona després de la Pau dels Pirineus: presidi o ciutadella?». *Estudis*, núm. 32 (2006), p. 237-262; Josep CATÀ i Antoni MUÑOZ. *Absolutisme contra pactisme. La ciutadella de Barcelona (1640-1704)*. Rafael Dalmau, Barcelona 2008.
- [66] Per al Consell de Cent, vegeu: Josep M. TORRAS I RIBÉ. «El control polític de les insaculacions del Consell de Cent de Barcelona (1652-1700)». *Pedralbes*, núm. 13-I (1993), p. 457-468; Josep M. TORRAS I RIBÉ. «Una imatge crítica del "neoforalisme": el control polític de les insaculacions de Barcelona a finals del segle XVII». *L'Avenç*, núm. 184 (1994), p. 30-35; Jaume DANTÍ. «Intervención real y pactismo. El Consejo de Ciento de Barcelona en la segunda mitad del siglo XVII». A: Francisco José ARANDA (ed.). *La declinación de la Monarquía Hispánica en el siglo XVII*. Universidad de Castilla-La Mancha, Conca 2004, p. 115-127. Per a la Generalitat, Eduard PUIG. *Intervenció reial i resistència institucional: el control polític de la Diputació del General i del Consell de Cent de Barcelona (1654-1705)*. Tesi doctoral. UPF, Barcelona 2011.
- [67] Aquesta tesi queda desenvolupada a Antoni SIMON TARRÉS. *Del 1640 al 1705...*, op. cit., especialment p. 69-81.
- [68] Sobre la classe dirigent catalana de la segona meitat del segle XVII, vegeu bàsicament: James S. AMELANG. *La formació de una classe...*, op. cit.; Albert GARCIA ESPUCHE. *Barcelona entre...*, op. cit., p. 261-365; Joaquim ALBAREDA. *Els catalans i Felip V. De la conspiració a la revolta (1700-1705)*. Vicens Vives, Barcelona 1993, especialment p. 225-272; Eduard MARTÍ FRAGA. *La classe dirigent catalana. Els membres de la Conferència dels Tres Comuns i el Braç Militar (1697-1714)*. Fundació Noguera, Barcelona 2009; Benet OLIVA RICÓS. *La generació de Feliu de la Penya. Burguesia mercantil i Guerra de Successió entre el Maresme i Barcelona*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2001; Antoni SIMON TARRÉS. *Del 1640 al 1705...*, op. cit. Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ. *La mitjana noblesa...*, op. cit.
- [69] Aquest canvi de paradigma interpretatiu sobre el sentit de l'aposta catalana del 1705 ha estat desenvolupat a Antoni SIMON TARRÉS. *Del 1640 al 1705...*, op. cit., especialment p. 263-313.
- [70] Sobre l'impacte de la guerra en les poblacions, bàsicament: Josep M. TORRAS I RIBÉ. *La Guerra de Successió i els setges de Barcelona (1697-1714)*. Rafael Dalmau, Barcelona 1999, p. 177-380; Josep M. TORRAS I RIBÉ. *Felip V contra...*, op. cit., p. 5-155. Sobre els sentiments de contraidentitat que generà el conflicte: Antoni SIMON TARRÉS. *Construccions polítiques...*, op. cit., p. 433-447; Xavier TORRES. *Naciones sin nacionalismo...*, op. cit., p. 326-343.
- [71] Vegeu Rosa ALABRÚS. *Felip V i l'opinió dels catalans*. Pagès Editors, Lleida 2001, especialment p. 235-316.
- [72] Sobre aquest sentiment «nacional» de defensa de les llibertats i les institucions pròpies, vegeu: Josep FONTANA. «La Guerra de Successió i les constitucions de Catalunya: una proposta interpretativa». A: *Del patriotisme...*, op. cit., p. 13-29; Joaquim ALBAREDA. *El «cas dels catalans». La conducta dels aliats arran de la Guerra de Successió (1705-1742)*. Fundació Noguera, Barcelona 2005, p. 66-71; Joaquim ALBAREDA. *Escrits polítics del segle XVIII*. Tom V. *Escrits del moment republicà de 1713-1714*. Eumo i Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Vic 2011, p. 7-40.
- [73] Pere ANGUERA. «Entre dues possibilitats: espanyols o catalans?». A: *Del patriotisme...*, op. cit., p. 317-337; Pere ANGUERA. *Els precedents del catalanisme. Catalanitat i anticentralisme: 1808-1868*. Empúries, Barcelona 2000; Ernest LLUCH. *La Catalunya vençuda del segle XVIII. Clars i foscos de la Il·lustració*. Edicions 62, Barcelona 1996; Joaquim ALBAREDA. «El segle XVIII: un segle sense política?». A: Jaume REYNER i Enric PUJOL (ed.). *Pensament polític als Països Catalans, 1714-2014*. Pòrtic, Barcelona 2007, p. 71-92.

NOTA BIOGRÀFICA

Antoni Simon i Tarrés (Girona, 1956). Catedràtic d'Història Moderna de la Universitat Autònoma de Barcelona i membre de l'Institut d'Estudis Catalans (Secció Històrico-Arqueològica). Entre les seves línies de recerca i publicacions hi ha la demografia històrica: *Aproximació al pensament demogràfic de Catalunya* (1995) i *La població catalana a l'època moderna. 10 estudis* (1996); l'estudi i edició de memòries i diaris personals de l'època moderna: *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII* (1986), en col·laboració amb Antoni Pladevall; *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents* (1991); *Pagesos, capellans i industrials de la Marina de la Selva* (1993); *Cròniques del Rosselló. Segles XVI-XVII* (1998), en col·laboració amb Pep Vila; *Cròniques de la Guerra dels Segadors* (2003); també és el director científic del portal *memoriapersonal.eu*; l'estudi de les relacions i de l'articulació de Catalunya amb la monarquia hispànica: *Els orígens ideològics de la Revolució Catalana de 1640* (1999), premi Prat de la Riba (2003) de l'IEC; *Construccions polítiques identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'Estat modern espanyol* (2005); *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària* (2008), premi Serra d'Or de recerca en Humanitats (2009), i *Del 1640 al 1705. L'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea* (2011). Així mateix, ha dirigit el *Diccionari d'Historiografia Catalana* (2003), obra en què més de 250 especialistes catalans, espanyols i internacionals han redactat prop de dos mil articles sobre historiadors, institucions, obres cabdals, revistes, escoles i tendències de la historiografia dels Països Catalans.

Esport, societat i identitat col·lectiva a la Catalunya contemporània*

Carles Santacana**
Universitat de Barcelona

RESUM

La introducció de l'esport modern a finals del segle XIX es va identificar a Catalunya amb una aposta per la modernització de la societat. Organitzat des de l'àmbit civil, els clubs van protagonitzar la consolidació de l'esport, tant en el vessant de la pràctica com en el de l'espectacle, i de comú acord amb el catalanisme van intentar projectar-se amb la candidatura de Barcelona com a seu olímpica el 1924. La dictadura franquista va sotmetre tota l'activitat esportiva i va intentar eliminar la significació catalanista i democràtica d'entitats com el Futbol Club Barcelona. La recuperació democràtica va ressituar tot l'esport, amb l'impuls de l'esport per a tothom i el reconeixement internacional dels Jocs Olímpics de Barcelona de 1992.

PARAULES CLAU: esport, olimpisme, Barcelona, Catalunya, catalanisme, club

L'esport ha esdevingut un dels trets més definidors del món contemporani. Des dels primers episodis que el convertiren en signe de modernitat a l'Anglaterra de mitjan segle XIX, la seva expansió ha estat paral·lela al creixement i a la difusió del que Norbert Elias definí com un «procés de civilització». De fet, va ser el reconegut sociòleg britànic qui —juntament amb Eric Dunning— va explicar amb detall el rol que corresponia a l'esport en aquest procés,¹ que ha estat investigat des de la historiografia per autors com Pierre Arnaud, Richard Holt, Stefano Pivato i molts d'altres. De fet, l'extensió de l'esport modern és un

enorme procés d'expansió a tot el planeta d'una pauta molt determinada d'activitat física, prenyada de valors socials, des de la igualtat dels individus fins al *fair play* o a la competitivitat que esdevé una característica fonamental en l'anàlisi de la societat. Aquest procés d'homogeneïtzació cultural es va iniciar de manera molt lenta i minoritària a la darreria del segle XIX i es va accelerar decididament a tot el món a la segona meitat del segle. És un procés en què les pautes sorgides del món britànic van anar interactuant sobre les bases culturals i socials de cadascun dels territoris, amb resultats diferents. A vegades, s'han esportivitzat pràctiques antigues que conviuen amb l'esport d'origen britànic, com en el cas d'Euskadi, on es distingeix entre esports tradicionals i esports moderns, o en el del Japó. En canvi, hi ha casos en què la pauta britànica es va transportar automàticament; per exemple, a les seves colònies a l'Àsia. En d'altres indrets, els esports i els jocs tradicionals pràcticament van desaparèixer, bé per la seva feblesa, bé per la força del nou esport, com passa en molts llocs d'Europa. Aquest és el cas de Catalunya.

L'ESPORT COM A FACTOR DE MODERNITAT

A la Catalunya del segle XIX subsistien alguns jocs d'arrel tradicional, com les bitlles, el bèlit o bòlit, l'estirada de corda, o alguns jocs de pilota, curses pedestres, curses nàutiques amb llaüts o curses amb animals.² La característica comuna a tots és que es transmetien oralment, amb un gran arrelament en la cultura local que els feia enormement singulars. Per tot això no havien assolit cap codificació i, en conseqüència, no es podien expandir. Tenien molt a veure amb les celebracions festives i no tenien cap organització centralitzadora ni normes tancades. Un panorama semblant era el de l'Anglaterra de mitjan XIX, jus-

* En aquest article intentem donar notícia dels estudis més importants sobre l'esport català contemporani. En les notes successives s'introdueixen els títols que són la base argumental del nostre relat. A banda, però, val la pena citar alguns llibres d'aspectes que no podem tractar per les limitacions d'espai o perquè fan referència a esports específics. Entre aquests destaquem, pel que fa als aspectes culturals, el llibre de Joaquim MOLAS. *Passió i mite de l'esport*. Diputació de Barcelona, Barcelona 1986; i el llibre col·lectiu *Art i esport a Catalunya*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1992; així com també M. Lluïsa BERASATEGUI, Francesc FONTBONA i Carles SANTACANA. *L'esport s'anuncia, 1912-2002*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2003. La interrelació entre l'esport i l'urbanisme ha estat tractada per Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. *Esport, espai i societat en la formació urbana de Barcelona (1870-1992)*. Fundació Barcelona Olímpica, Barcelona 1999, <http://www.fundaciobarcelonaolimpica.es/pdf/catala/beca971cat.pdf>. Més resumidament a Xavier PUJADAS. «Sport, Space and the Social Construction of the Modern City: The Urban Impact of Sports Involvement in Barcelona (1870-1923)». *The International Journal of the History of Sport* (2012), p. 1-18. Sobre els esports més difosos, cal citar Antoni CLOSA, Jaume RIUS i Joan VIDAL. *Un segle de futbol català (1900-2000)*. Federació Catalana de Futbol, Barcelona 2001; en relació amb el bàsquet, els tres volums de Lluís PUYALTO. *El bàsquet a Catalunya*. Fundació del Bàsquet Català, Barcelona 2000. Sobre l'atletisme, l'obra recent de Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. *Història de l'atletisme a Catalunya*. Federació Catalana d'Atletisme, Barcelona 2012. Pel que fa a l'automobilisme, Javier del ARCO. *Història de l'automobilisme a Catalunya*. RACC, Barcelona 1990.

** **Adreça de contacte:** Carles Santacana. Departament d'Història Contemporània, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre, 6-8. 08001 Barcelona. Tel.: +34 93.403.78.02. E-mail: carles.santacana@ub.edu

tament quan començaria a canviar amb l'eclosió de l'esport modern. La diferència és que el procés que s'encetava ara a la Gran Bretanya no quallaria a Catalunya fins gairebé cinquanta anys més tard. L'esport català es defineix, així, com un conjunt de pràctiques nascudes de la importació, sobretot de la Gran Bretanya i en menor mesura d'Alemanya, França i Suïssa, que començarien a arribar a les dues darreres dècades del segle XIX i que anirien ocupant gairebé tot l'espai de les activitats físiques lúdiques, desplaçant els jocs tradicionals, que seguien responent a la lògica local.

És ben sabut que a la darrerria del XIX la cultura anglosaxona i la germànica oferien dues pautes ben diferents pel que fa a la cultura i l'educació física. Telegràficament: a les Illes Britàniques es posava l'accent en l'esport a l'aire lliure, molt significativament en el futbol, el rugbi i l'atletisme; al món germànic, en canvi, l'eix fonamental era la gimnàstica, menys lúdica i practicada en un recinte tancat, el gimnàs. Els conceptes de joc i d'exercici marcaven una diferenciació prou notable, que aleshores se sentia d'una manera prou viva. Els esports a l'aire lliure es coneixien com a esports atlètics o britànics, la qual cosa dona idea de com s'identificaven tots els conceptes i fins a quin punt l'origen britànic marcava la seva percepció des d'arreu del món, i molt especialment a Europa. Contràriament, la gimnàstica alemanya s'entenia sense un component lúdic, identificat amb un projecte formatiu que havia sorgit de les pròpies universitats germàniques i que estava molt vinculat a la formació del nacionalisme alemany. La diferenciació dels dos models va provocar alguns debats en els països que observaven des de fora els avenços de l'esport i la gimnàstica. Com ha explicat Pierre Arnaud, a França va suposar l'aparició de dues vies clarament diferenciades, on clubs esportius i societats gimnàstiques es donaven l'esquena. La discussió assolí també una dimensió política quan es polemitzava sobre quina orientació s'havia de donar, en els plans d'ensenyament primari, a la nova assignatura d'educació física. Tant a França com a l'Estat espanyol, les posicions eren força clares. Mentre que els sectors conservadors s'inclinaven per la gimnàstica alemanya, a la qual concedien també un valor de preparació premilitar, els sectors progressistes optaven clarament per privilegiar els esports anglesos.

A Catalunya, aquestes dues visions de l'activitat física no es van veure com a incompatibles, sinó que es van incorporar totes dues i es fusionaren sense cap problema. Els inicis de l'esport català³ estan marcats per una absoluta permeabilitat a tots dos models, que té la seva raó de ser en el fet que, per als promotors de l'esport, aquesta activitat era una peça més del procés de modernització que desitjaven per a la societat catalana. Vist des dels sectors socials més dinàmics, la societat catalana havia entrat a la modernitat amb una industrialització que seguia el model de predomini del sector tèxtil a mitjan segle XIX. A empentes i rodolons, aquest procés havia anat avançant, però la conflictivitat social i política que vivia el país, derivada de la pròpia dinàmica industrialitzadora i també de la in-

estabilitat política, amb freqüents cops d'estat i les guerres carlines (guerres civils formalment vinculades a la disputa del tron espanyol, però que enfrontaven els defensors de l'Antic Règim i els impulsors del pas cap a la societat liberal), dificultaven enormement la modernització social. Per això, les primeres mostres del nou esport no es donaran fins a les dues últimes dècades del segle XIX, amb l'aparició dels primers gimnasos, sobretot a Barcelona, la creació dels primers clubs (Gimnàstic de Tarragona, 1886; Club Marítim...) i l'impacte de les demostracions esportives de l'Exposició Universal celebrada a Barcelona el 1888.

Cal insistir, doncs, en el fet que la introducció de l'esport a Catalunya es vivia de manera plenament conscient com una forma més d'aproximació a la societat europea, que s'identificava com la via d'accés a la modernitat social, econòmica i cultural, i en gran mesura com el correlat lògic al procés d'industrialització que experimentava el país des de les dècades centrals del segle XIX. En aquesta mateixa línia, també en la dècada de 1880, sorgien els primers grups ciclistes, esport que tenia un enorme atractiu entre els petits nuclis de població benestant, per als quals els passejos en velocípedes eren tot un signe de distinció social. L'arrelament del ciclisme va ser fonamental per a iniciar una estructuració d'aquells primers nuclis d'*sportmen* que s'organitzaven en clubs, però que també s'interrelacionaven a través de butlletins i revistes. Cal tenir present, a més, que la pràctica del ciclisme generava una idea de modernitat a través de la pròpia bicicleta, aparell mecànic que molts anomenaven «màquina». En aquest sentit, modernitat, tecnologia i esport assolien la màxima expressió, i alhora eren vistos com a estranys i esnobs per molts sectors populars més pròxims a una vida tradicional. Els sectors benestants també impulsaven els esports marítims, tot i que no revestien tanta novetat. En tots els casos, els clubs eren la construcció societària que reflectia el fenomen. En principi, la majoria tenia una significació social elitista, en què tan importants eren la pràctica esportiva com la posada en marxa d'una sociabilitat elitista necessària per a la societat burgesa emergent.

Aquest panorama es veia completat per l'excursionisme,⁴ una pràctica en què inicialment predominava un interès científic i de descoberta del propi país, de manera que les excursions significaven un exercici físic però amb una finalitat d'estudi del país molt propi del Romanticisme estès a tot Europa. En el cas català, la singularitat era que aquest reconeixement del territori identificava un país —Catalunya— que no era reconegut oficialment, de manera que l'excursionisme fou un dels primers moviments a reivindicar Catalunya com el seu país i a fer de la llengua catalana el mitjà a través del qual s'expressava. Per als creadors de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (1876), trepitjant pobles i muntanyes es podia conrear des de la geografia fins a la història passant per l'art i la geologia. No obstant aquests inicis, a poc a poc l'excursionisme tendria a esportivitzar-se, donant més rellevància a les activitats amb un predomini clar del

component físic, com l'escalada i més endavant els esports d'hivern, particularment l'esquí.

D'aquesta manera, a finals del segle XIX, l'activitat esportiva quedava restringida a l'esportivització de pràctiques tradicionals, sobretot amb l'hípica i els esports de mar, la particularitat de l'excursionisme i la novetat que representaven la gimnàstica i el ciclisme. L'excursionisme tenia una significació clarament vinculada al catalanisme cultural i la resta d'esports esmentats tenien una connotació social que era elitista en els casos de l'hípica i els esports de mar, i de modernització en els casos de la gimnàstica i el ciclisme. Per tant, pràctiques diferents amb valors inherents també diferents, que es poden observar perfectament no sols a través de les activitats que realitzaven, sinó sobretot a partir de les xarxes de sociabilitat que construïen, basades en formes de relació elitistes o en fórmules que posaven l'èmfasi en la pràctica física. Va ser just en el tombant de segle quan van aparèixer dues noves disciplines, el tennis i el futbol, que tindrien un desenvolupament molt distint precisament per les connotacions socials que se'ls van atribuir. En el cas del tennis, el 1899 veia néixer el Lawn Tennis Club Barcelona, conegut com l'equip anglès, que sempre va estar vinculat a les formes de sociabilitat elitista.

El cas del futbol serveix per a entendre com s'esdevenia la introducció d'aquests esports d'origen anglès en la societat catalana. D'una banda, a vegades es tractava de catalans que havien descobert aquests esports en les seves estades a Anglaterra o a Suïssa i que, en tornar al seu país d'origen, els difonien en els seus cercles de sociabilitat;⁵ també hi havia casos en què eren ciutadans d'origen britànic establerts a Catalunya els qui volien seguir practicant el seu esport favorit, i ho feien entre ells mateixos o obrint-se a alguns autòctons. El primer club català d'aquest esport va ser el Palamós FC, creat el 1898, fundat per l'empresari Gaspar Matas després d'un viatge a Anglaterra; i els anys 1899 i 1900 se'n van crear una desena a la ciutat de Barcelona, entre els quals el FC Barcelona (1899)⁶ i el RCD Espanyol (1900). Encara que els primers practicants del futbol eren persones de posició social benestant, certament el seu desenvolupament anava dirigit sobretot a captar nous esportistes i estava allunyat de la praxi de la sociabilitat benestant tradicional.

Totes aquestes iniciatives dels primers practicants necessitaven una institucionalització que passava per les associacions i els clubs, que anaven configurant el canemàs bàsic, però que sempre es va veure reforçada pel paper d'una premsa especialitzada⁷ en la qual cal esmentar capçaleres com *El Ciclista* (1891), però sobretot *Los Deportes* (1897). En el desenvolupament esportiu d'aquests primers moments, la premsa hi té un paper molt destacat. Es tracta de publicacions amb una relació estretíssima amb els clubs. A vegades, són butlletins de les entitats que també publiquen informació general, i d'altres vegades són revistes que inclouen informació interna dels clubs. De fet, una cosa i l'altra es confonen perquè els promotors de l'esport són molt pocs i multipliquen el seu activisme,

de manera que sovint trobem que la mateixa persona que és la fundadora d'un club es converteix en periodista esportiu i alhora també és un practicant, moltes vegades poliesportiu. És el que podem denominar els apòstols de l'esport, perquè per a ells el més important és difondre aquestes noves pràctiques, que consideren fonamentals per a la modernització del país. Vist d'aquesta manera, i tot i que sorgeix d'una minoria social, el seu projecte tendeix des de bon començament cap a la lògica de la seva extensió al conjunt de la societat. I per això precisament era molt important l'existència d'estratègies comunicatives, encara que fossin molt rudimentàries. A més, aquesta relació especial entre publicacions i clubs feia que butlletins i revistes tinguessin un paper central, i que a vegades esdevinguessin els que introduïen i traduïen reglaments, promovien competicions i eren el nexa d'unió entre els promotors de l'esport, que tenien una profunda sensació de minoria.

Tot i els inicis elitistes, a mesura que les noves pràctiques anaven afermant-se, altres sectors socials s'hi interessaven. És evident que, amb les llargues jornades laborals de la major part d'obrers, era difícil tenir temps per a fer esport, però així i tot sorgiren iniciatives pioneres, com la de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, que el 1909 va organitzar una secció de gimnàstica i esports; o la del CADCI (sindicat de treballadors del comerç), que el 1903 va crear una secció d'esports i excursions per als seus afiliats. Si aquestes iniciatives no permeten parlar encara de la incorporació significativa de sectors obrers, sí que com a mínim obrien pas a una presència més interclassista en l'esport català.

De fet, aquesta presència de sectors populars tenia molt a veure amb la progressiva pèrdua de pes dels qui havien pres l'esport com un element de distinció social en favor dels qui el consideraven un mitjà de regeneració social. Per als primers, era molt important l'acte social que envoltava les curses de cavalls o les vetllades al Club Marítim, i el seu objectiu no era el creixement d'associats, sinó mantenir la segregació inherent a les seves activitats. En aquest sentit, eren un fet molt significatiu els elevats drets que calia pagar per ingressar en aquests clubs, igual que en els dedicats al tennis i també al primer club automobilístic, l'Automòbil Club de Catalunya (actualment RACC), creat el 1906. Per contrast, hi havia clubs que posaven l'èmfasi en la pràctica, especialment els dedicats al futbol, el ciclisme i la natació. El Club Natació Barcelona, creat el 1907, exigia, per a ser soci, que el sol·licitant sabés nedar o es comprometés a aprendre'n en un any. I en els primers estatuts del FC Barcelona s'establia que un dels drets dels socis era jugar a futbol dins el club.

ESPORT, SOCIETAT DE MASSES I CATALANISME (1914-1939)

La conjunció dels esforços dels promotors de l'esport, l'èxit en la introducció de diverses disciplines i modalitats

esportives i l'incipient reconeixement a través de la premsa van anar donant una presència pública que sortia de l'activitat minoritària per anar ocupant espais en una societat que s'anava modernitzant, sobretot als nuclis urbans. D'aquesta manera, a la dècada de 1910, els esports ja tenien espai a la premsa generalista i fins i tot les autoritats participaven en alguns actes esportius, donant-los reconeixement i notorietat.

Aquest procés de creixement de l'esport va venir a coincidir amb l'extensió del catalanisme polític i sobretot amb la seva concreció institucional. El catalanisme, com a moviment transversal i ideològicament plural, tenia el seu origen en la Renaixença del segle XIX, nascuda a l'entorn del Romanticisme europeu i que reivindicava el passat medieval de Catalunya, les seves institucions de govern i la seva llengua pròpia, que estava bandejada del món oficial des de la derrota catalana de 1714, que havia posat fi a l'Estat català dins la Corona d'Aragó.

La progressiva influència de l'heterogeni catalanisme en la societat catalana havia estat un procés lent que al segle XIX havia posat l'èmfasi en els elements culturals i lingüístics, i que a finals del vuit-cents ja començava a generar formulacions polítiques, fossin de caire regionalista (reivindicació particularista dins l'Estat espanyol) o federal (reformulació confederal de l'Estat espanyol en la qual Catalunya seria un dels components), amb la concreció de les seves reivindicacions en programes com les Bases de Manresa (1892). Al començament del segle XX, diversos sectors catalanistes havien fet un pas més, en plantejar-se la concurrència electoral, amb un gran èxit a les eleccions de 1901, especialment valuós perquè trencava el caciquisme imperant en el sistema electoral espanyol. Des d'aleshores, el catalanisme va generar diversos partits polítics, conservadors (Lliga Regionalista) o progressistes (diversos grups nacionalistes republicans), que el 1914 van aconseguir la implantació de la Mancomunitat de Catalunya, organisme derivat de la legislació espanyola que permetia reunir els territoris de les quatre províncies catalanes en una sola administració. Encara que les competències i el pressupost d'aquest organisme eren molt limitats, va galvanitzar les energies del catalanisme.

D'aquesta manera, a partir de 1914 ens trobem en una fase en què l'esport ja té un espai en la societat catalana i experimenta un creixement paral·lel a la incipient societat de masses i a l'extensió d'un catalanisme que tenia entre els seus elements definidors la modernització social amb la vista posada en les societats europees més avançades. Així, el vincle entre catalanisme, esport i regeneració social fou molt fàcil d'establir. Des dels clubs, es feia de forma natural, ara amb major projecció que a l'inici de la centúria; diversos publicistes teoritzaven des de la premsa aquesta estreta vinculació, que donava transcendència a tot allò que es relacionava amb la pràctica esportiva. Però la fermesa d'aquest pas només es podria validar amb projectes de gran abast, i aquí sorgiren dues iniciatives. La primera fou l'intent de convertir Barcelona en seu d'uns Jocs Olímpics.⁸

L'aspiració olímpica topava amb un gran problema, que era la inactivitat del Comitè Olímpic Espanyol. Tot i que legalment encara no existia, sí que hi havia un aristòcrata espanyol que feia les funcions de delegat del COI. Per contrast amb aquesta inactivitat, Josep Elias i Juncosa,⁹ un dels activistes més prolífics de l'esport català, en una conferència donada el 1913, va proposar que s'organitzés un comitè olímpic català per a impulsar la participació dels esportistes catalans als Jocs que s'havien de fer a Berlín el 1916. La guerra europea va frenar el projecte i després del conflicte el nucli d'activistes proolímpics va guiar les seves accions amb la vista posada en el fet que Barcelona es convertís en la seu d'uns Jocs, concretament dels que s'havien de celebrar el 1924. Homes forjats en les associacions i els clubs esportius catalans van dinamitzar aquesta candidatura. Van formar un comitè olímpic català, no reconegut pel COE ni pel COI, però que va ser una base operativa des de la qual actuar. Una delegació del COC va viatjar a Anvers amb motiu dels Jocs de 1920 per presentar la candidatura barcelonina a Pierre de Coubertin, que els va rebre i amb el qual fins i tot es va inaugurar provisionalment un estadi pensat expressament per a acollir els Jocs. La Mancomunitat i el Govern espanyol els donaven suport, però el COE va posar-hi molts impediments i finalment Coubertin va optar per París. Encara que havia fracassat, aquell intent demostrava clarament la identificació d'objectius entre els polítics catalanistes i els promotors esportius, que veien en uns Jocs Olímpics una oportunitat d'or per consolidar l'impuls esportiu i que allora convertiria Barcelona en un referent internacional.

Aquesta identitat de plantejaments ens porta a l'altra gran acció del catalanisme en relació amb l'esport. La Mancomunitat, creada el 1914, tenia un gran valor simbòlic per als catalanistes, que l'entien com el germen d'un procés gradual d'obtenció de sobirania política. Per això hi centraven moltes esperances i li donaven una gran rellevància per planificar el futur. Un dels grans projectes de la Mancomunitat era l'àmbit educatiu, en relació amb el qual va crear el Consell de Pedagogia. En aquell moment, no hi havia polítiques públiques a Europa relacionades amb l'esport, considerat encara un afer bàsicament privat; els estats només intervenien en l'educació física escolar, però no en l'organització esportiva. A través del Consell de Pedagogia, la Mancomunitat va crear el 1921 la Ponència d'Educació Física i Esports,¹⁰ amb el suport de diputats conservadors i republicans. La Ponència va tenir una vida curta, atès que va ser suprimida per la dictadura de Primo de Rivera el 1923. Tanmateix, en la seva curta existència, va posar les bases d'una política esportiva, assenyalant quins eren els esports que calia promoció, com calia estructurar una política d'ajuts públics a clubs i associacions, i potenciant la projecció internacional amb l'aposta decidida per la candidatura olímpica de Barcelona. Tot i que la dictadura militar va dissoldre la Mancomunitat, l'activitat de la Ponència va ser un altre reflex de l'interès del catalanisme institucional pel fenomen esportiu.

El procés de catalanització de la societat va incloure, lògicament, les entitats esportives. Encara que aquesta dinàmica va ser força generalitzada, no tots els clubs tenien el mateix ressò social, i es pot dir que va ser en aquests moments quan la rivalitat esportiva entre els dos principals clubs de futbol de la ciutat de Barcelona —FC Barcelona i RCD Espanyol— va prendre també una dimensió sociopolítica.¹¹ El 1919, la Mancomunitat va promoure una campanya per secundar un projecte d'estatut d'autonomia que havien d'aprovar les Corts espanyoles. Aquell projecte tenia el suport molt majoritari de les forces polítiques catalanes, que es va fer extensiu a múltiples associacions de tota mena. Molts clubs esportius es van sumar a aquella petició, entre els quals el FC Barcelona. Probablement, la seva adhesió no hauria tingut major transcendència si no fos perquè el seu gran rival no va voler signar la petició. Aquest fet va ser destacat per la premsa i en un article es va arribar a dir que el club blaugrana havia esdevingut el club de Catalunya. Encara que l'afirmació es pot considerar exagerada, certament marcava el reconeixement d'una actitud, que es veuria reforçada el 1925, quan la dictadura de Primo de Rivera va clausurar¹² el club durant sis mesos per la xiulada del públic a l'himne espanyol. Es tractava d'un fet insòlit: el Govern de la dictadura clausurava una entitat esportiva perquè el públic havia aprofitat un partit de futbol per a mostrar el seu rebuig a l'himne de la monarquia espanyola, que havia beneït el cop militar dictatorial i anticatalanista del general Primo de Rivera. La significació política d'un club de futbol era ja ben evident i tenia a veure amb la política de Primo contra la cultura, la llengua i les institucions catalanes.¹³

En definitiva, els intents per convertir Barcelona en ciutat olímpica, l'empenta de la política esportiva de la Mancomunitat i la significació extraesportiva de clubs com el FC Barcelona dotaven l'esport català d'un simbolisme ben evident per a la societat a la qual volia representar. A més, al llarg d'aquells anys es va anar desenvolupant una nova premsa esportiva que tenia vincles estrets amb la catalanització que experimentava el món de la cultura. Cal considerar l'esforç de la premsa en llengua catalana per a bastir un llenguatge esportiu que en gran part derivava de l'anglès i que calia traslladar a una llengua catalana que es volia moderna, però que no s'aprenia regularment a l'escola ni era tampoc la llengua de l'Administració. En aquest procés destacà l'impuls de publicacions esportives satíricohumorístiques, com *Xut!*, amb un model periodístic propi, i d'altres en què es feia prevaler el debat sobre el paper social de l'esport, i especialment la necessitat de democratitzar-ne l'accés a la pràctica, com feia el setmanari *La Jornada Deportiva*. D'altra banda, la innegable transcendència que estava prenent l'esport en la societat catalana forçava els seus intel·lectuals a opinar i intervenir-hi. Les relacions entre el món de l'esport i el de la cultura es van fer molt fluides, i tant podem trobar una federació esportiva organitzant conferències i premis literaris, com intel·lectuals¹⁴ que reflexionen sobre el valor de l'esport, com feia l'historiador Antoni Rovira i Virgili el

1926 a la *Revista de Catalunya*, publicació que era el referent de l'alta cultura catalana.

Amb la fi de la dictadura de Primo de Rivera i la proclamació de la Segona República, Catalunya va aconseguir la instauració de la Generalitat, institució d'autogovern dins de la República espanyola. S'obria un breu període de llibertat, que duraria des de 1931 fins a l'esclat de la Guerra Civil el 1936. La nova conjuntura política i els canvis de fons que s'havien produït durant els anys vint facilitaven que aparegués amb força un discurs enèrgic sobre els valors culturals de l'esport i de la participació interclassista.

En els anys anteriors, els catalanistes havien posat l'èmfasi en l'esport com a element de modernització i regeneració social, amb objectius educatius i de projecció internacional com la candidatura olímpica de Barcelona. Mentrestant, des del republicanisme s'havia insistit en la necessitat de fer possible que tothom tingués accés a la pràctica esportiva. Totes dues línies discursives s'havien iniciat abans que els esports fossin realment un espectacle de masses a Catalunya. Ara, a la segona meitat dels anys vint, les coses canviaven: la societat de masses s'havia fet present definitivament, i moltes de les transformacions que l'acompanyaven quedaven amagades darrere el control polític de la dictadura.

Tot i l'aparent normalitat amb què es van desenvolupar els actes esportius de l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929, amb el flamant estadi de Montjuïc, per dessota s'anava generant un nou discurs, que es va començar a projectar els darrers dies de la dictadura. Aquest nou discurs es reconeixia a través del lema «esport i ciutadania», impulsat i difós pel setmanari *La Rambla*¹⁵ des del principi de 1930. No tenia al darrere cap organització concreta, sinó l'empresari Josep Sunyol i Garriga i un grup de periodistes entre els quals destacava Lluís Aymamí i Baudina, director del setmanari. Per a Sunyol, es tractava d'afirmar que l'esport era una part indestruïble de l'activitat d'una societat i que, en conseqüència, aquesta societat havia d'estar impregnada d'uns valors que s'havien d'expressar amb claredat. Resumidament eren: democratització en l'accés de tots els sectors socials a la pràctica esportiva, entesa no sols en termes de classes socials, sinó també de grups marginats, molt especialment en relació amb les dones;¹⁶ vinculació del món esportiu amb les causes justes, i en aquell moment específicament en contra de la dictadura, i afirmació del lligam indestruïble entre el món esportiu i els comportaments socials a favor de la democràcia.

Amb l'esclat republicà de 1931, els ideòlegs de l'«esport i ciutadania» van entendre que la comesa de les persones, les plataformes i les entitats que hi havia al darrere havia de fer costat a les institucions republicanes i aprofitar la nova dinàmica de llibertat per estendre arreu el seu discurs. Tot plegat coincidí amb l'eclosió de l'esport com a espectacle públic. La dècada de 1920 havia estat l'era dels estadis. A la ciutat de Barcelona, s'havien construït l'estadi de les Corts, del FC Barcelona, amb capacitat inicial per a 22.000 espectadors; també el de Sarrià, del RCD Espanyol, i el 1929 s'havia erigit l'estadi de Montjuïc com a part de

les obres de l'Exposició Universal. L'interès dels defensors de l'esport a posar l'èmfasi en la pràctica esportiva es veia ara desbordat per unes masses atretes per l'espectacle esportiu, sobretot en futbol, ciclisme i boxa, amb l'aparició d'esportistes que esdevenien figures mediàtiques profusament seguides per la premsa, però en canvi no havia augmentat la pràctica, especialment entre les classes populars. Per als amants de l'esport, aquesta situació era un contrasentit difícil d'acceptar, que s'havia produït en paral·lel a la professionalització de les grans estrelles esportives.

En aquest complex i contradictori desenvolupament esportiu, va sorgir una nova noció, que d'alguna manera era un derivat del lema «esport i ciutadania». Es tractava de l'esport popular, concepte que es difon amb un sentit específic i concret a partir de 1933, en una nova conjuntura marcada per la radicalització política, que es produïa tant a Catalunya com a la resta del territori de la República espanyola i a tot Europa, amb l'ascens de Hitler al poder com una amenaça ben present. L'esport popular va ser promogut per seccions esportives d'entitats recreatives i culturals juntament amb clubs específicament esportius, sobretot vinculats a sectors de treballadors. Els promotors de l'esport popular posaven l'accent en la necessitat d'una democratització esportiva, que consistia fonamentalment a garantir l'accés de tots els sectors socials a la pràctica de l'esport. Aquest objectiu era aleshores molt difícil de fer-se realitat, atesa la manca d'instal·lacions i un nivell de vida que per als treballadors no superava gaire el límit de la subsistència. A més, l'esport popular també posava l'accent a incloure les dones en aquest desig d'accés majoritari a la pràctica esportiva, noció aleshores poc assumida culturalment. De fet, la defensa d'aquest dret es produïa en un panorama en el qual l'esport era cada cop més un fenomen de masses, però essencialment com a espectacle públic. Per això, els defensors de l'esport popular recriminaven el que consideraven la mercantilització de l'esport i apostaven per posar l'èmfasi en els practicants, al marge dels resultats, les marques o l'excel·lència, de manera que esdevenia una mena de precedent de l'esport per a tothom que inundaria Europa després de la Segona Guerra Mundial.

Tot aquest moviment es va concretar en el Comitè Català Pro Esport Popular (CCEP), constituït al començament de 1936, que va tenir la iniciativa d'organitzar uns jocs olímpics alternatius als que el COI organitzava a Berlín l'estiu de 1936. La iniciativa de l'Olimpíada Popular¹⁷ només s'entén si tenim en compte diversos factors. D'una banda, que Berlín havia estat triada com a seu dels Jocs de 1936 en competència amb la candidatura de Barcelona, que s'havia vist perjudicada per l'adveniment de la República, un règim que a ulls de molts dels aristocràtics membres del COI era perillosament democràtic. La decisió s'havia pres el 1931, abans de l'arribada de Hitler al poder, i la instauració de la dictadura nazi canviava moltes coses per a la comunitat esportiva internacional. Molts entenien que les limitacions que els nazis imposaven a la pràctica esportiva dels ciutadans d'origen jueu era incompatible

amb l'esperit olímpic. La por de la manipulació política de l'olimpisme en mans dels nazis va provocar un important moviment d'oposició, que va cristal·litzar sobretot el 1935 amb intensos debats en moltes organitzacions, com el Comitè Olímpic dels Estats Units i la Federació Internacional d'Atletisme. Finalment, els Jocs van tirar endavant, i el CCEP va saber aglutinar tots els nuclis contraris a la cita de Berlín.

D'aquesta manera, el moviment de l'esport popular català va prendre una dimensió internacional, amb una proposta que reclamava l'autenticitat dels valors olímpics i superava la divisió que aleshores imperava entre l'olimpisme promogut pel COI i les olimpíades obreres. Tanmateix, el 19 de juliol de 1936, data prevista per a la inauguració de l'Olimpíada Popular, Barcelona es va despertar amb el rum-rum de les armes dels militars revoltats que van provocar la Guerra Civil espanyola. L'Olimpíada Popular, que es presentava com el màxim exponent de la igualtat dels individus, la proclama de la pau com a valor suprem i la lluita contra el racisme, saltava pels aires precisament per l'esclat d'una guerra. Des d'aleshores i fins a la fi del conflicte bèl·lic, l'esport català va haver d'abandonar les seves funcions primordials per esdevenir subsidiari de les necessitats de la guerra.

L'ESPORT SOTA CONTROL FRANQUISTA I LA RÈPLICA DEL «MÉS QUE UN CLUB» (1939-1975)

La victòria del general Franco el 1939 va suposar la instauració d'un règim dictatorial que es va mantenir fins al 1975, durant gairebé quaranta anys. La Guerra Civil havia dividit de forma radical el país, i amb la victòria militar la divisió entre vencedors i vençuts es va traslladar a la vida civil. La dictadura de Franco era un sistema polític que formalment va oscil·lar entre el feixisme i una dictadura ultraconservadora i assentada sempre en el predomini dels militars que havien guanyat la guerra. La seva formulació feixista va ser més retòrica que real, però sempre es va organitzar a partir de l'existència d'un partit únic, anomenat Falange Española Tradicionalista (FET), al marge del qual qualsevol activitat política era il·legal. El paper de FET va ser fonamental per a la formulació d'una política esportiva per part de la dictadura. De fet, fins a la Guerra Civil, l'activitat esportiva havia estat organitzada en l'àmbit privat, amb una estructura horitzontal i democràtica, en què els clubs constituïts lliurement acordaven fundar federacions que feien possible l'organització competitiva. Per contrast, el franquisme va alterar completament aquesta estructura i aquest tipus de relacions. Va acabar amb moltes entitats, va obligar a marxar a l'exili dirigents i esportistes identificats amb el bàndol derrotat i va liquidar el funcionament democràtic que havia estat el fonament de l'esport català des del seu naixement.

D'ençà de 1939 ja no eren els clubs que es van salvar de la repressió els que decidien com s'organitzaven, què feien i com cooperaven amb els altres. Ara s'ocuparia de tot una

institució dependent de la Falange anomenada Delegación Nacional de Deportes de FET (DND).¹⁸ Era aquesta institució la que organitzava i sobretot controlava l'esport a tot el territori espanyol, de manera que era impossible qualsevol activitat al marge dels seus designis. Els clubs havien de superar un procés de depuració política i de vegades eren obligats a canviar fins i tot el nom o els símbols dels seus escuts i emblemes. Aquest esquema es reproduïa arreu de l'Estat espanyol, però en el cas de Catalunya va tenir una especial virulència, perquè la societat catalana era considerada per la dictadura un territori especialment hostil, tant pel predomini d'una forta tradició sindical anarcosindicalista entre els seus treballadors com pel que havia significat el catalanisme i les seves concrecions, tant en l'associacionisme civil com en l'autogovern polític que s'havia plasmat amb la Generalitat de Catalunya. No és sobrer, en aquest sentit, remarcar que el 1940 les autoritats franquistes van aconseguir que la Gestapo els lliurés Lluís Companys, president de la Generalitat, que era exiliat a França, per portar-lo a Barcelona i afusellar-lo.

En aquest context, observem que la instauració del franquisme capgirava absolutament la forma en què l'esport català s'havia desenvolupat fins a 1936. Tots els clubs que havien participat en el moviment de l'esport popular van desaparèixer, la participació de les dones en l'esport va ser proscriu i els periòdics esportius que havien potenciat la vinculació entre esport i cultura i el debat sobre el propi futur de l'esport també van ser suprimits. Contràriament, la DND tenia com a objectiu un control estricte de tota l'activitat esportiva i, en el cas de Catalunya, pretenia que l'esport esdevingués un potent vehicle d'espanyolització. A més, va actuar sempre amb l'objectiu de separar l'esport de les inquietuds culturals, perquè veia en aquestes relacions un perill potencial de transmissió d'idees contràries a la dictadura.

El rigorós control polític de les entitats esportives va afectar tota mena de clubs, des dels més petits fins als de major repercussió social. Un cas singular és el del FC Barcelona, que ja hem vist que s'havia alineat amb el discurs catalanista majoritari des de la dècada de 1910 i que els primers dies de la Guerra Civil havia patit l'afusellament del seu president, Josep Sunyol, en ser detingut per soldats franquistes al front de Madrid. El potencial simbòlic del club no s'escapava a ningú. Un diari de la Falange va especular amb el futur del club i del seu nom i els seus símbols. Finalment, la continuïtat de l'entitat estava condicionada a fer una expiació de les culpes del seu passat catalanista. El 29 de juny de 1939, en el primer partit celebrat al camp de les Corts després de la guerra, les autoritats van organitzar un acte previ al partit presidit pel capità general, màxima autoritat a l'època, en què vinculaven el futur legal del club al convenciment que havia abandonat el camí del catalanisme i renunciava al seu passat. En la contraposició identitària que ja hem relatat entre el Barça i l'Espanyol, era molt significatiu el fet que es va imposar que formaria part de la junta directiva del Barça un reconegut simpatitzant de l'Espanyol, que d'alguna manera havia de

vetllar pel nou contingut del club blaugrana. D'aquesta manera, amb aquell acte d'exorcisme, els franquistes creien eliminar de l'estadi blaugrana tots els mals esperits del catalanisme que tan maliciosament s'hi havien instal·lat feia anys. A més, el club —com tots els que estaven en un cas similar— va haver de castellanitzar el seu nom, perquè a les autoritats no els agradava la fórmula Futbol Club, que consideraven estrangeritzant, i imposaren la fórmula «club de fútbol», i a més també va haver d'eliminar les quatre barres de la bandera catalana del seu escut.

Si aquest era el punt de partida, no és d'estranyar que la dictadura estigués especialment pendent de controlar tot el que tenia a veure amb una entitat que estava sota sospita i que tenia una gran importància per la seva massa social i el seguiment mediàtic que generava. La política esportiva del franquisme va acabar modificant i amplificant la significació extraesportiva del Barça. Com hem vist fins ara, la definició identitària d'un Barça de significació catalanista s'havia produït sobretot en clau local, amb l'Espanyol com el seu rival de referència esportiva i social. La identificació entre estructures del règim i dirigents esportius que va provocar el franquisme va modificar substancialment aquesta situació, sobretot a partir del moment en què les estructures oficials van prendre partit en decisions esportives que perjudicaren objectivament el club català, com el rocambollesc fitxatge del futbolista argentí Alfredo Di Stefano pel Reial Madrid el 1953.¹⁹ Incidents d'aquesta tipologia i la utilització propagandística per part de la dictadura dels èxits del Reial Madrid a la Copa d'Europa van convertir la rivalitat específicament esportiva entre els dos clubs més representatius de les ciutats de Barcelona i Madrid en una confrontació d'identitats, en què el FC Barcelona era percebut per molts com el club representatiu d'una cultura perseguida, mentre que el Reial Madrid esdevenia la representació en l'àmbit esportiu del poder franquista que precisament reprimia totes les manifestacions del catalanisme. D'aquest sentiment, en va sorgir la famosa sentència que proclama que el Barça és més que un club, pronunciada per primera vegada el 1968 pel president Narcís de Carreras.

El valor simbòlic del Barça en els darrers anys de la dictadura té un interès especial perquè en aquells anys, arreu d'Europa, estava molt en voga la idea que l'esport era una eina d'alienació de les masses, que les convertia en dòcils al poder. A l'Espanya franquista, aquest tipus d'argumentació encara tenia una major consistència entre els sectors de l'esquerra antifranquista, atesa la instrumentalització que la dictadura intentava fer dels èxits esportius de la selecció espanyola i d'alguns clubs. En canvi, en el cas del Barça, s'observava clarament, sobretot des de mitjan anys seixanta, un lent però continu intent de recuperació de la significació social del club anterior a la Guerra Civil. Aquest procés es va accentuar amb la presidència d'Agustí Montal (1969-1978),²⁰ però no provenia només de l'entitat, sinó que el més significatiu va ser la implicació d'un nombrós grup d'intel·lectuals d'esquerres, entre els quals destacaven l'escriptor Manuel Vázquez Montalbán²¹ i

l'historiador Josep Termes, que van construir un discurs que convertia el Barça (sobretot en els seus enfrontaments amb el Madrid i amb la federació espanyola) en una representació de la Catalunya real, que volien creure catalanista i antifranquista, en contrast amb el món oficial de la dictadura. D'aquesta manera, dotaven un club de futbol d'un fort sentit sociopolític.

Al marge d'aquests elements més identitaris, cal dir que tot el poder de la DND no es va traduir en una potenciació de la pràctica esportiva, sobretot perquè el país va viure una dura postguerra molt llarga, amb la població infraalimentada i amb carències de tota mena, que difícilment eren compatibles amb l'esport. Una altra conseqüència de la instauració del franquisme va ser el forçat aïllament de l'esport català, conseqüència del que vivia a Europa el Govern franquista, sobretot fins a mitjan anys cinquanta. La vella aspiració d'acollir uns Jocs Olímpics apareixia aleshores com una cosa impossible, i la celebració dels Segons Jocs del Mediterrani a Barcelona el 1955 semblava un èxit enorme, ateses les circumstàncies. En qualsevol cas, la dinàmica esportiva afavoria el desenvolupament de l'esport espectacle, i de manera molt destacada del futbol, que va distanciar-se molt de la resta de disciplines.

Tot aquest panorama va canviar tímidament a la dècada de 1960, en consonància amb l'obertura econòmica del règim a l'economia internacional, que va servir per a beneficiar-se del desenvolupament europeu. Arran d'aquesta nova situació i de la irrupció de noves generacions menys marcades per la guerra i la precarietat de la postguerra, es va començar a experimentar un impuls renovat, amb clubs que sortien de la pura subsistència i amb les primeres expectatives d'increment de practicants. Això no obstant, aquest petit impuls posava en evidència la mancança d'un element fonamental, les instal·lacions, que serien el gran dèficit de l'època. Fins i tot la dictadura va començar a articular un discurs menys ideologitzat, que en la teoria posava l'èmfasi a promoure la pràctica esportiva. El barceloní Juan Antonio Samaranch,²² futur president del COI, va assolir el càrrec de «delegado nacional de Deportes» de 1966 a 1970. Amb una lògica més oberta al que es feia a Europa, va impulsar una potent campanya publicitària amb el lema «Contamos contigo», amb la intenció de sumar molta gent a la pràctica esportiva, però aquella campanya va tenir un efecte bumerang, perquè no s'havien posat les condicions per a fer factible el que teòricament es pretenia. D'aquesta manera, després de gairebé quaranta anys de dictadura i de control oficial sobre l'esport, el resultat més tangible era que la desproporció entre l'esport com a espectacle i la pràctica social encara s'havia fet més palpable.

EPÍLEG. L'ESPORT EN LA SOCIETAT DEMOCRÀTICA

La consolidació democràtica va significar un tomb decisiu en la presència pública i social de l'esport.²³ Aquesta

activitat va ser incorporada als drets del fràgil estat del benestar i la Constitució de 1978 en va fer per primera vegada una declaració explícita. Des d'aleshores, i al marge de la dinàmica competitiva, la dimensió formativa i lúdica de l'esport ha guanyat un enorme protagonisme, que es manifesta en activitats de tota mena, des de l'esport escolar fins a les curses populars i l'anomenat esport per a tothom. En definitiva, pràctiques en què el vessant competitiu desapareix o queda en un segon lloc, mentre que la idea fonamental és la promoció genèrica, adreçada a sectors socials que hi havien tingut escassa presència, com les dones o, posteriorment, la gent gran. En aquest sentit, és lògic que aquest tipus de pràctica s'hagi vinculat de forma preferent a l'àmbit de treball de les institucions públiques, ja siguin els ajuntaments o la Generalitat, i també a entitats i clubs que centren la seva feina en la promoció, fet que dona lloc a un model de gestió mixt.²⁴ A la fi de la dictadura, Catalunya va tornar a disposar d'un estatut d'autonomia (1979) en virtut del qual la política esportiva seria competència exclusiva de la Generalitat, de manera que per primer cop i en temps de pau la institució autonòmica catalana podria organitzar el desplegament de l'esport. Gràcies a aquest marc legal es va aprovar la Llei de l'esport de Catalunya (1988) que va ser reformulada en una nova llei l'any 2000.

Al marge d'aquests dos fets nous —l'esport reconegut com a necessitat social i les competències de la Generalitat—, sens dubte l'element fonamental de les darreres dècades va ser la celebració a Barcelona dels Jocs de la XXV Olimpíada l'estiu de 1992. El vell somni olímpic de la ciutat, i per extensió del país, es va fer finalment realitat. Les conseqüències van ser múltiples, des de les d'incidència ciutadana —com la remodelació urbanística d'algunes zones de la ciutat de Barcelona— fins a les esportives, amb un auge de la pràctica, programes específics de suport a l'esport d'elit i la remodelació i nova construcció d'instal·lacions, tant a Barcelona com a les subseus olímpiques. Certament, l'esport d'elit català té, des de la dècada de 1980, registres desconeguts en etapes anteriors, no sols en els Jocs Olímpics, sinó també en competicions internacionals de motociclisme, bàsquet, hoquei patins, tennis, amb un fenomen singular representat pels èxits futbolístics del FC Barcelona, sens dubte el club amb més ressò internacional.

Una de les qüestions no resoltes per la consolidació democràtica ha estat la representació internacional de l'esport català. Tant clubs i federacions com la majoria de partits polítics han coincidit en la necessitat d'aquest reconeixement exterior, que es concretaria en l'existència de seleccions nacionals catalanes, com en el seu dia també es reclamava que el Comitè Olímpic Català fos reconegut oficialment pel COI. Tant una proposta com l'altra van fracassar, però, en canvi, les seleccions catalanes han actuat regularment en múltiples esports en partits internacionals de caràcter amistós, i molt limitadament amb caràcter oficial en alguns esports minoritaris. En el cas del futbol, el 1997 es va iniciar un cicle ininterromput de par-

tits que anualment enfronten la selecció catalana amb altres seleccions, amb un fort caràcter de reivindicació de l'oficialitat. En definitiva, l'evolució de l'esport català en els darrers cent anys ens permet aproximar-nos als canvis socials i polítics que ha experimentat Catalunya durant aquest període, amb una incidència especial en la transformació de les formes associatives i l'estructura social, les definicions identitàries i de l'estat del benestar i la capacitat d'autogovern dels catalans.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Norbert ELIAS. *Quest for Excitement: Sport and Leisure in the Civilizing Process*. Basil Blackwell, Oxford 1986.
- [2] Pere Lavega és un dels màxims especialistes en l'estudi dels jocs tradicionals catalans. Un bon exemple de les seves recerques és: Pere LAVEGA. *La litúrgia de les bitlles. Funcions i sentit d'un joc tradicional*. Pagès, Lleida 1997. D'altra banda, molts dels estudis sobre els jocs tradicionals, els van fer els folkloristes, que hi veien una part de l'ànima popular. Una interessant aproximació a Jaume BANTULÀ. *Francesc Maspons i el joc infantil al segle XIX*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2006, col·l. «Textos de Cultura i Esport», núm. 5.
- [3] La base discursiva de l'explicació sobre l'esport català està fonamentada en les obres escrites conjuntament per Xavier Pujadas i l'autor d'aquest article: Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. *Història il·lustrada de l'esport català 1870-1931*. Columna i Diputació de Barcelona, Barcelona 1994; Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. *Història il·lustrada de l'esport català 1931-1975*. Columna i Diputació de Barcelona, Barcelona 1995.
- [4] L'estudi més genèric sobre aquesta qüestió és: Francesc ROMA. *Història social de l'excursionisme català. Dels orígens fins a 1936*. Oikos-Tau, Vilassar de Mar 1996. Un clàssic amb moltíssima informació és l'*Enciclopèdia de l'excursionisme*. Rafael Dalmau, Barcelona 1964, 2 v.
- [5] Un plantejament general sobre la fórmula dels clubs en la sociabilitat esportiva es pot consultar a Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. «El club deportivo como marco de sociabilidad en España. Una visión histórica (1850-1975)». *Hispania*, núm. 214 (2003), p. 505-522.
- [6] La bibliografia històrica sobre el FC Barcelona és extensíssima, encara que són pocs els estudis rigorosos. Sobre els primers anys i el vincle entre autòctons i estrangers, cal llegir Agustí RODES. *Els fundadors del FC Barcelona*. Joica, Barcelona 2000. El mateix autor va escriure una interessant biografia de Joan Gamper, fundador del club: Agustí RODES. *Joan Gamper, una vida entregada al FC Barcelona*. Joica, Barcelona 2001. Més recentment, una descendent de Gamper ha escrit una biografia molt ben documentada de la seva etapa suïssa: Emma GAMPER. *De Hans Gamper a Joan Gamper, una biografia emocional*. Clavell, Premià de Mar 2008. Amb caràcter general, la darrera síntesi de la història del club és l'obra col·lectiva dirigida per mi: Carles SANTACANA (dir.). *Barça, 110 anys fent història*. Futbol Club Barcelona, Barcelona 2010. La perspectiva antropològica a: Jordi SALVADOR. *Futbol, metàfora d'una guerra freda. Estudi antropològic del Barça*. Proa, Barcelona 2005.
- [7] Una anàlisi del paper de la premsa esportiva a: Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. *L'esport és notícia. La premsa esportiva a Catalunya 1880-1992*. Col·legi de Periodistes, Barcelona 1997. Més recentment i més específicament sobre els primers anys: Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. «Prensa, deporte y cultura de masas. El papel del periodismo especializado en la expansión social del deporte en Cataluña hasta la guerra civil (1890-1936)». *Historia y Comunicación Social*, núm. 17 (2012), p. 139-156.
- [8] El treball més complet on s'analitza l'interès de Catalunya per l'olimpisme és un estudi de diversos autors: Xavier PUJADAS (coord.). *Catalunya i l'olimpisme. Esport, identitat i Jocs Olímpics (1896-2006)*. Comitè Olímpic de Catalunya, Barcelona 2006.
- [9] Sobre aquest polifacètic i acitu personatge, present en múltiples iniciatives esportives, vegeu Ramon ELIAS i CAMPINS. *Josep Elias i Juncosa, «Corredisses»: un precursor de l'olimpisme català*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1992.
- [10] El significat d'aquesta institució i els documents originals es troben a Carles SANTACANA. *La Mancomunitat de Catalunya i la política esportiva*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2004, col·l. «Textos de Cultura i Esport», núm. 1.
- [11] La primera anàlisi d'aquesta relació, la va fer Joan Josep ARTELLS. *Barça, Barça, Barça. FC Barcelona, esport i ciutadania*. Laia, Barcelona 1972. Una explicació específica d'aquesta conjuntura a Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. «De club esportiu a símbol del catalanisme. El Barça (1915-1925)». *L'Avenç*, núm. 238 (juliol-agost 1999), p. 33-38.
- [12] Un treball específic sobre aquesta qüestió a Jaume LLAURADÓ i Joaquim MONCLÚS. *El tancament de l'Orfeo Català i el FC Barcelona durant la dictadura de Primo de Rivera*. Pòrtic, Barcelona 2000.
- [13] Una visió àmplia sobre la repressió de la dictadura de Primo de Rivera, en la qual s'inclou també la clausura del Barça, a Josep M. ROIG i ROSSICH. *La dictadura de Primo de Rivera. Un assaig de repressió cultural?* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1992.
- [14] Sobre la relació entre intel·lectualitat i esport, vegeu l'article de Carles SANTACANA. «Pensant l'esport: els intel·lectuals i l'esport a Catalunya». A: *L'esport a Catalunya*. Fundació Lluís Carulla, Barcelona 2008, p. 29-43.
- [15] Sobre el protagonisme de *La Rambla* en l'elaboració d'un nou discurs esportiu, vegeu la biografia recent del seu impulsor, Josep Sunyol: Jordi BADIA. *Josep Sunyol i Garriga. Viure i morir per Catalunya*. Pagès, Lleida 2011. Més específicament sobre el moment inicial, vegeu Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. «Esport i ciutadania. Notes sobre el discurs esportiu a Catalunya en un període de canvi (1930-1931)». *Revista d'Etnologia de Catalunya*, núm. 1 (juliol 1992), p. 34-43.

- [16] La presència de les dones en l'esport té una fita molt important en la fundació del Club Femení i d'Esports, creat el 1928. Sobre aquest club i el discurs d'incorporació de la dona a l'activitat esportiva, vegeu Neus REAL. *El Club Femení i d'Esports, plataforma d'acció cultural*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996; Neus REAL. *Dona i esport a la Catalunya dels anys trenta*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2009, col·l. «Textos de Cultura i Esport», núm. 8.
- [17] Sobre la formulació de l'esport popular, les entitats que en formaven part i els preparatius de l'Olimpíada Popular, es pot consultar Carles SANTACANA i Xavier PUJADAS. *L'altra olimpíada. Barcelona '36. Esport, societat i política a Catalunya (1900-1936)*. Llibres de l'Índex, Badalona 1990 (2a edició 2006). Resumidament, Carles SANTACANA i Xavier PUJADAS. «The popular Olympic Games, Barcelona 1936: Olympians and Antifascists». *International Review for Sociology of Sport*, núm. 27/2 (1992), p. 139-150. Sobre l'evolució de l'associacionisme esportiu en aquests anys, Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA. «Del barrio al estadio. Aspectos de la sociabilidad deportiva en Catalunya en la década de los años treinta». *Historia y Fuente Oral*, núm. 7 (1992), p. 31-45
- [18] Sobre la configuració de l'esport durant la dictadura franquista, encara que més centrat en el cas del futbol, hi ha el llibre clàssic de Duncan SHAW. *Fútbol y franquismo*. Alianza, Madrid 1987. També és útil el capítol de Teresa GONZÁLEZ. «La política deportiva en España durante la República y el franquismo». A: Teresa GONZÁLEZ AJA (ed.). *Sport y autoritarismos. La utilización del deporte por el comunismo y el fascismo*. Alianza, Madrid 2002, p. 169-202. Referit a la postguerra, s'ha publicat recentment un capítol dins la primera història social de l'esport a Espanya. Vegeu Carles SANTACANA. «Espejo de un régimen. Transformación de las estructuras deportivas y su uso político y propagandístico, 1939-1961». A: Xavier PUJADAS (coord.). *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España (1870-2010)*. Alianza, Madrid 2011, p. 205-232.
- [19] Una monografia amb tots els detalls de la intervenció política en el fitxatge d'aquest jugador a Jordi FINESTRES i Xavier GARCIA LUQUE. *El cas Di Stéfano*. Edicions 62, Barcelona 2006.
- [20] Una primera anàlisi d'aquest procés, la va fer Duncan SHAW. *Fútbol..., op. cit.* Més extensament, i com a recerca específica, vegeu la monografia de Carles SANTACANA. *El Barça i el franquisme. Crònica d'uns anys decisius per a Catalunya (1968-1978)*. Mina, Barcelona 2005.
- [21] Una selecció dels articles de l'escriptor a Manuel VÁZQUEZ MONTALBÁN. *Fútbol. Una religión en busca de Dios*. Debate, Madrid 2005.
- [22] Sobre aquest important personatge, vegeu Jaume BOIX i Arcadi ESPADA. *El deporte del poder. Vida y milagro de Juan Antonio Samaranch*. Temas de Hoy, Madrid 1991.
- [23] Les bases d'aquest canvi es poden seguir en les reflexions del primer responsable d'esports del nou Ajuntament democràtic de Barcelona: Enric TRUÑO. *La ciudad de les anelles. L'esport a la Barcelona olímpica*. Edicions 62, Barcelona 1987. Sobre la transició esportiva, existeix la tesi doctoral inèdita de Sixte ABADIA. *Esport i democratzació en un període de canvi. Evolució del fenomen esportiu a Barcelona durant la transició democràtica (1975-1982)*. La reivindicació social de la pràctica esportiva en aquells anys es pot seguir en una obra del mateix autor: Sixte ABADIA. *El moviment veïnal i la promoció de l'esport a la Barcelona de la transició democràtica (1975-1982)*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2011, col·l. «Textos de Cultura i Esport», núm. 10.
- [24] Aquest model ha estat analitzat per Núria PUIG i Klaus HEINEMANN. «Instituciones públicas i desenvolupament de l'esport a Catalunya (1975-1994). Proposta d'un marc teòric interpretatiu». *Acàcia*, núm. 4 (1995), p. 123-143.

NOTA BIOGRÀFICA

Carles Santacana (Barcelona, 1961) és professor d'història contemporània a la Universitat de Barcelona. S'ha especialitzat en història cultural i història social de l'esport. Entre les seves publicacions en aquest àmbit destaquen *La Mancomunitat de Catalunya i la política esportiva* (2004), *El Barça i el franquisme* (2005) i *L'esport a Catalunya* (2008). Conjuntament amb Xavier Pujadas ha publicat *L'altra Olimpíada. Barcelona '36* (1990), *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya* (1994-1995) i *L'esport és notícia. Història de la premsa esportiva a Catalunya* (1997).

Joan Maragall: poeta, intel·lectual i pensador*

Ignasi Moreta**

Universitat Pompeu Fabra

RESUM

Joan Maragall (Barcelona, 1860-1911) forma part indiscutible del cànon de la poesia catalana contemporània. Tanmateix la seva aportació intel·lectual es va desenvolupar també en el camp del periodisme —amb una clara voluntat d'incidència en el seu temps, és a dir, actuant com un *intel·lectual* en el sentit que té aquest terme a partir de Zola— i de l'assaig amb pretensions filosòfiques. L'article vol posar en relleu la importància no solament de l'obra poètica maragalliana, sinó també de la seva producció periodística i filosòfica.

PARAULES CLAU: Joan Maragall, literatura catalana, poesia, periodisme, filosofia

Joan Maragall (Barcelona 1860-1911) és considerat el primer poeta clàssic català del segle xx. El seu lloc privilegiat en el cànon de la literatura catalana és fora de qualsevol dubte. Tanmateix seria un error valorar la figura de l'escriptor en el camp estrictament literari. En primer lloc, perquè Maragall va desplegar una tasca important a la premsa, cosa que el va dur a assolir un grau d'influència notable que ens permet parlar no solament del «Maragall articulista», sinó també del «Maragall intel·lectual», amb projecció en la ciutadania. I, en segon lloc, perquè també té una enorme importància el «Maragall pensador», el Maragall que reflexiona amb pretensions filosòfiques i que llega uns textos d'una gran densitat metafísica.

Naturalment, aquestes distincions —poeta, articulista, intel·lectual, pensador— cal fer-les *cum grano salis*: és obvi que el poeta i el pensador van junts, que el pensament s'expressa tant a través d'un poema com d'un article o un assaig, que la influència de Maragall en el seu temps s'exerceix tant a través de la poesia com de l'article o el discurs, etcètera. Proposem aquestes distincions per pura necessitat expositiva, però també per reivindicar una lectura de Maragall que no el redueixi a la d'autor d'un corpus de textos poètics rellevants únicament per als filòlegs i els lectors de poesia. De fet, un dels problemes de la transmissió de Maragall és el fet que la seva obra hagi estat estudiada fonamentalment per filòlegs, ja que això ha implicat, a la pràctica, la reducció de la seva aportació al camp estrictament literari. Tanmateix darrerament està augmentant amb força una aproximació a Maragall des d'altres camps d'estudi, la qual cosa permet que es valori en la

seva justa mesura el pensament que l'escriptor desplega al llarg de la seva obra i, molt especialment, en la seva última etapa vital i creativa.¹

MARAGALL, POETA

Fill d'un industrial del sector tèxtil, Joan Maragall —l'únic fill baró del matrimoni format per Josep Maragall i Rosa Gorina— estava òbviament destinat a succeir el pare en la direcció del negoci familiar. Tanmateix durant els dos anys en què, al final de l'adolescència, Maragall va fer d'aprenent a la fàbrica paterna, el futur escriptor es dedicava a escriure versos compulsivament mentre deplorava el futur que la seva família li havia escrit. Finalment, va pactar amb el pare el seu ingrés a la universitat, a canvi de cursar una carrera amb «aplicació pràctica»: dret. Durant els estudis, Maragall aprendrà alemany i es familiaritzarà a fons amb la literatura germànica, alhora que cultiva les seves aficions musicals. El seu primer premi literari, l'obtindrà amb una recreació poètica d'un passatge del *Faust* de Goethe. Durant aquests «anys d'aprenentatge», el Liceu serà per a Maragall la seva «finestra al món», juntament amb l'Ateneu Barcelonès.²

En termes literaris, el primer Maragall és inequívocament el Maragall poeta: el periodisme i l'elaboració conscient d'un pensament propi vindran més tard. Com a poeta, Maragall rebutja el poema llarg i el retoricisme, i aposta per una poesia que estigui plenament connectada amb la vida i, fins i tot, amb la seva entusiasta exaltació. Paral·lelament al conreu de la poesia, Maragall anirà desplegant una poètica pròpia, que apareix ja insinuada al poema que obre el seu primer llibre de poesia, l'«Oda infinita»:

Tinc una oda començada
que no puc acabar mai;

* La redacció d'aquest article s'ha beneficiat del finançament atorgat per l'AGAUR al grup de recerca «A Cura De» (2009 SGR 552).

** **Adreça de contacte:** Ignasi Moreta. Departament d'Humanitats, Universitat Pompeu Fabra. Ramon Trias Fargas, 25-29, 08005 Barcelona. E-mail: ignasi.moreta@upf.edu. Blog personal sobre Joan Maragall: <http://lectorde-maragall.blogspot.com.es/>

dia i nit me l'ha dictada
tot quant canta en la ventada,
tot quant brilla per l'espai.³

El poema sorgeix, doncs, a partir del dictat que fa la naturalesa. El poeta és un simple transcriptor d'unes paraules que li vénen donades i que s'ha de guardar prou d'embellir. Cal tenir en compte, però, que aquesta poètica no fa de Maragall un romàntic banal: l'escriptor defensa la connexió entre la vida i l'escriptura, però també, i amb un èmfasi singular, el distanciament entre l'una i l'altra. Maragall insisteix molt que la naturalesa és el punt de partida, però que el poema no s'escriu en plena experiència vital, sinó quan l'experiència ja ha passat i ha tingut temps de sedimentar-se: és aleshores que la realitat dicta al poeta les paraules amb què ha de reflectir allò que ha viscut.

Entre 1895 i 1911, Maragall publica el gruix de la seva obra poètica en cinc llibres: *Poesies* (1895), *Visions & cants* (1900), *Les disperses* (1904), *Enllà* (1906) i *Seqüències* (1911). Són volums relativament breus, cadascun dels quals està constituït per poemes diversos: tot i que Maragall confecciona els seus llibres cercant que tinguin una certa unitat temàtica i una estructura que els articuli, cal constatar que la unitat poètica en Maragall no són els llibres, sinó els poemes. L'única —molt relativa— excepció és un cicle poètic que hauria pogut constituir un llibre unitari, però que de fet Maragall va publicar en tres lliuraments, distribuïts en els llibres *Visions & cants*, *Enllà* i *Seqüències*: es tracta d'*El comte Arnau*, el seu únic intent de poema llarg.

Als tres lliuraments d'*El comte Arnau*, Maragall recrea una figura del passat llegendari català i la posa al servei de l'expressió de les seves preocupacions metafísiques, que van canviant al llarg dels anys de redacció del poema. Entre aquestes preocupacions cal comptar-hi: la contraposició entre ascetisme i vitalisme, l'exaltació de la força, el paper del cos i la terra en la sensualitat, el contrast entre l'impuls vital i els compromisos familiars i cívics, el desig d'eternitat i el seu tediós acompliment, els mancaments a la «lleï d'amor» i la seva remissió, el paper de la poesia, etcètera. Maragall no s'acosta a la figura del comte Arnau per fer arqueologia, o per fer una recreació romàntica d'una figura ancestral al servei d'una ideologia nacional, sinó per posar el mite al servei de les seves pròpies preocupacions metafísiques.⁴

Els cinc llibres de Maragall són travessats per altres eixos temàtics que val la pena posar en relleu, encara que en general no arribin a constituir pròpiament cicles amb protagonista identificable i amb progressió narrativa clara. Ens centrarem molt esquemàticament en quatre d'aquests eixos temàtics: l'amor, la naturalesa i el pas del temps, el compromís cívic i la vivència religiosa.⁵

En la poesia de Maragall, l'amor apareix polaritzat fonamentalment per dues figures femenines: Clara (l'esposa) i Haidé (l'amant). Els poemes dedicats a Clara són manifestament progressius: enamorament, desig, festeig, casament, maternitat. Hi ha convencionalisme, òbvia-

ment, però també sensualitat: hi trobem versos amb un erotisme molt més explícit que el que aflora als poemes polaritzats per Haidé. Aquests últims, més que giravoltar sobre la transgressió, constitueixen fonamentalment una reflexió poètica sobre el paper de l'absència i la presència en l'amor. Si bé en el cas del cicle de Clara la identificació entre vida i literatura resulta evident (Clara és el nom de fonts de l'esposa de l'escriptor, Clara Noble Malvido), en el cas del cicle d'Haidé la qüestió és polèmica: els intents per atribuir realitat biogràfica a Haidé han generat una controvèrsia que encara no està tancada.⁶

La naturalesa té una importància destacada en la poesia de Maragall, que se sap plenament urbà i que, per tant, adreça al paisatge una mirada d'estiuejant. En la poesia de Maragall, la naturalesa tant pot ser plenament autònoma respecte dels estats d'ànim del poeta com ser-ne el correlat objectiu o, en alguns casos, allò que els desencadena. En aquest últim cas es troben els poemes en què la veu poètica s'identifica amb el paisatge en termes de fusió, cosa que emparenta l'obra de Maragall amb la literatura mística. Molt lligat al paper de la naturalesa hi ha el del pas de l'any. Molts poemes de Maragall tenen per objectiu donar notícia del pas del temps: els mesos, les estacions, els fenòmens atmosfèrics i vegetals que hi estan associats, etcètera. I, en paral·lel a les alteracions naturals del temps al llarg de l'any, les alteracions culturals: les festes. Són els moments en què el curs quotidià del pas del temps queda interromput per moments «forts», carregats de sentit, significatius.⁷

El compromís cívic del poeta es concreta en textos en què s'exalta el paper que han de desenvolupar les noves generacions per al redreçament de la pàtria catalana: els «cants» de *Visions & cants*, els himnes a banderes i orfeons, les odes a Espanya i a Barcelona... donen fe de la tasca del poeta al servei d'un determinat compromís ideològic. Aquests poemes també admeten, però, una lectura en clau vitalista que permet obviar-ne la càrrega nacionalista: quan es parla de «l'hora nostra és arribada», tant es pot referir a l'impuls ascendent del catalanisme (lectura nacionalista) com a l'exaltació de la força de la joventut (lectura vitalista).⁸

Finalment, cal consignar que la vivència religiosa apareix en molts dels textos poètics de l'autor. En alguns casos, l'objectiu és simplement deixar constància notarial d'unes formes de religiositat convencionals pròpies del seu temps i del seu país. Però, molt més sovint, el que fa Maragall és constatar en els poemes la possibilitat d'una vivència religiosa al marge dels canals establerts convencionalment.⁹ El seu poema religiós més celebrat és indubtablement el «Cant espiritual», en què la veu poètica s'interroga sobre quin més-enllà millor li pot oferir Déu després de la mort, atès que el que ell valora realment és el més-ençà.¹⁰

La poesia de Maragall ha rebut valoracions molt diverses. Ningú no discuteix que, amb aquesta poesia, es va guanyar un lloc privilegiat en el cànon de la literatura catalana del segle xx. Tanmateix les reserves a l'hora de va-

lorar la qualitat literària i lingüística de la seva obra poètica han estat constants. S'ha dit que Maragall és un poeta «per a cuineres»,¹¹ que és «un poeta torpe, y a veces muy torpe»,¹² que feia versos «mal fets» (Ruyra)... en definitiva, que no sabia escriure. Recentment, els estudiosos tendeixen més aviat a discutir aquests retrets i a posar en valor la qualitat literària i fins i tot lingüística de la seva obra poètica.¹³

MARAGALL, ARTICULISTA I INTEL·LECTUAL

L'any 1890, Maragall ingressa a la redacció del periòdic conservador *Diario de Barcelona*, on durant els dos primers anys farà únicament tasques anònimes de gestió i de redacció (és secretari del director, Joan Mañé i Flaquer, i de la redacció).¹⁴ Entre 1892 i 1901 s'hi afegeix la tasca d'articulista: Maragall hi escriu, sense periodicitat fixa, articles de fons en castellà amb els quals es va guanyant un prestigi com a comentarista polític. El gran tema dels articles dels primers anys és la crítica al parlamentarisme, una crítica desenvolupada de forma àcida, càustica, fins i tot crispada. A poc a poc, però, el ventall de temes s'anirà ampliant, i el to s'anirà modulant: hi entraran textos amb pretensions clarament literàries, articles de crítica i de teoria literària, comentaris de temàtica política i social amb plantejaments més personals, etcètera. És destacable, per exemple, la sèrie d'articles amb què es fa ressò de la pèrdua de les colònies espanyoles de Cuba i les Filipines (1898).

El 1901, després d'una baixa de sis mesos per depressió,¹⁵ Maragall passa a publicar articles al *Diario de Barcelona* amb una periodicitat setmanal. L'abril de 1903 abandona el diari per discrepàncies polítiques amb la propietat, que no veu amb bons ulls el catalanisme del seu col·laborador.

Entre 1904 i 1906, Maragall publicarà mensualment articles en català de caràcter fonamentalment literari —contes inclosos— a la revista *Il·lustració Catalana*, a petició de Francesc Matheu. Entre 1905 i 1906 reprèn la col·laboració al *Diario de Barcelona* amb una sèrie d'articles setmanals fortament encadenats el punt de partida dels quals no és tant el fet exterior comentat per l'articulista com la interioritat del mateix autor, en què ressonen els impactes del món exterior. La sèrie de 1905-1906 al *Diario de Barcelona* és possiblement la de més qualitat literària de tota la seva obra periodística.

Entre desembre de 1908 i desembre de 1909, col·labora amb un article mensual a la revista literària *La Lectura*, de Madrid. Hi publica articles de fort contingut especulatiu, motiu pel qual molts dels textos s'aplegaran a *Elogios*, el llibre de filosofia de Maragall.

Finalment, el juny de 1911, reprèn la seva col·laboració setmanal al *Diario de Barcelona* amb una segona sèrie d'articles novament encadenats els uns als altres. Maragall ofereix en aquests últims textos una mirada crítica —a voltes angoixada i amb tons profètics i fins apocalíp-

tics— del seu temps. Qüestiona les grans obres col·lectives en el terreny social i cultural, perquè considera que cal posar l'accent en l'individu molt més que en el col·lectiu. És una crítica a la burocratització de la societat, que contraposa a l'*ànima* que el geni individual és capaç de posar en les seves obres quan actua obeint no pas una consigna sinó un impuls interior. També trobem, en aquests textos de 1911, una reflexió sobre els grans temes metafísics que el van preocupar: sensualitat i ascetisme, corporeïtat i espiritualitat, temps i eternitat...¹⁶

Aquest Maragall periodista es desenvolupa, doncs, en gran mesura al *Diario de Barcelona*, però també al llarg de les col·laboracions fixes a *Il·lustració Catalana* i a *La Lectura* i de les col·laboracions esporàdiques a *El Poble Català*, a *La Veu de Catalunya*, a *Los Lunes del Imparcial* i a altres publicacions periòdiques. Si recapitem aquesta trajectòria periodística de vint anys, veiem que Maragall hi fa una mica de tot. En primer lloc, gasetilles anònimes que van des de la crònica d'un judici fins a la inauguració d'un col·legi d'orfes o la crítica d'un concert.¹⁷ En segon lloc, articles polítics, des dels inicials, en què es limita a recollir els posicionaments reaccionaris del mitjà on escriu, fins als compromesos amb el catalanisme i amb posicions socials molt més matisades que les de les col·laboracions primerenques (entre 1890 i 1911, els seus escrits mostren una consciència social creixent). En tercer lloc, articles de tipus literari: contes, evocacions d'alt contingut líric o metafísic, construccions teòriques per perfilar una determinada poètica, ressenyes de novetats literàries, teatrals i musicals, etc. En quart lloc, articles de reflexió sobre qüestions socials i espirituals fetes per una veu madura i amb tons profètics.

Malgrat haver acceptat, en diverses ocasions, col·laboracions fixes (setmanals o mensuals), molt sovint Maragall blasmarà l'obligació d'escriure a dia fix fent de parlar un ofici, i advocarà perquè l'articulista s'adreci al poble només quan tingui alguna cosa a dir.¹⁸ Això és el que succeirà de forma molt especial durant la Setmana Tràgica, i és el que fa que Maragall esdevingui no solament un articulista, sinó també un intel·lectual: algú que s'aprofita del prestigi guanyat en el camp de les lletres (com a poeta i com a articulista) per tractar d'incidir en la vida col·lectiva. I és que, amb motiu de la Setmana Tràgica l'any 1909, Maragall prendrà la paraula a *La Veu de Catalunya* per contribuir a la comprensió dels fets i per tractar d'incidir en les seves conseqüències. Els tres articles que hi va dedicar, clarament antològics (un d'ells, un al·legat contra la pena de mort, fou censurat), són la prova més evident de la seva voluntat d'incidència en la seva societat.¹⁹ S'ha dit en nombroses ocasions que Maragall constitueix, en aquest sentit, el primer intel·lectual modern de Catalunya, i s'ha comparat el seu paper pioner amb el que representa Zola en el naixement a França de la figura de l'intel·lectual compromès.

De fet, el terme *intel·lectual* emprat com a substantiu es popularitza a Europa en els mateixos anys en què Maragall comença a fer-se un nom.²⁰ El 13 de gener de 1898,

Zola publica el seu cèlebre «J'accuse» al diari *L'Aurore*, amb el qual surt en defensa de «la vérité et la justice», que es trobaven seriosament amenaçades si hom no revisava el procés contra Dreyfus, el militar francojueu injustament condemnat per traïció. El cas Dreyfus polaritza la societat francesa: on uns invoquen la justícia i la veritat, els altres apel·len a la preservació social, a la defensa de la nació i a la raó superior de l'Estat.²¹ És interessant de constatar alguns paral·lelismes entre el que succeeix a França arran de l'afer Dreyfus i els debats públics en els quals intervé Maragall a Catalunya. El 6 de gener de 1898, Zola publica en forma de fullet una «Lettre à la France» en què diu: «Je t'en conjure, France, sois encore la grande France, reviens à toi, retrouve-toi.»²² Exactament sis mesos més tard —el 6 de juliol de 1898—, Maragall adreçarà en vers la seva carta particular a Espanya, en què li dirà: «¡Espanya, Espanya, — retorna en tu, | arrenca el plor de mare!»²³ Aquest «retorna en tu» adreçat a Espanya, no es pot llegir com un eco del «reviens à toi» de Zola adreçat a França? No és la mateixa actitud de fons la que anima les dues lletres dirigides a la pàtria? Zola i Maragall s'enfronten al discurs de la defensa de la pàtria, del seu honor, de la seva raó d'estat. Tots dos la volen desvetllar en favor de la veritat i de la justícia. Tots dos són intel·lectuals: fan servir el prestigi que els donen els seus èxits literaris per tractar d'incidir en la vida pública.²⁴

MARAGALL, PENSADOR

Probablement seria excessiu parlar d'un Maragall filòsof, perquè això donaria a entendre una dedicació professional al pensament amb les eines i la terminologia pròpies del gremi filosòfic. I, certament, Maragall no és un filòsof professional ni aspira a ser-ho. Però sí que té la pretensió de pensar sobre les grans preguntes que es planteja, i de fer-ho amb precisió, tractant de donar-los una resposta pròpia expressada en termes rigorosos i intel·ligibles. Per això, els seus textos en vers i en prosa no es limiten a retornar a la societat, en forma literària, un ideari propi sinó que li ofereixen un pensament que l'escriptor ha configurat amb esforç. Gabriel Ferrater va dir que Maragall era el poeta més interessant «de contingut» de tota la literatura catalana moderna.²⁵ L'incís —interessant «de contingut»— crec que fa referència precisament a aquest fet: que Maragall no es limita a poetitzar a partir d'unes coordenades ideològiques que li vénen donades, sinó que es planteja personalment els problemes i malda per donar-los una resposta pròpia, elaborada per ell mateix.

Aquest pensament es desplega al llarg de tota la seva trajectòria intel·lectual, però d'una manera especialment conscient, sostinguda i reeixida, els últims cinc anys de la seva vida. L'últim Maragall és, inequívocament, un pensador. I un pensador que vol deixar una obra. Per això va acollir amb entusiasme la proposta d'Eugeni d'Ors d'aplegar els seus textos teòrics en un volum miscel·lani dins el

marc d'una col·lecció de filosofia. Aquest projecte, que no es va arribar a dur a terme dins el marc i el calendari que s'havia previst, va donar tanmateix com a fruit el llibre *Elogios*, que conté els textos maragallians més elaborats en el camp filosòfic.²⁶

Quin és el contingut d'aquest pensament? Sistematitzem-ho dient que en Maragall hi ha una metafísica, una estètica i una ètica —o una filosofia política. Comencem per la metafísica.

La metafísica

Maragall tracta de donar resposta als seus interrogants metafísics fonamentalment en dos escrits: «Elogi de la poesia» i «Del viure». A l'«Elogi de la poesia», l'escriptor concep l'ésser humà dins el marc d'una cosmogonia que determina una teleologia: l'origen indica el final. La cosmogonia ens diu: venim de Déu. La teleologia ens diu: *ergo*, tornarem a Déu. Entre el punt de partida i el de destinació es desenvolupa una tasca que Maragall explica recorrent a tres conceptes: amor, esforç i dolor. Per amor, Déu converteix el caos en cosmos. Per amor, Déu crea l'home. Per amor, l'home mateix col·labora en aquesta tasca creadora de Déu. Però exercir aquesta tasca requereix un esforç: cal esforçar-se a lluitar contra el caos, contra la resistència que ofereix la matèria, contra el misteri del mal. Aquest esforç és possible perquè hi ha amor; Maragall cita molt oportunament l'últim vers de la *Divina Comèdia*: l'amor és allò que mou el sol i totes les altres estrelles. L'esforç, el desenvolupem motivats per l'amor. Però és un esforç, i tot esforç té com a conseqüència l'experimentació del dolor. Aquest dolor és necessari i cal comprendre'l en termes metafísics, no pas físics o emocionals: *dolor*, per a ell, implica haver viscut, haver-se esforçat, haver fet, haver-se cansat. Ho expressa molt bé en uns versos del poema «Cant de novembre»: «De plànyer és el donzell que ajeu sos membres | ans d'haver-los cansat en el plaer.»²⁸ Una altra imatge que ofereix per explicar el dolor és la de la gota d'aigua: la seva evaporació per formar els núvols, la seva transformació en pluja i neu, la seva conversió en riu i la seva arribada al mar, i d'allí, de nou, l'evaporació, donant lloc a una roda inacabable de successives i doloroses transformacions. Aquest procés repetit una vegada i una altra és l'«etern recomençament» maragallià, un recomençament que no és, però, com el que anuncien els animals de l'*Així parlà Zaratustra* de Nietzsche: no retorna l'idèntic, el mateix, sempre el mateix, perquè cada volta que l'home dona amb amor, esforç i dolor implica una purificació i una ascensió, de manera que es va *espiritualitzant*, és a dir, acostant-se a Déu. Hi ha, en Maragall, una singular idea de progrés, que anomena «indefinida ascensió de la matèria».²⁹ Per això podem dir que la seva metafísica és inequívocament optimista: el dolor no és en va, sinó que té un sentit.

Aquesta concepció optimista de Maragall no significa, però, que no hi pugui haver regressions. Maragall les preveu: més encara, les constata arreu i les té molt presents a l'hora de desenvolupar la seva proposta filosòfica. Les re-

gressions, per a Maragall, són els automatismes, és a dir, els moviments que només són aparents, perquè no estan motivats per l'amor. L'esforç es justifica precisament per això: per trencar amb la inèrcia davalladora que ens instal·la en l'automatisme. Per això, a «Del vivir», l'escriptor estimula els lectors a esforçar-se al màxim a viure, a lluitar per cada detall, a vèncer la peresa del caos en l'esforç creador. Perquè, com havia establert a l'«Elogi de la poesia», el caos ofereix resistència a l'esforç creador, i per això aquest esforç crea un *ritme*, un altre concepte clau de la metafísica maragalliana, imprescindible també per a la construcció de la seva estètica. El ritme és l'alternança entre acció i repòs. L'esforç no es desenvolupa linealment i acumulativament, sinó amb alts i baixos, amb períodes d'acceleració i d'alentiment, ja que el caos de la matèria genera una resistència que ha de ser vençuda. Aquest ritme, malgrat ser provocat per la resistència del caos, és positiu, perquè acredita el moviment, l'esforç, la vida. Ara bé, quan l'home dimiteix de l'esforç, quan deixa d'esforçar-se, el moviment pot semblar que continua, però ja no és pròpiament ritme, sinó automatisme: sembla que estigui viu, però de fet és mort —o adormit, com dirà en molts textos. Maragall convida l'ésser humà, que és la criatura conscient de la creació, a adonar-se de l'automatisme en què sovint s'instal·la i a transformar-lo en ritme creador.

És important aquest caràcter conscient que Maragall atribueix a l'home dins la creació. En alguns textos dirà que l'home és «la consciència de la terra» (una idea que atribueix a Nietzsche). És aquesta consciència allò que permet a l'home viure aquest procés —la progressiva transformació del caos en cosmos, la progressiva espiritualització de la matèria, el retorn al Déu del qual procedim— amb coneixement i contribuir-hi amb el seu esforç positiu. Quan cessa l'esforç, l'home cau en l'automatisme i s'adorm. Li convé, doncs, desvetllar-se. De fet, la crida al desvetllament és gairebé un lloc comú en l'obra de Maragall des de, com a mínim, els «cants» de *Visions & cants*. L'home conscient, desvetllat, despert, heus ací el seu ideal humà.

Aquest desvetllament no exclou, però, la capacitat de tancar els ulls, o de deixar-los entreoberts, per poder donar entrada a l'exploració del món interior. Maragall té un gran interès en aquesta exploració, tot i que la fa excloent-ne el món oníric, força absent de la seva obra. El que li interessa no és el *somni*, sinó l'*ensomni*, el *somieig*, l'estat en què, mig despert mig adormit, la memòria viatja en el temps, les imatges se sobreposen les unes a les altres i s'altera la consciència de la temporalitat.³⁰ I amb això entrem en l'últim punt de la metafísica maragalliana que convé desenvolupar: la seva particular teoria del temps. Retinguem, per construir-la, aquesta idea de l'alteració de la consciència de la temporalitat, present a pràcticament tots els textos de Maragall emparentats amb la literatura mística.

Ja hem esmentat la idea d'*etern recomençament*, un etern retorn no nietzscheà perquè inclou la progressiva purificació o ascensió del subjecte que recomença. També

hem esmentat, en l'apartat sobre «Maragall, poeta», la importància que atorgava al pas de l'any, al cicle de les estacions, etcètera. En diversos textos, el pas de l'any és vist com una roda que gira i que cada any ens permet passar pels mateixos punts, progressivament purificats o ascendits. Maragall matisa la seva concepció lineal del temps —concepció que es desprèn d'una metafísica basada en una cosmogonia i una teleologia molt simples (venim de Déu i tornem a Déu, *alpha* i *omega*)— amb una concepció clarament circular que no exclou el progrés (més propi, de fet, d'una comprensió lineal). En aquesta concepció circular no tots els temps són iguals. Les festes de la col·lectivitat i els moments marcats pels esdeveniments de la trajectòria personal donen un gruix distint als diversos moments. El temps no és una successió acumulativa de lapses de temps idèntics. Aquests instants de més gruix, de més densitat vital, que sovint inclouen una pèrdua de les referències temporals, Maragall els anomena «moments d'eternitat».³¹ I crida els seus lectors a tractar de suscitar-los: l'home ha d'intentar fer, de tots els instants, instants d'eternitat. Això és: ha de tractar de viure l'eternitat en el temps. L'eternitat no és, doncs, en Maragall, una promesa de futur que compensi l'abnegació d'una vida viscuda en el temps, sinó una vivència en el temps de qui és capaç de viure al màxim els moments de gran intensitat vital. Per aconseguir-ho, de vegades cal tenir els ulls oberts, però de vegades cal tancar-los o entreobrir-los per ser capaç de percebre el món amb «la pau vostra [de Déu] a dintre de l'ull nostre».³²

L'estètica

L'estètica de Maragall —ja n'hem avançat algunes de les línies generals en presentar la seva poesia—, cal cercar-la també a l'«Elogi de la poesia» —sens dubte el text maragallià més sòlid i ambiciós en termes filosòfics— i en molts altres textos anteriors i posteriors. Podem partir de la idea de *ritme*, que ja hem vist a l'hora d'exposar la metafísica de l'autor. Si Maragall concep l'esforç creador com un esforç rítmic, en què s'alterna entre acció i repòs a causa de la resistència que la matèria ofereix a l'esforç creador, la seva estètica parteix del fet que aquest ritme ha deixat una empremta en les coses. L'estètica no es basa sinó en aquesta empremta del ritme creador en la matèria, una empremta que constitueix, segons Maragall, el que comunament anomenem la forma. Quan aquesta forma ens revela la seva essència, podem parlar de bellesa. La bellesa és, per tant, una forma reveladora, una forma que comunica, però que allò que revela o comunica és ella mateixa, la forma mateixa. Quan aquesta bellesa té una expressió humana, aleshores podem parlar d'art. L'art és, doncs, la forma feta per mà humana que revela en si mateixa l'essència de si mateixa.

Aquesta comprensió de la bellesa com la forma que revela la forma mateixa a través de si mateixa ens posa sobre la pista de la concepció autotèlica que té Maragall del fenomen estètic. L'art no té una finalitat extraartística o, dit en termes kantians, l'art és «una finalitat sense fi». En

aquest punt, Maragall és molt insistent (hi torna un cop i un altre en diferents textos), però potser on ho expressa amb més bellesa és en l'autèntic poema en prosa que in-se-reix dins l'«Elogi de la poesia»: el passatge en què explica una experiència concreta de contemplació del mar, una tarda. L'autor hi explica que la contemplació del mar el condueix, en un primer moment, a la pregària (moment religiós); en un segon moment, a la reflexió (moment filosòfic); després, a la curiositat pel *com* (moment científic i moment tècnic); a continuació, la visió dels homes que feinegen en una barca el duu a pietat i amor (moment moral). Però, al final del procés de contemplació, arriba un moment en què el que veu no li inspira ni emoció religiosa, ni pregunta filosòfica o científica, ni cavil·lació moral, sinó que l'espectacle el duu a la contemplació de la forma per la forma en si: això és exactament, diu Maragall, l'emoció estètica. S'ha assolit el moment estètic: la contemplació de la forma sense altre interès que la forma en si.

Naturalment, l'estètica d'un poeta acaba sent sempre una poètica: l'estètica kantiana de Maragall es concreta en una poètica que té com a paraules clau l'*espontaneïtat*, la *puresa* i la *sinceritat*. Comencem per la *puresa*: per a Maragall, *pur* vol dir artístic amb exclusió de tot allò que sigui extraartístic. I com que per *art* entén la revelació de l'essència per la forma elaborada per l'home, l'obra d'art serà pura en la mesura que es limiti a autorevelar-se, és a dir, a mostrar la seva bellesa al marge de qualsevol altra consideració. Això exclou de la poesia finalitats no estrictament artístiques: pedagògiques, socials, polítiques, morals, etcètera. Els textos de crítica literària de Maragall són plens de recriminacions als autors jutjats per haver «contaminat» els seus textos poètics de finalitats alienes al fet poètic, especialment finalitats de tipus ideològic.

Pel que fa a l'*espontaneïtat* i a la *sinceritat*, es refereixen a l'actitud pacient que ha de tenir el poeta en els dos moments clau que possibiliten l'acte creador: la contemplació de la naturalesa i l'escriptura del poema. La contemplació de la naturalesa s'ha de fer amb *espontaneïtat*: el poeta no pot anar a la naturalesa a buscar inspiració per a l'obra literària, sinó que la suggestió que ofereix la naturalesa al poeta s'ha de donar espontàniament, sense buscar-la expressament. La naturalesa desencadena el procés que durà al poema, però ho fa quan ella vol, i el poeta no ha de forçar-la pas. I, un cop s'ha donat aquesta contemplació espontània de la naturalesa, el poeta ha d'escriure les paraules sagrades que en resulten amb total sinceritat, és a dir, limitant-se a la transcripció d'aquelles paraules que li són dictades, renunciant a embellir-les amb recursos del propi enginy poètic.

Aquestes són les línies fonamentals de la poètica de Maragall.³³ Òbviament, hi ha una distància important entre aquesta proposta estètica i la realització poètica real de Maragall mateix. Per exemple, en la proposta estètica, Maragall defensa el no embelliment i perfeccionament dels textos. Els seus manuscrits i les successives edicions dels seus poemes mostren, però, un poeta que corregeix i afina pro-

gressivament els seus versos. I, tanmateix, cal reconèixer que en la seva obra poètica hi ha rastres d'una certa des-preocupació formal (molt blasmada per alguns dels seus contemporanis i per crítics posteriors, com ja hem assenyalat) que probablement no són aliens a la proposta estètica de l'escriptor.

L'ètica o filosofia política

Hi ha en Maragall un autèntic interès pel caràcter social —i, per tant, polític— que té tota actuació humana i, al mateix temps, un autèntic horror davant els perills que suposa la socialització de l'individu. Aquesta socialització genera institucions, i el gran perill de totes les institucions (Estat, Església, partits, sindicats, iniciatives de caire social, etcètera) és automatitzar el moviment, és a dir, que les coses es facin no pas impulsades per l'amor d'una ànima viva, sinó per la inèrcia desenvolupada per un cos funcional. Recordem la dialèctica entre son i desvetllament, o entre automatisme i ritme, a què hem fet referència en parlar de la metafísica de l'escriptor.

Maragall explica que, a l'inici, el fundador d'una institució desenvolupa cadascuna de les seves accions amb amor; tanmateix la institució creix, el fundador desapareix i les funcions que aquest desenvolupava directament ara són exercides per una llarga cadena d'emissaris que *representen* la institució, però que no *són* res en si mateixos.³⁴ El funcionari *representa* un tercer, però al preu de no ser res ell mateix. Per això Maragall mostra un gran escepticisme davant les accions exercides per les institucions, i creu que és força estèril tractar d'incidir-hi. Està convençut que serà molt més eficaç, en termes polítics, que cadascú tracti d'esforçar-se en si mateix, en la tasca en què pot excel·lir: «reconstrúyase sin parar cada cual a sí mismo según la luz que le ha sido dada, y no se ocupe para nada —o solo para lo más preciso del entretanto— de la ley, ni del rey, ni de la convención social, ni del sistema», diu a «Del vivir». L'amor a la humanitat, a l'home en abstracte, és estèril perquè «el *hombre* no existe: solo existen Juan, Pedro, Diego».

Aquest antigregarisme maragallià s'accentua —s'extrema, fins i tot— en l'última sèrie periodística de 1911, però té arrels més antigues, ja en les lectures que va fer, cap al 1893, d'algunes obres de Carlyle, Nietzsche i Ibsen.³⁵ Carlyle, a *Els Herois*, defensa que la història no la mouen les col·lectivitats, sinó els grans individus. Nietzsche, en la primera lectura que en fa Maragall, és el gran crític de la democràcia i de la pietat cristiana i el gran exaltador de la personalitat única i egoista del superhome. I Ibsen, també en la lectura de Maragall (que es fonamenta bàsicament en l'obra ibseniana *Un enemic del poble*), és qui contraposa la intrepidesa intel·lectual i l'afany de superació de l'individu al reaccionarisme de la massa. Equipat amb aquest utilitatge intel·lectual, Maragall es malfiarà sempre dels moviments col·lectius i, quan els detecti, cercarà sempre l'ànima —l'ànima individual— que els fa possibles. Quan no hi ha aquesta ànima individual concreta, el moviment col·lectiu esdevé una *abstracció*, que en Maragall

és sempre un terme clarament pejoratiu perquè es contraposa al caràcter concret, real, únic, de cada individu.³⁶

El rebuig de les abstraccions i l'adhesió a l'individu com l'única força capaç de fer avançar les societats no van impedir a Maragall de contribuir a la configuració d'una ideologia catalanista i a cercar de possibilitar-ne l'eficàcia. Maragall és un observador gens neutral d'un escenari polític en què el catalanisme emergeix amb força. Celebrarà amb entusiasme el moviment de la Solidaritat Catalana (1906) i donarà suport explícit a polítics de la dreta catalanista com Prat de la Riba i Cambó. Tanmateix també mantindrà vincles afectius amb polítics o intel·lectuals catalanistes d'esquerra, com ara Pere Coromines o Carles Rahola, i sempre mantindrà la seva independència, com ho mostren, per exemple, el rebuig a exercir la política activa i la desobediència a les consignes de la dreta catalanista amb motiu de la Setmana Tràgica.

En relació amb Espanya, el pensament polític de Maragall no és unívoc. Abans de la fi de segle, col·labora amb un diari hostil al catalanisme, però es permet —en privat— apostar per «anar trencant lligams amb la Morta» (i «la Morta» és, òbviament, Espanya). Finalment, apostarà per una relació Catalunya-Espanya en termes confederals i en un àmbit ibèric: cadascun dels tres grans pobles de la península Ibèrica —Catalunya, Castella i Portugal— ha d'autogovernar-se dins el marc d'una confederació ibèrica respectuosa amb les llibertats dels pobles que la integren.³⁷

MARAGALL, MÍSTIC

El balanç de l'aportació intel·lectual de Maragall quedaria incomplet si es limités als camps poètic, civicoperiodístic i filosòfic. Ens cal introduir una última clau de comprensió, fonamental per entendre tota la seva obra: la mística.

Amb això no pretenem dir que Maragall sigui un místic, o que sigui autor de literatura mística en el sentit convencional de l'expressió. Però sí que voldríem transmetre que en l'aproximació al món pròpia de Maragall hi té un paper molt important la dimensió espiritual, la consciència que la matèria no esgota el contingut del que percebem i experienciem. Hi ha un «plus», un «quelcom més» perceptible en els textos de Maragall, cosa que els dona una profunditat fàcilment constatable. En alguns textos, aquest «plus» adquireix una formalització que els associa inequívocament a la literatura mística.

Els anys 1905-1906, dins el marc de l'esmentada sèrie periodística al *Diario de Barcelona*, Maragall publica tres articles que es troben en aquest cas. Són clarament literatura mística.³⁸ Es tracta, però, d'una mística profana, d'allò que Michel Hulin ha anomenat «mística salvatge» o que Juan Martín Velasco defineix com a «formes no religioses de mística».³⁹ És una mística *salvatge* o *no religiosa* perquè no és cultivada dins un marc religiós. Maragall no explica una experiència de contemplació de contingut explícitament religiós. No hi ha aparicions, ni visions, ni es-

tigmes, ni cap dels fenòmens associats tradicionalment a la literatura mística. Tampoc no hi compareix cap Déu. I, tanmateix, són textos que es fan ressò d'una experiència de gran singularitat que podem qualificar clarament de mística. Dins un marc privilegiat en l'espai i en el temps (els camins de camp, l'estiu), l'escriptor experimenta una suspensió de la temporalitat convencional i dona mostres de viure un estat de consciència alterat. Ha succeït alguna cosa que irromp en el curs normal dels esdeveniments i crea una ruptura. Ha passat en un instant concret, un instant que sembla fusionar el present amb el passat i el futur. Maragall constata l'experiència i la reporta al lector, a qui convida a intensificar les seves capacitats perceptives. No són escrits íntims, sinó públics: articles de diari! I, tanmateix, en aquests textos públics el que hi exposa són els viaranyes de la pròpia ànima en aquells instants privilegiats d'experimentació d'una ruptura de la quotidianitat.

Més tard, Maragall reflexionarà sobre aquella mena d'experiències: després de la praxi, la teoria. Ja hem esmentat les consideracions metafísiques de Maragall al voltant d'allò que anomena «moments d'eternitat». En el «Cant espiritual», el que proposa l'autor és que els instants d'eternitat no siguin moments puntuals privilegiats que interrompen una temporalitat viscuda en termes convencionals (tal com donarien a entendre els textos místics de 1905-1906, en què es recullen unes vivències singulars clarament datables i localitzables); del que es tracta, ben al contrari, és d'aconseguir que tots els instants siguin instants d'eternitat: «Jo, que voldria, | aturar a tants moments de cada dia | per fé'ls eters a dintre del meu cor!»⁴⁰ La proposta de Maragall passa per fer, del temps, eternitat. Per viure tots els moments amb la màxima intensitat, volent «fer etern» cada moment. Per això podem dir que, en Maragall, l'eternitat no és una vivència que s'experimentarà després del temps, sinó una vivència que es tem cridats a viure *en* el temps.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] La bibliografia maragalliana és molt extensa. N'ofereixo un ampli recull a Ignasi MORETA. *No et facis posar cendra: Pensament i religió en Joan Maragall*. Fragmenta, Barcelona 2010, p. 499-527. Per al pensament de Maragall en particular, vegeu: Eugenio TRIAS. *El pensament de Joan Maragall*. Península, Barcelona 1982; Ignasi MORETA. *No et facis..., op. cit.*; Josep-Maria TERRICABRAS (ed.). *Joan Maragall: Paraula i pensament*. Càtedra Ferrater Mora, Girona 2011. Recentment, Ricard Torrents ha valorat en termes molt positius la incorporació, a l'estudi de Maragall, d'una perspectiva en clau filosòfica i mística, davant els tradicionals enfocaments literaris i socio-històrics. Cf. Ricard TORRENTS. «Art, literatura i pensament versus contemporaneïtat: Antoni Gaudí, Joan Maragall...». A: Ricard TORRENTS. *Entorn de Maragall i Gaudí*. Fundació Joan Maragall i Claret, Barcelona 2012, p. 5-23.

- [2] No disposem de cap biografia de Maragall escrita amb ambició i amb neutralitat científica. A Ignasi MORETA. *No et facis..., op. cit.*, ofereixo una «biografia intel·lectual» i, a les p. 459-496, una àmplia «Cronologia de Joan Maragall». Per a la reconstrucció del Maragall de joventut són imprescindibles les anomenades «Notes autobiogràfiques». Cf. Joan MARAGALL. *Com si entrés en una pàtria. Cartes a Josep M. Lloret (1882-1895) i Notes autobiogràfiques (1885/1910)*. Edició i pròleg de Glòria Casals. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2007.
- [3] Cito la poesia de Maragall per la millor edició existent, avançament de la que apareixerà a la futura edició crítica de l'obra completa de l'escriptor: Joan MARAGALL. *Poesia completa*. Edició de Glòria Casals i Lluís Quintana. Edicions 62, Barcelona 2010, p. 25.
- [4] La bibliografia sobre el comte Arnau en l'obra de Maragall és molt extensa. Entre les últimes lectures publicades, vegeu: Ignasi MORETA. *No et facis..., op. cit.*, p. 158-168 i 258-268; Lluís QUINTANA, «Estudi preliminar». A: Joan MARAGALL. *El comte Arnau*. Estudi preliminar, propostes de treball i material complementari a cura de Lluís Quintana. Edició a cura de Glòria Casals. Educaula, Barcelona 2010, p. 9-35; Margarida CASACUBERTA, «El comte Arnau: la trajectòria d'un mite». A: *En el batec del temps. Vint invitacions a la lectura de Joan Maragall en ocasió del cent cinquantè aniversari de la seva naixença i el centenari de la seva mort 2010-2011*. Institució de les Lletres Catalanes, Barcelona 2012, p. 373-399; Simona ŠKRABEC, «L'escut brillant de l'èpica. Faust de Goethe i El comte Arnau de Maragall». A: *En el batec del temps..., op. cit.*, p. 401-433; Cici MALIK, «Ressuscitant la llengua: El Faust de Goethe i El comte Arnau de Maragall». A: *En el batec del temps..., op. cit.*, p. 435-452.
- [5] Els estudis més amplis que existeixen sobre la poesia de Maragall són: Arthur TERRY. *La poesia de Joan Maragall*. Quaderns Crema, Barcelona 2000, 2a ed.; Joan MARAGALL. *Poesia. Edició crítica*. A cura de Glòria Casals. La Magrana, Barcelona 1998; Sam ABRAMS, *Llegir Maragall, ara*. Proa, Barcelona 2010.
- [6] Glòria Casals va proposar distingir la poesia amorosa de Maragall en dos cicles (Clara i Haidé) a Joan MARAGALL. *Poesia..., op. cit.*, p. 442-459. Hi polemitzo Francesco ARDOLINO. *Una literatura entre el dogma i l'heretgia: Les influències de Dante en l'obra de Maragall*. Cruïlla, Barcelona 2006, p. 50-52. Posteriorment, Glòria Casals ha proposat la identificació del personatge literari Haidé amb l'escriptora Andrée Béarn, pseudònim de Marie Marguerite Laborde. Cf. Glòria CASALS. *Joan Maragall: Carnets de viatge*. Diputació de Barcelona, Barcelona 2010, p. 302; Glòria CASALS, «Dones de Maragall. A propòsit de Clara i Haidé». A: Josep-Maria TERRICABRAS (ed.). *Joan Maragall..., op. cit.*, p. 37-69. Vaig polemitzar amb aquesta identificació a Ignasi MORETA. *No et facis..., op. cit.*, p. 353-380, on defenso que Haidé és un personatge literari que procedeix de fonts biogràfiques diverses i mitjançant el qual Maragall reflexiona sobre el joc entre presència i absència en l'amor. Vegeu, d'altra banda, la lectura del poema «Represa d'Haidé» que proposa Miralles (que també presenta Haidé en termes d'absència-presència): Carles MIRALLES. «La paradoxal presència de l'absent Haidé». *Haidé. Butlletí de l'Arxiu Joan Maragall*, núm. 0 (2011), p. 35-40, disponible a https://botiga.bnc.cat/publicacions/haide_num0.pdf. Última consulta feta el 19 de gener de 2013.
- [7] Per al tractament de la naturalesa en la poesia de Maragall, vegeu Arthur TERRY. *La poesia de Joan..., op. cit.*, p. 77-86.
- [8] És ja clàssica la lectura de *Visions & cants* que va proposar Joan-Lluís Marfany, que considera que amb aquest llibre Maragall ofereix una simbologia i una mitologia al servei de la naixent ideologia catalanista. Cf. Joan-Lluís MARFANY. «Maragall, poeta regeneracionista. Lectura de *Visions & cants*». A: *Aspectes del Modernisme*. Curial, Barcelona 1990, p. 99-121. Hi polemitzen Antoni MORA. *Mite i raó política en Joan Maragall*. Fundació Joan Maragall i Claret, Barcelona 2000, p. 14; Antoni MORA. «Joan Maragall, poètica i política del desemparament». A: Josep MONTSERRAT MOLAS i Pompeu CASANOVAS (ed.). *Pensament i filosofia a Catalunya*. Vol. I. 1900-1923. INEHCA i Societat Catalana de Filosofia, Barcelona 2003, p. 55-56, i Ignasi MORETA. «*Visions & cants*: molt més que una contribució al catalanisme». A: Joan MARAGALL. *Visions & cants*. Edició a cura d'Ignasi Moreta. Hermes, Barcelona 2003, p. 16-30.
- [9] Per al tractament de les manifestacions populars de la fe en la poesia de Maragall, vegeu Anna M. BLASCO BARDAS. «Maragall i les festes religioses». A: Pere Lluís FONT (coord.). *Les idees religioses de Joan Maragall*. Cruïlla, Barcelona 2012, p. 91-111 (hi polemitzo a Ignasi MORETA. «Maragall i les festes. Apunts sobre un text d'Anna M. Blasco». A: <http://lectordemaragall.blogspot.com.es/2012/11/maragall-i-les-festes-apunts-sobre-un.html>. Última consulta feta el 19 de gener del 2013). Sobre la poesia religiosa de Maragall com a reflexió a propòsit dels límits de la institució eclesiàstica per canalitzar el sagrat, vegeu Ignasi MORETA. *No et facis..., op. cit.*, p. 145-175, i, per al cas concret d'«El Mal Caçador», l'anàlisi que proposo a Ignasi MORETA. «La inquietud religiosa de Joan Maragall». A: *En el batec del temps..., op. cit.*, p. 17-31.
- [10] La bibliografia sobre el «Cant espiritual» és vastíssima. Una aportació recent, que dialoga amb algunes de precedents, és la de Josep M. JAUMÀ, «Lectures del "Cant espiritual" de Joan Maragall». A: Pere Lluís FONT (coord.). *Les idees religioses..., op. cit.*, p. 145-161.
- [11] Ho reporta Jordi MARAGALL. «Pròleg». A: Eugenio TRIAS. *El pensament..., op. cit.*, p. 12.
- [12] Lluís QUINTANA TRIAS. «La definitiva bondad de la vida. El pensamiento religioso en la obra de Joan Maragall». *Bulletin Hispanique*, núm. 1 (juny 2003), p. 146.
- [13] Vegeu especialment Sam ABRAMS, *Llegir Maragall..., op. cit.*, pàssim.
- [14] Maragall explica la seva entrada al *Diario de Barcelona* a les cartes a Anton Roura del 20 i el 22 d'octubre de 1890 i a la carta a Josep M. Lloret del 27 d'octubre de 1890. Ve-

- geu-ne les dues primeres a Joan MARAGALL, *Obres completes*. Vol. I. Selecta, Barcelona 1960, p. 1100-1101, i la tercera a Joan MARAGALL. *Com si entrés...*, *op. cit.*, p. 138-139.
- [15] Sobre aquest període, vegeu Ignasi MORETA. *No et facis...*, *op. cit.*, p. 195-197.
- [16] L'última etapa de Maragall al *Diario de Barcelona* ha generat una certa controvèrsia. El que alguns comentaristes presenten com a lúcids escrits de caràcter profètic, per a d'altres són patètiques i desconcertants exaltacions irracionals amb tons messiànics. Alguns dels textos més rellevants en els quals es comenten aquests escrits són: Joan-Lluís MARFANY. «Joan Maragall». A: Martí de RIQUER (ed.). *Història de la literatura catalana*. Vol. VIII. Ariel, Barcelona 1986, p. 243-246; Carles MIRALLES. «Un xic exòtic i desorientat». *Semblança de Joan Maragall l'últim any de la seva vida. Conferència pronunciada davant el Ple per — el dia 13 de desembre de 2004*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2005; Pere MARAGALL. «La crisi religiosa de Maragall en els darrers anys». A: Pere Lluís FONT (coord.). *Les idees religioses...*, *op. cit.*, p. 113-124; Antoni MORA. «La "darrera campanya"». A: Glòria CASALS i Meritxell TALAVERA. *Maragall: textos i contextos. I Congrés Internacional Joan Maragall*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 2013 (en premsa).
- [17] Aquests textos anònims no han estat recollits a cap de les edicions d'obres completes de Maragall. Els que han pogut ser identificats apareixeran a la propera edició de les obres completes, a cura de Lluís Quintana, Francesco Ardolino, Glòria Casals i Ignasi Moreta.
- [18] Vegeu Joan MARAGALL. «El derecho de hablar». *Diario de Barcelona*, 30-1-1902 (Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II. Selecta, Barcelona 1961, p. 177).
- [19] Vegeu Joan MARAGALL. *La Setmana Tràgica. Tres articles*. A cura d'Ignasi Moreta. Fragmenta, Barcelona 2009.
- [20] Reprenc en aquest paràgraf el que vaig defensar a Ignasi MORETA. «Joan Maragall, articulista i intel·lectual». A: Ramon PANYELLA (cur.). *La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània*. Punctum i Grup d'Estudis de Literatura Catalana Contemporània, Lleida i Bellaterra 2007, p. 283-292.
- [21] Michel WINOCK. *Le siècle des intellectuels*. Seuil, París 1997, p. 30-31.
- [22] Émile ZOLA. «Lettre à la France». A: *L'Affaire Dreyfus. La vérité en marche*. Imprimerie Nationale, París 1992, p. 87.
- [23] Joan MARAGALL. *Poesia...*, *op. cit.*, p. 382. Sobre la datació del poema, vegeu Joan MARAGALL. *Poesia...*, *op. cit.*, p. 382-383.
- [24] Per la carta a Josep M. Lloret del 3 d'agost de 1889 (Joan MARAGALL. *Com si entrés...*, *op. cit.*, p. 130) sabem que Maragall havia llegit *Germinál*: «He leído el "Germinál" de Zola que me há gustado muchísimo sobre todo las escenas de la huelga.»
- [25] Gabriel FERRATER. «Dues conferències inèdites sobre poesia catalana (c. 1972)». A: Dolors OLLER i Jaume SUBIRANA (ed.). *Gabriel Ferrater, «in memoriam»*. Proa, Barcelona 2001, p. 20. En una línia similar, Josep PLA. *Joan Maragall. Un assaig (Obra completa*. Vol. X. *Tres biografies*). Destino, Barcelona 1968, p. 10, considerava: «En la seva obra hi ha molta reflexió i una gran quantitat de pensament. Tot el que escriví, en vers i en prosa, fou pensat, deliberat, meditat i fonamentat.» En l'epíleg del llibre, p. 175, hi insisteix: «Allò que han afirmat tantes persones cultivades segons les quals les antenes de Maragall foren gairebé exclusivament l'emoció i la intuïció no és ben bé cert. Al meu modest entendre, Maragall fou un home de pensament, un home intel·ligent en el sentit, sobretot, de sempre tractar de donar a les seves afirmacions un fonament.»
- [26] Vegeu Ignasi MORETA. «El pensament de l'últim Maragall (1906-1911)». A: Josep-Maria TERRICABRAS (ed.). *Joan Maragall...*, *op. cit.*, p. 283-314.
- [27] Vegeu l'edició crítica de les versions catalana i castellana de l'«Elogi de la poesia» a Lluís QUINTANA TRIAS. *La veu misteriosa. La teoria literària de Joan Maragall*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1996, p. 452-472 i 480-499. Pel que fa al text «Del vivir», cal llegir-lo (en espera de l'edició crítica) a Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II, *op. cit.*, p. 67-71. Per al pensament metafísic que es desprèn d'aquests textos, vegeu Ignasi MORETA. *No et facis...*, *op. cit.*, p. 315-351 i 415-445.
- [28] «Cant de novembre» (Joan MARAGALL. *Poesia completa*, *op. cit.*, p. 102).
- [29] Joan MARAGALL. «La ley del progreso». *Diario de Barcelona*, 21-5-1895 (Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II, *op. cit.*, p. 467-468).
- [30] Sobre aquest tema, vegeu Lluís QUINTANA TRIAS. «Memòria involuntària i "rêverie": dos elements del procés creatiu en la literatura catalana de finals del segle XIX». *Bulletin of Hispanic Studies*, núm. LXXVIII (2001), p. 219-240.
- [31] Utilitza exactament aquesta expressió —«momentos de eternidad»— a «Los vivos y los muertos». *Diario de Barcelona*, 1-XI-1911 (Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II, *op. cit.*, p. 764).
- [32] «Cant espiritual» (Joan MARAGALL. *Poesia completa*, *op. cit.*, p. 289).
- [33] Per a l'estètica de Maragall, Lluís QUINTANA TRIAS. *La veu misteriosa...*, *op. cit.*, pàssim, i Ramon PLA I ARXÉ. «La poètica de Joan Maragall». A: Pere Lluís FONT (coord.). *Les idees religioses...*, *op. cit.*, p. 33-89.
- [34] Vegeu «Preparad los caminos». *Diario de Barcelona*, 13-7-1911 (Joan MARAGALL. *Obres completes*. Vol. II, *op. cit.*, p. 755-757).
- [35] Vegeu Ignasi MORETA. *No et facis...*, *op. cit.*, p. 109-116.
- [36] Eugenio TRIAS. *El pensamiento cívico de Joan Maragall*. Edicions 62, Barcelona 1985, p. 59-61, 78-79, 90, 211-212 i 216, és possiblement qui millor ha explicat el que significa «l'impuls d'abstracció» en Maragall.
- [37] Per a l'iberisme en Maragall i en altres escriptors del seu temps, vegeu Víctor MARTÍNEZ-GIL. *El naixement de l'iberisme a Catalunya*. Curial, Barcelona 1997.

- [38] Vegeu Ignasi MORETA. *No et facis...*, op. cit., p. 269-284.
- [39] Vegeu Michel HULIN. *La mística salvaje. En los antípodas del espíritu*. Siruela, Madrid 2007 (edició original francesa: 1993); Juan MARTÍN VELASCO. *El fenómeno místico. Estudio comparado*. Trotta, Madrid 1999.
- [40] «Cant espiritual» (Joan MARAGALL. *Poesia completa*, op. cit., p. 290).
-

NOTA BIOGRÀFICA

Ignasi Moreta és doctor en humanitats per la Universitat Pompeu Fabra, on imparteix docència des de l'any 2003. És autor de la monografia *No et facis posar cendra. Pensament i religió en Joan Maragall* (Fragmenta 2010) i d'altres treballs de recerca en l'àmbit de la filologia catalana i de les religions. És director literari de Fragmenta Editorial, que va fundar —amb Inês Castel-Branco— l'any 2007.

In memoriam

Joan F. Cabestany i Fort (1930-2013)*

Joan F. Cabestany i Fort (Barcelona 1930-2013) va ser historiador medievalista, professor universitari (1964-1985), arxiver de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (1961-1974 i 1990-1995), director del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona (1987-1990), president de l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus (1995-2001), director del Centre d'Art Romànic Català (des de 1985) i membre de l'Institut d'Estudis Catalans. La seva producció erudita s'ha centrat sobretot en la història medieval de la ciutat de Barcelona, en la història monàstica i en la història de l'art romànic català.

Format prop de Jaume Vicens i Vives, va col·laborar en l'obra col·lectiva *Biografies catalanes*, amb un estudi sobre la vida i l'acció política d'Alfons el Cast (1960), i en l'*Índice Histórico Español* creat per l'historiador gironí. Va publicar també estudis sobre la demografia i l'urbanisme català a la baixa edat mitjana emprant com a font documental els fogatges del segle XIV. Els seus treballs sobre la geografia de les propietats de Poblet al segle XIV (1966), sobre la propietat territorial de Santes Creus al mateix segle (1970) i sobre la topografia econòmica i social de Barcelona varen tenir, en publicar-se, un caràcter pioner i varen servir de model per a estudis posteriors més minuciosos sobre aquestes matèries.

Sobre la història de Barcelona, els seus treballs fan referència a la nòmina dels ciutadans honorats (1962); a la nòmina de la matrícula dels mercaders entre 1479 i 1696 (1964); al privilegi fundacional dels obrers el 1301 (1964); a les cartes reials adreçades a Barcelona entre 1269 i 1479 (1966); als mestres sabaters i la confraria de Sant Marc al segle XIV (1967); a la construcció del port de Barcelona al segle XV (1972), en col·laboració amb J. Sobrequés i Callicó; als pobres de Santa Maria del Pi entre 1401 i 1428 (1973), en col·laboració amb Salvador Claramunt; a la creació del càrrec de mostassà (1974) o, entre d'altres, a la baronia d'Elx i Crevillent al País Valencià (1981), en col·laboració amb J. Sobrequés i Callicó.

Un apartat molt notable de la producció científica de Cabestany fa referència a temes relacionats amb la vida política i econòmica de Catalunya a la Mediterrània. És dins d'aquesta temàtica que cal esmentar el que pot ser considerat el seu primer treball erudit, el que es refereix a

la situació econòmica dels catalans de Càller el 1328 (1959); a l'arxiu del Consolat de Mar (1964); a la compra de blat a Sicília per part de Barcelona (1965); a l'obra de síntesi sobre l'expansió catalana a la Mediterrània (1967); al consolat català d'Ultramar a Beirut i Damasc de 1340 a 1405 (1974); a Jacques Coeur, rival del comerç català (1974), entre altres treballs menors però que sempre aporten alguna novetat documental inèdita.

Una bona part de la tasca de Cabestany com a historiador va tenir com a tema d'estudi la vida monàstica catalana, sobretot, però no de manera exclusiva, els cenobis de Santes Creus i de Poblet. Pertanyen a aquest capítol de la seva obra els treballs: un privilegi a favor de Santes Creus (1962); Santes Creus i la batalla de Ponça (1965); l'abat Hug II de Santes Creus (1969); Bernat Escuder, convers de Poblet el 1185 (1970); el prior de Sant Jeroni de la Murtra al segle XV (1973), o sobre l'economia del monestir de Valldonzella al segle XIV (1974).

Vull fer un esment especial, bé que ja m'hi he referit de manera genèrica, a un treball en què, a partir dels fogatges, Cabestany va clarificar alguns aspectes de l'urbanisme barceloní medieval. Em refereixo a «Els fogatges, font per a l'estudi de la topografia econòmica i social de la Barcelona del segle XIV», publicat a les *Actes del VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II-1, València, 1969, p. 133-140.

Cabestany va dedicar els darrers anys de la seva vida als estudis sobre l'art romànic. Va fer-ho tant com a historiador amb una obra personal com amb estudis fets en col·laboració, i, també, com a motor i impulsor de treballs aliens. Això va representar, en certa manera, un tombant notable en la seva trajectòria.

Cabestany, amb qui vaig compartir molts anys a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, treballant al mateix despatx de la Sala Toda, tenia una dèria positivista, el document d'arxiu com a font bàsica dels seus estudis. Havia assolit un coneixement excel·lent de la paleografia medieval i això el portava sovint a haver de donar suport a investigadors que venien a treballar a Ca l'Ardiaca, on ell passà els millors anys de la seva vida professional.

Pel damunt d'altres consideracions de tipus erudit, he d'agrair a l'amic Cabestany el tracte deferent i amable amb què em va acollir quan, a la darrereria dels anys seixanta, vaig entrar a treballar a l'arxiu del qual ell era, com a medievalista, el referent més important. Ens vàrem retrobar també quan, sota l'impuls de Ramon Aramon i Serra, vàrem impulsar (1969-1973 [1996]) els *Estudis d'Història Medieval* dedicats a Ferran Soldevila en ocasió del seu setanta-cinquè aniversari, que va publicar la Societat Cata-

* Text preparat per Jaume Sobrequés i Callicó, president de la Societat Catalana d'Estudis Històrics (IEC) i director del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (Generalitat de Catalunya). E-mail: jsobreques@gencat.cat

lana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. En aquells anys, Cabestany i qui escriu aquests mots vàrem treballar plegats per tirar endavant els *Estudis* i vàrem fer-ho conjuntament amb Carme Batlle, Maria Mercè Costa, Maria Teresa Ferrer i Mallol, Josep M. Font i Rius, Anscari M. Mundó i Manuel Riu. L'homenatge

d'avui ha de portar una doble signatura, que d'alguna manera és una mateixa: la de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, amb la qual col·laborà en uns anys difícils, i la de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, que avui acull aquesta semblança d'homenatge.

Jürgen Untermann (1928-2013)*

Jürgen Untermann, nat a Rehinfeldem, Baden, el 24 d'octubre de 1928, ha mort a la seva residència de Braunweiler el 7 de setembre de 2013. Amb el seu traspàs es tanca tota una etapa de consolidació dels estudis als quals ell va dedicar l'esforç de tota una vida, fonamentalment la lingüística indoeuropea, les llengües itàliques, la paleohispanística, i un aspecte que cal no oblidar en el seu decurs científic i vital: la filologia clàssica, a la qual fou sempre fidel.

Format a la Universitat de Tübingen sota la tutela i la direcció de l'eminent indoeuropeista Hans Krahe, heretà del seu mestre una capacitat extraordinària de síntesi i d'ordenació i taxonomia de les qüestions lingüístiques més complicades i discutides, amb humilitat i bon sentit, lluny de la prepotència que de vegades caracteritza els qui s'hi enfronten amb èxit, com ho féu J. Untermann. Ja doctor, obtingué la seva *habilitation* sota la direcció del no menys il·lustre Ulrich Schmoll a Tübingen mateix l'any 1959.

A una singular perspicàcia en la detecció dels problemes i al plantejament de possibles solucions unia una capacitat de treball excepcional que li permeté no tan sols el cultiu simultani dels diversos camps objecte de la seva recerca, ans també dedicar una part del seu temps a la família, els deixebles, que ben aviat esdevenien amics, motivats per la bonhomia sempre present en Jürgen Untermann i la seva generositat personal i científica. Pràcticament tot l'estol abundant de paleohispanistes de la península Ibèrica han tingut l'ocasió d'experimentar-ho tant a Alemanya com en el decurs dels seus periplos hispànics; Jürgen Untermann i la seva inseparable esposa Bertha, que col·laborava activament en les transcripcions dels documents epigràfics sobre el terreny. El matrimoni Untermann, fins a la mort de Bertha, era una parella omnipresent en els col·loquis de paleohispanística i una visita que es podia produir en qualsevol moment a casa dels seus nombrosos amics durant els seus llargs viatges d'investigació en el territori. Cal recordar en aquest punt l'entranyable amistat que l'unia amb Pere Vegué, durant molts anys director del Gabinet Numismàtic de Catalunya, i amb la seva família, com també amb Leandre

Villaronga, a qui va fer concedir un doctorat *honoris causa* a la seva Universitat de Colònia; precisament en l'homenatge en honor de Villaronga, Untermann va escriure un article publicat en català: «Intercanvi epistolar en un plom ibèric?» (Barcelona 1993, p. 93-100).

Els ulls del matrimoni Untermann s'encenien quan parlaven dels seus amics, i també quan es referien als seus deixebles espanyols als quals sovint havien fins i tot allotjat a casa seva. Les llargues sobretauls a Barcelona amb ells eren un seguit de records i també d'interrogacions sobre l'activitat dels qui coneixien i d'una constant i curosa insistència a demanar una atenció especial per a aquells qui començaven. Poques vegades parlaven d'ells mateixos i, quan ho feien, desviaven de seguida la conversa amb discreció vers els projectes de futur amb un contagiós entusiasme, tot demanant l'opinió dels qui, com era i és el meu cas, coneixíem molt menys que ell les coses que estudiava; però J. Untermann tenia una capacitat extraordinària de fer-te participar i ensems fer-te còmplice de les seves empreses. Més endavant, Ulla l'acompanyà en els últims anys, fent-se estimar també per la seva simpatia i la devoció amb què seguia els interessos de J. Untermann.

Durant la seva activa vida acadèmica conreà molts camps, encara que fou la paleohispanística la matèria que el féu conegut i habitual a la península Ibèrica. Un breu cop d'ull a les publicacions de J. Untermann en aquests altres camps és molt il·luminador per tal de copsar la universalitat de la seva cultura en l'àmbit del món antic.

Aquesta versatilitat fruit de la seva sòlida formació clàssica li permeté d'escriure obres importants en molts i diversos camps. Pensem, per exemple, en *Wörterbuch des Oskisch-Umbrischen* (Heidelberg 2000) i *Die venetischen Personennamen* (Wiesbaden 1961), o en la seva *Einführung in die Sprache Homers. Der Tod des Patroklos* (Heidelberg 1987). Altres contribucions més curtes però no menys significatives per a mostrar la varietat dels interessos d'Untermann poden ser: «Die hispanische Heerschau des Silius Italicus», dins els estudis dedicats a Anna Mopurgo Davies (Oxford 2004, p. 474-484), o bé «L'aggettivo. Forma e funzione» (*Quaderni Patavini di Linguistica* 7, 1988, p. 3-31), així com «Das Adjektiv und eine Ode des Horaz» a la miscel·lània en honor de H. Seiler (Tübingen 1980, p. 338-350). En aquest punt podem recordar també «Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua» (a J. Solà ed. *L'obra de Joan Coromines*, Sabadell 1999, p. 183-192). Entre aquests molt abundosos treballs voldríem assenyalar la poc coneguda i ensems

* Text preparat per Marc Mayer i Olivé, membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. E-mail: mayer@ub.es

molt intel·ligent contribució «Die Sprache in der Provinz» en el col·loqui organitzat per H. von Hesberg, *Was ist eigentlich Provinz?*, publicat a Colònia l'any 1995 (p. 73-92).

Jürgen Untermann fou reconegut sobretot pels seus estudis dedicats a la paleohispanística. Dins la seva contribució a aquesta ciència que ajudà a renovar d'una manera decisiva hem de destacar tot un seguit d'obres, algunes de les quals constitueixen per elles mateixes un «monumentum aere perennius», si volem usar l'expressió d'un poeta com Horaci a qui Untermann tant apreciava.

Assenyalem en primer lloc algunes obres primerenques i pioneres: *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorrömischen Hispanien* (Wiesbaden 1961, amb versió portuguesa a la *Rivista de Guimarães* 72, 1962, p. 5-41, i en llengua castellana a *Archivo de Prehistoria Levantina* 10, 1963, 165-192) o *Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania Antigua* (Madrid 1965). La seva aportació de més durada i a la qual consagrà una part important del seu temps amb una laboriositat exemplar foren els quatre volums dels *Monumenta Linguarum Hispanicarum*, publicats a Wiesbaden entre 1975 i 1997: *I: Die Münzlegenden* (1975); *II: Die Inschriften in iberischer Schrift aus Südfrankreich* (1980); *III: Die iberischen Inschriften aus Spanien* (1990); *IV: Die tartessischen, keltiberischen und lusitanischen Inschriften* (1997), una contribució que marca una fita científica i que és el punt de partida dels estudis dedicats a aquesta especialitat.

Fer un elenc de tota la seva producció en l'àmbit d'aquesta disciplina aniria més enllà del record i l'homenatge que voldrien ésser aquestes breus pàgines, però no serà debades recordar treballs de gran alçària com «Die althispanischen Sprachen», a *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 29,2 (Berlín, Zúric, Nova York 1983, p. 791-818); «Zur Morphologie der lusitanischen Götternamen», a la *Festschrift* dedicada a Joseph Piel (Tübingen 1988, p. 123-138); l'indispensable *Die vorrömischen*

Sprachen der iberischen Halbinsel, publicat per la Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften a Wiesbaden l'any 2001; «La onomástica celtibérica», a *ELEA* 2 (1996, p. 109-156); l'apartat dedicat a l'antroponímia amb el títol «Onomástica», al volum de F. Beltrán, J. de Hoz i J. Untermann, *El tercer bronce de Botorrita (Contrebia Belsa)* (Saragossa 1996, p. 109-180); «La gramática de los plomos ibéricos», a *Veleia* 2/3 (1987, p. 35-56), i en la mateixa publicació «Lusitanisch, Keltiberisch, Keltisch» (p. 57-76). Naturalment, el que recollim no és més que una petita mostra d'una laboriositat rigorosa i constant, selecció que esperem que sigui almenys representativa. Cal potser nogensmenys detenir-nos a dir que dedicà la seva atenció fins i tot a aspectes molt puntuals de casa nostra com poden ser «Namenkundliche Bemerkungen zu Constantí und Centelles», a *Madrider Mitteilungen*, 8 (1967, p. 226-229), o bé «Dos inscripciones recién halladas de Castell de Palamós (Gerona)», publicat al primer volum de l'homenatge a Luis Mixelena, l'any 1985 a *Vitòria* (p. 433-441), per tal de no donar més que un tast.

Els seus estudis clàssics el portaren a les llengües itàliques i més tard a les paleohispàniques, un periple que féu sense deixar mai de conrear i continuar seguint els estudis que l'havien interessat anteriorment. Una capacitat molt poc comuna que el conduí a una universalitat científica indubtable. La seva atenció i estima pel nostre territori i els seus habitants presents i passats féu que la nostra institució l'elegís membre corresponent i s'honorés a tenir-lo entre els seus. Avui, ja traspasat, la memòria de Jürgen Untermann roman viva entre els qui vàrem tenir la sort de tractar-lo i de gaudir de la seva fidel i franca amistat, i queda, però, a tota la comunitat científica, per tal de compensar la seva mancança, una obra sòlida i científicament honesta i impecable, que acompanyarà durant molts anys els estudis dels temes que tractà i que constituirà sempre un element cabdal del seu desenvolupament.

Semblances dels nous membres de la Secció Històrico-Arqueològica

Ernest Belenguer i Cebrià és un dels historiadors moderns més prestigiosos de l'àmbit dels Països Catalans, amb una trajectòria universitària que l'ha portat a exercir el magisteri docent i la recerca al País Valencià, al Principat de Catalunya i a les Illes Balears. Nascut a València l'any 1946, es llicencià en Filosofia i Lletres a la Universitat de València el 1968 amb premi extraordinari de llicenciatura. Les seves primeres passes com a historiador foren dirigides per un dels deixebles més destacats de Jaume Vicens Vives, el doctor Joan Reglà i Campistol, que durant la dècada dels anys seixanta formà a la Universitat de València una autèntica escola d'historiadors ja especialitzats en història moderna.

Entre 1968 i 1972, Ernest Belenguer exercí com a professor de classes pràctiques i com a encarregat de curs a la Universitat de València, i, en aquesta darrera data, acompanyà el seu mestre, Joan Reglà, en el trasllat que féu de la seva càtedra a la Universitat Autònoma de Barcelona.

El juny del 1973, sota la direcció de Joan Reglà, Ernest Belenguer llegí la seva tesi doctoral a la Universitat de València, una tesi que, centrada en el període del regnat de Ferran el Catòlic, obtingué els màxims honors acadèmics i fou publicada tres anys més tard a Edicions 62 amb el títol *La crisi de València en el segle xv*, llibre que el 1978 mereixé el premi Jaume I d'investigació històrica de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquest era un estudi que, basat en una recerca documental impressionant, donava una visió innovadora sobre l'obertura de València als temps de la modernitat, subratllant-hi que l'expansió valenciana del Quatre-cents va ser bastida amb uns pilars no sempre sòlids, ja que, en bona part, aquest creixement va ser sustentat pel que ara anomenariem una bombolla financera, que acabaria esclatant a l'inici de la centúria següent i constituiria el context econòmic del moviment de les Germanies. L'interès i la vigència de les aportacions d'aquest estudi han fet que recentment (2012) la Universitat de València hagi traduït al castellà el text de 1976, el qual, convenientment actualitzat, s'ha publicat amb el títol *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*.

Després de la lectura de la seva tesi doctoral, Ernest Belenguer hagué de superar l'impacte que suposà la prematura mort de Joan Reglà el desembre de 1973. El substituï en les tasques docents a la Universitat Autònoma de Barcelona, en la qual ja obtindria l'any 1978 una plaça de professor adjunt numerari. Dos anys més tard, Ernest Belenguer guanyà un concurs d'agregat per a una plaça a Palma de Mallorca i el 1981 esdevingué catedràtic de la llavors recentment creada Universitat de les Illes Balears, on va ocupar els càrrecs de director del Departament d'Història

Moderna i Contemporània i vicerector d'Ordenació Acadèmica. L'octubre de l'any 1986 guanyà el concurs d'una càtedra d'Història Moderna a la Universitat de Barcelona, universitat a la qual encara pertany i on també ha exercit càrrecs de responsabilitat institucional, com el de director del Departament d'Història Moderna entre els anys 1990 i 1996.

Al llarg d'aquesta dilatada trajectòria universitària a València, el Principat i les Illes, el doctor Ernest Belenguer ha desenvolupat una ingent tasca docent i investigadora, de la qual volem destacar quatre aspectes:

1. La publicació de monografies científiques que s'han convertit en autèntiques obres de referència per a la historiografia dels Països Catalans, entre les quals (i només n'hem fet una selecció), a més de la citada *València en la crisi del segle xv* (1976): *Jaume I a través de la història* (1984), amb reedició ampliada el 2010; *Ferran el Catòlic* (1999), amb traduccions al castellà i a l'italià; *Un reino escondido: Mallorca, de Carlos V a Felipe II* (2000); *El imperio de Carlos V. Las coronas y sus territorios* (2002); *Jaume I. El seu regnat* (2007), amb edició castellana del 2008; els dos volums de la *Col·lecció documental del regnat de Ferran II i la ciutat de València (1479-1516)* (2012), o *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412). Història i debat* (2012).

2. Una important producció científica també reflectida en la publicació d'articles en revistes especialitzades i d'impacte com ho són *Saitabi*, *Cuadernos de Historia del Instituto Jerónimo Zurita*, *Estudis. Revista d'Història Moderna de la Universitat de València*, *Hispania*, *Studia Historica*, *Manuscripts. Revista d'Història Moderna*, *Chronica Nova*, *Pedralbes*, *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, etc. Intensa activitat també reflectida en la participació i organització de diversos congressos i exposicions d'àmbit català, estatal i internacional. Una producció científica que, en el seu conjunt, ha estat reconeguda per cinc sexennis de recerca acreditats.

3. Altrament, cal destacar la seva tasca de coordinació i direcció d'obres col·lectives de gran abast que han renovat la visió històrica dels Països Catalans en les darreres quatre dècades. Ernest Belenguer ha estat coordinador dels cinc volums de la *Història del País Valencià* (Edicions 62, 1989), director dels tres volums de la *Història de les Illes Balears* (Edicions 62, 2004), director de la *Història d'Andorra* (Edicions 62, 2005) i director dels dos volums de la *Història de la Corona d'Aragó* (Edicions 62, 2007). Són obres en què desenes d'investigadors dels Països Catalans han col·laborat per fer possible síntesis actualitza-

des i rigoroses de la història d'aquests àmbits. Una tasca de coordinació científica a la qual cal afegir la de ser el director durant més d'una dècada de la «Biblioteca d'Història dels Països Catalans» de l'editorial Curial, col·lecció en què es van publicar títols cabdals de la recerca històrica feta a casa nostra.

4. El darrer aspecte que volem destacar del doctor Ernest Belengué és la seva capacitat formadora. Al llarg de la seva docència a la Universitat Autònoma de Barcelona, la Universitat de les Illes Balears i la Universitat de Barcelona, ha dirigit més de vint tesis doctorals i de llicenciatura, entre les quals es compten les de diversos professors que actualment exerceixen el magisteri en aquestes universitats. És a dir, el professor Ernest Belengué ha establert

unes anelles de continuïtat entre el qui fou un dels més destacats deixebles de Jaume Vicens Vives, Joan Reglà, i les més joves generacions de la historiografia catalana.

Per acabar, no voldria que aquesta sintètica presentació dels mèrits del doctor Ernest Belengué es cloqués sense esmentar que entre els molts seminaris i conferències impartits per ell, hi trobem la lliçó inaugural de la Secció Històrico-Arqueològica de l'octubre de l'any 1979, la qual, amb el títol «Catalunya en l'edat moderna: de la recuperació al creixement», fou pronunciada en una sessió presidida pel doctor Ramon Aramon i Serra, llavors secretari general de l'Institut d'Estudis Catalans.

ANTONI SIMON

Ramon Pinyol i Torrents va ser alumne meu a la Universitat Autònoma, quan encara no es podia dir Pinyol amb *ena* i *i grega* i Torrents amb *te*, i quan els alumnes de filologia hispànica començaven la carrera havent fet en el millor dels casos algun curs de llengua, fora d'hores, i pràcticament mai res de literatura catalana. Tenia aleshores uns dinou anys: havia nascut a Olesa de Montserrat el juliol de 1953, on va viure la major part de la infantesa i de l'adolescència, i la primera joventut, fins que, quan es va casar amb una esparreguerina, va anar a viure al Bruc, a terreny neutral.

Tant en llengua com en literatura presentava, d'estudiant, molt bones condicions per, una vegada llicenciat, el 1977, iniciar la carrera docent i investigadora que el portaria, el 1979, a ser professor de batxillerat de llengua i literatura catalanes, i catedràtic també de batxillerat un cop doctorat amb un estudi i edició crítica del llibre *Pàtria* de Jacint Verdaguer, el 1992. Més endavant va ser professor associat del Departament de Filologia Catalana de la Universitat Autònoma de Barcelona, el curs 1992-1993. El curs següent passaria a ser professor de la Facultat de Traducció, Educació i Ciències Humanes de la Universitat de Vic, i d'ençà de l'any 2007 n'és alhora director de la Càtedra Verdaguer d'Estudis Literaris.

En el moment crucial de la introducció de la llengua i la literatura al cor mateix de l'ensenyament secundari, hi va contribuir, a més de com a docent, amb la participació directa en l'elaboració de bons manuals, partint pràcticament de zero.

La docència i l'activitat investigadora universitàries s'han centrat en la literatura i la cultura vuitcentistes en general i en l'obra de Jacint Verdaguer en particular: en l'estudi i l'edició de l'obra i en la de la repercussió internacional coetània i posterior. Amb molts punts de confluència amb aquests temes, ben reflectits en la quarantena de ponències i comunicacions presentades en congressos i simposis i en les publicacions successives, ha fet nombrosos estudis d'història de la traducció i de la recepció de diversos autors dels segles XIX i XX a Catalunya.

És de remarcar la seva participació personal i constant, des de la Universitat de Vic i en col·laboració regular amb els departaments de Filologia Catalana de les altres universitats dels Països Catalans, en la creació i en les activitats subsegüents de plataformes adequades per al desenvolupament dels estudis del segle romàntic de què la universitat catalana estava mancada: singularment en les de l'*Anuari Verdaguer* (revista dedicada als estudis vuitcentistes, creada el 1986), al consell de redacció de la qual està vinculat des del primer moment, i en la de la Societat Verdaguer, creada el 1990 per a la promoció i estímul dels estudis vuitcentistes i dels de la repercussió de la literatura i la cultura catalanes al llarg del segle XIX fins als nostres dies. Ramon Pinyol ha participat, molt sovint amb contribució científica, en l'organització dels vuit col·loquis Verdaguer (entre 1986 i 2011, i participa en el que hi ha convocat per al novembre de l'any vinent, sobre «1714. Del conflicte a la història i el mite, la literatura i l'art»), en la de les nou Jornades d'Intercanvi Cultural (a diferents indrets dels Països Catalans i altres, 2006-2013) i en la de les dues Jornades sobre l'edició de textos anteriors a les normes de l'Institut d'Estudis Catalans (Barcelona, 2007, i Vic, 2011). Ha dirigit tres excel·lents tesis doctorals sobre matèria verdagueriana, una de llegida el 2012: «*Flors del Calvari*» de Jacint Verdaguer: estudi i edició, en curs de publicació a la col·lecció de l'edició crítica de les obres de Verdaguer, i les altres dues enguany, el 2013: *La recepció de Verdaguer a França: traductors i traduccions* i *La traducció i la recepció de «Canigó» des de la seva publicació fins a la Guerra Civil (1886-1936)*, i és codirector d'una altra sobre *Maria de Cañellas (1874-1952). Biografia intel·lectual d'una escriptora i activista social*.

Va participar, mentre va estar en vigor, en la Xarxa Temàtica de «La Renaixença», sota la direcció primer del doctor Joaquim Molas (1996-1998 i 2000-2001) i després del doctor Pere Farrés (2002-2003). Ha coordinat el grup de recerca Edició de Textos Literaris Contemporanis i actualment coordina el de Textos Literaris Contemporanis: Estudi, Edició i Traducció. Ha dirigit els projectes «Jacint

Verdaguer: Edició crítica, fonts, context i recepció» i «Verdaguer: edició crítica i recepció hispànica i internacional», i dirigeix ara els de «Textos literaris contemporanis: estudi, edició i traducció» i «L'obra i la figura de Jacint Verdaguer: elaboració d'edicions crítiques i filològiques i estudi de llur recepció nacional i internacional coetània i posterior».

En totes les institucions i plataformes esmentades ha desenvolupat i porta a terme una sòlida tasca investigadora i orientadora de la investigació, de la qual, entre altres resultats remarcables, cal esmentar: 1) els articles publicats, amb regularitat, sobre l'obra de Jacint Verdaguer i la seva repercussió, i sobre altres temes contemporanis (traduccions d'obres literàries angleses al català entre 1868 i 1910, per exemple), a l'*Anuari Verdaguer* i en diverses revistes indexades (*Rassegna Iberistica*, *Catalan Writing*, *Quaderns. Revista de Traducció* i *Catalan Historical Review*, entre d'altres com el *Bulletin Hispanique*, en premsa); 2) els estudis monogràfics com el que, resultat de la tesi doctoral llegida el 1992, precedeix l'edició crítica de *Pàtria* (2002) de Jacint Verdaguer, i altres estudis verdaguerians com la «Introduction» a *Selected Poems of Jacint Verdaguer* traduïts per Ronald Puppo (Chicago, 2007), el capítol sobre «Jacint Verdaguer» del *Panorama crític de la literatura catalana* (2009), dirigit pel doctor Enric Casany, i l'estudi «Sobre la difusió americana del poeta Jacint Verdaguer», inclòs al tercer volum d'*Escribir y persistir. Estudios sobre la literatura en catalán de la Edad Media a la Renacimiento* (Buenos Aires, 2013, edició digi-

tal), coordinat per Vicent-Josep Escartí; 3) altres estudis monogràfics vuitcentistes i del segle xx: el capítol sobre «Les traduccions de literatura polonesa a Catalunya fins a 1939» de l'*Almanach Katalonski* (Cracòvia, 2007), editat per T. Eminovicz-Jaskowska i A. Sawicka; els capítols «Literatura, ideologia i política. A través de la història dels Jocs Florals» i «Els dos Jocs Florals de Barcelona de 1888», inclosos, respectivament, a *Barcelona i els Jocs Florals, 1859. Modernització i romanticisme* (2011) i a *Joc literari i estratègies de representació: 150 anys dels Jocs Florals de Barcelona* (2012), tots dos a cura de Josep M. Domingo; la col·laboració al *Diccionari de la traducció catalana* (2011), dirigit per Montserrat Bacardí i Pilar Godayol; «Notes sobre l'activitat editorial d'Antoni López Llausàs abans de la guerra civil» (amb Manuel Llanas), a *La literatura catalana contemporània: intertextos, influències i relacions*, editat per Montserrat Bacardí, Francesc Foguet i Enric Gallén, i 4) la contribució a la fixació dels criteris d'edicions filològiques i llur aplicació a l'edició de diverses obres de Jacint Verdaguer, publicades en vida de l'autor (*Pàtria*, *Montserrat*), per a la col·lecció de les obres completes promoguda per la Societat Verdaguer, i per al volum quart i darrer de *Totes les obres* (2006) de Jacint Verdaguer, coordinat pels doctors Joaquim Molas i Isidor Cònsul, la *Poesia dispersa (1864-1902)*, o només publicades pòstumament (*Perles del Llibre d'Amic e Amat*, entre d'altres) o inèdites (*Jesús Amor*, *Cor de Jesús*).

MANUEL JORBA

Albert Rossich i Estragó, nascut a Girona el 1952, va estudiar filologia catalana a la Universitat de Barcelona, on vaig tenir el goig de tenir-lo d'alumne i vaig poder constatar que es tractava d'una persona emprenedora i intel·ligent, qualitats que ha anat demostrant al llarg de la seva vida. Es va doctorar amb una tesi sobre el rector de Vallfogona, publicada només en part (per exemple, al llibre *Francesc Vicent Garcia. Història i mite del Rector de Vallfogona*, 1987), i des del 1975 fa classes a la Universitat de Girona, d'on és catedràtic des de fa temps i on, durant molts anys, ha dirigit l'Institut de Llengua i Literatura Catalanes. També ha estat professor, entre el 1977 i el 1992, de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Les seves grans línies de recerca són la literatura catalana de l'edat moderna i del començament del segle XIX, en les quals ha fet aportacions molt importants, sobretot esforçant-se a donar més importància a la literatura catalana del Renaixement i del Barroc, que la historiografia tradicional deixava una mica de banda amb el nom despectiu de Decadència, i per situar en un context més adient el concepte de Renaixença del segle XIX. En aquest sentit, hem de destacar, a banda de la seva eficaç labor de formar un grup de deixebles que treballen en la mateixa línia, la seva intervenció en obres col·lectives com el *Dic-*

cionari de literatura catalana dirigit per Enric Bou, la direcció del tercer volum del *Panorama crític de la literatura catalana* de l'editorial Vicens Vives i la redacció d'importantes obres de síntesi com l'antologia *Poesia catalana del Barroc* o els manuals *Literatura i cultura catalanes (segles XVI-XVIII)* (2007) i *Literatura catalana moderna (sigles XVI-XVIII)* (2011).

A banda d'una colla de llibres, sovint en col·laboració, amb edicions i estudis sobre diversos aspectes de la literatura catalana barroca —entre els quals *Una poètica del barroc: el «Parnàs Català»* (1977), *Poesia eròtica catalana del segle XVII* (1977), *Antologia poètica de Francesc Vicent Garcia* (1985) i *Instruccions per a l'ensenyança de minyons*, de Baldiri Reixac, tom segon (1981)—, Albert Rossich ha publicat més d'un centenar d'articles sobre les seves especialitats, que a més de la literatura dels segles XVI-XIX són l'edició de textos, la bibliografia, la història de la llengua i el plurilingüisme literari. Podem destacar-ne alguns: «El Barroc català. Una descoberta tardana» (1986), «La poesia eròtica del Barroc» (1987), «Subordinació i originalitat en el barroc literari català: alguns paral·lismes» (1989), «Francesc d'Olesa i la *Nova Art de Trobar*» (1991) —en el qual dóna arguments convincents per a la no-atribució a Olesa ni de la *Nova Art* ni de la peça

teatral *La representació de la Mort*, com havíem pensat inicialment Josep Romeu i Figueras i jo mateix—, «Decadència i Renaixença: una visió programàtica de la literatura catalana» (1994), «Un acadèmic de començament del XIX: Bru Bret» (1994), «Una qüestió d'història de la llengua catalana: el reconeixement de la vocal neutra» (1995), «Les arrels literàries de Verdaguer» (1996), «Literatura plurilingüe a Sardenya» (1998), «Barroc, neobarroc i postmodernitat» (1999), «Una obra dramàtica desconeguda sobre la Immaculada Concepció (segle XVII)» (1999), «El nom de les lletres» (1999), «La mort de Francesc Fontanella: a propòsit d'una falsa atribució» (2001), «La poesia catalana a l'Acadèmia abans de la Renaixença» (2002), «Il testo mistilingue: la parodia della lingua italiana nelle letterature ispaniche» (2002), «Alternança de llengües en Cerverí de Girona» (2002), «Els certàmens literaris a Barcelona, segles XIV-XVIII» (2003), «Les faules mitològiques burlesques als segles XVII-XVIII» (2004), «El model ortològic del català modern» (2006), «Els certàmens de la Gaia Ciència als Jocs Florals» (2006), «Els dos registres lingüístics de la poesia de Verdaguer» (2006),

«Notes sobre la transmissió textual de l'obra de Fontanella» (2006), «Segimon Comas i Vilar, acadèmic i preceptista» (2007), «De l'epitafi epigramàtic a l'epitafi burlesc» (2011), «Escatologia literaria» (2012) i els articles inclosos dins *Del Cinccents al Setcents: tres-cents anys de literatura catalana* (2010) i al *Diccionari biogràfic de l'Acadèmia de Bones Lletres* (2012).

De més a més, hem de remarcar que Albert Rossich és director del grup consolidat de la Generalitat Llengua i Literatura de l'Edat Moderna (des del 1996) i coordina, amb el seu col·laborador Pep Valsalobre, la base de dades «Nise. Literatura catalana de l'edat moderna». Ha obtingut, entre altres premis, el Milà i Fontanals de l'Institut d'Estudis Catalans (1980), el d'investigació literària de la Generalitat de Catalunya (1982), el Vila de Perpinyà (1985) i el Xarxa d'assaig (1986). L'any 2000 va obtenir una distinció per a la recerca de la Generalitat de Catalunya en la modalitat d'investigadors reconegut i és membre electe de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

JOSEP MASSOT

